

9-NJY SYNP ÜÇIN

okuw kitaby-hrestomatiýa

Dördünji neşir

UO'K 821.512.164(075)
KBK 83.3 (5 Tür)ya72
W 86

Awtorlar:

G.WELBEGOW, N.LATIPOW, K.HALLYÝEW, A.ABAÝEW

Syn ýazanlar:

Gülsere Soýunowa – Dörtköl etrabynyň 9-njy umumy orta bilim berýän mekdebiň
Türkmen dili we edebiýaty mugallymy.
Kumiş Razakowa – Dörtköl etrabynyň 10-njy umumy orta bilim berýän mekdebiň
Türkmen dili we edebiýaty mugallymy.

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň
hasabyndan çap edildi.**

ISBN 978-9943-01-527-2

© «O'ZBEKİSTON» NÇDÖ, 2006, 2010, 2014, 2019

GİRİŞ

Türkmenleriň «edebiýat» sözi «edep» sözünden ýasalypdyr. Bu onuň esasy wezipesini alamatlandyrýar. Ýaşlara edep-terbiye bermek, nesilleriň öndebarýyj adamlar bolup ýetişmegi ugrundaky tagallalar söz sungatynyň esasy wezipeleriniň biri. Ýaşaýyşda hem jemgyýetçilik durmuşynda özünü edep-ekramly alyp barýan adamlar hemme tarapdan sylanýar we hormatlanýar. Şoňa görä-de, çeper edebiýatyň görelideli gahrymanlary ilkinji nobatda edep-ekramy bolan okyjylara özünü aldyrýar we ýaşlaryň söygüli gahrymanlaryna öwrülýär. Edebiýat edep terbiýesini belli bir mesele boýunça däl, durmuşyň ähli ugry boýunça öne sürüyär. Her tematikanyň edep ideallary bar. Çeper edebiýatyň ähli žanrlary edep terbiýesini öwretmäge – ündemäge borçludyr. Bu wezipeden boýun gaçyran eser halk tarapyndan goldanylmaýar. Edebiýat çeper söz sungaty bolany üçin, adamlarda gözelligi duýmak we ol duýgyny kämilleşdirmek endiklerini terbiýelemekligi özünüň baş wezipeleriniň biri edip goýýar. Edebiýat bir tarapdan, tebigatyň, haýwanat dünýäsiniň, ýer-ýurtlaryň we şuňa meňzeşleriň çeper şekillerini, gahrymanlarynyň içki dünýäsini we kesplerini suratlandyrmak arkaly, çeperçilik serişdelerini ussatlarça ulanmagyň üsti bilen dürli görnüşli gözelligi göz öňünde janlandyryp, estetik-emosional taýdan okyjylaryň aňyna we duýgusyna täsir edýär. Şahyryň goşgy setirlerini sazlaşykly düzmegi, ýazyjynyň sözlem düzüş tärleri okyjyda estetik duýgular yóarmakda uly rol oýnaýar. Ýazyjy-şahyrlaryň sowatlylygy, medeniýeti, ruhy baýlygy okyjylara estetik terbiye bermegiň çeşmesi bolup durýar.

Çeper edebiýatda terbiýäniň ähli ugurlary we görnüşleri dürli obrazlar arkaly amala aşyrylýar. Aslynda, obraz hem obrazlylyk çeper edebiýatyň esasy alamatydyr. Edebi eserlerde adam we onuň gylyk-häsiýetleri wakalar hadysalaryň anyk beýanynda, bir-birine gatnaşygynda, pikir-hýallarynda, ymtlyşlarynda we şuňa meňzeş hereketlerde obraz şeentine girip, göz öňünde janlanýar. Obrazlylyk eserde suratlandyrylýan predmetlere, beýan edilýän hadysalara, pursatlara hem mahsusdyr. Obrazyň kemala gelmeginde edebi tärler we çeperçilik serişdelerine uly hyzmat degişlidir.

Çeber eserlerde ýazylan zamanasynyň problemalary, jemgyýetçilik gatnaşyklary beýan edilmek bilen, şol döwrüň taryhy hadysalary, adamalaryň ýasaýsy öz möhrünü galdyryar. Türkmen edebiýaty bize gadymy zamanlardan başlap, şu güne çenli halkymyzyň durmuşy, däp-dessurlary, milli özboluşlylygy, goňşy döwletler bilen medeni-ykdysady gatnaşyklary, başdan geçiren pajygaly wakalary, gahrymançylyklary, ertirki gün hak-daky arzuw-islegleri barada habar berýär.

Türkmenleriň halky eserleri – nakyllardyr atalar sözünde, lälelerdir monjugatdylarda, legenda-rowaýatlarda, erteqidir şorta sözlerde, «Oguz-nama», «Gorkut ata», «Görogly» ýaly eposdyr dessanlarda ata-babalary-myzyň dürdäne pähim-paýhaslary öz beýanyны tapýar. Olar arkaly watan-söýjilik, mertlik, edermenlik, adalatlylyk, ýaramaz gylyk-häsíyetleri ýaz-garmaklyk ýaly meselelerdäki garagyşlaryny öwrenip bilýäris.

Türkmen edebiýaty türkmen halkynyň uly ruhy hemayatçysydyr. Ol köpmilletli Özbegistanymyzda adamlaryň gaýduwsyz, janaýamazlykly zähmetleri, senagatyň hem oba hojalygynyň öndebarýjylarynyň gahrymançylykly zähmet üstünlikleri, halkyň eşretli durmuşy, dostluk, watan-söýjilik, internasionalizm, parahatçylyk ugrundaky görevi beýan edýär. Çeber edebýat okyjyny ruhy taýdan terbiýelemek bilen, adamlara nähili ýaşamalydygyny, nähili zähmet çekmelidigini, nähili göremelidigini öwredýär, durmuşda täze-täze üstünlikler gazanmaga ruhlandyrýar. Türkmen edebiýaty adamlarda ýokary ahlagy terbiýelemek wezipesini amala aşyrýar.

Entek önde uly wezipeler durýar. Edebiýatyň we sungatyň bitirmeli wezipeleri has-da uludyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ceber edebiýat näme? Onuň özboluşly aýratynlygyna nähili düşünýärsiň?
2. Ceber edebiýatyň maksady we hyzmaty barada näme bilyärsiň? Onuň ähmiýeti nämelerden ybarat?
3. Türkmen ýazuwly edebiýaty haýsy döwürlerde kemala geldi?
4. Synpdan daşary okamaly eserleriň sanawyny ýazyň.

VI-XII ASYRLAR EDEBIÝATY

ORTA AZIÝA ARAPLARYŇ GELMEGI WE EDEBIÝAT

VI asyrda Altaýda emele gelen Türk hakanlygy (551–744) VII asyryň başlaryna gelip ikä bölünip geldi hem-de Gündogar we Günbatar bölek-lere bölündi. 630–680-nji ýyllaryň dowamynda Gündogar Türk hakanlygy gowşady.

VII asyryň ahyrlarynda Ikinji Türk hakanlygy emele geldi. Ol Kapagan hanlygy (691–716 ý) döwründe aýratyn şöhrat gazandy.

VII asyryň ahyry VIII asyryň başlarynda Orta Aziýa basyp giren araplaryň basybalyşlary bilen bu hanlyk hem taryh sahnasyndan düşüp başlaýar.

Araplar Eýrany doly ele alýarlar. Olar baş asyrdan bări hökümdar-lyk edip gelýän Sasanylar döwletini ýok edip taşladylar we Maweran-nahra göz dikip başladylar. Bu wagtlar Orta Aziýa kiçi-kiçi özbaşdak döwletlere bölünip gidipdi. Araplar 654-nji ýylda Sogda hüjüm etdiler. 667-nji ýylda bolsa Çaganiýany (hazırkı Gissar jürgesini) zabit etdiler.

Horasana Kutaýba ibn Muslim halypanyň şägirdi, wekil bolup ge-lenden soň (705-nji ý) basybalyjylykly hereketler has öjükdi. Önräk araplar Buhara, Samarkant, Ustruşanada (Uradepe) garşylyga duş geldi-ler. Kutaýba aýgytly garşylyga Paýkentde duş geldi. Paýkent 10 ýyl gabawda boldy.

709-nju ýylda Kutaýba täze güýç bilen hüjüme başlady. Ol her Mawerannahrly esgeriň kellesi üçin 100 dirhem sylag belledi. Araplaryň ýasaýan ýeriniň öňünde kellegen minaralar peýda boldy. Bular ýerli ilitatyň erkini syndyryp bilmedi. Olar garşylyk görkezmegini dowam etdihrdiler.

710-nju ýylda Nasaf (Karşy) we Keş (Şährisebz) hem araplaryň eline geçdi. Hut şu döwürde Horezm hem Kutaýba hökümdarlygyna boýun egmäge mejbur boldy.

Bu wagtda Sogd patyşasy Tarhun Samarkantda wepat boldy. Onuň ornuna Gurek oturdy. Penjikendiň häkimi Diwaştiç oña garşy göreşe at-landy. Ol Gag patyşasyna we Fergana ihşidlerine ýüzlendi. Olar kömek bermäge razylyk bildirýärler.

712–713-nji ýyllarda Sogd, Çaç we Fergana döwletlerinin araplara garşy bilelikdäki hereketleri başlandy. Emma örän uly güýç bilen basyp gelýän Kutaýba olary ýeke-ýekelikde ýok etmegi rejeleşdirýär.

Basyp alnan ýerleriň ilaty kyn ýagdaýda galýarlar. Olar arap leşgerlerine gerek bolan hemme zady bermäge mejburdylar. Iň gowy suwarylýan ýerler, suw binalary araplaryň eline geçdi. Merw, Samarkant, Buhara ýaly şäherlerde araplar her bir öýüň ýarymyny hem alypdyrilar, ýerli ilaty täze dini kabul etmäge mejbur edipdirler. Bularyň hemmesi araplara garşı gazaby güýçlendirdi.

720–722-nji ýyllarda Diwaştiç halky gozgalaňa çagyrdy. Ol Zerefşan derýasynyň ýokary tarapyna baryp, Hojanda ýol alýar. Ol garamagyndaky-lary Fergana alyp gitmegi rejeleşdiripdi. Kum obasynda araplar bilen gaýduwsyz söweş boldy. Diwaştiç ýeñildi. Onuň kellesi Isak höküm-daryna iberilýär.

VIII asyryň 70-nji ýyllaryna gelip, halkyň närazyçylygy güýçlenýär. Halypa al-Mahdiý (775–785-nji ý) döwründe bolup geçen Mukanna gozgalaň munuň aýdyň subutydyr.

Mukanna merwli (maryly) hünärmentdi. Ol eden işleri üçin Bagdat zyndanynda ýatyp çykan we ol ýerden gaçyp, ähli Orta Aziýa gozgalaň hakynnda teklip ýaýradypdyr. Çagyryş aýratyn hem, Nasaf we Keşde esasan sogdiýleriň ýasaýan ýerlerinde giňden goldanypdyr.

Dürli garşılyklara garamazdan Mukanna Amyderýadan Sogd tarapa geçip gelýär. Mukanna taglymatyndaky esasy pikirler emlák deňsizligini ýok etmäge hem-de arap hökümdarlygyna garşı gönükdirilendi.

780-nji ýylда Mukanna gozgalaň ýeñilýär. Mukanna özünü ýanyp duran oda taşlap heläk bolýar.

IX asyrda hem beýle gozgalaňlar, araplara garşı göreşler dowam etdi. Araplar diňe ýaragyň güýji bilen döwleti ýeňip, dolandyryp bolmaýanlygyna köpräk emin boldular. Olar ýerli aristokratlara erkinlik we wezipeler berip, öz taraplaryna çekip başladylar. Her bir basybalyjylykly uruşda bolşy ýaly bu hem Orta Aziýa döwletleriniň sosial-ykdysady, medeni durmuşyna uly zyýan ýetirdi.

Döwletiň esasy baýlygy alyp gidildi, şäherler, halk talandy. Orta Aziýa halklarynyň gadymky medeniýeti ýok edildi. Kutaýba, Horezm ýazuwy-ny bilýän ähli sowatly adamlary we dindarlary gylyçdan geçirdi, olaryň eserlerini we taryhy dokumentleri ýakyp goýberdi.

Yslam dinini käte mejbury, käte öz islegine görä kabul etdi. Orta Aziýa halklary doly basybalyjylyk syýasaty astynda galdy.

Araplar medeniýetde yza galak bolsa hem, köphudaýlylyk dinine görä ýokary bolan yslam dinini alyp geldiler. Ilki bu din ýerli halk tarapyndan

inkär edildi. Emma dyngysyz alnyp barlan wagyz işleri hem-de zulum we zorluk öz güýjüni görkezdi. Mawerannaharда hem yslam dini kabul edildi.

Yslam köp hydaýlygy inkär edýär we ýeke hydaýlyga ynanýar. Yslamda ýeke-täk ýaradan Alladyr. Yslam taglymatyny esaslandyran muslimanlaryň pygamberi diýip yylan edilen Muhammet Ibn Abdullah Kuraýş taýpasynyň hoşimiýler maşgalasyndandy. Yslamyň esasy pikir we taglymlary mukaddes Gurhanda öz beýanyny tapýar, şeýle hem onda muslimanlyk ynamynyň esasy talaplary, hukuk we ahlak normalary beýan edilen.

Gyat özi näme? Bu hakda pygamberimiz şeýle diýipdir: «Gyat byradarynyzyň yzyndan özi eşitse gaty görýän kemçiliklerini aýtmagyñzdyr». «Diýmek, bir mömuniň yzyndan onda bolmadyk aýyplary aýtmak gybat däl, belki ol hakyndaky ýalan we töhmet bolýan eken, onda bolan kemçilikleri onuň yzyndan aýtmak sypaty dälde, belki gybat etmek bolýan eken. Indi gybatyň nähili agyr günädigi bu aýatda Alla tagala tarapyndan getirilen mysaldyr. Çünkü akyl-huşy yerinde bolan her bir ynsan başga bir ynsanyň etini iýmeli islemez. Eger ol ynsan özünüň byradary bolsa-nä, üstesine ol ölen halda bolsa-nä! Onuň etini iýmek dünýädäki iň wagşy haýwanyň hem ýigrenýän jenayatydyr. Bir mömuniň yzyndan gybat etmek şondan hem agyrrak jenayatdyr! Şonuň üçin hem pygamber alaýhissalam: «Gyat etmek birini nähak öldürmekden hem ýamanrakdyr» diýipdir.

Beýle ahlak öwtüler Gurhanda örän köp. Diňe bu däl, onda birnäçe çeper eser bölekleri hem bar. Yslam edebiýatynda Gurhan rowaýatlary we hikmetleri esasynda birnäçe eserler döredilmegi ýone ýerden däl.

Gurhanda wakalara baglanyşkly bolan aýratyn şahs, pygamber ýa-da halklaryň ady beýan edilen süre we aýatlar käbir sözler; ol ýa-da bu derejede doly hekaýa edilen edebi parçalar bar. Nur we Tofan, Ybraýym, Ýusup, Musa, Isa we başga pygamberler hakyndaky kyssalar şeýle. Aýratyn hem, onda dünýäniň we adamyň döredilmegi bilen bagly bolan gadymky döredilik nusgalary özünüň çeperligi, hikmetlere baýlygy bilen hemmä görelidelidir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Türk hakanlyklary haçan emele geldi?
2. Bu hakanlyklaryň ösüş döwri haýsy wagta dogry gelýär?
3. Araplaryň basyp almagy netijesinde Orta Aziýada bolup geçen hadysalar hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
4. Penjikendiň häkimi Diwaştiçin ýeňilmegine näme sebäp boldy, diýip pikir edýärsiňiz?
5. Mukanna kimdi? Onuň işi hakynda ýene nämeleri bilýärsiňiz?
6. «Gurhan» näme üçin mukaddes kitap hasaplanýar? Düşündiriň.

ÝUSUP BALASAGUNLY

(XI ASYR)

«KUTADGU BILIG» (BÖLEK)

Ynsanlyk mertebesi bilim we aň bilen ölçenýändigi aýdylýar

Ynsany biribar ýaradyp erdi,
Oňa hünär, bilim hem okuw berdi.

Oňa akyl berdi, dil berdi ýüwrük,
Nurana ýüz berdi, häsiýet gylyk.

Umman ýaly bilim berdi ýüzmäge,
Okuw berdi düwünleri çözmgäe.

Baýat kime berse, okuw hem bilim,
Uzatdyk hasapdyr şol taýa golun.

Bilimi beýik bil, okuwy uly,
Bular bilen beýik taňrynyň guly.

Dillerim sözleýär söz barysyny,
Sözüme gulak sal, çöz manysyny

Kim okuwly bolsa, ol uly bolar,
Kim bilimli bolsa, beýige galar.

Okan adam ozar, bilimli utar,
Bilimliň, okuwlyň dilegi biter.

Bilim şeýle diýer, oýlan ýagşyrak:
Bilimli kişiden ähli dert yrak.

Bilimsiz kişiler derde ýolugar,
Derde em tapmasa olar ýogalar.

Gel, eý, sen bilimsiz emini agtar,
Bilim al, ol seni bagta atarar.

Okuw bir burundyk ony iýtse är,
Dilegi duş bolar, arzuwy gögär.

Okuwlynnyň köpüräkdir nepleri,
Bilimliniň ýerde ýatmaz gepleri.

Okuw bilen bar iş aňsada biter,
Bilim bilen begler maksada ýeter.

Dana kişiler, alymlar bilen nähili gatnaşmalydygyny aýdýar

Dana kişiler bar, bilimli, alym,
Olaryň ylmy yagtyldar ýoluň.

Olary hormatla, sözüne ynan,
Az diýme, köp diýme, olardan öwren.

Olardyr dogryny, egrini oňlan,
Ölçerip hem seçip, göni ýol saýlan.

Olaryň biliminden al ýetdik paýyň,
Olary sylagla, ýetir serpaýyn.

Hakykat bagynda sözleri ülňi,
Şerigatyň köki olaryň bilmi.

Bu dana kişiler bolmadyk bolsa,
Ýerden hasyl alyp bolmazdy ýogsa.

Olaryň ylmy ile çyradyr,
Tün hem bolsa, azaşdyrman ýöreder.

Olara hezzet et, süýji söz bile,
Olara tagam ber, güler ýüz bile.

Olara aky söz urmakdan eýmen,
Olara awydyr aky söz diýlen.

Duz-emek hödür et gaýta, çagyryp,
Olara gadyr goý, edip agyryk.

Diýdiklerin eşit, sesiň kes diýme,
Päliň ýaman ýa gulygyň pes diýme.

Olardan geregi saňa ylymdyr,
Ylymlaryn alsas, dogry ýoluňdyr.

Bulardyr, bilseňiz, süriň erkeji,
Erkeçdir süriniň başyn çekiji.

Ýagşy gatnaş hem bulara gurat dur,
Şonda seniň iki dünýäň abatdyr.

Diliň peýdasy hakynda aýdýar

Okuwyň, bilimiň dilmajydyr¹ bil,
Dildir ýolumyza ýagty saçýan bil.

Dildir başymyzy bagta atarýan,
Dildir başymyza bela getirýän.

Dil göýä arslandyr – işikde ýatar,
Habardar bolmasaň, ol seni atar.

Dilinden ýananyň diňlän sözlerin,
Özüňe sapak bil diýyän sözlerin:

«Meni howp – emgege iterdi telim,
Başyny kesmesin, keseýin dilim.

Sözüňe ahmal bol, başyň synmasyn,
Diliňe ahmal bol, dişiň synmasyn!»

Köp kişi aýdanyn çișirip geplär,
Şeýdip ol kişiler etini kaklar.

Saňa dil berene görünme ýaman –
Eý-ä, dil eýesi, sözleme ýalan.

Esenlik dile sen başyňa özüň,
Diliňden çykarma ýakymsyz sözüň.

Il dana sözlešeň, bilimli diýer,
Bilimsiziň başyn öz sözi iýer.

Artyk sözden artykmaç nep² görmedim,
Ýene kän sözleşip, peýda bermedim.

Artykmaç sözleme, azyrak sözle,
Dümen³ söz düwuniň bir sözde çözle.

¹ *Dilmaç* – terjimeçi.

² *Nep* – peýda.

³ *Dümen* – dürli, köp.

Az sözle, az sözle bereket yagar,
Köp sözleme, köp söz başyň eger.

Köp sözleseň, ýaňra adyn dakarlar,
Sözlemeseň, gün-lal diýip bakarlar.

Eger şeýle bolsa, bol ortalykda,
Abraý taparsyň şol ortalykda.

Diliň uzatmasaň, amandyr başyň,
Sözüň gysga bolsa, uzyndyr ýaşyň.

Diliň peýdasy bar – ony öwerler,
Diliň zyýany bar – oňa sögerler.

Sözüň bilip sözle, şeýle söz bolsun –
Gözsüzler diňlese, oňa göz bolsun.

Göýä bir goni ýok kördür bilimsiz,
Nadanlar, bu sözden sapak alyň siz.

Doglan öler gider, gelmez öwürlip,
Sözüň ýagşy sözle, sözüň ömürlik.

Är unudylmaz iki ýagşylyk bilen.
Ýagşy sözi bilen hoş gylyk bilen.

Ölüp, onuň ýumulsa-da gözleri;
Ýaşar ýörer ady bilen sözleri.

Baky ýaşaýyşy isleseň özüň,
Bolsun düzüw päliň hem dana sözüň.

Käte öwdügim bar, käte sögdügim,
Saňa diýilen söz – saňa dilegim.

Bilýän diýip, hemme sözi sözleme,
Ile gerek sözi ilden gizleme.

Ogluma diýdigim, sözlerim – altyn,
Oglum her sözümden manylar alsyn.

Saňa sözledim men sözüm, eý ogul,
Saňa berdim pendi özüm, eý ogul.

Menden saňa altyn, kümüş galandan,
Hoş söz galsa, ýagşylykdyr, ol ondan.

Kümüşinden bersem, her dem azalar,
Sözümi ulansaň, kümüş gazanar.

Sözler miras galsyn nesilden-nesle,
Ol mirasyň nepi zyýat ýüz esse.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Diliň ışıkde ýatan arslana deňeşdirilmesine düşünişiňizi aýdyp beriň.
2. Bölekden «Dil bela –diş gala»diýen nakylyň manysyna kybap gelýän setirleri tapyň.
3. «Az iýip, az uklap, ýene az sözle, köp söz seni il içinde har eýlär» diýen goşgy setirleri kimiňki? Ýokardaky bölekde şoňa kybapdaş pikirler barmy?
4. Nâme üçin, altyn, kümüş galandan, haş söz miras galany ýagşydyr» diýilýär?

Tebipler bilen nähili gatnaşmalydygyny aýdýar

Ýene kän kişi bar, ýetik ylymly,
Biri-birlerinden zyýat¹ bilimli.

Olardan birisi tebipler bolar,
Derdiň ählisine emcidir² olar.

Bular-da seň üçin gerekli kişi,
Olarsyz oň bolmaz³ dirilik işi.

Adam diri bolsa, tapylar derdem,
Ony emçi görse, em eder her dem.

Gümany ýok, dert ölüme ýoldaşdyr,
Ölüm dirilikde görülen düýsdür.

¹ Zyýat – köp, artyk.

² Emçi – em edýän adam.

³ Oň bolmak – sowuna bolmak.

Özüňe ýakyn tut bu tebip halkyn,
Gerekli kişidir, köydürme nakyň.

Porhanlar bilen nähili gatnaşmalydygyny aýdýar

Bularyň yzyndan porhanlar geler,
Ýeldirýän¹ arwaha em eder olar.

Porhanlar bilen-de gatnaşmak gerek,
Ýeldirgän derdiňden saplaşmak gerek,

Özüňe peýdany taparyn diýseň,
Eý, merdana kişi , gör ony, eý, sen.

Tebipler unamaz² porhanyň sözün,
Porhanlar tebipden öwurer ýüzün.

Olaryň birisi –derdiň dep eder,
Beýlekisi –ýeldirmäne nep eder.

Düýş ýorujylar bilen nänili gatnaşmalydygyny aýdýar

Ýene bir bilim bar, gör, düýş ylmy ol,
Düýş görüp hem ýorup açar ajap ýol.

Adam uklan wagty görer dürli düýş,
Dogry ýorgut tapyp, dogry ýola düş.

Düýşi ýagşylyga ýorulan kişi,
Begener, şatlanar, etmez teşwüsi³.

Eger gören düýşüň bolsa oraşan⁴,
Ýoksullara⁵ zat ber, özün gora sen.

Düýş ylmy seretseň, buýrugy hudan⁶,
Ol öz bendesine bagyrsak⁷ mydam.

Adam şatlyk tapar, ýagşy düýş görüp,
Ýaman bolsa, alla sygynar ýatyp.

¹ Ýeldirmek – akyldan azaşmak.

² Unamak – oňlamak.

³ Teşwüş – gaýgy, alada.

⁴ Oraşan – erbet diýen manyda.

⁵ Ýoksul – zady ýok, garyp.

⁶ Hunda – hudáy.

⁷ Bagyrsak – mähirli, mährem.

Ýoksula eçilip, kümüsi maly.
Belasyn dep eder, kök bolar haly.

Ähli düýşler ýagşylyga ýorulsyn,
Pygamber ýorgutly düýşler görülsin.

Düýş ýorýanlar ussat kişiler bolar,
Ylymly, bilimli, bagyrsak olar.

Gardaşym, alara kän hormat goý sen,
Gelişer «gardaşym», «doganym» diýseň.

Şahyrlar bilen nähili gatnaşmalydygyny aydýar

Geldiler şahyrlar, bolaýma kowjak,
Şolardyr adamý öwjek hem döwjek.

Gylyçdan ýitiräk bularyň dili,
Emma gyldan iňçe hatarly ýoly.

Datly, næzik sözler eşitjek diýseň,
Bularyň gepine gylagyň goý sen.

Söz deňzine guwwas¹ deýin bökerler,
Göwher, hünji, ýakut² alyp çykarlar.

Olar öwse ile meşhurdyr adyň,
Döwse, hiç bir ýere ýetişmez dadyň.

Bulary eý görüp, hormatla, gardaş,
Ýamanlyk ýetirme, mylaýym gürleş.

Özüň öwülmegin isleseň, eýsem,
Bularyň önünde başyňy eg sen.

Şatlandyr, sahy bol, uzatma sözüň,
Bularyň dilinden satyn al özüň.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Şahyr näme sebäbe görä, «tebipleri özüne ýakyn tutmaly» diýýär?
2. Porhanlaryň näme peýdasy bar?
3. Erbet düýş görülse, näme etmeklik maslahat berilýär?
4. Şahyrlaryň «Diliniň gylyçdan ýiti»diýilmegine nähili düşünýärsiňiz?

¹ Guwwas – suwa çümüji (wodolaz)

² Ýakut – gymmatbaha daş.

«KUTADGU BILIG» ESERI

«Kutadgu bilig» eseri döwür talabyna görä döredilipdir. Yagny, Garahanylar döwleti we onuň halkynyň bir ideýa ugrunda jebisleşmegi üçin zerurlygy bolupdyr. Şahyr ine şu beýik we jogapkärli işi ýerine ýetirmegi göz öňünde tutupdyr. Eseriň düýp manysynda merkezleşen döwleti gurmak, pugtalandyrmak, dürli han we begler arasynda agzybirligi saklamak, adalatly we akyllý syýasat ýöretmek, adam ömrüniň wagtynçadygyny, manyly özümür sürmelidigini, ýasaýşyň tertip kada-kanunlary bilen bagly ideýalar çeperçilik bilen beýan edilýär. Onda halkyň arzuw-islegleri suratlandyrylýär. Kitap esasan Garahanlylar döwletiniň alyp barýan syýasatynyň ideýa mazmuny hökmünde ýörite ähmiýete eýe bolupdyr.

Dessan mesnewi, goşgy düzülüş formasynda ýazylypdyr. (Mesnewi – ikileme; her iki setiri bir kapyýada bolan şygyr; liro-epiki we didaktiki eserleri ýazmaklygyň iň gadymy formalaryndan biri. Bu formanyň her bendi iki setirden, yagny bir beýtden ybarat bolýar, olar özara kapyýalaşýarlar. Mesnewi möçberi boýunça uly we ortaça eserler ýazmak üçin peýdalanylýär. Bu formanyň haçan döränligi şu wagta çenli takyklanylmandyr.) Türk we pars edebiýatynda şalar baradaky eserler esasan şu formada ýazylan. Meselem: Firdöwsiniň «Şanama»sy, Iskender Makedonskiýniň durmuşy esasynda döreden soňky dessanlary, Alyşır Nowaýynyň «Saddy Iskenderiý» eserleri hem şu formadadır.

«Kutadgu bilig» az nusgada çap bolan bolsa-da, ony terjime eden awtorlar öz döwründe meşhur eser bolandygyny aýdyp geçipdirler. Ony her hili atlandyrypdyrlar. Meselem: «Patışalar edebi», «Döwlet ýolbaşçylary», «Emirler bezegi», «Türkiý şanama», türki zybanlar bolsa «Kutadgu bilig», käbirleri bolsa «Patışalar nesihatý» diýip atlandyrypdyrlar.

«Kut» – bagt, wepa, «bilig» bolsa – bilim diýmekdir. Şoňa görä, eseriň adyny «Bagta eltýän bilim» ýa-da «Bagtly bolmak ylmy» diýip terjime etmek mümkün. Özbek şahyry A. Fitrat ony «Bagtlylyk bilimi» diýip terjime edipdir. Gadymdan gelýän dessanlaryň içinde ol hem bize yetip gelipdir. Bu iň gadymy dessan hasaplanýar.

Irki türki dinastiýalaryň biri bolan Garahanylar döwletiniň hökümdary, «Gündogaryň we Hytaýyň patışasy» Bugrahan bu eseri üçin Yusup Balasagunla «Has Hajyp» yagny «Köşk ministri» diýen belent ady dakypdyr.

Dessanda esasy dört gahryman bar. Olaryň her birinde esasy bir beýik düşünje – ruhy gymmatlyklar göz öňünde tutulyp, olaryň her haýsynyň özboluşly obrazy döredilipdir. Gündogdy (çykan gün) – ýagny hökümdar. Ol adalat simwoly bolup gelýär. Aýdogdy (dagan Aý) – wezir. Ol bagt we döwlet simwoly hasaplanýar. Ogdulmuş (akly dolan) – weziriň oglы. Ol akyl we bilim simwoly bolup teswirlenýär. Ozgurmuş (oýanan) – weziriň garyndaşı. Ol eserde kanagatly, sabyrly, ýagny saglyk simwoly hökmünde suratlandyrylypdyr.

Dessan – sap-arassa çeper eser. Beýle diýip aýtmagymyz ýöne ýere däl. Edebiyat taryhynda Keý Kowusyň pars dilinde ýazylan «Kowusnama»sy ýaly nesihatnamalar hem, Zahyreddin Muhammet Baburyň «Baburnama»sy ýaly taryhy – memuar eserler hem öwrenilýär, olaryň hem çeper ähmiýeti uludyr. Emma «Kutadgu bilig» didaktik ruhdaky, tälîm-terbiye, edep-ahlak temasyna bagışlanan tipik eser. Şahs terbiyesi, onuň jemgyýetdäki roly, kämillik şertleri, ömrüni bihuda geçirmezlik, gelip çykyşy dürli görnüşdäki kär eyeleriniň ahlak düşunjeleri, döwlet kada-kanunlary esasy orunda durýär.

Eser kyssa hem goşgy görnüşinden başga 71 sany ýörite bapdan ybarat-dyr. Bölümleerde köplenç sorag-jogap, çekişmeler alnyp barylýar. Munuň bilen bile, şahyr öz öňünde goýan meselelerine öz garaýşyny, duýgy-düşunjelerini hem beýan edýär. Gozgalan meseleleriň hemmesinde nähili bilim adamı bagta ündeýänligi aýdyňlaşýar. Bu bolsa, eseriň adynyň dogry goýlanlygyny görkezýär.

31 bapda «Beglige laýyk beg nähili bolmalydygy görkezilýär». Onda jemgyýeti dolandırmak üçin hökümdara, ýagny bege mätäçlik barlygyndan gelip çykyp, şahyr beglige laýyk şahsda nähili ynsanylýyk sypatlary şekillenen bolmagy zerurdygy meselesini giňden çeper taýdan tankyt we derňeýär. Bap hemişeki ýaly sorag-jogap görnüşde dowam edýär. Gündogdy weziri boljak Aýdogdydan beglige laýyk şahs nähili sypatlara eýe bolmalydygy hakynda soraýar: ol nähili etse, ýaş-u garry, baýdyr-garyp, bilimli we bilimsiz – hemmä deň syýasat ýöredip bilýär, il ýurt arasynda at gazanýar, halky dok ýaşaýar, bütin jahana ady ýaýraýar, döwleti zyýada bolýar, bu dünýäden ötensoň, ol dünýäligini hem tapýar?..

Mundan müň ýyl öňräk orta goýlan bu soraglar häzir hem öz ähmiyetini saklap gelýär. Sebäbi jemgyýeti dolandırmak zerurlygy bar eken, ýolbaşy meselesi gün tertibinden düsmän geliberýär.

Indi Aýdogdynyň jogaplarynyň maňzyny çakyp göreliň:

Aýdogdynyň durmuşdan gelip çykan netijeleri we amalda goldanlaryna görä, beglik – iň birinji, asyl (düýp, kök, başlangyç, gelip çykyş, esas; original) adamyň işi. Ol belli mergen, batyr, kuwwatly, akyllı-ylymly, bilimli, sahy, açık köňül, köp hünär eýesi, hoş gylyk, dogry söz, sabyrly, gözü dok, bir sözli, çakgan, adalatly, öte zehinli, wepaly, mert... we şunuň ýaly köp häsiyetlere eýe bolmalydyr. «Eger, – diýýär Aýdogdy, – arslan itlere baş bolsa, itler arslana öwrülýär, emma it arslanlara başçylyk etse, arslanlar itler ýaly bolup galmagy mümkün».

Beglik berk bolmagy üçin dört zada – birinjisi, güýcli goşuna; ikinjisi, güýcli goşuny saklamak üçin köp baýlyga; üçünjisi, köp baýlygy ýygnamak üçin döwletli halka; dördünjisi, gurpły halka eýe bolmak üçin adalatly syýasat ýöretmäge uly mätäçlik bar.

Wezir – beg özünde şeýle köp sypatlary kemala gelmegi bilen ynha şu baş ýaman häsiyetlerden daşda bolmagy zerurdyr: birinjisi – gyssanma-zlyk, ikinjisi – açgözlük, üçünjisi – gahar-gazap (akyl bilen däl, gahar bilen cemeleşmek, bilimsizlik), dördünjisi – niýeti bozuklyk, bäsinqisi – ýalançylyk.

Ine şu sypatlary özünde şekillendiren, sanalan ýaman häsiyetleri özünden çetde goýan kişiler görelde, ýagny başlyk, ýetik we kämil bolýar. Başlyk her taraplaýyn başgalardan üstün bolmalydyr.

Babyň düýp merkezinde ýatan mesele – bu gün üçin hem derwaýys meseledir. Häzirki zamanda dolandyryş ylmy, başlyga goýulýan talaplar kämil bir ylym derejesine göterildi. Şu meseleler türki edebiýatında mundan on asyr öň şu derejede derñelmeginiň özi dünýä yüzüne halklarymyzyň nähili derejede uly goşant goşanlygyny ýene bir gezek subut edýär.

Şonuň üçin hem Günbatar Gündogary danyşment diýip bilyär. Şonuň üçin hem «Kutadgu bilig»i Günbatar alymlary gerekligiçe öwrenipdirler, öz dillerine terjime edipdirler. Şunuň ýaly ylmy-edebi gyzyklanma häzir hem dowam edýär.

Elbetde, eseriň dili bu günü okyjy üçin doly düşnükli däl. Şonuň üçin «Kutadgu bilig» dürli ýyllarda iňlis, nemes, rus, özbek we beyleki dillerde aýratyn kitap edilip çykaryldy. Onuň käbir baplaryny şahyrlar Kasym Nurbadow bilen Myratgeldi Söýegow bileleşip häzirki zaman türkmen diline geçirdiler.

«Kutadgu bilig» türki halklar üçin gaty gerekli gollanmadır.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Siz «Ynsanylyk mertebesi bilim we aň bilen ölçenilýändigi» bölümі barada öz sözleriňiz bilen ýazyň.
2. «Dana kişiler, alymlar bilen nähili gatnaşmalydygy» hakynda eserde aýdylanlar esasynda gürrüň beriň.
3. «Kutadgu bilig» eseriniň ýazylyş taryhyny, sebäplerini aýdyp beriň.
4. Eseriň görnüşi, atladyrylyşy, öz zamanasynyň şöhraty dogrusunda nämeleri bilyärsiňiz?
5. Eserdäki esasy gahrymanlar, olaryň manylary, olara goýulýan wezipeleri aýdyň.
6. «Kutadgu bilig» eseriniň tema ugruna görä tipi, içki düzülüşini analiz ediň.
7. Bellik, şert we talaplary beýan edilen babyň eserdäki orny, häzirki gündäki ähmiyetini düşündiriň.
8. Bu bapda nähili ruhy düşünjeleri gadyrlanyp, nähili ýaman häsiyetleri garalanandygyny mysallar arkaly düşündiriň.

DIDAKTIKI EDEBIÝAT BARADA DÜŞÜNJE

«Didaktika» – ýunança «didakticos», ýagny «göreldeli» diýen sözden alnypdyr. «Didaktik edebiýat» diýende bolsa öwüt-nesihat, temasyndaky eserler düşünilýär. Bu Gündogar edebiýatynda hem, Günbatar edebiýatyn-da hem bar. Gündogar söz sungatynda öwüt-nesihat ruhy üstünräk, ol şonuň bilen Günbatar edebiýatyndan tapawutlanýar. X asyrda beýik Abu Ali ibn Sina Gündogarda köpräk nesihat ýoly bilen, Günbatarda bolsa, durmuşy real görkezmek arkaly ynsany terbiýelemäge hereket edilýän-digini ýörite aýdyp geçipdir.

Agzeki we ýazma edebiýata, ahlak-dini mirasa, öwüt-nesihata öte baý-lygy üçin hem Gündogary dünýede danyşment diýip bilyärler. Gündogarda mahsus didaktiki edebiýat ýuze çykdy. Ony, edebi şekle görä, aşakdaky ýaly bölmek mümkün:

1. Proza bilen ýazylan didaktik eserler.

Meselem, biziň eramyzdan öňki IV asyrda Hindistanda Sanskrit di-linde meşhur «Pantaçantra» ýagny soňky wagtda «Kalila we Dimna» ady bilen meşhur bolup giden beýik didaktiki eser dünýä geldi. Onuň bütin Gündogara, galyberse-de, dünýä edebiýatyna uly täsiri bar. Geçen döwür içinde birnäçe dillere terjime edildi. Arap ertekeileri esasynda dörän «Müñ

bir gije» de hem ruh düşünjesi üstün durýar. Soňabaka pars dilinde Keý Kowusyň «Kowusnama»sy ýazylypdyr.

2. Proza we poýeziýa bilen ýazylan didaktik eserler.

S. Şerazynyň meşhur «Gülistan» eseri hem şu ugurda ýazylan. Ol hem proza, hem poýeziýa, ýagny garyşyk ýazylypdyr. A. Nowaýy ine şu «Gülüstan»daky iň ýagşy däpleri dowam etdirip, «Mahbub ul-kulub» eserini proza we poeziýa görnüşinde ýazýar.

3. Poýeziýa bilen ýazylan didaktik eserler.

Gündogarda diňe şygyr (nazym – tertip, düzgün, kapyály we ölçegli söz, şygyr, goşgy; nazym kylmak – şygyr ýazmak, goşgy goşmak; nazma çekmek – goşga öwürmek, şygra geçirmek) usulynda döredilen mahsus didaktiki poeziýa peýda boldy. Muňa mysal edip Ýusup Balasagunlynyň «Kutadgu bilig», Alişer Nowaýynyň «Hamsa» dessanyndaky birinji eser «Haýrat ul-abror», Döwletmämmet Azadynyň «Wagzy-Azat», «Behiştnama» eserlerini görkezmek bolar.

Ýusup Balasagunlynyň «Kutadgu bilig» eserinde ruhy düşünjeler, dumuşyň suratlandyrylyşy, anyk deliller arkaly berlişi, birinjiden; awtoryň göz garaýşyny, onuň haýsy ideýany öne sürüyändigini bilmek bolýar, ikinjiden; täsirini güýçlendirýär, üçünjiden; garalan meseleler – problemalar bu gün üçin hem öz ähmiyetini, ýagny derwaýyslygy ýitirmeyär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Didaktiki edebiýat näme, ol nähili aýratynlyklara eýe?
2. Didaktiklik häsiýetlere görä, Gündogar we Günbatar edebiýatlary arasyndaky meňzeşlik we tapawutlar nämelerden ybarat?
3. «Kutadgu bilig» didaktiki eseriniň bu gunki ähmiyetini aýdyp beriň.
4. Türkmen edebiýatynda haýsy didaktik eserleri bilyärsiňiz?
5. D. Azadynyň «Wagzy-Azat» eserini «Kutadgu bilig» eseri bilen deňşdiriň, gürrüň beriň.
6. «Wagzy-Azat» eserinde perzendiň ene–atanyň öňünde nähili borçlary bardygy görkezlipdir, döwletiň raýatlarynyň nähili bolmalydygy aýdylypdyr?
7. Eserde öne sürülyän arassaçylyk, halallyk nämelerden ybarat diýip görkezilýär?
8. 6–7-nji soraglar esasynda öz pikirleriňizi beýan edip ýazyň.

ORTA AZIÝANYŇ GÖRNÜKLI ALYMLARY

Orta Aziýa özüniň görnükli alymlary bilen hem buýsançlydyr. Ymam Buhary, Ymam At-Termizi, Hoja Bahaweddin Nagyşbendi, Hoja Ahmet Ýassawy, Al-Horezmi, Biruny, Ibn Sina, Emir Temur, Mürze Ulugbek, Zahireddin Babur we başga-da birnäçe beýik babalarymyz milli medeniýetimiziň ösmegine uly goşant goşup halkymyzyň milli buýsan-jyna öwrüldiler. Olaryň atlary dünýä siwilizasiýasynyň ösmegine goşan uly goşantlary häzirki gündé bütin dünýä mälim.

Ynha şeýle görnükli alymlardan biri **Al-Horezmidir**. Onuň hakyky ady Abu Abdulla Muhammet ibn Musa bolup, 780-nji ýylda Hywada dogulýar. Horezmi dünýä meşhur matematik we astronomdyr. Horezminiň adyny taryhda galdyran beýik eser «Al-jabr wal-mukobala» eseridir. Ol soňra matematikanyň aýratyn ugry bolan algebra ylmynyň adyna esas boldy. Ynha şu esasda onuň ady ýewropa döwletlerine hem ýaýradı. Häzirki zaman hasaplaýış tehnikasynda giňden ulanylýan «algoritm» ady hem alymyň ady bilen baglanyşyklydyr. Ol matematikanyň nazaryyetini öwrenmek bilen çäklenmän, olaryň amalyyetde ulanylmaçgyny hem görkezip beripdir. Horezminiň «Kitob surat al-arz» («Ýeriň suraty») eseri geografiýa ylmynnda uly açыş boldy. Alymyň düzen «Astronomik jedwelleri» bolsa XII asyrda arap dilinden latyn diline terjime edilýär we Ýewropa döwletlerinde meşhurlyk gazanýar.

Onuň Ýer şarynyň ululygyny anyklamak baradaky işleri hem hormata laýykdyr. Şeýle hem Horezminiň «Gün sagatlary barasynda», «Taryh makalasy», «Saz makalasy» ýaly eserleri ýazarlygy hem mälim.

Al-Horezmi Mamun akademiyasynyň ilkinji guramaçylaryndan we iň işjeň agzalaryndan biridi. Ol 850-nji ýylda Bagdat şäherinde aradan çykýar. Muhammet Horezminiň esasy eserleri arap dilinden tanymal alym Aşraf Ahmet tarapyndan özbek diline terjime edildi.

Orta asyr akyldarlarynyň arasynda **Abu Reýhan Birunynyň** (973–1051-nji ý.) aýratyn orny bar. Horezmlı bu akyldar rowaýatlara göre Nowruz (21-nji mart) we Mehrjan (21-nji sentýabır) baýramlaryndan başga her günü ylym bilen meşgullanypdyr.

Onuň «Al-osor yl-bokiya an al-kurun yl-holiýa» («Gadymy halk-lardan galan ýadygärlikler») eseri kalendar we ýyl hasaby, şeýle hem, sogdylar, gadymky horezmliler, parslar, grekler, musaýylar, hristian we musulmanlaryň baýramlary, däp-dessurlary barasynda gymmatly maglumatlary jemläpdir. Şoňa görä Orta Aziýa we bütin Gündogar halklary üçin möhüm taryhy çeşmedir.

Mahmyt Gaznawy Horezmi basyp alandan soň, Birunyny özi bilen Gazna alyp gidýär. Ol Mahmydyň ýörişlerinde gatnaşyar. Hindistana bolan saparynda bolsa sanskrit dilini öwrenýär hem-de Hindistanyň taryhyna degişli uly eser ýazýar.

Onuň geografiýa, mineralogiýa, astronomiýa, himiýa we başga birnäçe ylymlara degişli açыşlary dünýä ylmyna goşant boldy.

Görnükli alymlarymyzyň arasynda Abu Nasr Muhammet ibn Muhammet ibn Uzlug Farhon **Farabynyň** ady aýratyn hormata laýykdyr. Ol 837-nji ýylda Farapda doglup, 950-nji ýylda Damaşkda wepat bolýar.

Dünýä ýüzi Arastuny ilkinji mugallym hökmünde tanasa, Farabyny «Muallimus-soniý», ýagny «Ikinji mugallym» diyip bilipdirler. Beýle hormatly ada ol öz zamanasynyň ylymlarynyň ähli ugruny gowy bilenligi we bu ylymlary ösdürmäge goşan uly goşandy, aýratyn hem, grek filosofiýasyny öwrenip, dünýä giň tanadanlygy üçin sezewar bolupdyr. Faraby «Arastu kanunlarynyň ähmiyeti hakynda» eserinde döwlet we hukuk hakyndaky pikirlerini beýan edýär.

Başlangyç bilimi öz ýurdunda alandan soň, ol Daşkentde, Buharada we Samarkantda okaýar, bilimini ýene-de artdyrmak üçin arap halypalıggynyň uly medeni merkezlerinden bolan Bagdada barýar. Ugruna Eýranyň Yspuhan, Hemedan, Raý şäherlerinde bolyar. Faraby 70-den gowrak dili bilipdir. Ol «Kitob mabodi orou al-Madinat ul-fozila» («Fazyllar şäheriniň halkynyň pikirleri») eserinde dürli sosial düzümdäki döwletler hakynda pikir ýoredipdir. Özbekçede Abdysadyk Irisow we Mahkam Mahmut terjimesi bilen neşir edilipdir («Halk mirasy», 1993-nji ýyl).

Faraby 160-dan gowrak eserleriň awtorydyr. Ol grek alymlary Platon, Aristotel, Ewklid, Ptolemeý, Porfiriý we başgalaryň eserlerine düşündiriş ýazypdyr. Bu düşündirişler Orta Aziýa we dünýä alymlarynyň dünýägaraýşyny şekillendirmekde, olaryň Aristotel filosofiýasy bilen tanyşmagyna ýakyndan kömek beripdir.

Hatda Ibn Sina Aristoteliň «Metafizika» kitabyny 40 gezek okap çykyp-dyr. Eseri ol ýat tutupdyr diýen ýaly. Şonda-da kitabyň doly mazmunyna düşünmändir.

Ibn Sinanyň bir kitapdar dosty bolup, ol her bir täze kitapdan alymy hambardar edýärdi. Bir günü şol dosty oňa täze bir kitaby görkezidir. Bu özünüň düşünmedik kitabydygyny bilip lapy keç bolupdyr. Bu hakynda Ibn Sinanyň özi şeýle ýazypdyr: «Bu ylmy öwrenmegin peýdasy ýok eken, diýen pikir bilen kitaby almak islemedim. Şonda dellal bu kitabyň eýesi pula mätäc diýdi. Men ony üç dirheme satyn aldym. Kitap Farabynyň «Metafizika» eseriniň maksatlary hakyndady. Öye geldim-de, okamaga başladym. «Metafizikany» ýatdan bilenim üçin sol pursat bu kitabyň maksatlary maňa aýan boldy. Men muňa öran şatlandym, ertesi günü garyp-gasarlarla sadaka paýladym».

Faraby filosofiýa, arifmetika, geometriýa, astronomiya, saz, tebigat, fizika, himiýa, optika, medisina, biologiya we başga ylymlar boyunça açyşlary bilen şöhrat gazanypdyr.

Onuň ahlak (etika), pedagogika degişli eserleri hem şöhrat gazanypdyr. Şeýle hem, alymyň dilşynaslyk, şygyr, dilewarlyk sungaty, ýazyjylyga degişli eserleri giň ýáýran.

Farabynyň tebigy ylymlar hakyndaky garaýışlary «Ylymlaryň gelip çykyşy we düzumi» eserinde beýan edilipdir. Onda orta asyrlarda mälim bolan 30-a golaý ylmyň tarypy, ähmiyeti görkezilip berilýär.

«Ýyldyzlar hakyndaky düzgünlerde näme dogry we näme nädogrulygy doğrusynda» işinde asman jisimleri bilen ýerdäki hadysalaryň arasyndaky tebigy baglanyşklary, aýratyn hem, bulutlaryň we ýagynlaryň emele gelşiniň Günüň ýylylygy täsirinde bugarmaga baglydygyny, Aýyň tutulyşyna Yeriň Gün bilen Aýyň aralygyna düşüp galmagynyň sebäp bolýandygyny görkezip berdi. Şeýlelikde, ol asman jisimlerine seredip pal açýanlary – astrooglary paş etti.

Farabynyň sosial-syýasy, ahlak garaýışlary hem aýratyn ylmy ähmiyete eýe. Ol orta asyrlaryň şarttinde birinji bolup jemgyýetiň gelip çykyşy, maksat we wezipeleri hakynda güýçli taglymat döretti.

Abu Nasr Faraby «Bagty gazañmagyň ýollary hakynda», «Bagtly bolmak hakynda» eserlerinde jemgyýetçilik, döwlet we ony dolandırmak, tälîm-terbiýe, ahlak, dini ynam, magaryf, uruş we parahatçylyk, zähmet we ynsanyň ukyby we başga temalarda pikir ýöretdi.

Abu Aly ibn Sina hem beýik görünüklü alymdyr. Onuň filosofiýa, medisina, astronomiya, zoologiya, botanika, geologiya, psihologiya, saz,

ahlak, dilşinaslyk, edebiýatşinaslyga degişli eserleri bar. Ol çeper döredijilik bilen hem meşgullanypdyr.

Alymyň doly ady Abu Aly al-Huseýin ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Aly ibn Sinadyr. Ol hijri 370-nji ýylda (milady 980) Afşonada doglupdyr. Bu oba Buharanyň golayýndadır.

Ibn Sina örän ukyplı bolupdyr. Ol «Gurhany kyrat bilen okap, ýatlamak üçin birje ýyl wagtyny sarlapdyr, emma başgalar bu işi birnäçe ýylda ýerine ýetiryärdiler.

Ibn Sina köpräk medisina ylmyndan şöhrat gazanypdyr. Aýratyn hem, Buhara emiri Nur ibn Mansury emlemekde gatnaşmagy ýaş tebibiň dabarasyny aşryrpdyr. Ol wagtda 16-17 ýaşly ýetginjekdi. Onuň öwezine ol iň baý hasaplanýan saraý kitaphanasыndan peýdalanmak hukugyny ele alypdyr.

Ibn Sina Horezmde, Jurjanda, Raýda, Hemedanda, Yspyhanda hem ýaşap döredijilik edipdir.

Ibn Sinanyň iň uly medisina eseri «Al-Kanun fittib» («Tib kanunlary») kitabı bolup, ol alymyň köp ýyllaryň dowamynda alyp baran ylmy-barlag işleriniň bitewi umumlaşmasydyr.

«Tib kanunlary» baş kitap, 14 tomdan ybarat bolupdyr.

Ibn Sinanyň medisina degişli eserleriniň birnäçesi şygyr şeñilinde ýazylan, olara urjuzalar diýilýär. Şolardan biri «Medisina urjuza dessanydyr», «Anatomiyá degişli urjuza» we başga makalalar hem şygyr görnüşinde ýazylan.

Ibn Sina medisina ylymlary anyk ylymlar (matematika, geometriýa) boýunça hem birnäçe kitaplar ýazypdyr. Diňe astronomiýa degişli ondan artyk kitaplary mälim.

Saza degişli Ibn Sinanyň baş sany kitabı bar. «Iawome ilm al musikiy» («Saz ylmyna degişli toplum») olaryň iň ulusydyr.

Ibn Sina talantly şahyr hem bolupdyr. Bize çenli onuň dessan, gazal, rubagylary ýetip gelipdir. Olaryň esasy bölegi arap dilinde. Bir bölek sygyrlar toplumy pars dilinde ýazylan.

Ibn Sina birnäçe filosofik kyssalaryň hem awtorydyr. Şol sana, «Salomon we Ibsal», «Ýusup kyssasy» , «Haýý ibn Ýakzon» , «Risolat at-taýr» kyssalarynda ynsanyýetiň kemalat ýollary suratlandyrylýar.

Ibn Sinanyň kyssalarynyň köpüsi ramziý-majoziý usulyndadır.

«Ýusup kyssasy» «Gurhan» sýužeti esasynda ýazylan birinji eseridir. «Risolat at-taýr» («Kuş makalasy») eseridir.

Ol arap dilinde ýazylandyr. Soňra ol başga dillere terjime edilipdir. Onda duzaga düşüp galan guşlaryň azat bolmak ugrundaky hereketi görkezilen.

«Haýý ibn Ýakzon» (« Oýa ogly Diri») kyssasy hem şol usulda ýazylan. Ol filosofik problemalary bilen gadyrlydyr.

«Salomon we Ibsal» ýşky-liriki eserdir.

Ibn Sina beýik şahyrdy. Onuň birnäçe medisina degişli eserleri şygyr şekilinde ýazylandygyny bilyäris. Onuň sap şygyr esasynda ýazylan eserleri hem örän köp.

Ibn Sinanyň şygyrlarynda ylma çagyryş, dünýä syrlaryny bilmäge ymtymak, gowy ahlak häsiyetlerini eýelemäge çagyryş esasy orun tutýar.

Ibn Sinanyň edebiýatyň ösmegine goşan goşandy diňe çeper doredijilik bilen çäklenmeýär. Ol şygyr ylmyna degişli hem birnäçe ylmy eserleri döredipdir. Aýratyn hem, «Fan aş şer» («şygyr sungaty») kitabı möhümdir. Onda grek şygyrlarynyň görünüşleri, onuň şekilleri hakynda beýan edýär.

Şygryň nazary meseleleri onuň «Saz ylmynda uly toplum» eserinde hem beýan edilýär.

Ol «Şygyr obrazly sözlerden ybarat bolup, ritmli biri-birine laýyk sözlerden düzulen halda jümleleri biri-birine deň, ahyrky sesleri biri-birine meňzeş bolan setirlere aýdylyar», –diýip ýazypdyr.

Bularyň hemmesi Ibn Sinanyň uly edebiýatşinas hökmünde hem uly hyzmatlar edendigini aňladýär. Onuň döreden beýik eserleri ýöne ýere gitmedi. Bütin dünýä onuň adyny hormat bilen dile alýar. Onuň eserleri dünýädäki birnäçe halklaryň dillerine terjime edilipdir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Orta Aziýanyň görünüklü alymlary diýende kimleri bilýärsiňiz? Näm üçin olara «görünüklü alym» diýilýär?
2. Al-Horezminiň dünýä ylmynyň ösüşindäki orny hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
3. Farabyňyň «Muallim ys-soniý» adyny almagyna näme sebäp bolupdyr?
4. Biruny ylmyň haýsy ugurlaryna goşant goşupdyr? Onuň edebiýat ugrundaky hyzmatlary nämelerden ybarat?
5. Ibn Sina kimdi? Onuň taryha we edebiýata degişli nähili hyzmatlaryny bilýärsiňiz?
6. Mawerannahrda arap we pars dilindäki edebiýatyň ösmegine nähili taryhy sosial hadysalar täsir edipdir?
7. Pars we arap edebiýatynyň öňdebaryjylaryndan kimleri bilýärsiňiz?

HADYSLARYŇ DÖREÝŞI

Adam ylymda diňe özünden ýokary ýa-da egindeşlerinden däl, özünden pes bolanlardan hem hadys alýança kämil bolup bilmeýärler.

Men bir müň segsen sany akyldarlardan hadys diňledim. Olaryň hemmesi «Iman – söz we amaldan ybaratdyr» diýen ynamly adamlardyr.

Ymam Buhary

Gurhan muslimanlaryň dini we raýat kanunlarynyň esasyny emele getirýär. Gurhanda ähli ýazylan süredir aýatlaryň talaplaryny her bir musliman hökmäny berjaý etmelidir. Gurhanyň görkezmeleri möçberi boýunça köpdür. Emma muňa garamazdan, olar öz içine durmuşyň hemme taraplaryny dolulygynda alyp bilmändir.

Araplar täze ýurtlary we halklary basyp alyp, äpet territoriýaly arap halypalgyyny döredipdirler. Basyp alynan halklaryň dünýägaralary, dini, dili, däp-dessury araplaryňkydan tapawutlanypdyr. Şeýle ýagdaýda bir wagtky Arabystandaky Muhammet ymmaty üçin niýetlenip döredilen gurhanyň görkezmeleri, öwüt-nesihatlary ýeterlik bolup biljek däldi. Gurhan halylfata halklaryň döwlet, jemgyyetçilik we adamlar arasyndaky şahsy gatnaşyklaryny kadalaşdirmakdan ejizdi. Gurhanyň ýetmeýän ýerlerini dolduryp, oňa zamanabap düşündirişler berip biljek täze dini gollanmalardyr kadalar gerekdi.

Şeýdibem, Gurhanyň üstüni ýetirip biljek täze görkezmeler – hadyslar peýda boldy. Bular Muhammet pygamberiň hereketleri, özünü alyp barşy, ol ýa-da beýleki işi amal etmäge çemelesişi baradaky rowaýatlar ýygyn-dysydyr.

«Hadys»arapça söz bolup, onuň birnäçe manylary bar. Bular: 1) täze, täze zat, waka; 2) söz, hekaýa, nakyl, rowaýat; 3) Muhammet pygamber ýa-da onuň kömekçileri (sahabalary) hakyndaky habar ýa-da rowaýat.

Yslam dini taglymaty boýunça iň esasy çeşme Gurhandyr. Hadyslar ynha şu mukaddes eserden soňky orunda durýan mukaddes çeşmedir. Hadyslar Muhammet pygamberiň durmuşy we işi, şeýle hem onuň dürli ýagdaýlarda dürli dini, filosofik, ahlak temalarda beýan eden pikirleri, beren görkezmeleri ýa-da gatnaşyklaryny beýan edýär.

Hadyslaryň ýuze çykmagynyň üç faktoryny görkezýärler:

1. Muhammet pygamberiň aýdan sözleri;
2. Öz durmuşynda eden işleri;
3. Pygamberlerimiz tarapyndan görülen ýa-da gözegçilik edilen we gadagan edilmedik işler.

Ynha şu üç halatyň her birine sünnet diýilýär. «Sünnet» hem arapça söz bolup, onuň sözlük manysy «ýol, obraz, adat» diýmekdir. Umumy manysy bolsa Muhammet pygamberden galan däp-dessurlardyr. Olary ýerine ýetirmek wajypdyr. Olarda yslam dinine degişli hökümler, olaryň manysy, aýratyn hem parz, wajyp, sünnet, halal, haram, makruh ýaly normalar, olaryň düşündirişi öz beýanyны tapypdyr.

Hadyslaryň esasy köp bölegi edep-ahlak meselelerine, ynsan ruhyýeti bilen bagly problemelara gönükdirilendir.

Bu talap netijesinde hadyslar köp wagtlar öz halyna saklanyp galypdyr. Sosial-ykdysady ösüşiň netijesinde synplaryň, sotsial toparlaryň arasyndaky gatnaşyklar, garaýyşlar hem üýtgedi. Garşylyklar, dawalar we agzalalyklar hem boldy. Şeýle hadysalar yslam dininiň taryhynda hem góze ilýär. Yslam taryhyndaky içki taglymy görüşler we özara agzalalyklar netijesinde pygamberiň hadyslaryny bozmak, olary üýtgetmek hem góze ilip başlaýar. Beýle ýaman hereketlere garşy görüşmek zerurlygy ýuze çykdy. Netijede hadyslary diňe eşitmek bilen däl, belki ýazyp almak, onuň hakyky ilkinji nusgasyny dikeltmek bilen meşgullanmaga dogry geldi. Şoňa görä hadyslary toplamak, olary bir kitap halyna getirmek üçin hereketler edildi. Bu hereketler VIII asyrdan başlap giň gerim aldy.

Hadyslary toplap, olaryň hakykylaryny toplamak bilen meşgullanan alymlara **muhaddis** diýilipdir. Ymam Buhary, Muslim ibn Hajjaj, Ymam Termizi ýaly muhaddisleriň ady meşhurdyr. Emma muhaddisleriň arasynda alty adamýy ady äleme ýaýrady. Olaryň baş sanysy Orta Aziýaly alymlardyr. Meselem: Abu Abdullah ibn Ysmaýyl al Buhary (hijri 194–256) (810–870), Abu Isa Muhammet ibn Isa at-Termizi (824–892), Abu Muhammet Abdullah Muhammet ibn Ýazid ibn Mojja (824–888).

Olaryň arasynda ýurtdaşymız Ymam Buhary hem-de at Termiziniň bolmagy buýsanç duýgusyny oýarýar.

Buharynyň doly ady – **Aby Abdullah Muhammet ibn Ysmaýyl ibn Ybraýym ibn al – Mugyra ibn Bardazbah al-Juwafíy al-Buharydyr**. Ol Buharada Ysmaýyl atly uly alymyň maşgalasynda 810-njy ýylda dogulýar. Ol ýaşlygyndan özünüň ýiti zehini we talantlylygy bilen tapawutlanypdyr.

Muhammet Buhary heniz ýaşka atasy aradan çykýar we enesiniň elinde galýar. Mekdepde başlangyç bilimi alandan soň, arap dilini we hadys kitaplaryny okamaga, olary ýat tutmaga aýratyn üns berýär. Ol on sekiz ýasynda eýýäm birnäçe ylmy eserleriň awtorydy.

Hoşid ibn Ysmaýyl bir alymyň şayatlyk etmegine görä Muhammet Buhary birnäçe şärikleri bilen Basra şäheriniň uly ulamalaryndan birine baryp bilim alýan ekeni. Hemme eşiden hadys we rowaýatlaryny halypasynyň agzyndan çykmagyna mähetdel, tertip bilen ýazyp almaga howlugardy. Ymam Buhary bolsa kagyz galamsyz sapak diňläp geziberýän ekeni. Bir günü talyplar: «On alty gün öň geçen sapagyny Buharydan bir sorap göreli, ýadynda barmyka?» diýip, sorap görüpdirler. Hemmesi depderine seredip, yzarlap durupdyrlar. Buhary on alty gün öň geçilen sapagy bir söz hem galdyrman ýatdan okap berenden soň, onuň ýatkeşligine we ukybyna haýran galyp, özleriniň ýazyp alan sapaklarynyň kemçiliklerini dogurlap alypdyrlar.

*Ahlak-eedebe degişli hadyslardan nusgalar.
Daşkent. Ylym. 1990-njy ýyl. 7-nji sahypa.*

Buharynyň halypalarynyň arasynda Muhammet ibn Sellem al-Porkandi (161–225) (777–839), Abdullah ibn Muhammet al-Masnady al-Jufi ýaly uly alymlar bar.

Onuň halypalaryndan Şyh Dahyly şägirdiniň dile çeberligine, bäsleşmek ukybyna, delilleri getirmekdäki yzygiderli zähmetine köp kaýyl bolupdyr we oňa minnetdarçylyk bildiripdir. Bu derejä ýetmek örän köp zähmetiň netjesidir. Onuň tebigy ukyby eşiden her bir hadysynyň ýadynda saklanyp galmagyna mümkünçilik beripdir.

On alty ýaşa ýetende enesi we agasy Ahmet bilen haja barýar. Ýol ugruna Balh, Basra, Bagdat, Damaşk, Müsür, Mekge we Medine ýaly birnäçe şäherlerdäki hadysşynas alymlardan sapak alýar. Bu wagtlar ol meşhur muhaddisler Abdullah ibn Mübarek we başgalaryň hadys topolumlaryny doly ýat tutup alypdy.

Rowaýatlarda aýdylmagyna görä, Muhammet ibn Ysmaýyl bir kitaby okasa ählisi ýadynda galýan ekeni. «Onuň özi ýüz müň sahyh (ynançly) we iki ýüz müň gaýry sahyh (ynamsyz) hadisy ýatlandygyny ýazýar. Ymam Buharynyň şägirtlerinden Emir ibn Fallas «Muhammet ibn Ysmaýyl al Buhara mälim bolmadyk hadys ynamly däldir», diýip ýazypdyr».

*Ymam Ysmaýyl al Buhary, al-adab, al-mufrad.
(Edep dürdäneleri) Daşkent, Özbekistan, 1990-njy ýyl, 6-njy sahypa.*

Ymam Buhary ömrüniň soňky günlerini Samarkandyň Hartaň obasynda geçirdi we 870-nji ýylda aradan çykdy. Alym birnäçe kitaplar ýazyp galdyrypdyr. Olaryň arasynda iň meshury «Al-Jome as-Sahyhdyr». Sahyh – dogry, ynamly diýen manyny aňladýar. Kitapda ynamly hadyslar jemlenen. Şonuň üçin hem ähli yslam älemi bu kitaba iň gymmatly çeşmelerden biri hökmünde seredýär. Buhary ähli hadislary alty ýüz müň hadisyň içinden saýlap alypdyr. Onuň ýene-de «Al-Adab al-Mufrad», «Kitob asmo as-sahoba», «Kitob afol il-ibod», «Taryhy Buhara» ýaly birnäçe kitaplary meshurdu. Al-Adab al-Mufrad – «Edeп dürdäneleri» diýmekdir.

Hadislaryň manysy örän giň. Olar Muhammet pygamberiň işi we durmuşy bilen bagly hadyslar, özara ynsany gatnaşyklar, dostluk, azybirlilik, ata-enelere, dogan-garyndaşlara bolan gatnaşyklar, halallyk, pæklik, adalat, ynsap, hyýanat, dogruçyllyk, ýalançylyk, pyssy-pujurlyk we başga ynsany häsiýetler hem kemçilikleriň üstünde pikir ýöredýär. Iň möhümi olarda beýik adamkärçilik häsiýetleri öne sürülyär. Adamlary şeýle häsiýetli bolmaga çağyrýar, ýaman gylyk-häsiýetleriň adamzat we jemgyýet üçin külpet getirýändigini gaýta-gaýta nygtaýar. Diňe ylym hakynda hem birnäçe hadyslar bar. Meselem olaryň birnäçesinde «Eger Hytaýda bolsa hem ylym alyň, çünkü ylym almaga ymtymak her bir mömine parzdyr» diýilýär. Munda adamlary ylym almaga we alan ylmalaryny čuňlaşdyrmaga çağyrýar. Aşakdaky hadys bolsa, örän ýaşlykdan başlap ylym almaga hereket etmelidigini nygtaýar. «Ýaşlykda alınan bilim daşa oýulan nagyş ýalydyr».

Ylym öwrenýänler hem, ony öwredýänler hem hadislarda beýik adamlaryň hatarynda hasaplanýar. «Peýdaly ylymlary öwredýän adamyň günäsiniň geçilmegini sorap hemme zat, hatda deňizdäki balyklar hem dileýärler.»

Aşakdaky hadys hem ylym bilen bagly «Ylmyň apaty ýatdan çykarmaklyk we ylma höwesi bolmadyk adamlara öwredip, wagtyň biderek geçirmeğdir». Diýmek, ylmyň ugruna düşen adam kitap okamakdan, ylym öwrenmekden ýadamazlygy, bu ýoldan azaşmazlygy, ylmy ýaman adamlara öwredip, zaýa etmezligi gerek.

Watan we watansöýüjilik bilen bagly hadyslar hem örän köp. Olaryň arasynda «Watany söýmek imandandyr» hadisy meshurdu..

Ymam Ysmaýyl al – Buharynyň getiren hadislarynyň ýene bir özboluşly aýratynlygy olaryň anyk çeşmeleriniň görkezilmegidir. Meselem: «Alla tagallanyň razy bolmagy atanyň razy bolmagyna we onuň

gazaby hem atanyň gazabyna baglydyr» diýlen hadsyň Abdullah ibn Omar tarapyndan rowáyat edilendigi beýan edilýär.

Resulalla: «Hor bolsun, hor bolsun, hor bolsun» – diýip on gezek gaýtalap aýtdylar. Şonda sahabalar: «Ýa resulalla, kime aýdýarsyňyz?» – diýip sorady. Resulalla: «Ata-enesiniň ikisini hem, ýa-da birisini garran çagynda (olary razy etmän) özünü dowzaha düsmäge sezewar eden adamy», –diýdiler. Bu hadsyň Abu Huraýra tarapyndan aýdylandygy görkezilen.

Aşakdaky hadys hem Abu Huraýra tarapyndan aýdylandygy görkezilen: «Üç taýpa adamlaryň dogasy şübhesisiz Alla Tagalanyň öňünde kabul bolýar: mysapyr adamlaryň dogasy, ezilen adamyň dogasy we ata-enäniň dogasy». Abdullah ibn Masudyň ady bilen berilýän aşakdaky hadysda şeýle diýilýär. Resulalla: «Musulman adamyň söğüşmegi günä we birini öldürmegi küpürdir», – diýyär.

Hadyslarda ata-enäniň gargsynы almak günäleriň iň agyrydyr, diýip bahalanýar: «Günäniň ulusy: Taňra sek ýetirmeklik, nähak gan dökmeklik, ata-enäniň gargsynы almak we ýalan şayatlyk bermeklikdir».

Başga bir hadysda bolsa ata-enäniň bet dogasyny alan perzende taňrynyň hem nazar salmaýanlygy beýan edilýär we olaryň jennete girmezligine sebäp boljakdygy düşündirilýär. Aşakdaky hadys hem şeýle: «Ata-enäniň garganyny Taňry hem gargaýar. Taňrydan başga niýetläp janly soýanlary Taňry näletleýär.» Hadyslarda eneler aýratyn hormatlaýylýar. Olaryň gadyryna ýetmekligi ündeýär: «Ilki eneňe, ýene eneňe we ýene eneňe, soň ataňa ýagşylyk et».

«Eger ata-enäniň ikisi birden çagyrsa, ilki eneňe jogap ber». «Kimki ata-enesiňiň razylygyny alan bolsa, oňa nähili gowy! Taňry onuň ömrüni uzaldar».

Maşgalada atanyň abraýy hem çetde galmaýar. Aýratyn hem perzent terbiýesinde atanyň jogapkärçiliği örän uludyr: «Hiç bir ata öz perzendine edepden beýigräk miras galdyryp bilmeýär». Şonuň üçin hem atanyň razylygy beýik nygmatdyr: «Ataňa uýmak Taňra uýmakdyr, onuň öňünde günä etmek Taňrynyň öňünde günükär bolmak bilen barabardyr». Emma, eger ata-ene ýaman işlere buýursa, uýmaly däl, diýilýär hadyslarda. Atanyň perzent üçin eden işlerine mynasyp jogap üçin onuň ýagşy işlerini dowam etdirmekdir. Atanyň kalbyna ýakyn bolanlar bilen hemiše gatnaşykda bolmak, bu gatnaşyk kökleriniň dowamlylygyny üpjün etmek perzent üçin buýsançdyr. «Kimki atasy aradan çykandan soň hem oňa ýagşylyk etmegi

islese, onuň dost-ýarlary bilen aragatnaşyggyny üzmesin» ýa-da «Ataňyz aradan çykandan soň onuň dostlary bilen gatnaşygy dowam etdiriň, olar bilen gatnaşygy üzseňiz, Taňry siziň nuruňzy özürer».

Hadyslar durmuş hadysalary hakyndaky nesihatnamalardyr. Aslynda diniň özünde hem bu häsiyet bar. «Din – nesihatdan ybarat» diýen nakyl ýöne ýerden däl. Umuman adamlary agzybirlikde ýaşamaga çağyrmak, onuň netijesinde haýyrly bolup bereket tapýandygyny görkezmek bu nesihatnamalarda görnüp durýar.

Goňsuçylyk gatnaşyklaryna seredeliň. «Goňşyň dynç – sen dynç» diýen nakyl bar. Hadyslarda: «Goňşyňza ýağşylyk ediň – parahat bolarsyňz». «Kimiň imany Taňra we ahyret gününe sadyk bolsa, goňsusyna ýağşylyk etsin, myhmanyna hormat etsin we geplese peýdaly gep geplesin ýa-da sessiz ýörsün».

Hat-da ynsanyň jemgyyetçilik agzalarynyň arasyndaky abraýyny, hakyky bahasyny kesgitlemekde hem iň dogry pikir goňşynyň pikiridir. «Goňşularyňz size gowy adam diýyän bolsa, diýmek siz gowusyňz. Eger olar size ýaman adam diýyän bolsa, diýmek siz ýaman adamsyňz». «Hemişelik ýasaýan ýeriňdäki ýaman goňşudan Taňrydan pena diläň. Sähradaky goňşy bolsa tiz göçüp gidýändir». Iki adama Taňry kyýamat günü rähmet nazary bilen bakmaýar: 1) dogan garyndaşyndan bölünip giden adama; 2) ýaman goňşa». Bu sözleriň manysynda özara agzybirlige, ýağşylygy biri-biriňizden aýamazlyga çağyrmak açyk-aýdyň duýulýar.

Hadyslar ynsany päklige, ynamly bolmaga çağyrýar. «Sogap iş edeniňizde hoşal bolsaňyz, günä iş edeniňizde bolsa gynansyňz, diýmek, siz hakyky mömünsiňiz». (Mömün – imanly diýmekdir). Ynsan ynsandan ýağşylyk gözlemegi, başgalary hem ýağşylyga ündemeli. Bu adamgärçiligiň iň gowy häsiyetlerinden biridir. «Dünýäden ötüp giden adamlaryň diňe gowy tarap-laryny ýatlaň. Ýaman sypatlaryndan diliňizi çekiň!».

«Taňry gaýgy-gamly adamlara kömek berýänleri dost tutunýandyr».

«Imanly mömünleriň kämilrägi – hulky gowusy we aýallara gowy mylakatda bolýanydyr».

«Imanly adam wadasyna wepaly bolýar».

«Iman bilen amal biri-birine örän ýakymlydyr. Olar biri-birisiz dogry däldir».

Diýmek imanly adam ýamanlykdan uzak bolýar. Onuň kalby ýağşylyklar bilen doludyr. Beýle kalp bolsa köpcülige peýda berýär.

Hadyslarda sosial goralaga mätäç bolan adamlara aýratyn üns berlipdir: «Kalbyň mylaýym bolmagyny isleýärsiňizmi? Isleseň ýetimlere

mähriban bol, olaryň başyny sypa, öz tagamyňzdan olara iýdir. Şonda göwnüň ýumşap, hajatyň rowan bolar».

«Ýetime gamhorlyk etmek Allanyň gowy görýän häsiyetidir».

«Taňrynyň penasyndaky öýleriň gowusy – ýetimlere hormat edilýän öýdür».

«Men ýetimiň kepilligni alan adam bilen jennetde bile bolaryn».

«Ýetimleriň hakyny iýmekden saklanyň, hat-da ol haramdyr».

«Iki ejiz taýpa, ýagny ýetim we aýalyň hakyny iýmekligi size haram edýärin».

Adamkärçilik hadyslarda tiz-tiz dile alynýar. Olarda ähli ynsanlary deň tutup, hormat etmäge, olara hormat bilen seretmeklige ündeýär. «Özüne rowa gören zadyň başgalara hem rowa gör» diýýär ýa-da «Zyýaratyňza gelen adamyň hormatyny jaýyna goýuň» diýilýär.

Taňry kyýamat günü aýdýar: «Eý, ynsan perzendi! Kesel boldum, meni gelip görmediň». Ol adam aýdýar: «Eý, rebbim! Sen bütün dünýäniň perzendi bolsaň, men seni nähili görmegim mümkün?» Taňry aýtdy: «Pylan adamy kesel bolanda baryp görmediň, eger baranyňda onuň ýanyndan meni tapardyň». «Eý, ynsan perzendi! Özün naharlandyň, emma meni çagyrmadyň». Adam aýdýar: «Eý, rebbim, sen bütün älemin patyşasy bolsaň, men seni nähili naharlandırmagym mümkünki?» Taňry aýdýar: «Pylan bendäm mätäç bolup ýanyaňa baranda, sen onuň möhümini bitirmediň. Eger bitiren bolsaň şol ýerden meni tapardyň».

Hadyslardan döredijilikli peýdalanmak soňky asyrlarda hem dowam etdi. Bu ugurda Jamynyň «Çil hadys» we Alyşır Nowaýynyň «Arbain hadis» («Kyrk hadys») eserini ýatlamak gerek. Zamandaşlarymyzdan Abdylla Aripowyň «Haj depderi» kitabı hem esasan hadyslara döredijilikli çemeleşmegiň netijesidir.

Hadyslaryň hemmesinde hem adamlaryň arasyndaky gowy gatnaşyklar, gowy häsiyetler, ruhy gymmatlyklar öňe sürülüýär, gowulyk, ýagsylyk öňe sürülp, ýamanlyk ýazgarylýar. Olary okap-öwrenmek ýaşlarymyzyň kämil bolmaklaryna ýakyndan kömek berýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. «Hadys» sözünüň nähili manysy bar?
2. Hadyslar näme üçin mukaddes çeşme hasaplanýar?
3. Hadyslaryň emele gelşi hakynda gürrüň edip beriň.
4. Muhaddis kim? Haýsy muhaddisleri bilýärsiňiz?
5. Muhammet ibn Ysmayıyl al – Buharynyň durmuşy we döredijiliği hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
6. Hadyslaryň haýsy temalarda ýazylandygyny mysallar bilen düşündiriň.

TASAWWUF (SOPUÇYLYK) YLMYNYŇ PEÝDA BOLMAGY

Sopuçylyk VIII asyrlaryň ahyrlarynda – X asyryň başlarynda döräpdir. Sufizm «suf» diýen arap sözünden gelip çykypdyr. Ol «ýűn » diýen manyny beripdir. Sopuçylyga eýerýän derwüşler irimçik dokalan ýüň eşik geýyär ekenler. Sopular resmi dünýewiý, şeýle hem ruhy ýolbaşçylara garşy çykyş edipdirler. Munuň beýle bolmagynyň sebäbi bar. Yetmezçilik, garyplyk, agyr durmuşdan çykmak meýilleri adamlaryň sopuçylyga baş urmagyna getiripdir. Gündogaryň görünüklü alymlaryndan biri bolan al-Kandi Müsüriň Aleksandriýa şäherinde 815-nji ýylda «sufita» atly topar – partiýa peýda bolupdyr diýen maglumaty berýär. Olar Siriýada, Yrakda hem bolupdyr.

Sopuçylyk ilki bilen ruhanylaryň kiçi gatlaklarynyň arasynda döräpdir. Olar ruhanylaryň ýokary gatlagynyň garşysyna çykyş edipdirler. Çünkü ruhanylaryň ýokary gatlagy feodal arrestokratiýasy bilen birleşipdir. Baý gatlaklaryň tankyt edilmegi bolsa ilatyň garyp gatlaklarynyň göwnünden turupdyr.

Bir zady aýratyn nygtap geçmek gerekdir. Ilkinji sopular hudaýhon, Alladan gorkýan, dine jan-teni bilen ynanýan adamlar bolupdyrlar. Olar baýlygy, bol elin durmuşy ýazgarypdyrlar. Ilkinji sopular asket bolupdyrlar, ýagny bu dünýäniň eşretinden, lezzet almakdan, keýpi-sapadan gaça durupdyrlar. Garyplyk gowy görlüpdir. Sebäbi adam näçe garyp bolsa, ol öz janyny şonça-da aňsat halas edip biler diýip, sopular düşündiripdirler. Orta asyrlaryň uly ruhanylary başda sopuçylygy halamandyrlar, onuň wekillerine duşmançylyk gözü bilen garapdyrlar. Emma tiz wagtdan onuň peýdaly taraplaryna göz ýetiripdirler. Sopuçylykda adamlaryň aňynda we durmuşynda musulmançylygy berkleşdirýän zatlar bardy. Mysal üçin, sopular dine ynanýan adamlar Allatagallanyň edenine gürrüsiz razy bolmalydyrlar diýen pikiri köp gaýtalayardylar. Ýaradanyň bendesi bolanlar üçin olaryň öňünde älemiň hemme baýlyklary, abadançylyklary açylar diýip, sopular bilen bilelikde mollalar hem öwüt-ündew edýärdiler

Wagtyň geçmegi bilen sopuçylygyň hem esasy ugurlary kesgitlenipdir. XII–XIV asyrlarda sufizmde on iki sany esasy akym döräpdir. Olar: Rifaýýa, ýasawiýa, şaziliýa, çiștiýa, suhrawardiýa, kubrawiýa, badawiýa, kadiriýa, mawlawiýa, bektaşiýa, halwatiýa, nagyşbendiýa toparlarydyr. Şulardan ýassawiýa akemy türkmen topragynda uly rol oýnan bolmaly. Ony esaslandyran Ahmet Ýassawy bolupdyr. Derwüş görnüşinde aýlanyp ýören din ündewçileri tä XVII asyra çenli Gündogar Türküstana, Gazagnostana, Kiçi we Orta Aziýa yslamy ornaşdymakda uly iş edipdirler.

Sopuçylygyň mawlawiýa doganlygyny Jelaleddin Rumy esaslandyryp-dyr. Jelaleddin uly alym hem şahyr, onuň möwlana (Biziň jenabymyz) diýen lakamy bolupdyr. Doganlyk şu ady alypdyr. Bu doganlygyň hem Orta Aziýa täsiri bolupdyr.

Nagyşbendiýa doganlygy XV asyrda döräpdir. Ol sufizmiň görnükli wekili Bahaweddin Nagyşbendiniň adyny göteripdir.

Görüşümüz ýaly, sopuçylygyň her bir doganlygynyň öz gelip çykyşy, esaslandyryjysy bar. Uly bolmasa-da, olaryň arasynda birneme tapawut bar. Emma olaryň hemmesi sopuçylygyň esasy talaplaryna tabyn bolupdyrlar.

Sünnülerem, şayylaram sopuçylyk bilen oňuşypdyrlar. Şeýle bolansoň, sopuçylyk arap halyfatynyň giň territoriýasyna ýaýrapdyr. XII asyrda eýýäm ortodoksal yslam hem sufizmi ykrar etmäge mejbur bolupdyr. Sopuçylyk Türküstan topragyna-da aralaşypdyr.

XII–XIII asyrlarda Türküstanda şäher köpcüliginiň giň toparynyň, garyplasın senetçileriň, şeýle hem söwdagärleriň arasynda sufizm goldaw tapypdyr. Sebäbi hojalyk durmuşy pese düşüpdir. Bu hili ýagdaý ýurdy mongollaryň basyp almagy netijesinde döräpdir. Mongollaryň ýurdy hemde ilaty tozdurmagy adamlaryň arasynda göwnüçökgünlik, geljege umt-syzlyk döredipdir. Şol wagt yslam sopuçylyk görnüşinde esasy ideologiya öwrülipdir. Sufizm bilimleriň adamlaryň, şeýle hem şäher köpcüliginiň aňyna čuň ornaşypdyr. Ýurdy mongollaryň basyp almagy ahyrzaman hasaplanypdyr. Şonuň üçinem ynsanyň ejizlige, heläkçilige duçar bolup biljekdigi baradaky öwüt-ündewler adamlaryň göwnünden turupdyr.

Şeýlelikde, yslam dininiň sopuçylyk ugry Türküstana ýaýrap, ýuwaş-yuwaşdan ornaşyp başlapdyr.

Bilimleriň abraýy mugallymdan kabul edilmegini sufizme örän wajyp zat hasap edipdirler. Şonuň üçinem, Türküstanda, Eýranda, umuman, Gündogar sopuçylygynyň tarapdarlary öz mugallymlarynyň taglymatyna wepaly bolmaga çalyşypdyrlar. Meselem, Abu Seýit Mäneliniň pikirleri seljuklar imperiýasy döwründe-de goldalynypdyr hem-de ulanylypdyr. Şol döwürde sufizmiň täsiri has artypdyr. Ilkinji seljuk-türkmen soltany Togrul begiň Abu Seýit Mäneliniň ýanyna baryp, oňa tagzym edendigi barada-da rowáyat bar.

Abu Seýidiň beýik alym bolandygy, ylym dünýäsinde hem-de döwlet ýolbaşçylarynyň öňünde uly abraýynyň bolandygy hakda alymlar ýazypdyrlar. Onuň terjime halyny öwrenen bir alym şeýle ýazypdyr: «Başlyk (rais), salgylt ýygnaýyjy (amil) we hökümdar (şyhne) we her bir beýleki

adam şol ugurdan her bir etjek işini şyhyň (Abu Seýidiň) nebereleriniň razylygyny alman edip bilmändir».

Alymlaryň käbiri Abu Seýit Mänili beýik alym hem-de şahyr Omar Haýýam bilen dostlukly gatnaşykda bolupdyr diýen rowaýaty hem getirýär. Mysal üçin, Töwrizi diýen alym «Abu Seýit bilen Omar Haýýam rubagylar arkaly gepleşipdirler» diýip ýazypdyr. Bu meselede Töwrizi Omar Haýýamyň rubagysyndan ugur alýar. Ol Abu Seýidiň goşgusynam ulanýar, ýöne bu rubagy derňelip görlende, başga şahyryňky bolup çykypdyr. Aslyyetinde, bu iki beýik ynsanyň bir-birine rubagy ibermegi asla mümkün däl, çünkü Abu Seýit Mäneli aradan çykanda, Omar ýaňy bir ýaşapdyr. Ýöne adamlar bu hili rowaýatlardyr ylmy çaklamalary öne sürmek bilen sufizmiň uly nazaryýetçileriniň biri, biziň ildeşimiz Abu Seýide bolan egsilmez hormatyň bildirýärler.

XII–XIII asyrلarda Abu Seýidiň taglymatyny dowam etdirenleriň biri, sufizmiň görnükli wekili Ahmet Ýassawy bolupdyr. Ýassawy özünüň meşhur kitabı bolan «Hikmetleri» (parasat) ýazypdyr. Ol kitabynda terkidünýäligi, göwnüçökgünligi ündäpdır. Ýasawy «o dünýäni» köp öwüpdır, ony ideallaşdyrypdyr. Ol musulmanlary dine ynanmaýanlara garşy göreše, Gurhanyň ähli talaplaryny birkemsiz berjaý etmäge çagyrypdyr. Elbetde, bu kitapda arassaçylyga, ynsanperwerlige, özünü oňat alyp barmaga çagyryan pikirler hem diýeň köpdür. Şeýle bolandoň, «Hikmetler» Orta Aziýadaky turki dilli medreseleriň okuň maksatnamasyna girizilip, köp asyrlaryň dowamynda öwrenilip gelinipdir.

Baýramalynyň demirgazygynda, köne Marynyň, ýagny, Merwiň harabaçyligynда bir ajaýyp mawzoleyi bar. Ol Hoja Ýusup Hemedanynyň guburdyr. Hoja Ýusup hem derwiş eşiginde türkmen topragyna gelip, sopuçlygy ýaýratmakda köp iş eden adam. Ol ölensoň ony şol ýerde jaýlap, üstüne-de ajaýyp mawzoleý salypdyrlar. Häzir ol metjit hökmünde ulanylýar. Sopuçlyk Türküstanda doly ýeňip üstün çykyp bilmedik bolsa-da, türkmenleriň arasynda, şeýle hem olaryň görnükli wekilleriniň arasynda oňa ýykgyň edenler az bolmandyr. Beýik Magtymguly hem sopuçlyga ýykgyň edipdir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Tasawwuf (sopuçlyk) nähili manyny aňladýar?
2. Sopuçlygyň esasy haýsy ugurlary bar?
3. Sopuçlygyň haýsy akemy türkmen şahyrlarynyň döredijiliginde görünýär?
4. Abu Seýit Mänili kim bolupdyr?

OMAR HAÝÝAM (1048–1123)

Siz geçen synplaryňzda şahyryň şu aşakdaky goşgy setirlerini okadyňyz.
Bu syrlaryň nämedigini gelin oňa has ýakynrakdan çemeleşip göreliň.

Her kime syrymdan gep açabilmen,
Gysga sözlüdirin, köp saçabilmen:
Aýdyp bilmeýärin hal-ahwalmny,
Gizlin syrlarym bar, leb açabilmen.

Matematika dersinden bolsa aşakdaky kadalar bilen tanyş bolduňyz: kwadrat dörtburçlukdyr, emma hemme dörtburçluk hem kwadrat däldir. Ynha şu kada rubaga juda mas gelýär: rubagy dört setirden ybaratdyr, emma hemme dört setirden ybarat goşgular rubagy däldir. Şahyr pikiri we duýgulalary subutlanan bu goşgy žanry mahsus formada – aruz goşgy formalarynyň birinde ýazmaly bolýar. Bolmasa ol ýonekeý dört setirli goşgy hasaplanýar. Ynha şu goşgy formada ýazyp bilýän, duýgulary hem-de älem hadysalary hakdaky pikir-oýlaryny anyk şekilde, okyjy ýadynda tiz saklanyp galýan ýagdaýda çeper suratlandyryp bilýän şahyry rubagyçy hasaplaýarlar.

Omar Haýýam ynha şu rubagyşnas şahyrlardandır. Onuň rubagylary juda manyly we hikmetlere ýakyn. Emma şahyryň dünýägaraýsyndan bihabar bolup, onuň döredijiligindäki obrazlar düzümini düşünmeýän adam Haýýamyň rubagylaryny düşünmezligi mümkün. Köplenç şahyry şeraby wasp ediji hökmünde görýärler. Hakykatdan hem onuň rubagylaryndaky lirik gahryman şerap içýän, hemiše şerap soráyan, şeraby guýýan adama ýakyn kişidir. Emma bu düşunjeleri hemme wagt öz manysynda kabul etmek, öňki durgunlyk zamanýndaky birtaraplaýyn köne pikir bolup, adamy ýalňyşdyrýar.

Gadym zamanlarda Gündogar ýurtlarda bar zady öz durşuna aýdyp goýmak sungat hasaplanmandır. Hakyky sungat tysallar, simwollar, nyşanlar, bilen iş görýär. Döredijilik obrazlar, çeper suratlar köpünçä Gurhan kadalary, pygambar Muhammet aleýhissalam hadysalary we şu iki mukaddes zat esasynda emele gelip, tasawwuf ylmyna esaslanan halda döredilen. Eger biz şahyr rubagylaryndaky şerabyň näme ekenini anyklap alsak, galan obraz we düşunjeleriň manysy öz-özünden aýdyňlaşýar.

Jahanda hakyky mahluk adamzat,
Her kimiň pähmine girmez bu aňsat,
Aňlaýyş meýinden bir ýuwдум içseň,
Saýgarsyň mahlugyň haýsy kem, zyýat.

Tasawwuf ylmynda şerap Alla bolan söýginiň, ýagny ylahy ýşkyň belgisidr. Ylahy ýşk adamy akly-huşundan aýryp, beýhuş edip goýyan güýje eýeligi üçin ony şeraba deňäpdirlər. Mälimki, şerap käsä guýulýar, ýşk bolsa köňüle. Şundan gelip çykan halda, goşgudaky käse ýa-da jam – köňül tymsaly. Köňül bolmuş käsä näçe köp şerap, ýagny ýşk guýulsa, aşyk üçin şonça-da az görünýär. Çünkü älemleri ýaradyjy, jemal, jelal, gudrat we rähmet eýesi bolan Alla çäksiz we gudratly söýgä laýyk zatdyr. Emma beýle beýik söýgä öz-özünden we aňsatlyk bilen eýe bolunmaýar. Milleti, dili we dinine garamazdan özünden, teniniň aýsy-eşretinden geçip, bütin ynsanyýete belent hormat bilen garaýan, Allanyň ýaradan hemme zadyna, onuň gutarmaz gözel döredijiligine, sungaty sypatynda garap, gözüniň garasy ýaly goramaga taýýar duran ynsanlar ynha şu ýska ýetip bilerler we beýle ynsanlary terbiýeleýji zatlar Yslamda mürşit ýa-da pir diýilýär. Tasawwuf edebiýatyndaky saky piriň obrazy tymsalydyr. Asyrlar geçse-de, atlary hormat bilen dile alnyp gelinýän **Ahmet Ýassawy, Bahaweddin Nagyşbendi, Hoja Ahrar, Abdyrahman Jamy** ýaly ynsanlar ynha şunuň ýaly kämil ynsanlardyr. Meýhana tymsalyna gelsek, ol ylahy ýska eýe sopularyň kämil mürşit jaýyna ýygnalynýan ýeridir. Omar Haýýam rubagylaryny ynha şu düşünjeler bilen derňew edilse, bütinleý başgaça many we mazmun ýuze çykýar.

Indi size berlen käbir rubagylara üns bereliň:

Men nädeýin, sen palçygymy ýugurdyň,
Ýüň-ýüpegim baryn özүň egirdiň,
Ýagşy-ýaman herne bizden çyksa-da,
Ýazgyt» diýip töweregme egirdiň.

rubagysynda şahyryň Alla bolan özgeçe mähri, tabynlygy, onuň çäksiz gudraty öňünde başyňy egmek suratlandyrlyýar. Ol Alla garap: «Ylaýymy özüň goýduň, ýagny meni toprakdan ýaratdyň, hem suratymy, hem syratymy özüň döretdiň. Mende näme bar bolsa we maňa boýun bolsa, ol, seniň hökmiňdir» diýýär. Bu ykrar – iman şartı, muslimançylyk dessury. Ýaradanyň öňünde öz ejizligini duýan we bu ejizligi boýnuna alan ynsan gudratlydyr. Ýa bolmasa gedemlige, men-menlige, bir söz bilen aýdanda, öz nebsine gul bolýar. Netijede zulum, zorluk, hyýanat ýaly düşünjeler arasynda ýasaýar. Nebis elinde zalym kimse gul we ejizdir. Ine, şu gullukdan, ejizlikden gutulmak üçin, durmuşda beýik ynsanylyk duýgular by bilen ýaşamak üçin Ýaradanyň öňünde ejizligi boýun almak gerek! Üstünliliklere ýetende, bagt gülüp bakanda özüňden gitmezlik, kyn pursatlarda umytsyzlykdan düşmezlik üçin bu duýgy ynsan bilen bolmagy zerur!

Meý içen wagtyňda aklyň ýitirme,
Huşuň ýitirip, samrap oturma,
Isleseň şerabyň halal bolmagyn,
Däliräp ynsana azar ýetirme.

rubagysynda hem şu ideýa dowam etdirilýär. Onda ynsan durmuşynyň çylşyrymlylygy, gutarmaz garşylyklary suratlandyrylan. Käbir ynsan öz hereketleri, gylyk-häsietleri öňünde ejiz galýär. Bilip-bilmän, isláp-islemän ýalňyşlyga, günälere ýol goýýär. Çünkü ol kämil musulman däl – nebis belasynadan gutulmadyk. Şahyr bu tankyt arkaly ynsanyň özünüň içki dünýäsini göz öňünde tutýär, onuň özünü – özüne görkezmäge hereket edýär. Rubagyda her bir kişi kämil ynsan – «doly musliman» bolmagy üçin yzygider ýagdaýda beýiklige ymtymalydygy goşgy setirlerinde beýan edilipdir.

Haçanlardyr edilen günä matam tutup umytsyzlyga düşmek Yslamda gaty ýazgarylýär. Sebäbi, umydsyzlyk ynsany durmuşdan aýra goýýär. Durmuşdan geçmek bolsa, iýmandan geçmek bilen barabardyr. Çünkü beýle adam Ýaradanyň merhemeti we rähmetine ynanman goýandy. Hakyky iman eýesi hemiše minnetdarçylyk we arzuw-umyt bilen ýasaýar.

«Bihuda gam çekmegil...» rubagysynda ýok bolup gidýän jahan gamyny iýmän azat ýaşa diýýär. Şahyr bu bilen näme diýjekkä? Bu dünýäniň ötgünçi höweslerine aralaşyp galan adam nebsiniň guluna aýlanýär. Gündelik durmuşy kiçijik arzuwlar, wagtlaýyn zerurlyk ýuze çykmagy ýolunda sarp bolýär. Haçanda olardan azat bolup bilse, beýik ynsany magsatlar bilen ýaşap, dünýäde şat gün-güzeranlyk geçirýär. Pelegiň çarhy ýaly aýlanyp duran bu dünýä özünüň birnäçe kiçijik kynçlyklaryndan doludygyny nygtáýar.

Durmuş çylşyrymly kynçlyklara doly. Kä wagt şeýle bolýär, ynsan könlündäki dertlere derman yzlap, kimdendir haraý isleyýär. «Ol ýarki...» rubagysynda ine şu hakykat açyp görkezilýär.

Omar Haýýamyň rubagylary ynsan durmuşynyň mazmuny hakdaky oýlardyr. Bu oýlar bilen ýakyn bolan okyjy durmuşyň, barlygyň mazmunyny aňlamaga cemeleşýär. Durmuşyň we köňül äleminiň gizlin syrlaryndan habardar bolýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Omar Haýýamyň goşgularynda meý, jam, meýhana, saky sözlerine nähili düşünýärsiňiz? Olar nähili manylary aňladýar?
2. Şahyryň ýaşan döwründe näme üçin aýdyljak bolýan pikirler syrly beýan edilipdir?

HASAN ATA (Gözli Ata XII–XIII asyr)

«Sen Gözli ata bolsaň...»
(*Magtymguly*)

Ägirt uly şahslar özleriniň ölməz-ýitmez zehini esasynda taryha girýär we müdimi ýaşamagyny dowam etdirýär. Onuň üçin bolsa guýmagursak zehiniň, çenden aşa ukybyň, dünýä doly we dogry akyl hem ýetirmegi başarmagyň, umuman Hakdan içen bolmagyň gerek.

XII–XIII asyrلarda Uzyn Hasan ady bilen ýaşap geçen (edebi tahallusy Gul Gedäýy bolan) Gözli ata hem şeýle şahslaryň biridir.

Gözli ata Süleyman Bakýrganynyň we Goçgar atanyň doganoglanydyr. Bu barada Türkmenistanyň Milli golýazmalar institutynyň fondunda ma-glumatlar bar. 1632-nji bukjada saklanýan Gul Gedäýynyň, ýagny, Göli atanyň «Uçdum men-ä», «Armanlar bile», «Bidary bol, bidary bol», «Eý köňül» ýaly hikmetleri anyk derñewe garaşýar.

Ynsanlar özüniň agyr, çykgyndyz ýagdaýlarynda sygynmagy adat edinip-dirler, olar öň haýsydyr bir wagtlar ýaşap geçen, halk arasynda keramatly saýylýan, aňyrsy belli ýa belli bolmadyk keramatlylara, öwlüýälere sygynýarlar. Olardan medet we haraý gözleýärler. Elbetde olaryň aňyrsynda haýsy hem bolsa bir hakykat bardyr. Ýogsam üstünden set-müň ýyllary ötürip, ýok bolup gitmezlige, ynsanlaryň aňynda nesilden-nesle geçip ýaşamaklyga dowam etdirmäge esas bolmasa, halk ony diliniň senasyna öwrüp, ondan şypa gözlemezdi. Beýik Magtymguly özüniň şygylarynda:

Gözli ata, Baba Selman, şypa ber –

– diýip, öz başyna düşen sufizmiň çylşyrymly, kyn we röwşen ýolunda aljyran mahaly ondan medet soramazdy. Bu bolsa gürrüň edilýän şahsyň äpet güýjuniň, keramatynyň subutnamasydyr.

XVI–XVII asyrлarda Balkan sebitlerinde ýaşap geçen Nedir şahyr Gözli ata barada ýörite poema görnüşinde waspnama, eser döredipdir. Bu bolsa ýene bir gezek onuň ýöne-möne şahs däl-de, tanymal, zehinli, gudraty güýcli din wekili, pák ahlakly, kiçi göwünlü, ýetim-ýesiriň hos-sary bolandygyny görkezýär.

Gözli ata bagışlanyp ýazylan bu waspnamada setirleriň ahyrynda gaýtalanyp gelyän kutbiddin sözi nämäni aňladyp gelýärkä diýen soragyň döremegi gaty mümkünkdir. Bu söz bu ýerde iki manyda berilýän

bolmaly. Birinjiden, bu söz ynanjyň meýdany, ynanç sütünü manysyny berýän bolsa, ikinjiden ol, öwlüyä diýmekdir. Sufizm taglymatynda kutb – barlyk dünýäsinde bedendäki ruh hökmünde görülýär. Ol ähli ylmy Hakyň özünden öwrenen, ol hili adam her bir döwürde-de Allanyň nazar salan, ýalkan adamsy hasaplanýar. Hut şeýle ady alan adamyň mukaddes keramatly hasaplanjakdygyna, onuň keramatyna, ylmyna, güýç-ukybyna indi şüble döremese gerek. Häzir bu şahsyň keramatly, her kişiniň sygynýan öwülüyäsine öwrülen mazary Balkan welaýatynda ýerleşýär.

Soňky ýıllarda geçmiş taryhymyzy we edebiýatymyzy öwrenmäge giň mümkünçilikler döredilendigi sebäpli Sabyr Arazkulyýew we Gözel Sarly gyzy tarapyndan Gözli ata we Süleyman Bakyrghanynyň ömri we olaryň ýaşan döwürleri hakynda ýörite «Gözli ata» ady bilen kitap neşir edildi. Häzirki günlerde Gözli atanyň mirasyny öwrenmek maksadynda «Gözli ata jemgyýetini» döredilendir.

UÇDUM MEN-Ä

Yşga düşüp boldum geda, ýandym Huda,
Nebsim jyda, eşdip nida¹, janym pida,
Atdym otga hüw-hüw diýip,
Ganat kakyp uçdum men-ä.

Namaz kyldym, ajap mesjidi-aksada²,
Rowan uçdum eglenmeýen setde-syrda,
Gudrat bile geçdim ýetmiş perde aşyp,
Salam kylyp jananya duşdum men-ä.

Iman üçin kyldym jefa, aldym şyfa,
Ýüwrüp gafa, didar diýip hezret tefä,
İçdim şerap, galym segräp³,
Säher-saba tenu-jandan geçdim men-ä.

Yzlap yzy, ýazdym sözi,
Gezdim düzi, boldum özi,
Şükreldilla uçan yzym boldy razy,
Pena bolup batyl gözüm açdym men-ä.

Gör daşmy, kyrk ýaşymy,
Pür goşumy, ber joşumy,
Alla diýip sáherlerde göz ýaşymy,
Girýan bolup, ýagmyrlaýyp seçdim men-ä.

Söydüm any, tüni-güni⁴,
Yşykdan gany, hetdiň tany,
Eý Gul Geda bolduň goni,
Kim islese tapmas meni,
Alla diýip, bu panydan geçdim men-ä.

Sözlük:

1. Ses, çagyryş; yşk sesi, ýşgyň nalasy;
2. Iýerussalimdäki bir metjidiň ady; iň uzakdaky, arşdaky metjit.
3. Bökmek, ukudan böküp turmak.
4. Gije-gündiz.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Gözli atanyň ussady kim bolupdyr?
2. Gözli ata nirelerde ýaşapdyr? Onuň gonamçylygy nirede?
3. Hikmedi okaň we analiz ediň.

HEKIM ATA – GUL SÜLEÝMAN BAKYRGANY

Soltan Weýis pähliwany,
Hoja Ýüsüp Hemedany,
Hekim ata, Süleýmany,
Şol şahy zaman içinde
(*Magtymguly*)

Geçmişde türkmenleriň arasynda uly meşhurlyk gazanan şahyrlaryň sany barmak basyp sanardan kän. Olar öz eserleriniň üsti bilen Watany söýmek, ynsanperwerligi, doganlyk-dostlugu, ruhy päkligi, ahlak arassalygyny, mukaddes söýgünü, zähmetsöýerligi, batyrlygy, edermenligi, gahrymançylygy ündäp gelipdirler. Agyr günlerde halka duýgudaşlyk bildirip, olary goldap, adamlaryň kalbynda gowy umyt-arzuwlary oýarypdyrlar.

Özbegistan Respublikamyzyň topragy mukaddesdir. Bu toprak öz goý-nunda ady dünýä belli akyldarlary dünýä inderen zemindir. Halkymyz öz garaßszlygyna eýe bolandan soň, özlüğine dolanmaga, erkin pikirlenmäge, ruhy azatlyga mümkinçilik aldy. Garaßszlygyň ilkinji günlerinden başlap edebi mirasymyzy gaýtadan dikeltmek işi ýöredilip başlandy. Bu ähmiýetli işe hormatly prezidentimiz I.A. Karimowyň baştutanlygy uly goldaw boldy. Medeni mirasymyzy, ata-babalarymyzyň müň ýyllar dowamynda döreden bahasyz baýlyklary – filosofiki, dini pikirlerini öwrenmäge uly ýol açyldy. Durgunlyk döwründe edebi mirasymyz başgaça öwrenildi. Halk köpçülígine olar barada hiç zat aýdylmady. Olaryň pikirleri reaksiýon – dini mistiki diýip düşündirildi. Olar barada gürrüň etmek hem bütinley gadagan edildi. Garaßszlyk ýyllarynda bu ugurda birnäçe işler edildi. Ymam al-Buhary, Ymam at-Termizi, Abdylhalyk Giždiwany, Bahaweddin Nagyşbendi, Hoja Ahmet Ýassawy, Şyh Nejmeddin Kubra we beýleki ulamalaryň atlary dikeldildi. Kitaplary täzeden neşir edildi. Dünýäniň we ýurdumyzyň hemme ýerlerinde ýubileýleri geçirildi. Hekim ata Süleýman Bakyrganyny hem şol ýokarda ady agzalan ägirtleriň hataryna goşmak bolýar.

Süleýman Bakyrganynyň doglan ýyly anyk däl, ýöne käbir maglumat-lara görä ol takmynan 1186-njy ýylda aradan çykypdyr. Ulamalar ony pygamber ýaşynda aradan çykypdyr diýip çaklaýarlar.

Alyşır Nowaýynyň «Nasaýimul muhabbat» atly kitabynda şeýle diýilýär: «Hekim ata ady Süleýmandyr. Hoja Ahmet Ýassawynyň mürididir. Bir gün Hoja aşpezine nahar bişirmegi buýurýar. Şonda ustaz şägirtlerine odun ýygyp gelien diýipdir. Şol wagt hem meydanda ýagyş ýagyp duran eken. Şägirtleriň ýygnan odunlaryny aşhana getirýänçä ýagyşa ezilip yzgar bolýar. Hekim ata bolsa ýygnan odunlaryny donuna orap, gury halda alyp gelyär. Şonda Hoja hezretleri «Eý perzent, sen hekimlerçe iş bitirdiň» diýen eken. Oňa bu lakam sondan galan...» Elbetde Alyşır Nowaýynyň pikirinde çuň many bar. Şeýlelikde Hekim ata Süleýman Bakyrgany sufizmiň ýassawyýa tarykatyny esaslandyran Hoja Ahmet Ýassawynyň iň talantly, sadyk şägirtleriniň biri bolupdyr. Öz halypsasy barada ol şeýle diýýär:

Ýassy suwunyň arasy,
Ýatyr göwher parasy,
Maşaýyħlar seresi,
Şyhym Ahmet Ýassawy.

Karçygaýy gyşlagan,
Şunkar, laçyn uşlagan,
Sansyz mürit başlagan,
Şyhym Ahmet Ýassawy.

Babamyzyň öz sözi bilen aýdanymyzda «on sekiz müň älemde, ady meşhur galamda, iki jahanyň aýnasy, Hydyr bilen söhbetdeş, Ylýas bilen ülpetdeş» Hoja Ahmet Ýassawynyň mürüdi bolanlygyny özi üçin iň uly bagt diýip bilipdir. Halkymyzyň arasynda Hekim atanyň ylahy ýşk-muhabbet hakyndaky pikirleri giňden ýáýrandyr.

Türkmenistanyň Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar fondunda saklanýan hoja Ahmet Ýassawynyň hikmetleriniň Daşkent daş basmasyna nazar salsaň (kitap 1329-njy hijri-kamary ýylynda basylan), daşbasmanyň mukaddamasynda (girişinde) Hekim ata Gul Süleyman Bakyrgany barasynda şeýle diýilýär:

Hekim ata – Türküstan meşaýyhlarynyň (pirleriniň) buzruglaryndandyr. Hoja Ahmediň dördünji halyfalarydyr. Atalary Süleyman we lakamlary Hekimdirki türki dilide derwüşler muamylaty dogrusyga (derwüşleriň içki hal-ýagdaýlary barasynda) aýtgan hikmetleri maglum we meşhurdyr.

Yene-de «Hekim Süleymanyň mesgenleri Horezm welaýatynda erdi. Ol ýerde taryh 1186-da daryl bakaga rähmet kyldylar. Bakurgan digen temada mübärek gabyrlary maglum we meşhurdyr» – diýilýär.

Hekim atanyň aýalynyň ady Anbar ene bolup, ol Buhara hanynyň gzyzydyr. Olardan Askar, Mahmut, Soltanhupby diýen üç ogul bolýar. Häzirki günlerde özleriniň sejere daragtyny olardan alyp gaýdýan nebereleri hem bar.

Gul Süleyman Bakyrganynyň «Magraşnama», «Kitaby ahyrzaman», «Bibi Merýem kitaby» eserleri biziň şu günlerimize ýetip gelipdir. Onuň öz şahsy durmuşy bilen baglanyşykly «Är hupbyný dessany» atly eseri bolsa Gul Şerif Hekim atanyň hikmetleriniň söylüp okalmagynyň sebäbi ol diňe bir haka söýgüden, pygambere we onuň ymmatyna bagışlanyp ýazylmagy bilen çäklenmän, onda Hekim atanyň öz yüzünüň görünüyänligi, ynsanlary belent adamkärçilik, ruhubelentlik, pespällik ýaly duýgulara ruhlandyrýanlygy bilen düşündirse bolar. Ol ynsanyň pespäl, ýagşy niyetli, birek-biregiň gadyryny bilmek, adamlary ynijytmaýlyk, wagtyň sarpaly tutmak, her bir adamy özüňden ýokarda goýmagy başarmak, nebsiň öňüne düşüp ýörmeli däldigini öne sürýär.

Barça ýagşy, biz ýaman,
Barça bugdaý, biz saman-

– bu ýerde pespälligi görseňiz:

Her kim görseň Hyzyr bil,
Her gün görseň, gadyr bil-

– diýen setirlerinde adamyň mertebesini, onuň ahlagyny ýokary derejede goýýar.

Edebi mirasy toplamaga, öwrenmäge özuniň uly goşandyny goşýan ildeşimiz Köpeý Artykowyň (Garagalpagystanyň Hojaili etrabyndan) aýtmagyna görä häzirki günler Hekim atanyň gubrunyň üstüne jaý gur-lupdyr. Onuň gubrunyň gapdalynda müjewiri Seýit ata hem goýlupdyr.

Hekim atanyň gubry ýerleşen ýerden uzak bolmadyk Abaý adyndaky gazak mekdebiniň aýtmagyna görä onuň mekdebinde rus dili mugallymy bolup işleýän Mekset Hubaýdullaýew Hekim atanyň suratyny çekipdir.

Şeýlelikde durgunlyk ýyllary terkidünýälilikde «aýyplanyp» ady sory tutulmadyk Hekim ata – Gul Süleyman Bakyrqany barada Watanymyz garaşsyzlygyny alandan soň birnäçe ululy-kiçili işler edildi. Mysal üçin olarda S. Arazkulyýewyň, S. Abaýewyň, B. Allabaýewiň, Ş. Gandymowyň, A. Bekmyradowyň, R. Mustakowyň, G. Amangulyýewanyň we beýlekileriň atlaryny görkezmek bolar.

BAKYRGANY

Bakyrgandan sapak kylsam, towaf kylgaý Käbäni,
Baryp rukne¹ ýüzüm sürsem, görüp hannany-mennany².

Hajar eswetge el synsam, hatym diwaryny görsem,
Şükür hamdu-sena aýtsam, säher wagtynda subhana.

Safadan Merwäýä barsam, mübärek zemzemi içsem,
Zebih³ ruhuga hatm etsem, birar aýş ile Kurany.

Arafat dagyna çyksam, ajaýyp sunguna baksam,
Garyplar hüjresin ýapsam, bolup künç ile myhmany.

Namazy berjaý getirsem, biraz sowmugda⁴ oltursam,
Basyp nefsimni öldürsem, bolup könlüm musulmany.

Medine şährine barsam, resulyň rowzasyn⁵ görsem,
Ýüsüp Müsriý dek ah ursam, tiläp Ýakyby Kengany.

Ki elimge asa alsam, boýnumga reda⁶ salsam,
Ki Sina dagyna çyksam, tiläp Musiýe Ymrany.

Pürab ejle suwun içsem, ki jeýhundan gelip geçsem,
Halaýykdan özüm saçsam, gezip Bahr ile ummany.

Hajylar sanya girsem, enaýat şerbetin içsem,
Hasudlar⁷ sözünden gaçsam, basyp nefsimni ruhany.

Pakyr halymny sorsalar, maňa hažnada berseler,
Meniň adymny sorsalar, Süleýmany Bakyrgany.

Sözlük:

1. Sütünine.
2. Hudaýyň epiteti.
3. Kesiljek, gurbanlyk üçin kesiljek.
4. Sopularyň ybadata meşgul bolýan ýeri.
5. Gabryny, mazaryny.
6. Derwüşleriň omuzlaryny atýan we gerek ýerinde namazlyk hem ýorgan deregine ulanýan ýüň matasy.
7. Bahyllar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Süleýman Bakyrgany haçan we nirelerde ýaşapdyr?
2. Bakyrgany obasy nirede ýerleşýär?
3. Goşgyny okaň we analiz ediň.

XIII-XIV ASYRLAR EDEBIÝATY

XIII asyryň başlarynda Orta Aziýa Mongol basybalyjylarynyň täsirine düşüp galdy. 1218-nji ýylda Otrar şäherinde Çingizhanyň söwdagärleriniň 450 adamlyk kerweniniň gyryp taşlanmagy Mongol basybalyjylarynyň Orta Aziýa ýoriş etmegine bahana boldy. Aslynda bu döwletiň baý tebigaty özboluşly geografik we ykdysady halaty Çingizhany köpden bări gyzyklandyryp gelyärdi. Galyberse Orta Aziýa gitdigiçe güýçlenip barýan feodal dagynyklyk hem şu basybalyjylyk üçin esas taýýarlap berdi. 1220-nji ýylyň ýazyna çenli Orta Aziýanyň esasy bölegi mongollaryň garamagyna geçdi.

Mongollaryň hüjümine halk köpçüligi aýgytly garşylyk görkezipdir. Taryhçylaryň maglumatyna görä, Buhara arky hem 12 gün dowamynda 400 watançy tarapyndan güýcli goralypdyr. Samarkantda hem çingiziler güýcli garşylyga duş gelyär.

Muhammet Horezm şah köşkdäki Çingiz hanyň Buharany basyp alandygyny eşidýär. Çingiz hanyň iki uly topardan ybarat bolan goşuny ony yzarlap başlaýar. Şonuň üçin hem Muhammet Horezm Horasan galalarında özüne orun tapman Gulzumyň (Kaspiniň) kenaryna çykýar. Ol ýerde hem Çingizhanyň goşunlary ynjalyk bermeýär. Muhammet Horezm şa şol gidişini Gulzumyň içinde bir çägeli adada (birnäçe maglumatlara görä häzirki Aşyr adada) düsläpdir. Şol ýerde ynjalyp ýaşamakçy bolupdyr.

Muhammet Horezm şa gara hytaýylaryň ýurduny, Mawerannahry (Amyderýa bilen Syrderýanyň aralygyny araplaryň atlandyryşy), Horezmi, Yspyhany, Mazenderany, Kermany, Mekrany, Keşi, Gaznany, Gury (bu welaýatlar häzir Eýran, Owganystan we Pakistan çäklerindedir), Otrory (Gyrgyzystandan günorta-gündogardaky ýerler), Bamýany (Eýranyň günorta-gündogary), Azerbaýjany, Arrany (häzirki Ermenistan we demirgazyk-gündogar Türkiye), Yragy eýeleýär. Bir söz bilen aýdylanda häzirki Hytaýdan günortada Hindistana, demirgazykda gazak sähralaryna, günbatarda bolsa kiçi Aziýa çenli hökmüni ýoredýär. Özüni şu ýurtlaryň eýesi hasaplan, ähli musulman äleminiň soltany bolmaga, halyfy hem özüne tabyn etmäge synanyşan beýik häkim aradan çykmazdan öň haçan-da Aşyr adada ýagdaýy agyrlaşyp, keseli güýjäninden soň, Jelaletdini, onuň doğanlary – Uzlag şany we Ak şany ýanyна çagyryp «Häkimligiň tanaplary

gyryldy, kuwwatly döwletiň diregleri gowşady we ýkyldy. Indi bu gelen duşmanyň maksady hem düşnükli boldy, onuň dişi we durnagy ýurdumuya berk ýapyşdy. Ol duşmandan meniň üçin öç alyp biljek, ýeke-täk, meniň oglum – Mankburnydyr (Jelaletdin). Şonuň üçin hem men ony tagtyň mirasdary edip belleýärin, siziň ikiňiz oňa boýun egmelisiňiz we gulak salmagyň ugruna-ýoluna düşmelişiňiz diýýärin» diýipdir. Şondan soň ol öz gylyjyny, soltanlyk guşagy bilen birlikde öz eli bilen **Jelaletdiniň biline dakýar** we aradan birnäçe gün geçenden soň aradan çykýar.

Çingizhan, şanyň ogullarynyň Horezme gelýändiklerini eşidip, Mawerannahrdañ olaryň üstüne agyr leşger ibermek bilen çäklenmän, doganlary hiç ýana sypdýrman ýok etmek maksady bilen Horasandaky goşunlaryna kiçeňräk toparlara bölünip Garagumdan çykýan ähli ýollary we çykyp bolaýjak ýerleri saklamagy, bardy-geldi soltanyň ogullaryna duşaysalar olary diri sypdýrmazlygy buýurýar. Şonuň üçin hem Çingizhanyň goşunuň bütin Garagumuň serhetlerini Merwden Farawanyň bir bölegi bolan (Nusaý galasyndan bir farsahlykdan (6-7 km-likde) ýerleşen) Şähristana çenli bolan aralygy halkalaýyn gurşap ýatyrdylar. Olaryň maksatlary Horezmdeñ gysylyp çykarylan doganlary Horasana yetirmän tutmakdy. Jelaleddiniň gözegçi toparynyň Nusaýyň etegindäki görüp gelen goşun toplumy hem şolaryň biridi. Dogrudanam olar jemi ýedi yüz atlydy. Bu goşunuň köpüsü özleriniň bu ýerde näme üçin ýatandyklaryny Jelaleddin Garagumdan çykynça bilmändir.

Çingizhanyň Ürgençde içäylalarynyň köpdüğini, olaryň şol ýerde bolýan zatlaryň barysyny yetirip durýandygyny, Soltanyň ogullarynyň Ürgenje gelendigini we özünüň soltan bellenilenliginiň habaryny eýýäm Çingiz hanyň bilýänligini Jelaleddin çak bilen aňýardı.

Şoňa görä-de, özuniň şu hili ýagdaýda näme etmelidigini tiz hem takyk seljermeli bolýardı. Çingizhanyň Garagumuň içinde aralaşmakdan gorkjaklygyny, sebäbi onuň uly bolsun, kiçi bolsun goşunlary Garagumda ganaty gyrylan guş ýaly çäresiz galjakdygy görnüp duran zatdy. Galyberse-de Garagumda ýasaýan türkmenler özleriniň örän ezber hereketleri we uzyn aýak daýaw bedewleri bilen bu ýurda gelýän ähli duşmanlary amana getiriji, boýun egdirip bilmeýän güýcdüğini bilmeýän ýokdy. Şonuň üçinem Jelaleddin Çingizhanyň Garagumy halkalaýyn gabajaklygyny-da öňünden aňypdy. Şol öýlänki iberilen aňtowjy toparjyklary hem onuň öz pikirini barlap gördüğü bolupdyr. Onuň pikiri dogry çykypdyr. Indi ony biy়njalyk edýän zat, şu etraplarda şol ýedi yüz atlydan başga

güyç barmy? Ýa-da olar biri-birinden näceräk uzaklykda ýerleşýärler? Eger başga-da topar bar bolsa onda näme etmeli? diýen soraglara dogry jogap tapmakdy.

Garagumuň içinde etege çykmaga amatly ýerde Jelaleddin öz goşunlaryna goş ýazdyrmagy, atlary oňat seýisläp, agyr güne taýýarlamagy, haçan «ýör» diýilse-de taýýar bolup durmagy tabsyrypdyr. Temur Mäligi we beýleki serkerdelige mynasyp ýoldaşlaryny ýanyna çagyryp, ertirki günüň aladasy barada maslahat edipdir. Täzeden has uzagrak aralyga iki topar aňtowçy iberipdir. Ýigitlere, atlara oňat dynç bermäge we oňat iýimitlenmäge, güyç toplamaga mümkinçilik döredilipdir. Iberilen aňtowçy toparlar ýakyn aralykda Çingizhaný başga goşunynyň ýokdugyny anyklap, gije ýarymdan soň gelipdirler. Şondan soň özlerine garaşyp ýatan, emma şeýle ýakyna gelenlerini bilmeýän, san taýdan iki esseden-de köp agdyklyk edýän goşunyň üstüne nädip çozmaly we olary nädip ýok etmeli diýen soraglar Jelaleddini, onuň ýoldaşlaryny köp pikirlendiripdir. Eger isleseler ol ýatan goşuna bildirmän, Ýazyr galasyna tarap gidip, şol ýerden hem Horasana – daga siňip boljakdygyny olaryň barsy hem bilýärdi. Emma ol hili bukulyp gaçmaga olaryň hiç biri hem razy bolup biljek däldi. Sebäbi Jelaleddiniň içinde uly ot bolup duran zat, öz kakasy Muhammet Horezm şanyň ilki başda özüne, ynanman, ýaragly güýçleri böleklerə bölüp, şäher berkitmelerini dargadyp, umumy uly goşunu duşmanyň öňünde öz eli bilen güýçden gaçyrmagy netijesinde bir «hudaýszyň» dünýäde iň güýcli we uly Horezm şalarynyň ýurduny basyp almagyny, ýurduň tozmagyna garşı özünüň soltan bolup, hiç zat edip bilmeýänligindendi. Demir Mälik hem öz ýanyndan «eger Jelaleddin sowlup gideli diýäýse, oña men ýol bermerin, meniň bu hudaýsylarda entek alynmadyk arymyň bardygyny, iň ýakyn ýoldaşlarymyň her biriniň başyna on baş alynçam ynjalmajagymy aýdaryn» diýip pikir edýärdi.

Sonuň üçin hem uzaga çeken dymışlykdan soň Jelaleddin başyny göterip «hany ýatara-da çak bolupdyr, dynç alalyň» diýeninde, Demir Mälik hiç ýana butnaman Jelaleddiniň ýanynda galypdyr. Hemmeler gigenden soň bolsa «Soltanym näme etmekçi bolýarsyňz?» diýip sorapdyr. Şonda töwerekde hiç kimiň galman hemmeleriň ýatandygyny bilensoňlar, çägäniň üstüne çyzyp, Çingiz hanyň toparynyň ýatan ýeri, oňa nireden duýdansyz, has ýakynlap boljaklygyny we nähili barmagyň planlaryny iki dost maslahatlaşýar. Hemme zat çözülip gutaryldy diýlende bolsa olar ýatmakçy bolup, sakçylaryň birine asmanda bir ýyldyzy görkezip

«şol ýyldyz pylan ýere gelende bizi oýaryň» diýip ýatypdyrlar. Emma Jelaleddin öz çak eden wagtyndan has ir oýanyp, Demir Mäligi hem oýarypdyr. Şondan soň beýleki atlylar hem oýarylyp, atlara iýmli torba geýdirilýär, adamlara bolsa gowrulan et paýlanýär.

Daň saz beren badyna bolsa atlanmaga buýruk bolýär. Atlylar ýöriše taýýar bolansoňlar, Jelaleddin söweş tertibini hemmelere mälim edýär. Şol wagta çenli bu tertibi gizlin saklamagynyň sebäbi üç yüz adamyň içinde bir göwnibölek ýa-da dönük bar bolsa, ol gidip habar berer diýen gorky bilen şeýle edýär. Ýöne onuň goşunynda dönük, içaly hem ýok eken, şeýle-de bolsa ol «Süýtde agzy bişen suwy üfläp içer» diýen türkmen nakylyna eýerip, ähtibarly bolmagy makul bilipdir. Kimiň haýsy topara baş bolup, nirden cozmalydygyny näkerlerine aýdypdyr. Şeýlelikde ol öz üç atlysyny üçe bölüp, barmaly ýerlerini belläp, özünüň şertleşen yşaratyny görkezen badyna-da duşmanyň üstüne cozmagy duýduryp, ugramaga buýruk berýär. Bu wagt hiç zatdan habarsyz ýatan duşman, oljalardan keýpleri kök bolan Çingizhanyň goşun toparlary iými-sala daňyň süýji ukysynyň hözürini görýärdi. Jelaleddiniň hasaplamalaryna görä, toparyň bu ýere gelmegine ýene birnäçe wagt bardy. Gün dogup gelýärkä duşman goşunynda-da gy-myldy başlanypdy. Aşpezler nahar bişirmäge, atbakarlar atlara iým bermäge başlapdyrlar. Edil şol wagt hem iň ýakyn gum depesiniň üstünde peýda bolan ýalpyldy bulary haýran galdyrypdyr. Ol ýalpyldy Jelaleddiniň atynyň göwüsbendine dogup gelýän Günün düşen şöhlesidi. Duşman sakçylary, aşpezleri, atbakarlary uly gowur turuzyp, ýarym ukydaky goşunuň örüzidirler. Her kim öz atyna tarap ylgapdyr. Muny görüp duran Jelaleddiniň hem «indi çak boldy «ukyda ýatyrkalar gyryp gidipdir» diýmezler ýaly mümkünçilik berdik» diýip, cozmaga buýruk beripdir. Duşman goşuny atlanylý yetişse-de söweş sapyny gurmaga yetişmändir. Üç tarapdan özlerine cozup gelýän atylary görüp aljyrapdyr. Emma cozup gelýänleriň örän azlygyny görenlerinden soň, ekezlenip başlapdyrlar.

Ertir ir bilen başlanan söweş tä gün öýläne agynça dowam edýär we duşmanlaryň doly ýeňilmegi bilen tamamlanýär. Bu barada Muhammet an – Nisawy şeýleräk ýazypdyr. «Men şol wagtlar Nusaýyň emiri Ygtybar ed-din Zangi ibn Muhammet ibn Hamzanyň häkimliginde gullukdadym. Ygtybar ed-din entek bu wakadan bihabardy. Emma Çaramenda obasyn-dan (Nusaý welaýatynyň bir obasy) gelen çapar onuň reýisinden hat alyp geldi. Ol hatda: «Şu gün biziň galamyzyň ýanyna üç ýuze golaý gara baýdak göterip atylar geldiler. Olar öz aralarynda Jelaleddiniň barlygyny

we şu welaýatdaky (Nusaý welaýatyny talap ýören) duşmanlary gyryp ýok edendiklerini aýtdylar. Ilki biz olara ynanmadık, emma olaryň biri gala diwaryna golaý gelip, «Siziň bu bolşuňyz bagыşlanmaga mynasyp, soltanymyz hem ähtibarlygyňz üçin size minnetdar» diýeninden soň, olara ynandyk. Şondan soň olara galadan iýer-içer ýaly, atlara iýmlik zat okladık we ýolumyzy dowam etdirmäge kömek ediň, bolmasa siz soň biziň kimligimizi bilip puşman edersiňiz diýdiler. Şondan soň biz olara diýen zatlaryny galadan çykaryp berdik. Olar iýip-içip bolanlaryndan soň, ýol-laryny dowam etdiler» diýlip ýazylypdyr. Haçan-da işler oňuna bolup, häkimiyetligi berkleşeninden soň, Jelaleddin maňa: «Eger şol duşmanlar bolmadyk bolsa, olar bize atlaryny galdyryp «kömek» etmedik bolsalar, biziň öz atlarymyzyň çölden geçip, ýadap, ysgyndan gaçandyklary sebäpli Nişapura ýetip bilmezdi» diýipdi». Haçan-da Nusaýyň şäher häkimi bu welaýatda eden etdiligini edip ýören Çingizhanyň goşun toparlarynyň üstüne çozanlaryň Jelaleddindigini bilenden soň, özünüň iň golaý adamlarynyň birini üsti yükli gatyrlar, bir topar at bilen Jelaleddine hyzmat hökmünde iberdi, ýöne ol zatlar Jelaleddiniň yzyndan ýetip bilmändir.

Şol uly jeň bolan günü uruşň ýagdaýy şeýlerak bolupdyr. Mongol tatarlarynyň ýedi yüz atlarynyň üç ýüze golaýy bir bada ýok edilen-de bolsa, galan bir topary güýçli garşylyk görkezmekçi bolupdyr. Jelaleddini ýene-de bir ynjalyksyzlandyrýan zat, ol hem Garagumyň agyr ýoluny geçip surnugan atlar. Eger uruş uzaga çekäýse, çydap biljekmi, ýa-da çydaman, dynç alyp ýatan atlaryndan asgynlap, üstündäki esgerleriň lapyny keç etjekmi, bu belli däldi. Şoňa görä-de ol göz edip, duşmanyň gür toplumyna topulyp olary gurt daran goýun sürüsi ýaly dyr-pytrak edipdir. Şol görelä beýleki yüzbaşalar, onbaşalar we her bir jigit eýeripdir. Entek urşup, bu hili zarbany görmedik mongollar ýan berip gaçyp başlapdyrlar. Emma olaryň uruş başlanmanka gaçan iki-ýekesi bolaýmasa, galanlarynyň yzyndan türkmeniň egri gylyjy ýetipdir. Muhammet an-Nisawynyň ýazyşy ýaly, ilkinji gezek musliman gylyjy duşmanyň ganya boýalypdyr. Duşmanlaryň Jelaleddiniň jigitlerinden gaçyp, ýaplarda, kärizlerde, guýularda gizlenenlerini bolsa mongol tatarlarynyň şarpygyny datmaga yetișen, olar tarapynda talanan daýhanlar tapyp öldürüpdirler.

Jelaleddiniň mongollar bilen bolan ilkinji söweşiniň bu görlüp-eşidilik medik şowly netijesi Horasana örän tiz ýáýrap, duşmanyň her gunki üstünliklerini eşidip, ruhdan gaçan halklary ruhlandyrıypdyr, umytlan-dyrypdyr, duşmanyň «ýeňilmezligi» baradaky rowaýatlary puja çykaryp-

dyr. Halklar ony eşidip, garalyp gelýän tupanyň bölünip, gün çykanyndaky ýaly ýalkyma umytyl garalyşy ýaly, Jelaleddine umyt bilen garapdyrlar. Bu ilkinji üstünligiň şayady bolsa tutuş Nusaý welaýatynyň ilaty bolupdyr.

Mongol basybalyjylaryna garşy göreşde şular ýaly birnäçe halk gahrymanlarynyň ady aýratyn dile alynýar. Olar halky birleşdirip duşmana garsylyk görkezdiler.

Çingizhan taryhda geçen iň ýowuz basybalyjylardan biridi. Bu hakda meşhur taryhçy Ibn al-Asir (1160–1234) şeýle ýazýar: «Olar hiç kime rehim etmeýärdiler, aýallary, erkekleri, çagalalary rehimsizlik bilen öldürüärdiler, göwreli aýallaryň garnyny kesip, dogulmadık çaganyň kellesini kesdiler. Olaryň sebäbinde aman galan şäher ýok. Olar hemme ýeri taladylar, bir zadyň golaýyndan geçseler talap, gözlerine ýaman görnen ähli zady ýandyryardylar».

Raşididdiniň «Jome ut-taworih» eserinde beýan edilmegine görä: «Mongollar şäheriň ambarlaryny açyp, gallalary daşap aldylar. Gughanlar saklanýan sandyklary atlaryna ahyr etdiler, metjitlere meşiklerde şerap getirip, şäheriň oýunçy we aýdymçylaryny çagyryp, bezim gurdular. Mongollar serhoş bolup, aýdym aýdýardylar, ulamalar we şyhlar bolsa atbakarlaryň ornunu basyp, atlaryna seredýärdiler we olaryň permanlaryny ýerine ýetirmek bilen meşguldylar».

Mongollar basyp almazdan öň 100 müň maşgala bolsa, ondan soň 25 müň maşgala galypdyr. Bu ortaça yüz müň adam diýmekdir. Ilatyň galan bölegi ýa gyryp taşlanan ýa-da ýesir edip alnan.

Çingizhan Hojandy almak üçin 70 müň adamlyk uly goşun taşlaýar. Temur Mälík güýji azlygy sebäpli Hojandy taşlap çykýar. 1000 sany iň batyr esgeri bilen Syrderýadaky adalardan birinde ýerleşýär. Ada kennardan uzakda bolup, duşman kemanyň oklary we palahman daşlary oňa ýetip barmaýardы. Mongollar ýesirlerden peýdalanyp, daşdan gösterme etmegi tabşyrdylar. Emma Temur Mälík öz adamlary bilen gijesine gaýyka ýüzüp bu binalary bozýardы. Jüweýniniň maglumatyna görä, Temur Mäligiň buýrugyna görä, 12 gaýyk yzgar keçe bilen oralan, depesi bolsa, sirke goşulan laý bilen suwalandy. Netijede, gara ýowuň atan oklary we zyňan otly gaplary täsir etmeýärdi. Ahyrynda duşmanyň güýji üstün gelip başladы. Şonda Temur Mälík 70 sany gämini taýýarlap derýanyň akymy bilen gitdiler. Bir alaçlap Jand şäherine ýetip bardylar. Azajyk güýç bilen Ürgenje ýol alýar. Bu wagtda Horezmiň şasy Muhammediň hem ýagdaýy öwerlik däldi.

Temur Mälík Ürgenji goramakda hem kömek berdi.

Mongol basybalyjylygynyň netijesinde Orta Aziýanyň şäherleri haraba öwrüldi, aýratyn hem Merw we Ürgenç mundan uly zyýan çekdi. Daýhançylyga ýaramly ýerler kemeldi. Ibn Batuta 1333-nji ýylда Buharada hem metjit, medrese we bazarlaryň haraba öwrülendigini ýazýar. Hünärmentçilik hem krizise duş geldi. Halkyň ýagdaýy agyrlaşdy. Ylym medeniýet we sun-gat işgärleriniň köp bölegi uruşda heläk boldy (meselem, meşhur medisina alymy Najibuddin Abu Holid Samarkandy 1222-nji ýylда Hyratda mongollara garşy göreşde wepat boldy), bir bölegi ýurtdan baş alyp çykyp gitmäge mej-bur boldy. Şahyr edebiýatşynas Muhammet Awfi Daşkentli şahyr Badriddin Coçiý, nahşably (Kaşgaderýa jülgesi) şahyr Ziýa Nahşabiýler Hindistana, Kemal Hojandy, Nasr Buhoriý Eýrana gidip galdylar.

1238-nji ýylда Buharadan üç çagyrym golaýda ýerleşýän Tarab diýen obada Mahmut Tarabynyň ýolbaşçylygynda halk hereketi başlandy. Ol taryhda milli gahryman hökmünde şöhrat gazandy.

Taryha «Sarbadarlar hereketi» ady bilen giren beýik gozgalaň hem ynha şu döwürlere dogry gelýär. Bu hereket esasan mongol basybalyjylarynyň hökümetine we tertibine gönükdirilipdi. Sebäbi, mongollar daýhanlaryň, hünärmentleriň, ownuk söwdagärleriň, zyýalylaryň hat-da orta hal dere-jedäki ýer eýeleriniň hem gerdeninden basýardy. Gozgalaň şu gatlaklaryň arasynda giň ýáyrady. Olara ýersiz garyplar, gullar hem goşuldy.

«Sarbadarlar» «kelläni dara sokmak» diýen manyny aňladýardı. Olara üstünlik hemra bolsa, halky mongol zulmundan azat ederis, eger ýeňiläýsek dara çekilmegimize-de taýýardyrıys, çünki indi zulma çydap bolmaýar, diýipdirler.

Olar Horasanda özbaşdak döwlet gurmagy gazandylar. Merkezi Sab-zawar şäheri bolan bu döwlet 1337-nji ýıldan 1381-nji ýyla čenli 45 ýyla golaý höküm sürdi. Ony düzmekde sarbadar Hoja Ýahýo uly hyzmat görkezipdi.

Çingizhan Orta Aziýanyň Yedisuwdan Amyderýa čenli bolan böle-gini ikinji ogly Çagataýa, Yrtyş derýasyndan Horezme čenli bolan ýer-leri uly ogly Juça, Eýranyň ýerini üçünji ogly Tuluýa berdi. Genje ogly Ugedey Mongolystany dolandyryardy.

1236-1241-nji ýyllarda çingizler Gündogar Ýewropa uly harby uruş yylan etdiler. Munuň netijesinde taryhda Altyn Orda ady bilen giren döwlet emele geldi.

Soň-soň Orta Aziýada ownuk döwletler emele gelip başlady. XIV asyryň ikinji ýarymynda Temuriler döwletine esas goýlup başlandy.

Sarbadarlar hereketi Temuriler döwletiniň gurulmagyny tizleştirdi. 1366-njy ýylyň baharynda Temur Samarkandy hem ele alypdy. 1370-nji ýylda Balhyň alynmagy uly waka boldy. Indi Emir Temur bütin Mawerrannahryň ýeke-täk häkimidi.

Bu döwürlerde Altyn Orda döwleti gowşady. 1360–1380-nji ýyllaryň arasynda bu ýerde 25-e golaý hanyň çalyşmagy hem şonuň alamatlar yndan biridir. Altyn Orda bu döwürde Togtamış ýolbaşçylyk edýärdi. Ol Altyn Ordany Özbekhan zamanasyndaky (1312–1340-njy ýyllar) iň gowy döwürlere gaýtarmagy oýlaýardy. Şol maksatda Zakawazziye, Azerbaýjana, Töwrike hüjüm etmegi maksat edipdi. Ahyrynda Temur we Togtamışyň garşylygy gelip çykdy. Bu çaknyşyk soňunda Temuryň peýdasyna çözüldi.

XIV asyryň ikinji ýarymynda Eýran birleşen ýeke-täk döwlet däldi. Hulagu döwleti (1256–1326-njy ýyllar) ýkylandan soň bölünip gitdi. Olaryň arasynda iň ulusy Azerbaýjandaky Jaloyırler (1336–1411-nji ýyllar) we Horasandaky (Sabzawardaky) sarbadarlar (1366–1381-nji ýyllar) döwletini görkezmek mümkün. Beýle bölünmeklik Emir Temuryň üstünligini tizleştirdi. Temuryň güýcili birleşen döwleti şeýle emele geldi.

Temuriler döwründe arhitektura, ylym, sungat we edebiýat has ösdi.

Aýratyn hem Samarkant şäheri uly döwletiň paýtagty hökmünde aýratyn hukuklara eýedi. Bu ýerde täze binalar, bazarlar guruldy. Şahy Zinda, Bibihanym ýadygärlikleri guruldy.

Şährisebdäki Aksaraý binasynyň portallary henize çenli saklanyp galypdyr. Türküstandaky Hoja Ahmet Ýassawynyň metjidi bu döwrün arhitektorlarynyň ajaýyp ýadygärligidir.

XIII–XIV asyrlar edebiýat taryhynda aýratyn we möhüm basgańçak boldy. Syýasy we medeni durmuşdaky garşylyklar edebiýada hem öz täsirini görkezmän galmadı. Ondaky dini we dünýewi ugurlaryň güýçlenmegine gowy täsir etdi.

Bu döwürde sosial-syýasy, medeni-edebi durmuşy göz öňüne getirmäge mümkünçilik berýän birnäçe taryhy eserler döredi. Fazlulloh Raşididdiniň «Jome ut-taworih», Jüweýniniň «Taryhy jahan goşa», Fahridin Banokatiýiniň «Rawzatul ahbab fi taworihul akobir bal ansab», Hamdullah Mustawfiý Kazwininiň «Nuzhat al-kulub» («Kalblar rahaty») ýaly eserleri şulardandyr.

Olaryň beren maglumatlaryna göre XIII asyryň ahyry XIV asyryň başlarynda ýurtda parahatçylygyň başlanandygyny görkezýär. Aýratyn

hem, Buhara, Samarkant ýaly şäherler we olaryň töwereklerinde hünärmentçilik ösüpdür. Ürgençde gadymky däpler dikeldilip başlady.

Şäherleriň ösmegi netijesinde binagärçilik aýratyn ähmiýete eýe boldy. Bu döwürde çeper edebiýat real taryhy hadysalary töwerekleýin surat-landyrylypdyr. Aýratyn hem Çingiz basybalyjylygy bilen bagly wakalaryň halk döredijiligindäki beýany, örän aýdyň görünüýär. Muňa Güldursun rowaýatyny mysal edip getirmek mümkün.

Gadym zamanda Gülüstan diýen şäher bolup, özuniň owadanlygy we gözel ymaratlary bilen meşhur eken. Duşman şäheri köp wagt gabawa alypdyr. Şäheriň patyşasy akyllı, dana adam ekeni. Ol şäheriň ilatyny goranmaga ýugnapdyr. Emma gün geçdiğe ýagdaý agyrlaşyberipdir. Şäher ilatynyň hem, gabanlaryň hem azyklary gutaryp başlapdyr. Sonda şäher ilaty ahyrky galan dänlerini birnäçe sygra iýdirip, olary şäheriň derwezesinden daşary çykaryp iberipdirler. Açlyk azabyny çekýän duşman sygyrlary soýup, olaryň dän bilen bakylýanyny görüp haýran galypyrlar. Eger sygyrlaryna hem däne berýän bolsalar, şäheriň içindäkileri häli-bärde ýeňip bolmajak eken, diýen netijä gelipdirler. Soňra gitmäge taýýarlyk görüp başlapdyrlar. Emma bu hiläni patyşanyň lälik gyzy Güldursun paş edýär. Ol duşmanyň leşgerbaşçysyna gizlin çapar iberip, hakyky ýagdaýy aşgär edipdir. «Şäherde azyk gutardy. Yene bir gün sabyr etseňiz, şäher boýun egýär» diýip ýazypdyr ol. Duşman saklanypdyr. Birnäçe günden soň, şäher boýun egipdir.

Güldursun leşgerbaşynyň ýanyna alyp barypdyrlar. Emma ol watandaşlaryna sadık bolmadyk adamdan wepalylyga garaşyp bolmaz, diýen pikir bilen Güldursun atyň guýrugyna daňyp, süýredip öldüripdir. Şäheriň küli göge sowrulypdyr. Bularyň hemmesine sebäp bolany üçin harabanyň adyna halk Güldursun diýip at beripdir.

Görnüşi ýaly, rowaýatlarda daşary ýurt basybalyjylaryna garşı göreş, basybalyjylara we watan dönüklerine bolan ýigrenç we gazap öz beýanyny tapýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Mongollaryň Orta Aziýa eden basybalyjylygy hakynda haýsy çeşmelerde taryhy maglumatlar bar?
2. Mongollara garşı milli-azatlyk hereketleri hakynda nämeleri bilyärsiňiz?
3. Halk Azatlyk hereketiniň işjeň gatnaşyjylary we ýolbaşçylary kimlerdi?
4. Mongol basybalyjylarynyň galdyran yzlary hakynda nämeleri bilyärsiňiz? Olar Orta Aziýadaky sosial-medeni durmuşa nähili täsir edipdir?
5. XIII–XIV asyrлarda nähili ajaýyp eserler döredilipdir? Bu döwürde türki dil we edebiýaty ösen merkezler hökmünde niräni görkezmek mümkün?

6. Jelaleddiniň halky ruhlandyran Nusaýyň golaýyndaky ilkinji mongollar bilen bolan urşuny gürrüň beriň.
7. Öyüñizde öz sözleriňiz bilen «Jelaleddiniň edermenligi» temasynda hekaýa ýazyň.

BEZIRGEN

(*gysgaldylyp alyndy*)

Iki keleme sözü Bezirgenden eşideliň. Bezirgen bir üç yüz neri gymmatbaha matalardan ýükläp, Gürjüstan ýüründünden söwdagärçilige gaýtmakçy boldy. Emma bir dogany bardy, adyna Aýsoltan diýerdiler. Aýsoltan bu gün agşam ýatyp, bir düýş gördü. Düýşünde asmandan bir gara guş gelip, başynyň jygasyny kakyp alyp ötägitdi. Oýanyp, agasynyň ýanyna bardy. Görse, ol üç yüz neri gymmatbaha matalardan ýükläp, ugrajak bolup dur. Aýsoltan agasyna ýalbaryp, şeýle dileg etdi:

– Aga jan, şu saparky söwdany goý! Men bir ýaman düýş gördüm – diýdi. Onda Bezirgen:

– Bahar aýynyň belli düýşi bolarmy? Arwahdyr, jyndyr, oýnap ýörendir seni – diýdi.

Aýsoltan, her näme-de bolsa, gören düýşünü beýan edip, bir gazal aýtdy:

Aga jan ýatyrdym bir ahwal gördüm,
Janym agam, gitme uzak ýollara!
Ýüregim ýaryldy, tisgindim, turdum,
Arkadagym, gitme uzak ýollara!

Mundan gitseň, girip dagy-daşlara,
Bilmen, ne söwdalar düşer başlara,
Rehm et gözümden akan ýaşlara,
Janym agam, gitme uzak ýollara!

Mundan gitseň Araz çáýdan aşarsyň,
Çandybilde Göroglyga duşarsyň,
Bil tutuşyp, aşagyna düşersiň,
Arman bolar, gitme uzak ýollara!

Arzylum dagynda ýagmyrlar ýagar,
Melewşeler kaddy-biliňi eger,

Ýaýyň oky eziz teniňe deger,
Arkadagym, gitme uzak ýollara!

Aýsoltan diýr, aklym dargady, çasdy,
Başyma ne söwda geldi-de geçdi,
Jygamy garaguş aldy-da gaçdy,
Janym agam, gitme uzak ýollara!

Aýsoltan bu sözünü tamam etdi. Aýsoltan köp ýalbardy, Bezirgen az eşitdi.
Agasy diýenini etmänden soň, Aýsoltan aglap-eňräp, tylla desseli gazmany
ak synasynyň üstünde goýup, agasyna garap, baş keleme söz aýtdy:

Mundan gider bolsaň jan ýalňyz agam!
Didar kyýamata galsa, neýlär men?!
Hesretiňden aglap, tutar men matam,
Läşinč çöl içinde galsa, neýlär men?!

Gapdalynda bardyr Sapar belasy,
Onuň ýoldaşydyr Handandyr ady,
Kyýamatlyk ogly Öwez zürýady,
Daşyň alyp öldürseler, neýlär men?!

Kyblasında bardyr Käbe hudasy,
Muhammetdir onuň puşty-penasy,
Aly ermiş onuň dowam hemrasy
Şiri-huda destgir berse, neýlär men?!

Aga, gider bolsaň teke iline,
Gylyç urar seniň näzik biliňe,
Haýpy gelmez seniň şirin diliňe,
Bagtymza gara çekse, neýlär men?!

Aýsoltan gyz aýdar, ýekedir başym,
Hesretinden akar boldy gözýaşym,
Ýamandyr ahwaly, şu gören düýşüm
Aýsoltana kysmat bolsa, neýlär men?!

Aýsoltan bu sözünü tamam etdi. Bezirgen onuň aýdanyna-diýenine
gulak asman, Gürjüstan ýurdundan çykyp gaýdyberdi. Az ýöräp, köp
ýöräp, aw awlap, gulan kowlap gelerdi. Şol gelşine, Bezirgen Göroglynyň
üstünden geldi. Gün çykdy, Bezirgen göründi. Gözlese, üç ýüz ineri biri-

birine tirkäpdir. Dört ineri biri-birine zynjyrbent edip çatypdyr. Ýstüne altyn tagt taşlap, jülgäni ses bilen dolduryp gelýär. Mundan Göroglynyň howalasy basylyp, şatyr-şutur ýabydan düşüp, ýabyny kowup goýberip, bir hyşanyň teýine gaýym girdi.

Bezirgen bärsinden baryp, inerleriniň toýnuklaryny ýazdyryp, ýüklerini düşürip, inerlerini ot-suwa kowup goýberip, ketde howuz ýaly bir çukur gazmaga aýlanyşyberdi. Göroglam hyşanyň teýinde görüp ýatyr. «Artykmajrag ýuki bar-ow, ýaramaz düýesi dagysy bar bolmaga çemelidä. Şu ýerde gömüp gitjeg-ow. Bu gömüp giderem welin, agtaryp alyp, Agaýunusyň ýanyna baryp: «Ine, pajymyzy almadykmy?» diýerin» diýip ýatyr. Görogly görse, Bezirgen ol howuz ýaly çukury ojak üçin gazyp ýören eken. Onuň on sekiz gulakly gazany bar eken.. Ol asyl sähelmähel ojaga sygar ýaly däl. Şony ataryp, çelek bilen derýadan suw alyp, dolduryp, ok ýaýyny alyp: «Keýik-gulan tapylmazmyka atyp iýer ýaly» diýip, o ýana, bu ýana söltüldäberdi. Şol gezip ýörşüne oña başşa aw gabat gelmän, Göroglynyň ýaňky ýabysy duçar geläýse nätjek. Ya byny tutup, gaňragada basyp, damagyny çalyp, bölüşdirip saldy gazana. Ýakyberdi ody. Bäs-alty gezek gaýnadandan soň, çalarakbişen mahalında howlugyp, bilinden gamany sogrup alyp, somma-som hanjar bilen göterip, gazandan agzyna taşlamaga aýlanyşdy. Damaklary gulkuldap, aňry düşeni jüňk edip düşyär. Gaýym bir ýabynyň etini iýip, çorbasyny içip, meýdandan inerlerini äkelip, owlak-guzy göterýän ýaly, inerlerini derýadan göterip geçirmäge aýlanyşdy. Onsoň ýüklerini geçirmäge aýlanyşdy. At ýüzdürýän Araz çayynyň kä ýeri uýlukda, kä ýeri uýat ýerini ýa ýapýar, ýa ýapanok. Bu ýanyna geçirip ýüklerini urup, inerlerini tirkäp ýola rowana bolup gidiberdi.

Görogly: «Meniň Göroglydygymy nä bilýär şy. Şunuň bilen bäs-alty agyz gepleşip galaýyn-la!» diýip, bir mahaldan soň hyşanyň aşagyndan çykyp:

– Aý, Bezirgen aga, salawmaleýkim, bări dur! – diýdi.

Bezirgen ineriň owsaryny burup durdy.

Ine, durduk, han oglu, habaryň ber!

– Bezirgen aga, meni Görogly agam iberdi.

– Nämé diýip iberdi?

– On sekiz ýyllyk paç boýnunda bardyr. «Özünden bilip bu ýyl getirip berer» diýip, tama edip ýatdyk. Ol tamamyz-a Bezirgenden çykmadı. «Şol pajy senden berip ibersin!» diýip, meni agam iberdi – diýip, bäs keleme söz aýdar boldy:

Bu ýollardan näçe gezek geçipsiň,
Görogla pajyň bergen, Bezirgen!
Bu ýerleriň süýji suwun içipsiň,
Görogla pajyň bergen, Bezirgen!

Araz derýasyndan köprüsiz geçdiň,
Bilmeýin gelipsiň, sen merde duşduň,
Ajal şerabyny sen bu gün içdiň,
Görogla pajyň bergen, Bezirgen!

Dag üstünden iner, Gyrat astynda,
Sansyz leşger durabilmez kastynda,
Düýrme gylýç oýnar ganym üstünde,
Görogla pajyň bergen, Bezirgen!

Çandybiliň Göroglysy bellidir,
Şözleşende şähdi-şeker dillidir,
Ýaşyny sorasaň aýny ellidir,
Görogla pajyň bergen, Bezirgen!

Duman turar Ýyldyz dagyň başynda,
Kyrk ýigidi bardyr degre-daşynda,
Dälimejnun, Gyryty hem gaşynda,
Görogla pajyň bergen, Bezirgen!

Aklyň çasyp geldiň Çandybiline,
Neneň aýak basdyň merdiň ýoluna,
Indi düşdün Goroglynyň eline,
Görogla pajyň bergen, Bezirgen!

Dag üstünden geler, seri ýellidir,
Şözleşende ýetmiş iki dillidir,
At-owazy külli äleme bellidir,
Görogla pajyň bergen, Bezirgen!
Görogly diýr, belent dagyň pestinde,
Seniň bilen garpyşmanyň kastynda,
Gylýç oýnar bu gün seniň üstünde,
Görogla pajyň bergen, Bezirgen!

Göroly sözünü tamam etdi. Bezirgen:

– Aý, han ogul, hepdelik, on günlük ileri ýanyndan, gaýra ýanyndan

sowlup geçyädim hemiše. «Şu ýyl ykbalymdan näme bolsa göreýin» diýip dogurlap gelişim. Zekat gerek bolsa, agaň özi gelip alsyn! – diýdi.

- Göroly agam bir ganhor adamdyr, mendenjik berip goýberibersene!
- Sen Görolynyň nämesi?
- Men-ä ýylkymen çopany.
- Göroly bilen uruş edenimizde, seniň ýaly adam arada ölüp galar, ýok bol!

Göroly içinden; «Şunuň güýjüni bir synlaýyn-la» diýdi.

– Bezirgen aga, meniň Göroly agamyň yspyhandan getiren sary ýaýy şu. Muny başga adam cillä mündürip, atyp bilmeýä. Özem gaty agyr. Şu ýaýy çekseň-ä, agam bilen güýjüň deň gelyä. Bolmasa-da derrew düşüp zekady sanaber!

- Alyp ber bu ýana ýaýy!

Göroly ýaýy onuň eline alyp berdi. Bu ýáýda bir doga bar. Şol do-gany bilen adam çekýä. Bolmasa, kyrk pygamberiň güýji birikse-de çekibe-limeýä. Bezirgenem bilýän ekeni muny. Dogasyny okap, ýaýy şatyrdadyp çekiberdi. Iki başy eplenip, bir-birine ýetip gelýä ýaýyň. Göroly:

– Aý, Bezirgenaga, agamyň töhmetine goýduň, taşlaweri ony bări! – diýdi.

– Aý, agaň özi gelende, alar-da – diýip, Bezirgen ýaýy hataba gys-dyrdy.

- Bezirgen aga, meniň elimden ýaýymy alma!
- Alanda nädýä?

– Hemin zaman Görögly agam kyrk ýigidi bilen geler. Saňa aýdar: «Zaňnar Bezirgen, goç ýigidiň atyna, ýaragyna öldürip eýe bolarlar. Her gezip ýören dogmanyň elinden aldap ýarag alyncäu, toprak başyňa!» diýip aýdar. Sen oňa yza íýeň gerek??

- Alla, rast aýtd-ow, bu, al-ow ýaýyň! – diýip, zyňyp gidiberdi.

Göroly ýaýy aldy-da gaýdyberdi. Geldi ýigitleriniň ýanyyna. Köse:

– Göroly, aždar gördüňmi, şir gördüňmi, ganyň gaçypdyr-la! Hany ýaby?! – diýdi.

– Köse, ýabydan-da geçdik, aždar-şır görevce-de bolduk. Aman-sag gaýdyberenden gowusy ýok, Köse! – diýip, ýigitlerine garap, baş keleme söz aýtdy:

Uçradym Araz çagynda,
Men Bezirgene uçradym!

Bisähet sapar aýynda,
Men Bezirgene uçradym.

Nerlerin çaydan öturen,
Kyn işi aňsat bitiren,
Akyl-huşumy ýitiren,
Men Bezircene uçradym.

Näler berk etdim çayymy,
Ýat edýin hudaýmy,
Syndyrypdy tas ýaýymy,
Men Bezircene uçradym.

Beýhuş bolup ýatyp-turdum,
Haknyň ajap sungun gördüm;
Tagaçjyp bir adam gördüm,
Zor Bezircene uçradym.

Arazdan geçdi aýagy,
Şahana meňzär taýagy,
Döwlere meňzär syýagy,
Zor Bezircene uçradym.

Ýükün derýadan ötürdi,
Bir merdiň işin bitirdi,
Nalyşyn alla ýetirdi,
Är Bezircene uçradym.

Üç yüz neri bar goşunda,
Altyn gupbasy başynda,
Bezirgen otuz ýasynda
Ýaş Bezircene uçradym.

Elimden aldy geregim,
Gorkuzyp ýardы ýüregim,
Bilebilmedim deregim,
Zor Bezircene uçradym.

Ömrüm guşun tutabilmen,
Üstün basyp ötebilmen,
Wasbyn aýdyp ýetebilmen,
Men Bezircene uçradym.

Bu dünýäde ömür sürüp,
Ýagşy-ýaman baryn görüp,
Zor görmedim şunça ýörüp,
Är Bezircene uçradym.

Geliň, begler näden ýagşy,
Bir maslahat eden ýagşy,
Görogly aýdar, gaýdan ýagşy,
Zor Bezircene uçradym.

Görogly bu sözi aýdansoň, Köse:

- Görogly, sen ätiýaçly ýigid-ow. Bir ýerde gorkaklygam gerek bolar diýip, öwrenip goýaýýaň-ow! – diýdi.
- Köse, gorkaklygyň işi däl, sag-aman gaýdandan gowusy ýok!
- Munuň atasy Adybeg soltan-da hyzmat edipdik. Şular ýaly agzymyz aşa ýetende, onuňam bir gep tapaýmasý bardy – diýip, Köse Öwez jana gep makullady.
- Öwez jan, bu seniň diýeniňden çykmaýa. Şuny bir atar. Bular ýaly olja, bular ýaly mal är ömründe ýa bir sataşýa, ýa iki sataşýa. Şuny bir almaň alajyny edeliň!

Öwez jan gelip Görogla arz etdi:

- Aga, şuňa, her zat bolsa-da, bir atlanaly!

– Aý Öwez jan, gaňryşa tutýasyň! Atlansagam-a atlanarys welin, emma ol dest bermez.

Görogly kyrk ýigidini alyp, ýoluna çykyp gidibersin. Gelip öňüni gabatlap, bir güzer saklap ýatybersinler. Gijäniň içinde Bezirgeniň «haýt» diýen owazy Kösäniň gulagyna degiberdi.

– Görogly, aždar barmy, şır barmy, bir ýakymsyz towuş bar-la?!

– Bezirgeniň towşy bu, Köse!

– Oho, towşy nebela eken-ow!

Gün çykdy, Bezirgen göründi. Köse-de ony gördü.

– Görogly, şunuň kaddy-kamaty, ýasalmyşymy ýa üstüne çadır gurap gelýämi?!

– Ýasalmyşy, Köse.

– Alla, Görogly, aýdanyňça bar eken. Görünmän gaýdybersek näderkä hälem?!

– Zaňnar Köse, ozal aýdanymda gulak asmaýasyň?! Indi düýä münüp hataba bukjak bolýamyň? Indi munuň gözüne görnüp gaýtsaň, indiki sapar galanyň içinden geçip, inerlerine garnyň basdyryp geçer. Sürüň, munuň bilen bir ýanly bolmak gerekdir! – diýip, yñdaryp ötägitsinler.

Bezirgenem gördü bulary. Ol: «Ýaňky ýylky çopany öldürsem boljak eken-ä, baryp habar beripdir. Gel, her zadam bolsa bagt işidir-dä» diýip oýlandy. «Işıni ýamana san, ýagşy çyksa ykbalyňa» diýenleri. «Bilip bolmaz, ajalym ýetip öläýsem, ýoluň üstünde läşim serlip galmasyn» diýip, ineriň owsaryny Arzylum dagyna garşy aýlaberdi. Göroglam onuň garşysyna geçip: «Yol beýlede, sen nirä baryarsyň?» diýip, sazyny goluna alyp, Bezirgene garap, bäs keleme söz aýtdy:

Sapaýyn, sowuldyň ýoldan,
Gayt, Bezirgen, ýol mundadyr!
At salaryn sagy-soldan,
Gayt, Bezirgen, ýol mundadyr!
Men bir şa men, täjim bardyr,
Almaly hyrajym bardyr,
On sekiz ýyl pajym bardyr,
Gayt, Bezirgen, ýol mundadyr!

Meýdandan goýberman seni,
Tanaman ötdüňmi meni,

Gel, pajyň ber, ýöri göni,
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr!

Şu gün seniň günüň batar,
Janyň jähenneme ýeter,
Bogazyňdan peýkam öter,
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr!

Naýza sanjylar janyňa,
Hossaryň gelmez ýanyňa,
Tagtyň boýalar ganyňa
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr!

Atdan düşsem, ýaman bolar,
Gutulmagyň güman bolar,
Demir ýollar weýran bolar,
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr!

Görogly beg, dünýä erkdir,
Han Öweze gelen görkdür,
Arzylumyň ýoly berkdir,
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr!

Görogly bu sözi aýdany bilen Bezirgen kime diýyäsiňem diýenok,
gidip barýa, tap düýelä it üýrýän ýaly.

Köse:

– Görogly, aýdanyňa-ha ol gulak asmady! Şuňa ýamaşgandan: «Pa-jymy ber!» diýip, gatyrak bir söz aýt! Bers-ä bereni, bermese, basym gaýdaly! – diýdi.

Görogly ýoluň üzerinde keserip durup:

– How, zaňnar Bezirgen, meniň gepime näme üçin gulak asmaýasyň?!
Meni adam sanynda görýämiň? – diýip, paç sorap, bir söz aýdýar.
Bezirgenem «paç bermerin» diýip jogap berýä.

Görogly: Men hem geldim Çandybilden,
Gel, pajym ber, Akbeg ogly!
At salynar sagy-soldan,
Gel, pajym ber, Akbeg ogly!

Bezirgen: Sen hem gelseň Çandybilden,
Saňa mal bermen, Görogly!
Eliňde abraýyň barka,
Saňa git diýr men, Görogly!

Görogly: Çandybilden bolar men,
Senden hyrajym alar men,
Başyňa oýun salar men,
Gel, pajym ber, Akbeg oglы!

Bezirgen: Zekat derwýše bererler,
Hudanyň emrin görerler,
Ýamany ýagşa ýorarlar,
Saňa paç bermen, Görogly!

Görogly: Kyrk ýigit birden at salar,
Eglendirmey seriň alar,
Üç yüz neriň bize galar,
Gel, pajym ber, Akbeg oglы!

Bezirgen: Kyrk ýigit meýdan işidir,
Gaýgy bilen endişedir,
Ýigitler göýä peşedir,
Saňa zat bermen, Görogly!

Görogly: Goç ýigidiň bir sözünden,
Gel, gulak tut pyganyndan,
Bolmasa ber zekadyňdan,
Gel, pajym ber, Akbeg oglы!

Bezirgen: Allanyň keremi çohdur,
Sagdagymda segsen okdur,
Zekat ýerine hüşür ýokdur,
Saňa zat bermen, Görogly!

Görogly: Özüm Görogly bolar men,
Senden zekadym alar men,
Basyp damagyň çalar men,
Gel, pajym ber, Akbeg oglы!

Bezirgen: Goç ýigidiň meýdan mesdi,
Seni öldürmekde kasty,
Bezirgeniň ýeke desdi,
Saňa paç bermen, Görogly!

Görogly: Diýr Görogly, soňky sözüm,
Gara gana dolar gözüň,
Gan aglaşar seniň yzyň,
Gel, pajym ber, Akbeg oglı!

Bezirgen: Bezirgen iki sözlemez,
Ýalan sözlini gözlemez,
Dogry diýer, hiç gizlemez,
Saňa paç bermen, Görogly!

Göroglynyň bu sözi aýdany bilenem Bezirgen zat bermedi. Görogly:

- Köse, aýdan-diýenimiz bilen berjek zady ýok munuň – diýdi.
- Bolmasa gaýdyberýäs-dä, Görogly!
- Ýok, gaýtmaga bolmaz, Köse!
- Bolmasa näme iş etjek?
- Meniň etjek isim: Yigrimiden-ýigrimiden iki bölünip, naýza bilen inerden bir agdaralyň! Onsoň, ýere düşensoň, bir göreli-bakaly. Neriň üstünde dest berjek däl.

Kyrklar ýigrimiden-ýigrimiden iki bölünip, ýarsy bu ýana, ýarsy ol ýana geçiberdiler. Deslap Köse ýigrimi ýigidi bilen gygyryp at goýdy. Naýzany ýapyryp ýakyn geliberende, Bezirgen ineriň üstünde gulajyny bir köwlendirdi. Yigrimisiniň naýzasyny epläp goltugyna salaýdy. Bu ýandan Göroglynyň topary geldi. Muňa-da bir elini aýlady. Munuňam ýigrimisiniň naýzasyny goltugyna aldy. Göroglynyň aty çekdirmän, ineriň ýanyna ýakyn geldi. Bezirgeniňem iki gözü Göroglyda. Ineriň üstünden Göroglynyň üstüne dikine zyňberdi. Derrew atdan agdaryp, teýine basdy. Kyrk ýigit basylyp ötägitdiler. Öwez jan at goýup, Kösäniň yzyndan ýetdi.

- Aý, Köse, agam galdy-la, atyň jylawyny çeksene!
- Bay, Öwez jan, senem jynly bolupsyň. Şu Bozdumaný şowlumdygyny häli bileňokmy?

«Arap daňanda» otuz bir taýakda gyzan Bozduman şol wagtlar şowlum bolupdyr.

- Seýtek gyrma, sen çeksene atyň!
- Biziň atymyz suwly çykypdyr.
- Billigimiz, kellekimiz üzüllipdir – diýip, her haýsy bir tarap dagap ötägitdiler.

Bezirgen-de Göroglyny teýine salyp:

– Haý, zaňnar Görogly, ertirden bări: «Pajymy ber, onymy ber, munymy ber!» diýip, ýoluma çykyp, egläp dursuň! Ine saňa paç! – diýip, hanjaryna ýapyşdy. Görogly bir görse, Bezirgeniň hanjary bogazyna ýetip gelyär. Görogly çalasynlyk bilen gapdala çekilip, bar güýjuni ýygnap, Bezirgeniň bilinden berk ýapyşyp, bir zyňdy welin, ol pil agdarylan ýaly bolup, honda zyňlyp düþdi. Onýança Görogly gyllyjyny çykaryp, gazap bilen Bezirgeniň üstüne howala boldy. Bezirgeniň ýüzi-gözi birhili boldy. Ol:

- Dur, Görogly saňa bir gep bar! – diýdi.
- Ine, durdum, näme gepiň bar?

– Görogly, men seni öň tanamaýardym, indi seniň güýcli ärdigiňi bildim. Öz syrymyň hemmesini başdan aýak aýdaýyn. Gürjüstan patyşasy Leke şa bilen Hüñkar patyşa meni seniň kastyňa ibermekçi boldular. Men seniňem özüm ýaly bir atadan ýeke-ýalňyzdygyň, seniň gerçek goç ýigitdigiň eşidýädim. Şonuň üçin men seniň kastyňa çykmakdan yüz dönderdim. Men ýalňyz başmy ekläp bilmän söwda edip ýöremok. Men maly-dünýäni nädeýin, men seýri-syáhat edip gezmegi özüme maksat edindim. Şonuň ücinem «Bezirgen»¹ diýen ada eýe boldum. Ine, Görogly, mal dünýä gerek bolsa, hemmesini al, maňa mal-dünýä gerek däl. Emma gorkup berýändir öydüp göwnüňe getirme, zoram görkezip bilerin. Yöne senem bir atadan ýalňyz, menem bir atadan ýalňyz, ikimiz kyýamatlyk dogan bolaly!

Munuň mertlik bilen eden gürrüňini diňläp duran Göroglam gahaýyndan düþdi. Agaýunas periniň; «Bezirgen bilen güýjüni synanyşsaň synaş, yöne gaýtjak wagtyňda onuň bilen dogan okyşyp gaýt, sen-de bir ýeke ýigit, ol-da bir ýeke ýigitdir» diýen sözlerem gübpe ýadyna düþdi. Görogly:

– Bolýa, Bezirgen, «El eli ýuwar, iki el birigip ýüzi» diýenleridir, ikimiz dogan bolaly! – diýip, Bezirgen bilen el alşyp görüşüp, dogan boldular. Olar özara eden ähtlerini beýan etmek üçin, ellerine sazlaryny alyp, baş keleme söz aýdar boldular, gör-bak näme diýýäler:

Görogly: Ýürek bilen bolduk dogan,
Her zaman ýadyňa sal sen,
Sen öler ýerde öler men,
Aýtjak sözüm şu, Bezirgen!

Bezirgen: Beren sözümde duraryn,
Dogry sözümi diýerin,
Seniň duşmanyň uraryn,
Arkaýyn bolgun, Görogly!

Görogly: Başyňa bir iş düşende,
Derdiň hetdinden aşanda,
Üstüne gaýgy düşende,
Maňa habar ber, Bezirgen!

Bezirgen: Sensiň meniň zor diregim,
Içimde urýan ýüregim,
Iki dünýäde geregim,
Ýalňyz doganyň, Görogly!

Görogly: Eý, dost, basym gaýdyp gelgin,
Meýhanama nazar salgyn,
Serpaýdan paýyň algyn,
Her haçan alsaň, Bezirgen!

Bezirgen: Bildirmez, ol ýol işidir,
Köp eglenmek teşwüslidir,
Aňyrsy aýyň başydyr,
Dolanyp gerin, Görogly!

Görogly: Wadaňda dur, gelmän galma,
Meniň gözüm ýola salma,
Çynam diýdim, ýalan bilme,
Gelmän gitmegin, Bezirgen!

Bezirgen: Aman bolsam geljekdirin,
Meýhanaňda boljakdyryň,
Hezzetiňi biljekdirin,
Arkaýyn bolgun, Görogly!

Görogly: Görogly beg, bakar ýola,
Gözün diker saga-sola,
Bir ýörmesem seniň bile,
Karar tapman hiç, Bezirgen!

Bezirgen: Bezirgeniň sözi birdir,
Halypasy güýçli pirdir,
Ýalan sözlemeklik ardyr,
Hökman geler men, Görogly!

Mundan soňra olaryň ikisi bir ýerde bile oturdylar, çayý-nahar edinip, keyplerini kökläp, gürrüňdeş boldular.

Görogly:

– Bezirgen, biz bilen dogan okaşdyň, indi biziň galamyza degmän geçme, biziň galamyza gideli, baş-alty gün biziň hezzet-hormatymyzy görüp, dem-dynjyň alyp git! – diýdi. Emma Bezirgen ýolundan sowulmaň kyn görüp:

– How, Görogly, men her zadam bolsa, ýola çykypdyryň, indi gapdala sowulmaýyn! Yzyma dolanyp geçenimde geleýin, Agaýunas periňe, kyrk ýigidiňe, baş-aýak serpaýym bilen abraály bolup geleýin – diýdi.

Görogly :

– Bolýa, Bezirgen, ýone gaýdyp geçende geleweri! – diýip, hoşlaşyp, turubermekçi boldy.

Bezirgen:

– Görogly, entek otur bırsalyň! – diýdi.

Görogly:

– Ýok, Bezirgen, menem özüň ýalydyryň, dünýä talap adam däldirin şu günlüğimi tapsam, ertirligimi gaýgy etmäm bolmaz, ýone soragsyz üstümden ötüp-geçip ýörmäni äsgermezçilik bilip, seniň öňüňden çykyşym şu. Seniň bu mert sözüňden soň, paç almakdan geçdim! – diýdi.

Onda-da Bezirgen etmän, baş ýüz tyllany horjuna atdy. Görogly Bezirgen bilen hoşlaşyp, atlandy.

Ýolda ýigitleri Görogla:

– Görogly, seniň Bezirgen bilen dogan okaşanyň gowy boldy! Ol saňa dogan bolmaga mynasayp ýigit – diýdiler.

GÖROGLY EPOSY BARADA

Halk arasında gadym zamanlardan bări giňden ýaýrap uly şöhrata eýe bolan eserleriň biri-de «Görogly» eposydyr. Bu ajaýyp esere her hili at dakylypdyr. Köp ýerde muňa «Görogly» diýýärler, sebäbi onuň baş gahrymany göýä görden, gabyrdan çykanmyş. Ýene bir ýerde «Kerogly» diýýärler, türkmenleriň ganym duşmany bolan Hüñkar şa ýaşajyk Röwşeniň atasy Jygalybegiň gulagyna gurşun guýanlygy üçin, ol ker bolupdyr diýýärler. Üçünji bir topar «Körogly» bolmaly diýip tassyklaýar. Olar: «Hüñkar patyşa Röwşeniň atasy Mömini öldürrip, atasy Jygalybegiň hem gözüni oýupdyr» diýýärler.

Haýsy at bilen ady tutulsa-da hemme ýerde oňa uly hormat goýulýar, söylüp aýdylýar, guwanylyp diňlenilýär.

Ýüz elli ýyl mundan öň Orta Aziýa syýahata gelen wenger alymy, professor A. Wamberi bir sapar bagşy diňlände «Göroglynyň» türkmenlere uly täsir edýändigini, ony diňleýjileriň özlerini uruş meýdanynda ýaly duýup, ruhy taýdan göteriliip, telpeklerini ýere urup, edil söweşyän ýaly uly joşgun bilen hereket edýändiklerini belläp geçýär. Göroglynyň ady, onuň ýakymly obrazy, gahrymançylykly hereketleri turki halklaryň arasynda nakyl-ataralar sözi ýa-da tälim beriji parasatly pikirler gahrymançylyk simwoly hökmünde ulanylýar.

Parasatly şahyrymyz Magtymguly özüniň ajaýyp setirlerinde ýygyýydan legendar gahrymanyň adyny tutýar:

«Görogly dek dagdan daşa ugrasam,
Ýa rep, habar bilerinmi, ýar senden».

Ýa-da:

«Iki didäm – zürýatymdan aýryldym,
Görogly dek gaýratymdan aýryldym».

Türkmen halkynyň Göroglyny tüýs ýürekden söýyändigini Gündogar edebiýatynyň alymy, professor Ý.E. Bertels örän oňat kesitleýär: «Türkmen halky Göroglyny döretmek bilen ilaty talamak islän ähli şalarдан, hanlardan, beglerden we dürli ýyrtyjylardan özünü goraýy hem arkadaýanç döretmek barada arzuw eden gahrymanynyň obrazyny döredip bilipdir. Göroglynyň arasy halk bilen berk, pugta baglanychyklydyr, jemagat bilen onuň arasyň üzmek mümkün däl».

Ilat arasynda bar bolan maglumatlara görä, «Görogly» eposynyň ýene ençeme şahalary bolmaly.

«Göroglynyň» «Kempir», «Bezirgen» diýen şahalarynda bolsa, duşmanyň gurýan hilegärlikleri, her hili mekirlikleri, onuň ýetirýän zyýanlary, duşman nähili dona bürense-de, ony seljermegiň zerurlygy, çakdan aşa sadalygyň, ynanjaňlygyň adama getirýän zyýany barada gürrüň edilýär. Eposyň köp şahalarynda adamlar arasyndaky aragatnaşyklar, il-halkyň gün-güzeran ýagdaylary, myhmanparazlyk, sahylyk, toý-meýlis, saz-söhbeti söýmek, oňat, mylaýym maşgala aragatnaşyklary we şuňa meňzeş ençeme däp-dessurlar suratlandyrylyar.

«Görogly» eposynyň temasy harby-gahrymançylyk. Esere girýän şahalaryň aglabasynda keseki ýurt hanlarynyň, şalarynyň, soltanlarynyň bu eziz Watana eýe bolmak üçin eden hüjümleri hem adamlaryny ýesir etmek baradaky dürli pirimleri görkezilýär. Şol zerarly ýurdy, il-güni keseki basybalyjylardan goramak üçin ilateň arasynda at beslemek, dürli ýaraglary öwrenmek meselelerine köp üns berlipdir. At çapdyrmak, aw awlamak, gök böri, altyn gabak atmak ýaly zatlaryň üsti bilen ýigitleri harby tâlim-terbiye işlerine türgenleşdiripdirler.

«Görogly» eposy gahrymançylyk, watançylyk, dosta wepalylyk ýaly ideýalara ýugrulypdyr. Eposda batyrlyk, watansöýüjilik we şuňa meňzeş adam ahlagynyň iň gowy sypatlary Göroglynyň, onuň ýigitleriniň hem bir topar gelin-gyzlaryň üsti bilen beýan edilýär.

Türkmen halky Görogly obrazyny ajaýyp sypatlar bilen bezeýär. Görogly – duşmana rehimsiz, emma ejize ganym däl. Aldym-berdimli söweş pursatlarynda onuň gözleri gyzaryp, esrik ner ýaly çyrpynýar, özünüň düýrme gylyjyny çalasyn siltäp, ganym duşmanlaryny palaç ýatyran ýaly paýhynlaýar. Ol uruş tâlimlerini gowy bilyär. Nirede nähili hereket etmelidigine tiz düşünýär. Onuň «at oýny», «it oýny», «wellemşaha»... diýen ýaly harby hünärleri bar. Gaýduwsyz gahryman ümmülmez goşunyň gyrasyndan haýkyryp, nagra çekip girende, duşmanyň howuny alýar, sussyny basýar. Duşman «El-aman!» diýip, boýun bolup gaçýar.

Görogly gerek bolsa, goşuna tâlim berýän serkerde-serdar, ýeri gelse gaýduwsyz esger-urşuwy. Eger ýeňiş, üstünlik, il-gün, ýurt üçin zerur bolsa, ol dürli sypata öwrülip bilyär. Ine görseň ol buýruk berip oturan başy jygaly patyşa ýa soltan. Ýene bir ýerde görseň, ol bezirgen-söwdägär ýa-da eli taýakly goýun çopan, bir ýerde görseň, sazanda bagşy, ýene

bir ýerde göreşgen pälwan... Parahatçylyk ýagdaylarda bolsa Görogly ýonekeý bir daýhan ýa-da çarwa ýigidi. Ine, ol jemagat arasynda adamlar bilen degisýär, gülüşýär. Şatlygyň, şagalaňyň bezegi, şahandaz Görogly, ine, saz çalyp, aýdym aýdýar, köpcülige hezil berýär. Ol hiç wagtda müzzerilip, tukat bolup oturmaýar. «Göwni açygyň – ýoly açık» diýlişi ýaly, onuň öñünde müşgül iş ýok.

Görogly – dünýewi adam. Ol şu hakyky dünýäniň keýp-sapasyna guwanýar, ýahna, palaw, kebap-şara iýmeginde, at besläp at çapmagy-da, gelin gyzlar bilen mylakatly bolmagy-da başarıyar. Mahlasy ol «ner bir ýigit».

Halk özünüň söýgülü gahrymanyny ençeme asyrlar dowamynda iň oňat sypatlar bilen bezäpdir. Görogly ýaly gahrymanlardan halk, ýaşlar terbiye, nusga alýar.

«Görogly» eposy Gündogarda iň şöhratly hem giň ýaýran eserleriniň biridir. «Görogly» özbek, garagalpak, azerbaýjan, ermeni, gazak, gyrgyz, täjik ýaly bir topar doganlyk halklaryň arasynda şöhratlydyr. Her bir halkyň öz döreden «Göroglysy» bar. Her bir halkda dörän nusga şol halkyň öz edebi mirasydyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. «Görogly» eposynyň halk arasynda nähili atlary we şahalary bar?
2. «Görogly» eposyny haýsy başşylar halkyň arasynda ürç edip aýdyndyrilar?
3. Alymlar bu ajaýyp eposa nähili baha berýärler?
4. «Görogly» eposynyň «Bezirgen» şahasy nähili temada düzülipdir?

ZAHIREDDIN MUHAMMET
BABUR
(1483–1530)

Emir Temuryň nesli, Omar Şyhyň ogly ýaş hem gujurly serkerde, şahyr Babur (arapça «ýolbars», «şir» diýmekdir) 1483-nji ýylда Andijanda doglupdyr. Atasy Omar Şyh Temurbekiň çowlugy. Ejesi Kutlug Nigar hanym Daşkent häkimi Ýunushanyň gyzy.

1494-nji ýylда Daşkent we Samarkant häkimleri bileleşip Fergana hüjüm etdiler. Omar Şyh bagtsyz hadysa sebäpli heläk bolýar. Uly perzent 12 ýaşly Babur tagta eýelik edýär. Duşmanlar ýeñilýär. Soňra ol 1497-nji ýylyň noýabrynda 15 ýaşynda Samarkandy eýeleýär. Üç aý geçmäňkä bolsa, taşlap çykmaga mejbür bolýar. Andijanda dönüklik edilýär. Ynanan adamlary Andijany Baburyň duşmanlaryna tabşyrýarlar. Durnuksyz galagoply günler başlanýar. Geljekki şa şahyr aradan iki ýyl geçen soň Andijany gaýtaryp alýar. 1500-nji ýylда 17 ýaşly Babur ikinji gezek Samarkandy Şeýbany hanyň elinden çekip alýar. Emma ýene taşlap çykmaga mejbür bolýar. Ýene-de sergerdançylyk günler başlanýar. Ahyrsoň 1503-nji ýylда Kabula ugraýar. Kabul we Gaznany söweşsiz eýeläp, özünü «şa» diýip yqlan edýär. 1507-nji ýylда Hindistana ýöriş edip ol ýerde uly döwleti döredýär. Bu döwleti onuň nesilleri XIX asyryň ortalaryna çenli (iňlisleriň basyp alyşlaryna çenli) edara etdiler. Babur 1530-njy ýylyň 26-njy dekabrynda Agrada aradan çykýar. Ol ömrüniň gysga we galagoply geçmegine garamazdan ylymda we edebiýatda uly işler eden şahsdyr. Ol 20 ýaşynda täze ýazuw—«haty Babury» ýagny «Baburyň ýazuwyny» döretdi.

XVI asyryň birinji ýarymynda Hindistanda bolan türki dildäki edebiýat hut Zahireddin Baburyň köp taraply döredijilik mirasy bilen baglanýar. Babur Hindistana gelende, eýýäm kämilleşen şahyr eken. Galagoply

durmuş, elbetde Baburyň bar güýjünü döredijilik işine sarp etmäge mümkünçilik bermändir. Ol şygyry öz ene dilinde-de, parsy dilde-de birmeňzeş ýazypdyr.

Babur harby ylmyň, sazyň, goşgy düzüliş kadalary boýunça ýazylan traktatlaryň awtory bolupdyr. Baburyň Hindistanda ýazan «Memuarlary», başgaça aýdanymyzda «Baburnama» eseri onuň ýazan proza eserleriniň naýbaşy hasaplanýar. 35 bapdan ybarat bu kitaba alymlar orta asyrda Gündogarda türki dilde ýazylan ajaýyp proza eseriniň biri hökmünde baha berdiler. «Baburnamada» Orta Aziýa we Hindistan hakda baý en-siklopedik maglumatlar bar. Bu eserden awtoryň döwrüniň sosiýal-syýasy wakalaryna, meshur adamlaryna, ylmyň we edebiýatyň wekillerine ýerlikli berlen bahalary tapmak bolar. Babury Hindistanyň bütin durmuşy – onuň uzak geçmişi we öz döwründäki ýagdaýy, arhitekturasy we etnografiýasy dili we dini mezhebi, hatda ösümlik we haýwanat dünýäsi hem gyzyklandyrypdyr.

XV asyryň ahyryndaky we XVI asyryň başyndaky Orta Aziýa hem-de Hindistany birnäçe ugur boýunça öwrenmek üçin «Baburnama» birinji derejeli çeşmedir. Bu kitabı Bayram hanyň oglu Abdyrahym parsy dilden türki dile terjime edipdir.

Şahyryň saklanyp galan uly bolmadyk diwany – poetik eserleriň ýygyndysy gazallardan dörtlemelerden, böleklerden (kytga), iki setirli beýitlerden (ferdlerden) durýar. Bularyň aglabasy ene dilinde ýazylypdyr. Baburyň eserleri dürli temada döredilipdir.

Mysal üçin, şahyryň bagta, şatlyga çagyryán gazallary bilen bilelikde, gam-gussadan, umytsyzlykdan, umuman, pessimizimden doly bolan şygyrlarynada duş gelinýär. Kä mahal şahyr takdyryň adalatsyzlygyndan özünüň ýekeliginden dostlarynyň hemişelik däldiginden şikaýat edýar. Bu heňler, şygyrlar arkaly gezekleşdirilip getirilýär.

Waslinga ýetkurdy dawron okibat Bobirni şukr,
Emdi dawrondan menga aslo şikoýat kolmadı.

Babur. Eserler. Dewan Daşkent 1965 ý, 47–52-nji sah.

Beýik mongollar imperýasyny esaslandyryjy Babur Hindistanda özünü keseki ýaly duýupdyr. Ýöne «Memuarlardan» görnüşine görä, Hindistanyň ýolunda we onuň özünde betbagtylyklara sezawar bolandygyna garamazdan, ol bu ýerde galmagyň zerurlygyna paýhas bilen düşünipdir. Emma Baburyň edebi mirasynda onuň mähriban Ferganasyn-

dan aýrylygyna gam-gussasyny şöhleendirip görkezýän sygyrlar hem duş gelýar.

Ýog etmas emiş kişini gurbatda kişi,
Şod etmas emiş kungilni mehnatda kişi;
Kunglim bu gariblikda şod ulmadı, oh
Gurbatda sewinmas emiş, albatta, kişi!

(*Babur Eserler! Dewan. Daşkent 1965, 144-nji sah.*)

Baburyň bu sygyrlarynyň örän ýiti täsir ediji güýçleri bar. Baburyň eserlerine ýasama däl-de, tebigy sadalyk mahsus.

Ýat ülkelere zyňlan şahyryň gam-gussasynyň heňini çalmak Baburyň bütin döredijiliginiň içinden eriş-argاش bolup geçýär. Hususan aýdanymyzda, Hindistanda XVI–XVII asyrлarda döredilen turki edebiýaty watanyň hasratyny çekmek motiwini hut Babur girizipdir. Baburdan soň bu temada onuň oglы Humaýun ýazypdyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Z.M. Baburyň biziň edebiýatymyzda we medeiýetimizde tutýan orny barada nämeleri bilyärsiňiz?
2. Baburyň döredijiliği barada gürrüň beriň.
3. Onuň goşgularyndan düşündirişli okaň.
4. «Baburnama» eserini özbaşdak okaň.

EDEBIÝAT NAZARYÝETI MEMUAR ESER

«Memuar» fransuzça «ýadygärlik» düşünjesini aňladýar. Awtoryň özi gatnaşan ýa-da gözü bilen gören reýal hadysalar hakynda hekaýa edýän esere memuar eser diýilýär.

Memuar eser ýazylyşy boýunça gündeliklere meňzese-de ondaky berilýän materiallar, real durmuşda bolup geçen wakalar çeper beýan edilişi ylmy esere meňzes bolýar. Dünýä edebiýatynda memuarlaryň birnäçe görnüşi bar. Türkmen edebiýatynda beýle eserler köplenç ýatlamalar diýip berilýär.

Memuar eserlerde has zatlaryň biri wakalaryň içinde awtoryň özi gatnaşyp gözü bilen gören zatlary esasy merkezde durýar. Ol taryhçy we edebiýatçylardan tapawutlylykda wakalary gözü bilen görüp şol wakalaryň içine gatnaşan bolýar. Awtor bu eserde öz görenlerine we dünýägarayşyna esaslanýar.

EDEBI HYZMATDAŞLYK

Özge bir halk bilen baglanyşygy bolmadyk medeniýet-de, edebiýat-da bolmaýar. Haýsy bir halkyň medeniýetine, edebi durmuşyna nazar aýlasak, ozaly bilen, kowumdaş, bir kökden gaýdýan halklar bilen umumylyklary gözüne ilýär. Galyberse-de halklaryň arasyndaky goňsuçylyk gatnaşyklary syýasy, ykdysady, harby taýdan nähili derejede, nähili görnüşde bolanlygyna garamazdan, bir-biriniň medeniýetine, sungatyna, edebiýatyna täsirini ýetirýär. Serhetýaka oturan etraplaryň adamlarynda medeniýet, dil ýakynlygyň, belli derejede, käbir psihologik, millilik meňzeşlikleriň duýulmagy goňsuçylyk gatnaşyklaryň netijesidir. Mahlasy, özge halka azda-köpde ilteşigi bolmadyk sap medeniýet ýokdur, şonuň ýaly sap edebiýat-da bolup bilmez.

XIX asyr türkmen nusgawy şahyrlary XVIII asyryň görnükli söz ussatlarynyň, hususan-da beýik Magtymgulynyň edebiýatymza girisen täzeliklerini ösdürmek bilen, olaryň döredijiliginde dowam edip gelen edebi hyzmatdaşlyk däplerini hem dowam etdirdiler. Edebi hyzmatdaşlyk däpleri nämelerden ybaratdy?

Hätzirki zaman dil biliminde XI-XV asyr aralygyna degişli ýazuw ýadygärlilikleriniň dili «Orta türki dilidir» diýen kesitleme berýär. Edebiýaty öwreniji alymlaryň hem köpüsi bu döwürde ýaşap geçen şahyrlary türki halklaryň ortalık şahyrlary diýip ykrar etmeli diýen teribi oňlaýarlar. Bu teklip türki halklaryň biri-birinde heniz halk bolup aýrybaşgalaşmandygyny aňlatmaýar. Çünkü, Mahmyt Kaşgarynyň «Diwany lugat et-türk» kitabynda türkmenler we türkmen nakyllary hakynda aýdylýar. Kitap XI asyrda ýazylan. Diýmek, türkmenler XI asyrda özbaşdak halk bolup ýaşapdyrlar. Ortalık şahyrlar diýilmeginiň esasy sebäbi, bir tarapdan, olaryň eserlerinde milli alamatlaryň az göze ilip, ähliumumy türki sypatlara uly orun berlenligi, ikinji tarapdan, edebi hyzmatdaşlygynyň çesmesi hemme türki kowumlara deň dereje hyzmat edenligi üçindir. Muňa XI asyrda Mahmyt Kaşgarynyň düzen «Diwan lugat et-türk» («Türki dilleriň diwany») sözlüğü, şol asyrda Ýusup Balasagunlynyň «Kutadgubilig» («Bagt getiriji bilim») atly didaktiki mazmunly poemasy, XII asyrda Hoja Ahmet Ýasawynyň, onuň şägirtleri Hekim atanyň, Gözli atanyň,

Şemsiniň hikmetleri, XIII asyrda şahyr Alynyň «Kyssai-Ýusup» dessany, Ýunus Emräniň gazallarydyr şygyrlary, XVI asyrda Haýdar Horezminiň «Muhebbetnamasy» («Söýgi»), XV asyrda döredijiligi mysal bolup biler. Pars dilinde eser ýazan Gündogaryň Omar Haýýam, Zahireddin Muhammet Baburyň «Baburnama» eseri memuar eserdir. Türkmenstanyň halk ýazyjysy Gylyç Kulyýewiň «Magtymgulynyň öwrenilişi baradaky ýatlamalary» hem memuar esere mysal bolup biler.

Wepaýynyň «Rownakyl yslam» poemasy, Nowaýynyň tutuş döredijiligi mysal bolup biler. Pars dilinde eser ýazan Gündogaryň Omar Haýýam, Sagdy, Hafys, Nesimi, Fizuly ýaly söz ussatlarynyň türkmen edebiýatynyň wekillerine ýetiren täsirleri we edebi hyzmatdaşlygy bellenip geçilmäge mynasypdyr. Magtymguly özüniň «San bolsam» şygrynda:

Aby Sagyt, Omar Haýýam, Hemedany,
Ferdöwsi, Nyzamy, Hafys perwany,
Jelaleddin Rumy, Jamy Elnamy,
Alarnyň ýanynda men hem san bolsam.

– diýip, ol söz ussatlarynyň döredijiligine ýetiren täsirini uly hormat bilen ýatlap geçirýär. Magtymgulynyň halypa hasaplan şahyrlaryň edebi täsiri Kemine, Seýdi, Zelili, Mollanepes, Aşyky, Mätäji, Misgingylyç we beýleki XIX asyr türkmen şahyrlarynyň döredijiligidé-de öz yzyny galdyrypdyr.

Türkmenleriň türk, azerbayjan, özbek, gazak, garagalpak, gyrgyz ýaly halklar bilen dürli döwürlerde döreden we hemmesine ortalık bolan ençeme edebi – folklor ýadygärlikleri bar. Muňa VII asyrda döredilen «Orhon ýazgylary», «Gorkut ata» kitabı, XVII–XIX asyrarda rowáyatlar esasynda, dürli wariantlarda döredilen «Görogly» eposy, «Asly–Kerem», «Şasenem – Garyp», «Hüýrlukka – Hemra», «Saýatly – Hemra», «Zöhre – Tahyr» dessanlary, «Ependi» («Hoja Nasreddin»), «Aldar köse», «Myraly we Sultan-söýün» ýaly şorta sözler topary, yüzlerçe birmeňzeş aýdymlar, ertekiler, rowáyat – legendalar, matallar, nakyllar – atalar sözi we beýleki halk döredijilik eserleri şaýatlyk edýär.

XVIII–XIX asyrarda türkmen edebiýaty has millileşýär we edebi hyzmatdaşlyk, gatnaşyklar aýyl-sayıyl aýdyňlaşýar. Mysal üçin, Azady, Magtymguly, Andalyp, Şabende, Şeýdaýy, Kemine, Seýdi, Zelili, Aşyky, Mollanepes, Abdysetdar Kazy, Misgingylyç ýaly şahyrlarymyzyň köpüsü öň aýdyşymyz ýaly Hywada, Buharada, Samarkantda, Stambulda, Tähranda bolup, bilim alypdyrlar, goňşy halklaryň ýazuwlý edebiýaty we halk

döredijiliği bilen içgin tanyş bolupdyrlar. Şahyrlarymyzyň birnäçesi goňşy halklaryň özbek, gazak, garagalpak, türk, azerbaýjan, täjik-pars, arap dillerini oňat bilipdirler, hat-da Andalyp, Azady, Magtymguly ýaly söz ussatlarymyz dürli dillerde çeper eserler hem döredipdirler.

Öz gezeginde doganlyk halklaryň ýazyjylary hem türkmen topragynda bolup, türkmen durmuşyndan eserler ýazypdyrlar. Olar Magtymguly, Keminine, Seydi, Zelili ýaly şahyrlaryň şygylaryny öz ýurtlarynda ýaýradypyrlar. Mysal üçin XIX asyryň ahyrynda ýaşan, zehinli azerbaýjan ýazyjysy Soltanmejit Ganyzada Orta Aziáya syáhat edip, türkmenleriň hem medeniyeti, däp-dessurlary bilen tanyş bolýar. Ol gören-eşiden zatlaryny «Şeýdabek Şyrwanyň hatlary» atly romanynda çeper beýan edýär. Azerbaýjan edebiýatçylaryndan Türkmenistanda köp ýyllap ýaşan hem gulluk eden Selman Mumtaz ilat arasynda gymmatly edebi eserleri ylas edip ýygnaýar we olaryň belli bölegini (Magtymgulynyň birnäçe goşgularyny) soňra azerbaýjanyň edebi aýnamasında çap edip çykarýar.

Özbek halkynyň arasynda Magtymgulynyň, Keminäniň, Mollanepesiň sarpasý belent tutulýar. Olaryň ajaýyp goşgulary bagşylaryň repertuaryny bezeýär. Yene onlarça ýurtlarda ýaýran «Görogly» eposyny özbek wersiyasynda baş gahrymanyň Türkmenistanda dörändigini we Göroglynyň türkmenler üçin-de, özbekler üçin-de umumy serkerde – başlyk bolandygy aç-açan görkezilýär.

Garagalpak halkynyň XIX asyr nusgawylary Berdak, Hajynyň (Ažiniýaz), Günhoja Magtymgulyny özleriniň ussady hasap edip, uly horamat goýupdyrlar, döredijiliginden nusga alypdyrlar, şygylaryny terjime edip öz illeriniň içine ýaýradypyrlar.

Soňky döwürde bolsa zehinli gagaragalpak şahyry Ybraýym «Halyçy gelinler hakda hekaýatlar» («20000 halyçy») ady bilen ýörite poeziýa eserini ýazyp, türkmen aýal gyzlarynyň ajaýyp sungatyny uly joşgunda wasp edýär.

Ýokardakylara meňzeş mysallar türkmenleriň goňşy halklar bilen edebi aragatnaşygynyň gadym döwürlerden bări dowam edip, XIX asyrda ösüp, soňra has kämilleşendigine sek-şübhe goýmaýar.

Taryh XIX asyr edebiýatyny hem gazaply darapdyr. Yzy üzülmeyän uryşlar, çapawulçylyklar, talaňçylyklar zerarly gymmatly edebi miraslar ýakyp-ýandyrylypdyr, dargadylypdyr, ýel-ýagmyra sowrulypdyr. Ýogsa nusgawy şahyrlarymyz tâlim alan kitaplaryny gözleriniň göreji ýaly aýapdyrlar, özleriniň döreden eserlerini diwan edip bir ýere jemläpdirler. Emma basybalyjylaryň zulum-sütemleri olaryň ylasyn, zähmetini reýgan eýleyär. Ýagday şeýle bolanson, ýekeje nusgawy şahyryň öz eli bilen

ýazan ýekeje diwany hem biziň günlerimize gelip ýetmändir. Bize gowşan eserleriň aglaba köpüsi sowatly adamlar tarapyndan götürilen, dilden ýazylp alnan şygyrlardyr. Halk döwrüň zabunlygyna ýan bermän, söygüli şahyrlarynyň goşgularyny ýat bekläpdirler, nesillere ýadygärlilik galdyryp-dyrlar. Şeýlelikde, her nusgawy şahyryň döredijiligidenden diňe hakydalarda saklanyp galan ujypsyz bir bölegi biziň günlerimize ýetip gelip ýetipdir. Bu meselede mollalaryň, bagşylaryň, gürrüňçi adamlaryň hyzmaty hormata mynasypdyr. Toplanan golýazmalar Özbegistanyň, Türkmenistanyň golýazmalar institutynda saklanýar. Şol golýazmalar esasynda, nusgawylaryň eserleri kitap görnüşinde birnäçe gezek neşir edilip, okyjylaryň giň köpçüligine ýetirildi. Olaryň ömri we döredijilik işine bagışlanyp kandidatlyk hem doktorlyk dissertasiýalar ýazyldy, monografiýalar, gollannmalar, okuň kitaplary döredildi. Özbek we garagalpak dillerine terjime edildi. Alymlar ylmy-derňew işlerini dowamly alyp barýarlar.

XIX asyr türkmen edebiýaty hem biziň milli buýsanjymyздyr. Watanomyzyň, halkomyzyň geçmişini hormatlaýan, şu gününiň ajaýyp bolmagy ugrunda çalyşýan we gelejegimiziň röwßen bolmagyny arzuw edýän her bir adamyň ol gymmatly baýlygy ruhuna siňdirip, kalbynda beslemegi perzentlik borjudyr. Çünkü onda watanyň, halkyň geçmişi, şu günü, gelejegi ýasaýar.

Hywa we Buhara hanlygy döwründäki edebiýat

Geçmişde türki edebiýatyň ösmegi üçin Buhara we Hywa hanlyklary sebitlerinde taryhdan belli bolşy ýaly köp halatlarda öz döwrüne, taryhy şertlere laýyklykda oňaýly mümkünçilikler döräpdir. Buhara we Hywa medreselerinde Gaýyby, Andalyp, Magtymguly ýaly birnäçe şahyrlar ylymbilim alypdyrlar. Nyýazguly halypa ýaly halypalar ol ýerdäki talyplara dünýewi we dini bilimler beripdirler. Bular barada halk arasında aýdylýan rowaýatlardan başlap, şahyrlaryň özleriniň döreden eserleriniň üsti bilen hem göz ýetirmek mümkün. Mysal üçin Nurmuhammet Andalybyň:

Ismim idi Nurmuhammet garyp,
Sözde tahallusy idi Andalyp,
Şährimiz Ürgenç welaýat idi,
Hanymyz Şirgazy hemaýat idi.

diýen, goşgusyna salgylansak, Şirgazy han hanlyk eden döwri at owazasy bütin Orta Aziýa ýaýraýar. Taryhy maglumatlara görä ol öz döwrüniň sowatly adamlarynyň biri bolupdyr. Ony 1714-nji ýylda Buharadan Hywa getirip han saýlaýarlar. Ol hanlygynyň ilkinji ýyllaryndan başlap,

halkyň medeniýetine, ylmyna, edebiýatyna üns berip başlaýar. Alymlar we şahyrlar bilen gürrün geçirip, edebiýatyň ösmegine-de hemayat edýär. Şirgazy hanyň ýygnap, gürrün geçiren şahyr we alymlarynyň içinde Andalyp ýaly türkmen şahyrlarynyň arasynda başga-da bolmagy mümkündür. Şirgazy han 1716-njy ýylدا, kâbir maglumatlara görä 1719-njy ýyllar töwereginde öz adyna medrese gurdurypdyr. Beýik şahyrymız Magtymguly özüniň «Gözel Şirgazy» atly goşgusunda:

Magtymguly taşlap göwün hapasyn,
Sylady pirini, molla-sopusyn,
Daýym unutmaz men tylla gapysyn,
Gider boldum, hoş gal, güzel Şirgazy.

diýip, oňa uly hormat goýup taryplapdyr. Hywa we Buhara hanlary birnäçe şahyrlaryň goşgularyny hatdatlara ýazdyryp, ile hödürläpdir. Şol sanda Nurmuhammet Andalybyň iň köp şygylaryny öz içine alýan iki sany beýaz bar. Olaryň biri professor W.A. Abdullaýewiň şahsy arhiwinde saklanýar. Beýlekisi Özbegistan ylymlar akademiyasynyň Gündogary öwreniň institutynyň golýazmalar fondundaky 754-nji nomerli bukjadaky beýazdyr.

Soňky beýaz Hywa hany Abulgazy Seýit Muhammet Rahym Bahadur hanyň buýrugy bilen 1323-nji (1905–1906) hijriý ýylyň Şaban aýynyň üçi günü Harrat lakamy bolan molla Baltanyýaz ibn ussa Gurbaniýaz tarapyn-dan ýazylyp tamamlanypdyr. Türkmen şahyrlarynyň, şol sanda Andalybyň eserleri XIX asyrda ýazylan beýazlarda gabat gelyär. Bulardan başga-da 1864–1865-nji ýyllarda Seýit Muhammet Rahym Bahadur haniň buýrugy bilen Berhurdar Türkmeniň eserlerini Pälwan Nyýaz mürzebaşy ibn damylla Abdulla ahun Müfti Horezmi tarapyndan terjime edilipdir. Buhara medresesinde Nyýazguly Nyýazy ýaly halypalar ösüp ýetişipdirler. Ol emiriň köşgüne çagyrylyp, Şamyrat Welnamynyň soňra Mirhaýdaryň ýakyn geňeşdarlarynyň biri bolupdyr. Onuň «Bilimiň – hakykatyň hazynasyndan dürdäne sözler», «Nyýazguly halypyň aýdanlary», «Piriň – ýolbaşçynyň mukaddes sözle-rinden» atly işleri bize mälim.

XX asyryň başlarynda Berdi Kerbabaýew ýaly söz ussatlary Buhara we Hywa medreselerinde ylym almaga mümkünçilik tapypdyrlar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Hywa we Buhara medreselerinde haýsy şahyrlar okapdyrlar?
2. Magtymguly haýsy medreselerde ylym alypdyr?
3. Magtymguly okan medresesine haýsy goşgusynyň üstü bilen minnet-darçyligyny bildiripdir? Şol goşgyny analiz ediň.

DURDY ŞAHYR

Türkmen nusgawy edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri Durdy şahyr biziň günlerimize ýetip gelen maglumatlara görä, Balkan, Etrek töwereklerinde doglupdyr diýlip çaklanylýar. Ol türkmenleriň ata taýpasynyň miminler tiresindendir. Halk arasynda aýdylýan gürrünlere görä Magtymgulynyň atasy Döwletmämmet Azadynyň deň-duşy bolupdyr.

Türkmeništanyň ylymlar akademiyasynyň golýazmalar fondunda saklanýan maglumatlara görä, ol «şyh» lakamyny alypdyr. Ol alty doganyň biri bolupdyr. Oglunyň ady Nepesdigى aýdylýar. Oňa Nepes şyh hem diýipdirler. Durdy şahyryň kakasyndan soň, şu wagta çenli on bir-on iki arka aýlanypdyr. Häzirki günlerde şahyryň nebereleri öñki Nebitdag, Tejen, Darganata, Saragt, Gyzylarbat, Garrygala, Garagalpagystanyň Dörtgül etraplarynda ýaşaýarlar.

Durdy şahyryň biografiýasyna degişli Magtymgulynyň döredjiligindäki ýöredilýän pikirleri ygtybarly maglumatlaryň biri hasaplamak mümkün. Onuň «Bizden salam bolsun Durdy şahyra» diýip başlanýan goşusynda:

Sen gözü ata bolsaň, biz gerkez ili.
Çöl ýerde gezip sen, ýat edip ili –

diýen setirler bar. Bu ýerde Magtymgulynyň Durdy şahyryň sejeresi barada berýän maglumatlary ýokardaky aýdylanlar bilen deň gelýär. Şeýle hem bu setirler onuň durmuşyny göz öňüne getirmäge-de belli bir derejede mümkünçilik berýär. Magtymgulynyň «Çöl ýerde gezip sen, ýat edip ili» diýen setiri Durdy şahyryň ilden-günden jyda düşüp, ömrüniň belli bir döwrüni çölde, sergezdanzaýlykda geçirendigini görkezýär. Ol bu ýağdaýa nähili düşüpdir? Muny anyklamak kyn. Belki, şol döwürdäki han-begleriň yzarlamasыndan gaçyp, çole çykma – galandarçalyga ýüz urmaga mejbür bolandyr.

Gündogarda azat-erkin pikirli şahyrlar, alymlar, jemgyyetiň öndebarýyjy pikirli belli-belli wekilleri sufizmi özlerine perde hökmünde ulanypdyrlar. Olar yzarlomalardan gaçyp gutulmak maksady bilen, köplenç sufizme (sopuçulyga), derwüşçilige ýuzlenipdirler, hem-de zulum-sütemi, ekspluatasiýany berk ýazgarylýa, ýokary gatlak wekillerini sahawatlylyga,

adılyga çagyrypdyrlar. Olar hemiše adalatyň, hakykatyň gözleginde bolupdyrlar. Durdy şahyryň hem ykbalynyň şolaryňky bilen kybapdaş bolan bolmagy mümkün.

Durdy şahyr ömrüniň köpüsini Balkan, Etrek, Garrygala sebitlerinde geçirýär. Şol döwürde atalar gökleňler bilen goňşy ýaşap, olar bilen ýakyndan garyndaş aragatnaşyklaryny-da saklapdyrlar. Durdy şahyr 70 töweregى ýaşap aradan çykýar. Ol Balkan dagynyň eteginde «Oglanly» gonamçylygynda jaýlanýar. Bu barada halk arasynda toplanan maglumatlaryň birinde şeýle diýilýär:

«Durdy şahyr Balkanyň günbatar güneýinde depin edilen». Haçan doğlup, haçan aradan çykandygyny anyk takyklamak mümkün bolmasa hem şu getirilen faktlar Durdy şahyryň XVIII asyryň ortalarynda hem-de ikinji ýarymynyň başlarynda ýaşap geçendigini doly kepillendirýär. Şeýlelikde, Durdy şahyr öz döwrüniň ylymly-bilimli adamy bolupdyr. Şahyryň bize gelip ýeten eserleri muny doly tassyklaýar.

Rowaýatlardan belli bolşuna görä, Magtymguly Durdy şahyr bilen aýdyşan ilkinji duşuşygynda ýeňilýär. Ikinji duşuşygynda bolsa Durdy şahyrdan üstün çykýar. Muny Durdy şahyryň özi hem boýun alýar. Magtymgulynyň döredijiliginin kämilleşmeginde we onuň ussat şahyr bolup yetişmeginde Durdy şahyryň uly tagallasynyň bolandygyny görýäris. Magtymgula poýeziýanyň gizlin syrlaryny ele almagy, halky eserler döretmegiň ýollaryny öwredipdir. Durdy şahyr geljekki beýik söz ussadynyň ýaşlyk ýyllaryndaky ýalňyşyny düzedip, oňa poýeziýanyň ak ýoluny salgy beripdir hem-de «Şägirt halypadan ozdurmasa, kär ýiter» diýen nakyldan ugur alyp Magtymgulynyň özünden has belentlige galmagyny arzuw edipdir. Ine şonuň üçin hem ol Magtymgulyn synagdan geçirip, onuň ukybyna, talantyna örän uly baha berip, şeýle diýipdir: «Sen uly şahyr bolarsyň...»

Durdy şahyr bilen Magtymgulynyň aýdyşygynyň äheňinde ýazylan goşgular türkmen edebiýatynyň taryhynda başga-da az däl. Geçmişde şahyrlar bir-birleriniň ukybyny, başarnygyny, talantyny barlap görmek hem-de degişmek, bäsleşmek, güýç synanymak maksady bilen müşagyra aýdyşypdyrlar.

Durdy şahyr öz döredijiliginde bet işleriň ýol alyp, hakykatyň rowaçlanmaýandygyny, garyplaryň durmuşynyň çekip çydardan agyrdygyny, hiç bir adamyň oňa garaşyk etmeýändigini, hemmeleriň mal-mülk, baýlyk toplamak uğrunda ser-sepil bolşup ýörəndigini, şeýlelikde, olaryň adamkärçiliği ýitirýändigini birin-birin aýdyp geçýär.

Bu pikirler onuň beýleki goşgularynda hem ýygy-ýygydan duş gelýär. Ol «Ýa jepbar» atly müseddesinde (alylamasynدا) şol döwür türkmen durmuşyny şeýle suratlandyrýar.

Gaflat içre ýatmakdan bendelikde bet işdir,
Ýamanlar şady-horram, ýagşylar gözü ýaşdyr,
Asylar sana girmez, bedasyl ile başdyr,
Garyplara rehm etmez, ýüregi gaty daşdyr,
Alym bilen amylar dowam işi talaşdyr,
Rehm et garyp halyma, ýa ýaradan – ýa jepbar.

Durdy şahyr ýokary gatlak wekilleriniň adalatsyzlyklaryny, şol adalatsyzlyk zerařly ýurtda zulum-sütemiň möwç urandyggyny batyrgaýlyk bilen aýtmagy başarypdyr. Ol «Jaý bolar» atly müsebbesinde (ýedilemesinde) şeýle diýýär:

Bedew timar istär, har bolsa hile,
Ýagşy at ýaraşmaz, bermez bahyla,
Bezzat beglik etse, zulum eder ile,
Taňla maşgar hynzyrlara taý bolar.

Şu pikir onuň «Öter bir gün», «Ýa jepbar» atly goşgularynda-da gaýtalanýar:

Şagaldan şir, peleň dogmaz,
Yüz tilki bir gurda degmez,
Ýel kän bolar, ýagyn ýagmaz,
Bedasyl beg ile sygmaz,
Abraýyň satar bir gün.

Ýene bir mysal:

Pendi-nesihat almaň adamyň näkesinden,
Ot çabyrap, huruç urar ýamanyň ülkesinden.

Görüşümiz ýaly, şahyr il-ýurdy talaýan zalym hökümdarlaryň adyna «bezzat, doňuz, bedasyl, ýaman» diýen ýaly otlukly sözleri aýtmakdan-da çekinmeýär.

Durdy şahyryň jemgyýetçilik-syýasy garaýyşlary Magtymguly tarapyn-dan ösdürilipdir.

Durdy şahyr:

– Bizden salam bolsun Magtymguly ussada,
Atamyz Adamyň donun kim biçdi?
Dumanly seriňe gurban bolaly,
Bilmedik melaýyk meýin kim içdi?

Magtymguly:

– Bizden jogap bolsun Durdy şahyra,
Jebraýyl getirdi, ryzwanlar biçdi,
Gudrat bilen şol şeýtanyň şerbetin
Adam ata bilen How ene içdi.

Durdy şahyr:

– Älemiň degresi ne reňli dagdyr?
Ol ne guşdur, daýym anda tussagdyr?
Aşyklar söwdügi bu ne bulagdyr?
Heftaýyl ebwabyn baryp kim açdy?

Magtymguly:

– Kap dagy zeberjat reňbe-reň dagdyr,
Kaknus bir guş, daýym onda tussagdyr,
Mukasat diýerler ajap bulagdyr,
Heftaýyl ebwabyn aşyklar açdy.

Durdy şahyr:

– Tyglamun dagynda kimdir, gezdiler,
Mömün munda, berat anda ýazdylar,
Şamyhatda Byrag aty düzdüler,
Näçe ýylda ýerden göge ýetişdi?

Magtymguly:

– Tyglamun dagynda zahyd gezdiler,
Mömün munda, berat anda ýazdylar,
Şamyhatda Byrag aty düzdüler,
Her kyrk ýyldan zöhre göge ýetişdi.

Durdy şahyr:

– Taňrynyň jahanda, bil, dagy niçe?
Behiştde tubynyň pudagy niçe?
Ýüzünüň maşkynyň waragy niçe?
Behişdiň kilidi kime gowuşdy?

Magtymguly:

– Ýedi yklym bardyr, ýedidir dagy,
Ýetmiş müñdir şol tubynyň pudagy,

«La ilaha» bolar maşkyň waragy,
Behişt kildi Resululla gowuşdy.

Durdy şahyr:

– Bil, nirde ýaratdy sekiz jenneti,
Niçe binasy bar, niçe kümbeti,
Niçe arygy bar, nämendir ady,
Taýran ebabiller kime gowuşdy?

Magtymguly:

– Asmanda ýaratdy sekiz jenneti,
Alty müň binadır, birdir kümbeti,
İçinde tört aryk, müsewwer ady,
Ebabil eshabyl bile gowuşdy.

Durdy şahyr:

– Bil, nirde ýaratdy sakar dowzahy?
Niçe guýusy bar, niçe bulagy?
İçinde bir ýylan, nedir soragy?
Gudrat bilen ol mar kime dolaşdy?

Magtymguly:

– Yedi gat ýerde kylmyş Sakar dowzahy.
Weýildir guýusy syjjyň bulagy,
Haryş ýylan, gybatkeşdir soragy,
Ýalançy, zynahor, ogra dolaşdy.

Durdy şahyr:

– Durdy şahyr aýdar, ýollar uzakdyr,
Men bilmenem, pany kime duzakdyr?
Şerhni bilmeseň, jaýyň dowzahdyr,
Togsan dokuz müň är nirde gowuşdy?

Magtymguly:

– Magtymguly, yşk meýdany uzakdyr,
Pany dünýä mömnlere duzakdyr,
Alla biler, kimiň jaýy dowzahdyr,
Togsan dokuz müň är surda gowuşdy.

MAGTYMGULY

(1733–1783)

«Magtymguly, sözle herne bileniň,
Özüne kemlik bil aýtman öleniň,
Taraşlap şaglatgyn köňle geleniň,
Senden soňkulara ýadygär bolar».

Türkmenistanyň halk ýazyjysy Gylyç Kulyýewiň 1989-njy ýyly çap edilen ýatlamasynandan.

«Türkmenleriň durmuşy bilen meniň aýratyn gyzyklanmagym tebigy zat. İş diňe bir meniň türkmenligimde däl. Men taryhçy Gürgendäki türkmenleriň taryhy ol zamanlar az öwrenilipdi. Öwrenmäge bolsa zat kändi.

Şol ýyllar Eýranda ýarym milliona golaý türkmen ýasaýardy. Kaspi deňzinden tä Horasana çenli bolan giňişlik türkmenleriň gadymdan gelýän mekandydy. Ilatynyň aglabasy ýomutlar bilen gökleňlerdi.

Ýomutlar telim tirä bölünýärler. Olaryň uly tireleri Jafarbaýlar bilen Atabaýlar.

Jafarbaýlar deňziň kenaryna golaý oturýarlar. (Kümüşdepe, Hojanepes we beýleki obalar) Olar beýleki türkmen tirelerine garanyňda hojalyk jähtden gurplurakdy, aň-bilim jähtdenem birneme önräkdedi.

Atabaýlar galapyn Akgala bilen Kümmethowzuň töwereginde ýasaýarlar. Şol aralarda ýomutlaryň ençeme tireleri ekerançylyk edýärler. Çarwa taýpalar Etrek derýasynyň töwereginde güzeran görýärler.

Ýomutlaryň ýasaýan ýerleri galapyn eliň aýasy ýaly tekizlik. Olaryň ähli obalaryna maşynly baryp bolýar. Emma gökleňleriň mekan tutan ýerleri galapyn dürlü ağaçlar bilen basyrynp oturan jülge-jülge bolup gidýän daglyk.

Iki taýpanyň, ýomutlar bilen gökleňleriň aralygynda Kümmethowzuň elli-alтыş kilometr demirgazyk gündogarynda «öwlat» diýlip atlandyryylan taýpalar, hojadyr, magtymlar, şyhdyr, atalar ýasaýarlar. Olary bir zaman iki taýpanyň ýaşulylary ýygy-ýygydan bolan özara çaknyşyklaryň

önüni almak için ýörite göçürip getiripdirler. Şol taýpalaryň üstünden eli ýaragly, gan aňtap geçmek günümiş.

Gökleňleriň gündogardan-günbatara uzap gidýän jülgeleriniň diňe birinden-Garabalkandan maşynly geçip bolýar. Galan jülgeleri ýa ulagly ýa-da pyýada sökmeli.

Ine, biz şol jülgelerden birini ulagly söküp başladyk. Ilki sapar görýän ýerlerimiz. Sagyňam dag, soluňam. Nirä seretseň ter, támiz, göm-gök ağaçlyk. Ýaşyl reňk gözüni gamaşdyrýar. Käşge iki dagyň arasy gidýän jülgे bolsa. Ýok, darajyk ýoda. Ne sagyň görünüär, ne-de soluň. Birden aşak inýärsiň, birdenem, töweregine ätiýaçly ser salyp, ýokary galýarsyň. Dik asmanda gün lowurdap dur.

Dagdyr jülgelerde nähili ösümlik diýseň bar. Nar, üzüm, hoz, pisse. Çöpläp bilseň ir-iýmiş kän. Dumly-duşda guş-gumrynyň düşnüsiz owazy birsyhly ýaňlanýar. Şol barmana garaşylmadyk ýerden möjekdir, ýekegapan ýodany kesip geçýär.

Biz käte gylýallaryň jylawyny çekip, belendräk ýerden töweregimize ser salýarys. Hut jümle-jahana ýaşyl mahmal düşelen ýaly. Älhepus, ynsanyň bu ýerlerden ýol salyp ýörşünü diýsene.

Iş diňe bir ýol salmakda däl. Adam bary bu jülgelerde mekan tutup, nuh eýyamyndan bări ýaşap ýör.

Ine, garaşylan obalardan birine sag-aman ýetdik. Hut dünýämiz giňän ýaly boldy. Tomsuň yssysynda göwnüň serginlik isleýär. Sähelçe wagt salkyn saýada dynçalsaň süňňüň ýeňläp gidýär. Häzir salkyn-saýdan, ygallyk howadan halys bolupdyk, ýagty günüň howruna çoýunasymyz gelýärdi.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň düýbuni tutan Magtymguly Pyragynyň, onuň kakasy Döwletmämmet Azadynyň Türkmensährada önüp-ösendikleri maňa mälimdi. Olaryň ýasaýan ýerleri we nebereleri bilen tanyşmak meni gzyklandyrýardy. Bu barada käbir maglumatlar eýyäm toplanypdy.

Şahyrlarymyzyň nebereleri bilen duşuşmagy niýetläp ýola düşdüük.

Ilki Hajygowşana bardyk, obanyň ilaty bilen tanyşdyk.

Hajygowşan tüýs türkmen obasy. Bir keşbini, bir durkuny üýtgetmän gelýän türkmen obasy.

Hajygowşan ýaşamak üçin örän amatly ýer. Howasy aram, ýakymly demirgazygy, gündogary, günortasy daglyk. Günbatary tä Kaspi deňzine barýança eliň aýasy ýaly tekizlik. Sähelçe ýerden Gürgen derýasy bir joşup, bir köşäp akyp ýatyr.

Magtymgulynyň setirlerini ýatlanyň duýman galýarsyň:

Öňünde belent dag, serinde duman,
Deňizden öwüser ýeli Gürgeniň,
Bulut oýnap baran dolsa çaylara,
Akar boz bulanyp sili Gürgeniň.

Obanyň ýaşulylarynyň gürrüň bermegine görä, Döwletmämmetdir Magtymgulynyň zamanya Hajygowşan olaryň tiredeşleriniň – gerkezleriň ekerançylyk edýän ýeri ekeni. Emma hemişelik oturýan ýerleri Etrek derýasynyň kenarynda Aktokaý obasy bolupdyr.

Magtymgulynyň nebereleri Aktokaýda ýasaýar ekenler.

Magtymguly Hajygowşanda agyr nähoşlapdyr. Garrylyk, onuň üstesine-de nähoşluk. Ol halynyň barha teňleşyändigini duýupdyr. «Demim kesilmämkä meni Aktokaýa eltiň. Amanady tabşyrmały bolsam kakamyň ýanynda jaýlaň» diýipdir. Ilat ony Halatnebi dagyndan eginlerine göterip geçiripdirler. Şol dagyň üstünde, näköslükde şahyr iň soňky goşgusyny aýdypmyşyn:

Gatlak–gatlak gara daglar,
Gatlagynda garym galdy
Akar boz bulanyp sili Gürgeniň,
Dal uzakda ilim galdy.

Biz Aktokaýa bakan ugradyk. Bizi Magtymgulynyň neberelerinden iň ýakynynyň Ata işanyň öýüne eltdi. Tanyşdyk. Sähelçe salymdan adam bary üýşdi.

Ata işan otuz baş ýaşlarynda, orta boýly, görmegeý tegelek ýüzli, parahat gözleri gülüp duran ýigit ekeni. Ol biziň näme üçin gelendigimizi aňdy-da:

– Ýörüň, onda gün ýaşmanka gonamçylyga aýlanyp gaýdalyň! – diýdi.

Gonamçylyk obanyň golaýynda ekeni. Döwletmämmet Azadynyň horamatyna ilat oňa «Garry Mollanyň « gonamçylygy diýip at beripdir.

Döwletmämmet bilen Magtymguly bir ýerde jaýlanypdyr.

Ata işan bizi öýüne äkitdi. Agşam uzak wagtlap Döwletmämmetdir, Magtymguly barada gürrüň boldy.

Söhbetimiz tiz gyzyşdy. Ata işan gerkezler barada Döwletmämmetdir, Magtymgulynyň Aktokaýda, Hajygowşanda güzeran görüşleri barada gürrüň berdi.

– Döwletmämmet köp okan, köp bilýän adam bolupdyr. Olam bary-ýoguny kitaba beripdir. Buhara gitse-de, Hywa barsa-da horjunlap kitap göterip-

dir. Ol zamanlar gyzylbaş bilen ýagyçylyk güýçli ekeni. Şol urha-urlukda şahyrlaryň kitaplaram kül bolupdyr. Magtymgulynyň özem ýazan kitaplaryny gyzylbaşlaryň weýran edendiklerini goşgularynda zeyrenip beyan edýär.

– Men ömrümde ýalan sözlän adam däl. Sizdenem hakykaty gizlemäýin. Döwletmämmet babamdan galan bir kitap bar. Ony gözümüzىň göreji ýaly saklap gelýäris.

Şahyrlaryň öz elli bilen ýazan kitaplaryndan başga derek galmadı.

Biz Ata işandan kitaby görkezmegi haýış etdik. Ol galyň kitaby getirdi-de:

– İne, şu kitap Döwletmämmet mollanyň hut öz eli bilen ýazan kitaby Ata işan biygtyýar sandyraklaýan goşa goly bilen kitaby maňa uzatdy.

Men agramly kitaby elime aldym. Onuň daşyny berk jilt çekilip, gün bilen berkidilipdir. Ýüzünde ýazgy ýok, İlki sahypany açdym. Owadan arap harplary bilen: «Muhtaser» diýip ýazylypdyr.

Ata işan arap hem pars dillerini gowy bilyär ekeni. Ol kitabyň soňky sahypalaryndan birini açdy-da, ondaky setirleri okady. Soňra olary türkmen diline terjime etdi. Onda Döwletmämmediň kitaby 1159-njy ýilda ýazyp guitarandygy görkezilýär.

Kitabyň gyralarynda-da boş ýer ýok, ýazgylı. Ata işan çem gelen sahypalardan birki sanysyny açdy-da, ýagdaýy düşündirdi:

– Bularam Magtymgulynyň hatlary, Döwletmämmet ýogalandan soň Magtymgulam dürli meseleler boýunça öz pikirini şu kitapda ýazyp gidipdir. Kitaby okajak bolýan kän.

Emma men hiç kime beremok. Şundan başga Döwletmämmet bilen Magtymgulydan ýadygärlik galan zat ýok. Olaryň goşgularynyň nusgalary bar. Emma golýazmalary ýok. Nähili tapyndy! Heý-de, beýle bahasız tapyndyny elden gidirip bolarmy!

Biz Döwletmämmet bilen Magtymgulynyň döredijiligini il-güne ýetirmek boýunça görülyän çäreler barada söz açypdyk.

Şonuň üçin-de men olaryň döredijiliği öwrenmek boýunça alnyp barylyan ylmy işler barada söz açdym, olaryň gol ýazmalaryny, täze eserlerini tapjak bolup ylmy işgärleriň obadan-oba aýlanýandyklaryny gürrün berdim. Soňra Ata işandan «Muhtaseri» biziň Magtymgulynyň ady dakylan dil we edebiýat institutymza sowgat bermegini haýış etdim. Ol esli wagt dymyp oturdy. Ol iki duýgynyň arasynda gysylýardy. Bir tarapdan kitaby elden gidireshi, ikinji tarapdan biziň göwnümizi ýykasy gelenokdy.

Ata işanyaň ýaýdanjyraýanlygyny duýup, sakgaly, murtdyr, gaşlary gar kimin agaran ýaşuly gürrüne goşuldy:

– Bu kitap bilen hoşlaşaýmak Ata işana aňsat düşmez. Onda-da siziň raýyňzy ýykmaýla...

Hawa, Ata işan biziň raýymyzy ýykmaýdy »Muhtaseri» bize sowgat berdi.

Ol häzir Türkmenistan Ylymlar akademiyasyň dil we edebiýat institutyň golýazmalar fondunda saklanylýar.

UÝAT EÝLEÝİR

Meňli hanym golun dişläp,
Bizden ki uýat eýleýir,
Kä daranyp, uz ýörişläp,
Bizden ki uýat eýleýir;

Aşyk, gulak goýgul söze,
Syýa zülp ýaraşar ýuze,
Sürme çalyp gara göze,
Bizden ki uýat eýleýir;

Geýipdir gyzyl-ýaşyly,
Bilmen nedir ýar hyýaly,

Göz edip ýomut, ahaly.
Bizden ki uýat eýleýir.

Ykbal çapmaý ýöreý diýsem,
Ýokdur malym, bereý diýsem,
«Aç roýuň – göreý» diýsem,
Öwrülip uýat eýleýir.

Görüşeli Meňli hanym,
Istihanym, şirin janym,
Pyragy diýr, din-imanyň,
Ýetdirmez, uýat eýleýir.

BOÝLARYŇA

Ýörseň, ýarym, guwana men,
Serwi kamat boýlaryňa;
Gülden puşes ýaraşypdyr
Ajap rahat boýlaryňa.

Men bilbile eýläp azar,
Aldyň şirin janym nisar,
Züleyhadan galan zünnar,
Bolsun hajat boýlaryňa!
Görsem roýuň, ýok armanyň,
Sensiz hazan ursun janym,

Ykbalyň, dinim-imanyň,
Kyksam hormat boýlaryňa.
Ýşkyň bilen men dat eýläp,
Öwrenip men, adat eýläp,
Ömür-ahyr perýat eýläp,
Ýetmez lahat boýlaryňa.
Gören aşyk pida bolar,
II-gününden jyda bolar,
Magtymguly, geda bolar –
Din-keramat boýlaryňa.

GÖZEL «ŞIRGAZY»

Mekan eýläp, üç ýyl iýdim duzuňy,
Gider boldum, hoş gal, güzel «Şirgazy!»
Ötürdim gyşyň, nowruz-ýazyňy,
Gider boldum, hoş gal, güzel «Şirgazy!»

Hakdan bize buýruk, baglydyr bilim,
Sende tälîm aldy, açyldy dilim,
Gelsin diýip garar ol gerkez ilim,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Seljerer men indi agy-garany,
Dost, rakyp, gardaşym, haky, ýarany,
Okadym, göterdim kitap, «Kurany» ,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Joşgun ýüregimde möwüç urar, ýatmaz,
Gaýnap, gazaplanar, hiç laýa batmaz,
Ylym-tälîm algan seni unutmaz,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Peýman dolmaý, gelsek takat etmeýen,
Pynhan zahyr kylmaz akyl gitmeýen,
Bady-paý atlanyl, seýran etmeýen
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Rige girsem-de, guwwas ýüzer men,
Bihasret ýaýnaýyp, bigam gezer men,
Dahan içre asal-zyban ezer men,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Kämil bolup, serenjamlyk kylyp men,
Muşakgatdan¹ ol pederden galyp men,
Käbämden aýrylyp, jyda bolup men,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Kutbda saý gözläp, kemana duşdum,
Neýsan gyýdy, umman, gaýnadym–joşdum,
Hoş gal, bu gün Jeýhun bahrydan aşdym,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Magtymguly, taşlap göwün hapasyn,
Sylady pirini, molla sopusyn...
Daýym unutmaz men tylla gapysyn,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

¹ Muşakgatdan – «mähribanymdan, merhemetlimden».

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIK ÝAÝLYMY (TEMATIKASY)

Magtymgulynyň döredijilik ýaýlymy (tematikasy) giň we hertaraply. Onda türkmen halkynyň geçmişi, geljegi hem şol wagtsky ýagdaýy göz öňüne gelýär.

Ynsanyň öz-özüne sarpa goýmak äheňini, halkyň taryhy ykbalyna akyl ýetirmäge gaýduwsyzlyk bilen jan etmegi türkmen poýeziýasyna ilki bolup girizend Magtymguludyr.

Durmuşy goşgulary. Beýik Magtymgulynyň döredijiliginde durmuşy şygylar esasy orunlaryň birini tutýar. Ol cilim çekmek, nas atmak, ogurlyk, kişiniň hakyny iýmek, nähak gan dökmek ýaly pis häsiýetlere garşy görəş alyp barypdyr. Şahyr halk arasynda duş gelýän ýokarky ýaly ýaramaz ahlaky adamlary özünüň birnäçe şygylarynda («Düýsünde degmez», «Çilimkes», «Nas atan» we ş.m) rehimsiz paş edipdir. Magtymguly şol pis häsiýetlere garşy göreşmekde, esasy ýarag hökmünde çeper dili peýdalanypdyr. Temmi çäresini dinden gözläpdir.

Magtymguly durmuşy şygylarynda aýal-gyzlar meselesine, şu mesele bilen baglanyşkly yza galak pikirleri ýazgarmaga aýratyn üns beripdir. Onuň liri-ki gahrymany aýal-gyzlaryň ynsançylyk hukuklarynyň goragçysy hökmünde çykyş edipdir. Olaryň mertebesini äsgermezlik edýänleri berk tankytlapdyr. Magtymguly gelin-gyzlaryň asylly häsiýetlerini, güzel görk-görmeklerini taryp-lapdyr. Ol şeýle gözelleri mert ýigitlere mynasyp hasaplapydyr.

Şahyr gelin-gyzlaryň edepli, pákize, oňat gylıkly bolmagyny isläpdir. Ata-enäni sylamaýan, uly-kiçiniň parhyny bilmeyän, hapysa, gelin-gyzlary pisläpdir.

«Bardyr güzel, sirke basar saçyny
Artmaz-ýuwmañ tabagyny, daşyny,
Sylamaz atasyn, ene, ýaşyny,
Anyň hyzmatyndan gaçasyň geler».

Şahyr «Çilim» diýen şygrynda cilimiň adam üçin zyýanlydygyny, öýkeniň haraplaýandygyny aýdýar. Ony ot-ýalyn, owsunjuý okýylan ýaly gorkunç zatlara meňzetmek arkaly adamlary cilim çekmekden saklanmaga çagyryár:

«Dostlarym, duşman biliň, her kimsede bardyr cilim.
Ile mahbup eýlemäň, bir lagnaty kärdir cilim.
Sözleýen haly demi bir ary ýa mardyr cilim.

Tartar özün özüne, owsuny zeňgardyr çilim.
Nirde bolsa pasyklar, ortada bardyr çilim».

Terbiyeçi şahyr Magtymguly çilimi we onuň zyýanlaryny düşündirmek bilen çilimkeşleri çilimden el çekmäge çagyrypdyr.

Magtymguly durmuşda adamyň saglygy üçin zyýanly, hapa bolan nas atmagy hem ýigrenipdir. Şahyr «Nas atan» diýen şygrynda nas atýan adamy ýiti sözler bilen masgaralaýar we ol hapa käri taşlamaga çagyrýar.

«Temmäki diýip, her işige ýortar sen,
Gola kakyp, üç mysgaldan atar sen,
Bir sümgürip, ýanbaşyna sürter sen,
Haram bolar üsti-başyň, nas atan» –

diýip hapysaçylygyny suratlandyrýar. Şygryň başga bir ýerinde bolsa:

«Akar durar üsti-başyn poh eder,
Senden gaçar deňi-duşuň, nas atan» –

diýmek bilen, nas atýan adamyň şol hapysalygy zerarly ýuwaş-ýuwaşdan deň-duşlarynyň hem gözünden düşyändigini aýdypdir. Şahyr şygryň soňunda bolsa, nas atmagy goýdurmak, olara täzeden terbiye bermek isläpdir.

Magtymguly eli egrilik, ogurlyk ýaly ýaramaz gylykly adamlary rehimsiz näletläpdir. Kişi malyna göz gyzdyryp, ogurlygy aňsat eklenjiň çeşmesi hasaplaýan adamlary şahyr dünýäde iň bir erbet, nälet siňen adam diýip belleýär.

Şahyr özünüň eserlerinde gybatkeşligi, ýalan gürrüňleri, töhmetçilikli habarlary halk arasında ýaýratmagy berk ýazgarýar. Ol şu häsiýetdäki adamlara «ilini-gününü ynijdýan», ahyry onuň gözünden düşüp, masgara ýagdayda galýan näkesler diýip belleýär. «Agzy gülýän kalby bozuk namartlary» adamyň iň bir nejis häsiýetleri hökmünde suratlandyrýar.

«Rozy maşgar şikwe eder tiliňden,
Ryswalygyň budur seniň, gybarkeş.
Ömrüň ýele berme, azma ýoluňdan,
Agyrtmagyl iliň-günүň, gybatkeş» –

diýen setirler bilen başlanýan «Gybatkeş» goşgusunda Magtymguly gybat bilen dost-ýaryň, dogan-garyndaşyň arasyň bozup ýören bet gylykly näkesleri adam bolmaklyga çagyryár. Gybata gyzyp, ynsançylyk sypatlaryny ýitirendiklerini olaryň ýüzüne aýdýár. Gybatyň hiç bir geçirimsiz günädigini ýatladyp, şeýle häsiýeti taşlamasalar olaryň o dünýä – bu dünýä gowy durmuşda ýaşap bilmejediklerini nygtáýar:

«Ýaman söz aýyrar ýagşy dostuňdan,
Günähiň agramy basar üstüňden,
Jähennem içinde tamug astyndan,
Peleklere çykar üýnүň, gybatkeş...»

Şol ýerde (jähennem içinde tamug astynda), gör, saňa nämeler garaşýar, gybatkeş-diýip şeýle ýazýar:

«Bulut dek kükreýip, bark kimin gürlär,
Gähi buzdan tagtlar, ataşdan öýler,
Gatyr dek içýanlar, bugra dek möýler, –
Bedeniňden sorar ganyň, gybatkeş».

Gybat edýän adamynyň iliň gözünden düşüp, hor-zar bolýandygyny şahyr onuň şu bet gylygyňdan diýip düşündirýär:

«Magtymguly diýer, iliň gözünden, –
Düşüban, hor bolsaň, görgül, özüňden,
Tiliňni çekmeseň, haram sözüňden, –
Belli bibat bolar diniň, gybatkeş».

Diniň, şerigatyň ähli buýrukłaryny berjaý edýän adamlaryň-da haram sözden – gybatdan daşda bolmasalar, oňa ýol berseler, şu ugurda ähli edenleriniň puç bolýandygy şu goşgynyň soňky setirlerinde tekralanýar.

Elbetde, Magtymguly öz döwrüniň ogly. Şonuň üçin ol durmuşdaky ähli erbetlikleri dini düşünjeleriň üstü bilen tertibe saljak bolýar. Ol öz ýaşan döwründe, şol döwrüň ynançlaryna daýanýar. Şol ynançlara esaslanyp hem «ýagşa-ýagşy, ýamana-da ýaman» diýýär. Hut şu jähtden hem biz Magtymguly türkmen edebiýatynyň taryhynda durmuşyň pis adatlaryna garşy batyrgaý göreşenleriň iň görünüklileriniň biri diýýaris. Ol ýaramaz häsiýetlere garşy göreşmek temasyň türkmen edebiýatynyň taryhynda giň möçberde işlän, iň gowy adamkärçilikli häsiýetleri giňden wagyz eden şahyrdyr.

Öwüt-nesihat häsiýetli goşgulary. Magtymgulynyň döredijiliginde adamlarda adamkärçilik häsiýetlerini terbiýeleýän öwüt-nesihat häsiýetli şygylar görünüklü orun tutýar. Şahyr:

«Sözümi diňleýe bir bilen bilke,
Myradym nesihat etmekdir halka» –

diýen pikire hemise gulluk edipdir. Bu temadan ol «Janyna degmez», «Durasyň geler», «Ýör biläni», «Ýykmaýan ärden», «Iliňni», «Il ýagşy»,

«Zor bolar», «Bolar sen» «Paş eder seni», «Aýrylma», «Meýdan ýoluksa» ýaly onlarça şygyr ýazypdyr. Şu hili şygyrlarynda öz döwürdeşlerine asylly terbiye bermek, ýagny olaryň mert, gahryman, arly-namysly, bolmalkaryny nesihat edip, namart, binamys, husyt adamlary ýaňsa alypdyr. Şahyr öwüt-nesihat şygyrlarynda diňe türkmen däl, bütin adamzada gerek bolan gowy gylyk-häsiýetleri wagyz edipdir.

Magtymguly mert we namartlaryň, batyr we gorkaklaryň daşky sypatlaryny olara mahsus bolan gylyk-häsiýetler bilen birlikde, içki duýgularyndaky aýratynlyklary hem örän çeper sözler bilen suratlandyrypdyr. Şahyryň «Başy gerekdir» diýen şygrynda:

«Mert oldur ki, bolsa köňli rehimli,
Göwresi giň gerek, özi pähimli,
Giň ýerde garga deý bolsun wehimli,
Ýerinde hünäri, işi gerekdir» –

diýip, giň göwrümlü, pähimli hünärlı bolmalydygyny aýdýar. Magtymguly ýigidiň ýanyndaky ýoldaşlarynyň mert bolmalydygy barada söz açyp, şeýle diýyär:

«Bürgüt guş deý ganat kakyp dügülden,
Muhanneşler geçer jandan, oguldan,
Gurt dek girip, ýowny kóy dek dagyldan,
Är ýigidiň mert ýoldaşy gerekdir».

Ýa-da başga bir şygrynda:

«Ýa başyn biýr, ýa baş alar,
Goç ýigit ýoldaş üstünde» –

diýyär.

Gumanist şahyr Magtymguly zähmetkeş halky çyn ýürekden söýüpdir. Olaryň agyr günlerinde gynanypdyr. Şat günlerde şatlanylpydyr. Magtymgulynyň «Il biläni» şygrynyň:

«Goç ýigide toýdur-baýram,
Her iş gelse il biläni» –

diýen setirleri agzybirlik, il-halkyň bilen bir howadan dem almak pikiriniň epigrafy hökmünde türkmen halkynyň arasynda giňden ýáýrapdyr.

Magtymguly mertlik-namartlykdan, batyr-gorkaklykdan söz açanda, biri-birine gapma-garşylykly bolan adam häsiýetlerini orta çykarýar. Olary bir-biriniň garşysyna goýýar. Ine, onuň «Janya degmez» diýen goşgusynyň ahyrky bendi şeýle setirler bilen tamamlanýar:

«Magtymguly, sözüň bilene sözdür,
Bilmedik adama gury owazdyr,
Adam bar-mün tümen iýdirseň azdyr,
Bardyr adam, iýen nanyna degmez».

Bu bendiň birinji, üçünji setirinde gürrüni edilýän adam ikinji, dördüncü seterde häsiýetlendirilýan adamdan bütinleý tapawutly. Olar hut biri-biriniň tersine.

«Diýseler: «Atlan-ha, atlan!»
Mert ýigit – ot çeýnär, syrtlan»

Ine, mertler il derdi üçin aýaga galmaly bolanda, çaltlyk bilen gahar-gazaba münýär. Janyny orta goýýar. Emma namartlar bu hili ýagdaýda görnenoklar. Olar dawa-jeň ýok ýerinde, saçak başında batyr:

«Murtun towlap, her ýan tartar,
Haýbaty peleňden artar,
Gök dek gürläp, damak ýyrtar,
Häzir bolan aş üstünde.

Aş üstünde it dek hyrlar,
Ýersiz ýere har dek harlar,
Her tilki bir şir dek gürläp,
Myrdar ölen läş üstünde...»

Şahyr olara: hiç zat ýok ýerinde hondan bärisi bolan bolup güpüleme, gabaryan bolma, paňkarylma, iň bolmanda sesiňi bir çykarman otur, jeňe girmek tabak başında derläp nahar iýmek däldir-diýip, öwüt bermäge geçýär;

«Çöl ýerde göwre galдырма,
Ol-da hoşdur syr bildirme,
Lap edip, dahan doldurma –
Jeň nan degil diş üstünde».

Magtymguly oňat häsiýetleri ündäninde we ýaramaz häsiýetleri ýazgaranda, obrazly dil bilen aç-açan wagyz etmek tärini peýdalanyar. Şahyryň liriki gahrymany ähli türkmen ýigitlerini jeň meýdanynda aşakdaky ýaly sypatda görmegi arzuw edýär:

«At salanda doňuz kimin topulyp,
Aýy kimin asylyşy gerekdir».

Şahyr döwrüň talabyna laýyklykda mertlik, namartlyk meselelerini has çuňňur işläpdir. Ol aýratyn hem namartlary, gorkaklary rehimsiz paş

edipdir. Şol namart-gorkaklary Magtymguly «Baş üstüne» diýen şyglynda şeýle suratlandyrýár:

«Namart kimdir, biler bolsaň,
Ne diýseň, diýr: «Baş üstüne!»
Ezmaýyşyn kylar bolsaň,
Hiç tapylmaz iş üstünde».

Ol namart ýigitleriň ellerinden hiç bir iş gelmeýändigini, hiç iş başarmaýandyklaryny we içlerinde syr saklap bilmeýändiklerini berk ýazgarýár.

Magtymgulynyň batyr-gorkak, gaýratly-gaýratsyz, mert-namart ýigitler hakyndaky ýöreden pikirleri olara beren öwüt-nesihaty, il ýurdy keseki ýurt basybalyjylaryndan gorajak mert ýigitleri taýýarlamakda uly rol oýnapdyr. Şahyryň bu meseleler boýunça ýöreden pikirleri, esasan, il-ýurt abadançylygyny gorap saklamak bilen bagly bolupdyr.

«Mestana ýörincäň gaýry ýurdunda
Önüp-ösen öz ýurduňdan aýrylma» –

Diýip nesihat edýär. Hut şu setirleriň yz ýanynda namart, muhannesleriň bet häsiýetlerini paş edip, il-ýurdyň, dost-ýaryň unutma, olar bien bile bol diýip şeýle ýazýar:

«Namartlar hem muhannesler-naçarlar –
Duzuň iýip, işinň bolsa gaçarlar,
Syryň paş edip, aýbyň açarlar,
Gadryň bilen ülpetiňden aýrylma...»

Magtymgulynyň döredijiliginde adam häsiýetiniň diňe bir mertlik-namartlyk ýa-da batyr-gorkaklyk ýaly taraplary barada däl-de, beýleki ahlak meselelerine degişli temalar orun tutýar.

Magtymguly öwüt-nesihat häsiýetli şygylarynda halkyň durmuşynda duş gelýän däp-dessurlaryň köpçülügi peýdaly, oňat taraplaryny nesihat edipdir. Aýratyn ol dostlugu, myhmanparazlygy, dogruçyllygy, agzybirligi we ş.m..gowy häsiýetleri taryplapdyr. Ol gowy gylyk-häsiýetleri adamkärçiliğiň bezegi, adamyň oňat sypaty diýip düşünipdir. Şahyr türkmenleriň gowy däplerinden biri bolan myhmanparazlygyň tarapyny tutupdyr. Ol nähili häsiýetleri hasam ösdürmegi halka nesihat edipdir? Aslynda myhmanparazlyk hemme halklarda-da bar bolan gowy däpleriň biridir. Yöne biziň ata-babalarymyzdan miras galan bu däbiň türkmenlere häsiýetli bolan esasy bir gowy aýratynlygy bar. Türkmenerde myhman

tä obadan (şäherden) çykyp gidýänçä, ähli howp-hatarlardan goraýar. Hatda myhman gandar bolaýanda-da, ony ar almaga gelen ýa-da erbet niýetler bilen gelen, döwlet adamsy bolmadyk betpällerden goraýar. Özi heläk bolman, myhmanyny heläkletmeyär. Türkmenleriň şu gowy däbi Magtymguluda ökdelik bilen berilýär.

«Myhman ataňdan uly» diýen nakylda görkezilişi ýaly, türkmen halky myhmany sylap, oňa uly hormat goýýar. Magtymguly özüniň «Meýdan ýoluksa» diýen şygrynda:

«Magtymguly öwüt bergil söz bile,
Eşiden deň bolmaz, gören göz bile.
Mert çykar myhmana güler yüz bile,
Namart özün gizlär, myhman ýoluksa» –

diýmek bilen mert ýigitleriň myhmany açyk yüz bilen garşylaýandyklaryny, namartlaryň myhmandan gaçyp gizlenýändiklerini suratlandyrýar. Şahyr gelen myhmany zatly–zatsyzlygyna seretmezden, güler yüz, şirin söz bilen garşylamagyň juda möhümdegini nyctaýar. Magtymguly şeýle nesihatý özüniň «Göze myhmandyr» atly şygrynyň:

«Gelen aş diýip gelmez, turşutmagyl yüz,
Nana mätäç däldir, size myhmandyr» –

diýen setirlerinde obrazly sözler bilen has-da aýdyň beýan edýär. Umu-man, Magtymguly öz şygryrlarynda:

«Gülüp sözlemeseň gelen myhmana,
Gola taýak alyp uran ýalydyr...
Ganly bolsa, geç ganyndan
Bir garyp myhman ýigide...» –

diýip, myhmanparazlyk hakynda il-halkyň gowy däp-dessurlaryny pæk saklamak barada gymmatly öwüt-nesihatlar berýär.

Magtymguly okyjylaryna doğruçyl bolmagy öwredýär. Ol «Gidiji bolma» diýen şygrynda:

«Mert oguldyr, ile ýazar desterhan,
Dogry söz üstünde berer şirin jan.
Ömrünü ötürer, diýmez bir ýalan,
Jäht eýläp, ýalan söz aýdyjy bolma» –

Dogry sözlüligi mertligiň esasy sypatlaryndan biri hökmünde myh-manparazlygyň gapdalynnda goýýar.

Magtymguly öwüt-nesihat eserlerinde adamkärçilige bezeg berýän oňat gylyk-häsiyetleriň birnäçesi hakda söz açýar. Ol bu meselede:

«Adam ogly bu dünýäden ötinçäň –
At bilen abraýy alan ýagşydyr» –

diýen pikirden ugur alýar. Şahyr gowy, adamkärçilikli adamda nähili sypatlaryň bolmagy hökman diýyär?

Ine olar:

«Magtymguly, bolsa ýigit gaýratly,
Diwan soragynda hem adalatly.
Ýüregi hyruçly, göwni ganatly,
Göreldesi – hup ustady ýigidiň...»

Diýmek, ýigit gaýratly, adalatly, hyruçly bolmaly. Göwni çokgün bolmaly däl. Her hili ýagdaýda-da başyny belent tutup, başlan işine hyruç bilen ýapışmaly:

«Ýigide jürät gerekdir;
Ýow günü gaýrata gatlan,
Lagnat goýma riş üstünde.

Goldan gelen ýagşy işiň bolmasa,
Köňül içre ýagşy niýyet ýagşydyr.

Çölde galsaň hiç tapmaýan kölege.
Erem bagy içre gamsyz galdym tut.
Hindi kimin egin örtügiň bolmasa,
Patyşalyk puşes çigne saldym tut».

Şahyryň:

«Gulatynyň saýasynda ýatynçaň,
Bürgüt penjesinde galan ýagşydyr» –

–diýen ýaly setirleri bilen göwnüňi dok tutup bolgusyz adamlaryň minnetli sözünü çekmän öz gujur-gaýratyňa daýanmagy aňladýar.

Magtymguly ýersiz ýere güpläp öwünýänleri, ýaňra-gepcileri berk ýazgarýar. Şeýle häsiyetleri adamkärçilik bilen bir ýere sygyşmaýan bet gylyklardan hasaplaýar:

«Özün öwen ýigidiň tanapy çüýruk.
Akylsyz, ýaňra ýigidiň,
Ilde gadry az bolar.

Bimagnynyň sözi janyňdan öter,
Gybat edip özi günäge batar.
Ýamanyň zyýany iline ýeter,
Nadanyň peýdasy özüne degmez...

Akyl bolsaň söz aýtmagyn
Nobat berilmegen ýerde...»

Şahyr gep gezdirip, gybat edip, adamlaryň agzyny alardýan arabozarlary iň bir erbet häsiyetler hökmünde näletleyär. Şeýle adamlardan gaça durmagy ündeýär:

«Adam bardyr adamlary bozduran,
Şeýtan bolup dogry ýoldan azdyran,
Hatyn, sözün öý arada gezdiren –
Ýigrenjiler, oňa güman bolarmy?»

«Her ýaman söz ýürek bular,
Ýagşyny älem arzuwlar...»

Magtymguly, ýalan-ýaşryk sözleme».

Göriplik, ýüregi garalyk ýaly häsiyetler adamyny adamkarçılıkden aýyrýar. Egoizmiň hasyly bolan şeýle nejis häsiyetleri Magtymguly has-da ýigrenipdir:

«Köňli gara bilen bolmaňlar ülpet,
Ýokar ondan dürli-dürlü kesapat...»

Agzy gülüp, kalby bulan namarda,
Gardaş olma, ýyrak eýle özünni».

Şahyr, umuman, mylakatly bolmagy, süýji dilli, pák göwünli, arassa ah-lakly bolmagy öwüt-ündew edýär. Oýundan-çyndan adama ajy söz aýtmaly däldigini nygtáýar.

Ýa-da:

«Bir ýaman söz jana ýylan dişidir –
Soksa, zähri asan çykmaň iniňden...»

«Til ýamandan hergiz tapmadym aman,
Til ýamany tygdan, teberden ýaman.
Ýaman til ýanynda zähri coh ýylan
Çaksa-da bir çybyn çakança bolmaz».

Magtymguly ilini-ýurduny jany-teni bilen söyen şahyrdyr. Ol ähli güýjüň, kuwwatyň, adyň, abraýyň seniň iliňe-ýurduňa edýän hyzmatyňa, olara goýýan gadyr-gymmatyňa baglydygyny yzygiderli nygtáýar. Hakyky

adamkärçiliğiň hut il-ýurt meselesi, oňa bolan yhlasyň, oňa bolan söygүň bilen baglydygyny okyjynyň aňyna pugta ornaşdymaga çalşan şahyryň öz belentligi-de hut şu mesele bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Şonuň üçin hem onuň:

«Gel, köňül, men saňa öwüt bereýin,
Yrak kylma, görer gözüň-iliňni!

Ýurt derdinde gider ilde merdanlar...
Jeň wagtynda ýigitleriň serhoşy, –
Il üstünde namys bilen baş döker.

Köp daşy ýyrak atylar,
Ýigit öler ýurt üstünde.

Goç ýigide toýdur-baýram
Her iş gelse il biläni...

Ilinden aýra düşen
Ah urar, ili gözläp»...

– ýaly ençeme setirleri hut şu temada aýylan atalar sözlerine öwrülpip gidipdir. Şahyryň il-ýurt meselesine bolan garaýşlary: mertligiň-namartlygyň, gysgançlygyň-jomartlygyň, gorkaklygyň-batyrlygyň – umuman, belent adamkärçiliği emele getirýän häsiyetleriň ölçeg daşy hökmünde orta çykarýar. Adamyny onuň hut il-ýurt meselesine bolan garaýşlary esasynda saldarlap görýär, baha berýär. Şu jähtden ol: «Guryp galsyn il derkary bolmasa» diýip ýazýar.

Ulyny sylamak, oňa hormat goýmak, ene-atanyň sarpasyny belent saklamak ýaşlaryň birinji derejeli borjy hasaplaýan şahyr, şu borjy berjaý etmeyänleri näletleyär.

«Gadym setdir yzzat etmek ulusyn.
Aryf gadryň bilmez ugursyz nadanlar,
Alymlar sözün diňle, nesihatyn al.

Yrak bolma, gadryň bilen gardaşdan,
Adam ýagşsysy – alymdyr.
Amal etmese zalymdyr».

Onuň öz kakasy Döwletmämmet Azada bolan garaýşlary, aýdyşyk-laryndaky mertebe saklaýışy şu günüň oglan-gyzlary üçin-de nusga alarykdyr. Ýigitleriň öz atalaryna nähili garamalydygyny görkezýän nusgadyr.

Magtymguly binamys, husyt adamlary il içinde masgaralaýar, ýigrenji baýlarda berim ýokdugyny, olaryň ýanyna barmazlygy, ýüzlerini hem görmezligi nesihat edýär. Şahyryň beýle nesihaty «Yör biläni» diýen sygrynda aşakdaky ýaly beýan edilýär:

«Bahyl baýda berim bolmaz.
Merdiň sözün bawar kylmaz...»

Gumanist şahyr dünýewi durmuş gurmak barada hem gowy pikirleri öwüt-nesihat edipdir. Magtymguly terkidünýälige garşy çykyp, şu dünýäde gowy, şat, agzybir, dostlukda ýaşamagy ündäpdir.

Ruhanylar «ol dünýä» ýasaýşyny öne sürseler, Magtymguly olaryň tersine, halky şu dünýäniň real ýasaýşyna imrikdiripdir. Mysal üçin, ol özünüň «Ýagşy» diýen sygrynda şeýle ýazýar:

«Mollalar ahyret sözün söylärler:
«Müñkür olma, geljek işdir, eýlärler»,
Kim biler ki ahyrýetde neýlärler,
Iýip, içip, münüp, güçüp öt ýagşy».

Şahyr şu real dünýäniň eşretlerinden yüz öwürmezligi ündeýär. Öz zähmetiniň eşretlerinden lezzet almaga çagyryár. Emma Magtymguly hemiše we ähli meselelerde yzygiderli şu pikirde durup bilmeýär. Onuň real durmuş hakdaky we dini wagyzlar baradaky pikirlerinde gapma-garşylyklaryň bardygyny bellemek gerek.

Magtymgulynyň ýaşlary terbiýelemek, ulyny sylamak, hüsgärlik ýaly asyllý häsiýetleri wagyz-nesihat edýän köp sygyrlary bar. Şahyr ýaşlary terbiýelemek baradaky pikirlerinde pedagog hökmünde çykyş edýär. Magtymguly ýaşlaryň zähmeti söýmelidigini, onuň dürli hünäriniň bolmaly-dygyny «on iş terk etmän», ýagny köp käri-hünäri ele alman, jemgyýete peýdaly bir adam bolup ýetişip bolmajakdygyny:

«Köňül istän işler çykmaý,
Nan ýagsysy, kärsiz ärden» –

diýen ýaly setirlerinde beýan edýär.

Magtymgulynyň pikiriçe, ýaşlar ata-enelerini hormatlap, özünden ulularы sylamalydyr. Ol özünüň «Ille ýaraşmaz» diýen sygrynda:

«Edebiň ýagşasy ulynty syla,
Ulynty aglatmak kiçä ýaraşmaz» –

diýip, ulynyň göwnüne degmeli däldigini düşündiripdir. Şahyr:

«Yagşylardan bir nesihat alawer» –

diýen ýaly setirler bilen okyjylara asyllı, edepli, tertip-düzungüli adamlardan görelde almagy maslahat berýär.

Gumanist Magtymgulynyň ýaş ýigitleriň salyhatly, ata-enesine mähirli bolmalydyklary barada öňe süren pikirleri has-da ähmiyetlidir. Şahyr öz goşgularynda her bir ýaş ýigit atasynyň ýakyn kömekçisi bolmaly, ony hemme wagt goldamaly diýen udeýany ündeýär:

«Yagşy oguldan rähnet arygy akar,

Lagnatkerde ogl boldy, bolmady».

Ussat şahyr öwüt-nesihat häsiyetli şygylarynda köp döredijilik tالantyny sarp etmek bilen, edebiýaty halkyň hyzmatyna goýupdyr. Onuň döredijiliğinė agramly bölegi öwüt-ündewden, akyllı-parasatlı maslahatlardan ybarattdyr. Şahyryň liriki gahrymany ahlak meselesiniň ähli ugurlaryndan söz açýar we öz diňleýjisine gozgalan mesele boýunça dana maslahatlar berýär. Magtymguly şu jähtden hem XVIII asyrda ýaşan ildeşlerine we ondan soňky nesillere bahasyna ýetip bolmajak hyzmatlar etdi.

Magtymgulynyň öwüt-nesihat beriji goşgulary okyja has ýakyn. Olarda okyjynyň ýüreginden turýan danalyk bar. Şahyryň liriki gahrymany öz okyjysynyň däp-dessuryna belet. Sonuň üçin-de Magtymguly onuň oý-pikirlerini şahyr hökmünde neneňsi edip täsirli bermelidigi doğrusunda oýlanýar. Ol döwrün iň progressiw pikirlerini gysga hem obrazly setirlere sygdırmaga çalyşýar:

«Süleyman, sen muňa bir gulak goýgul,

Sözünü diňlegil, jogabyn aýtgyl,

Häkim bolsaň, halky gün kibi coýgul,

Akarda suw, ýa öwserde ýel bolgun...»

Şahyryň her bir setirinde halka peýdaly, okyjynyň göwnünden turýan örän giň we çuň many bar. Magtymgulynyň öwüt-nesihat häsiyetli eserleriniň haýsy birini alsaň-da, onuň şeýle giň manyly, halk köpçüligine düşünükli, obrazly pikirlere baýdyggyny görmek bolýar.

Watançylyk, gahrymançylyk goşgulary. Watançy şahyr Magtymgulynyň watan, gahrymançylyk, il-ýurt agzybirlik şygylary onuň döredijiliginde iň görnükli orunlaryň birini eýeleýär. Magtymguly «Türkmeniň», «Ýeli Gürgeniň», «Gidiji bolma» ýaly birnäçe goşgular düzüpdir. Ol öz il-ýurduny jany-teni bilen söýüpdir we bütin ömrünü watana, onuň

abadançylygyna bagışlapdyr. Magtymguly hakyky watançy hökmünde turkmen ýurduna, onuň gözel tebigatyna, baýlygyna, batyr ýigitlerine guwanypdyr. II-ýurdyny goramagy, oňa hemiše wepaly bolmagy birinji derejeli borç hasaplapyr. Şahyryň liriki gahrymany öz döwürdeşlerine «Gidiji bolma» diýen şygrynda:

«Gel, könlüm, men saňa nesihat kylaý;
Watany terk edip gidiji bolma» –

diýip yüzlenýär.

Dostluk, söýgi lirikasy. Magtymguly dostluk, söýgi temasynda bir topar goşgy ýazypdyr. Bu temada onuň «Gözel sen», «Gülzardan aýryldym», «Uýat eýleýir», «Bu derdi», «Boýlaryňa», «Durasyň geler» diýen ýaly onlarça goşgulary bar. Akyldar şahyr Magtymguly öz döwürdeşleriniň, aýratyn hem gelin-gyzlaryň akyllı, pähimli, edep-ekramly bolmaklaryny isläpdir, olaryň mertebesini, ynsançylyk hukugyny ýokarda tutupdyr.

Magtymguly söýgülüsi Meňliniň görk-görmegini, akyllı, sada, mylaýymdygyny öwran-öwran wasp edipdir. Emma Meňlli bilen maşgala durmuşyny gurup uzak ýaşamak Magtymgula miýesser bolmandyr. Adamzadyň iň näzik duýgusy bolan söýgüden, Meňli ýaly mähribanyndan mahrum bolan şahyr çuňňur gynanç bilen özüniň «Gülzardan aýryldym» diýen goşgusyny döredipdir.

Magtymguly we halk döredijiligi. Magtymgulynyň eserleri turkmenleriň örän bay halk döredijiligi hem-de Gündogaryň ýazuwly edebiyaty bilen aýrylmaz baglanyşykly. Şahyryň döredijiliginiň folklor bilen ysnyşykly baglanyşykda bolmagy onuň eserleriniň gymmatyny has-da artdyrýar. Magtymgulyny nusgawy şahyr hataryna, dünýä edebiyadynyň görnükli wekilleriniň hataryna ýetiren esasy zat onuň eserleriniň halkylygydyr.

Wagt geçip, döwür dolandygyça Magtymgulynyň aforizmleri – akyllı, parasat beriji setirleri ilat arasyňa siňip folklorlaşyp gidipdir. Indi olaryň kimiňkidigini seljermek hem kyn:

«Atda aýak bolsa özge syn bolmaz,
Ärde gaýrat bolsa işi kyn bolmaz.
Eşiden deň bolmaz, gören göz bile...
Ýaman bilen ýoldaş olma.
Asyl adam – işde bellidir,
Agzy ala bolan ilniň,
Döwleti gaçan ýalydyr.
Agzalalyk agyr ile ýaraşmaz.

Her ýaman söz – ýürek bular.
Özün öwen ýigidiň – tanapy çüýrük.
Zynhar kast etmegil iýdigijň nana.
Ýagşy söze gulak salgyl,
Ýagşylardan alkyş algyl.
Köp daşy – ýyrak atylar».

Nakyl häsiyetinde aýdylýan gysga setirler Magtymgulynyň goşgularynda aýdylýan pikirler bilen hem many taýdan biri–birlerine örän ýakyn gelýär.

Halk arasynda öwüt-nesihat häsiyetinde ulanylýan «Il biläni» diýen şygrynda:

«Goç ýigide toýdur baýram,
Her iş gelse il biläni» –

diýen görnüşde getirilipdir.

Magtymgulynyň «Gözel sen» diýen şygrynda hem halk nakyllary çeper suratda ulanylypdyr. Ol şygryň bir ýeinde:

«Gawunyň gowusyn şagal iýr diýrler» –

diýär. Bulardan başga hem halkyň häli–şindi ulanyp gelýän ýiti sözlerini Magtymguly özuniň köp setirlerinde ussatlyk bilen ulanypdyr. Mysal:

«It gözlemez, pişik bakmaz,
Saçak ýazylmagan ýerde,
Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde,
Ony başarmaga kişi gerekdir.
Çagyrylan ýere bar, otur-da, turma,
Çagyrylmadyk ýere barma, görünme».

Hatda halk şular ýaly setirleri aýdanda ony kimiň döredendigine gözü yetmese-de «Magtymguly aýdypdyr» diýyär.

Magtymguly we bagşylar. Beýik Magtymgulynyň türkmen iliniň giň topragyna we doganlyk goňsy halklaryň arasyna giňden ýaýrap şöhrat gazanmagyna halk bagşylarynyň roly örän uludyr. Bagşylar Magtymgulynyň köp eserlerini aýdym edip aýdýarlar. Bagşy-sazandalar Magtymgulynyň diňe bir eserlerini däl, şol eserleriň üsti bilen onuň ideýalaryny hem halkyň aňyna ornaşdyrypdyrlar. Şahyryň eserleriniň şöhratyna şöhrat goşup, onuň köpler tarapyndan ýat tutulmagyna, göçürülip alynmagyna hemáyat edipdirler. Öz gezeginde Magtymgulynyň eserleri-de bagşy-sazandalaryň repertuarlarynyň baýlaşmagyna ýardam edipdir. Magtymgulynyň eserlerine saz döretmek

ugrunda bagşy-sazandalar öndürijilikli işläp, bir topar täze aýdymlar döret-diler: «Türkmeniň», «Bu derdi», «Näme sen», «Arzuw eýlär», «Aýrylma», «Paş der seni» we başgalar.

Balkar şahyry Kaýsyn Kulyyew Magtymgulynyn beýik hyzmatlaryny belläp oña şeýle baha berýär:

«Magtymgulynyn süjji setirleri bize iki asyr aşyp ýetdi. Onuň güýçli setirleri indi köpleriň söýgüsine eýe boldy. Magtymguly hakykatdan-da, beýik şahyr bolupdyr. Biziň halklarymyzyň däbi boýunça, iň belent zatlar «Elbrus» dagy bilen deňesdirilýär. Men Magtymgulyny we onuň poeziýasyny-da şol belent dag bilen deňesdirsem diýýärin. Magtymgulyny biz diňe türkmen poeziýasynyň däl, eýsem dünýä poeziýasynyň-da «Elbrusy» hasap edýäris».

Soraglar we ýumuşlar:

1. Magtymguly nähili temalarda goşgy düzüpdir?
2. Magtymguly il-ýurt, gahrymançylyk barada nähili goşgular ýazypdyr? Şahyryň joşgunly watançylyk duýgularyna nähili düşünýärsiňiz?
3. Şahyryň öwüt-nesihat goşgularyny ýatdan öwreniň.
4. Gumanist şahyr öz ildeşlerine nesihat edip, haýsy goşgularyny ýa-zypdyr? Şol goşgulary labyzly okaň we birini ýatdan öwreniň.
5. Magtymguly dostluk, söýgi lirikasynda nähili ideýalary öne sürüpdir? Onuň gelin-gyzlara bolan garaýşy nähili?
6. Magtymgulynyn edebi mirasy haçan öwrenilmäge başlanypdyr?
7. Magtymguly Özbegistanda ýerleşen haýsy okuw medreselerinde ylym alypdyr?
8. Siz Watanymyzda şahyra bolan hormaty nämelerde görýärsiňiz?
9. Özbegistan Watanymyzda şahyryň döredijiliginin öwrenilişini bil-ýärsiňizmi?
10. Magtymgulynyn goşgularyna ozbek we garagapak dillerinde aýdylýan aýdymalaryň atlaryny ýazyň.
11. Magtymgulynyn ömri we döredijiligine degişli çeper eserleri öwreniň, gürrüň beriň.
12. Magtymgulynyn watan, gahrymançylyk temadaky goşgularyny labyzly okaň we ondan ýat tutuň.

EDEBIÝAT NAZARYÝETI DÄP. DÖRTLEME

Däp (tradisiýa) barada düşünje.

Uzak ýyllaryň, asyrlaryň dowamynnda durmuşa, ýasaýşa ornaşan dessurlara, düzgünlere däp (tradisiýa) diýilýär.

Däp durmuşyň dürli taraplary boýunça bolupdyr. Adamlaryň birek-birege bolan gatnaşygyna degişli däpler (ulyny sylamak, myhmana hormat goýmak, özüňden ula salam bermek, ulynyň diýenini etmek, ediplilige, özüni alyp barmaklyga, toý-baýramçylyga we ş.m. degişli däpler asyrlar boýy kämilleşip, biziň döwrümize çenli gelip ýetipdir.

Türkmen halk döredijilidge köp asyrlar dowamynda erkinlik, il-ýurdy söýmek, edermenlik, söýgi meselesi irmän-arman wagyz edilipdir. Bu temalar köp asyrlardan bări däp (tradisiýa) bolup galypdyr. Uzak ýyllaryň dowamynda köpcülükleyin zähmet esasynda ajaýyp ertekiler, nakyllar, dessanlar döräpdir.

Türkmen şahyrlary-da halk dörejiliginden nusga alyp, halkylyk, watançylyk, erkinlik, gahrymançylyk, söýgi, etika temasyны ideýa-çepeçilik taýdan ösdürýärler.

Bu meselede Andalybyň, Döwletmämmet Azadynyň, Magtymgulynyň bitiren hyzmatlary uludyr. Şahyrlaryň döredijilik däplerini beýleki Seydi, Zelili, Kemine ýaly şahyrlar dowam etdiripdirler.

Edebiyatda däp (tradisiýa) elmydama dowam edýär.

Dörtleme barada düşünje.

Dörtleme türkmen poeziýasynda iň köp ulanylýan goşgy görnüşi.

Dörtleme – murapbag birinji bendi köplenç başaşa (abab) ýa-da başaşa (abwb) görnüşinde kapyýalaşýar.

«Bir käkilik aldyrsa körpe balasyn, (a)
Saýraý-saýraý, yzlamaýan bolarmy? (b)
Bir bilbil ýitirse gyzyl lälesin, (a)
Hasratyndan sözlemeýen bolarmy?» (b)

Magtymguly.

Ýa-da

«Seyíl edeliň bu jahana, (a)
Jahanda näler görüner, (b)
Isgender, Jemşit saldyrgan, (w)
Beýik binalar görüner» (b)

Magtymguly.

XX ASYRYŇ TÜRKMEN EDEBIÝATY

Siz VIII synpda XIX asyr edbiýatynyň wekilleriniň döredijiliği bilen XVIII asyrdaky bolup geçen türkmen durmuşyndaky agyr ýagdaýlar bilen tanyş bolduňyz. XIX asyryň ahyrlarynda, XX asyryň başlarynda türkmen halkynyň köp bölegi patyşa Russiýasynyň kolonial syýasaty bilen bellibir derejede öwrenişipdi. Emma kolonizatorlaryň Balkan, Ahal, Daşoguz welaýatlarynda 20–25 ýyl mundan ozal tozduran obalarynyň, talan etraplarynyň, gyrgyna beren müňlerce adamlarynyň hossarlarynyň gahar-gazaby entek-entekler köšeşer ýaly däldi. Türkmen halkynyň uly bölegi entek ruslaryň hakyky kolonizatory kim, zähmetkeş adamlary kim, – gatybir seljerip baranokdy. Üstesine, kollonizatoryň we ýerli baý-söwdagärleriň hyzmatkärlerine öwrülenleri bolaýmasa, din adamlaryda türkmeniň milli duýgusyny gyjyklayıw wagyzlar ýöredýärdiler. Olar ruslary-kapyrlar diýip, «Orsdan ataň bolsa – biliňde paltaň bolsun» – diýen ýaly pikirleri ýáýradýardylar. Garamaýak halkyň entekler şu hili pikire uýýanlary az däldi. Emma halkyň ikinji bir bölegi, öz bähbitlerini arap, rus täjirleri bilen söwda-satyk edýärdi. Rus we kaw Kazly söwdagärlerden halka gerek harytlary arzan alyp, öz halkyna iki-üç esse gymmat satýanlar aram syýasaty goldaýanlardy. Halkyň dürs düşünjeli ogullary bolsa, zähmet adamsynyň milletine garamazdan, hemme ýerde- de şol bir zähmet çekip, onuň rehnetini görüp bilmeýän adamlardygyna düşünýärdiler, we hut şeýle düşünjäni-de wagyz edýärdiler. Her halda, türkmenler entek tutuşlygyna birleşip, şol bir hili pikirlere uýmaýardylar. Häzirki Daşoguz welaýatyna degişli etraplaryň birnäçesinde entegem diňe bir rus kolonizatorlaryna däl, eýsem, gazak galtamanlarynyň garşysyna bolaýmaly pikirleriň tutuş dostlukly we dini bir gazak halkyna gönükdirilýän halatlary-da bolýardy. Welaýatyň Hywa hanlygy bilen gatnaşykly ýerlerinde bolsa hana we onuň talaňçy ýalhorlaryna garşy gönükdirilýän wagylara öwrülyän wagtlary az bolmaýardy. Bu ýagdaý aýratyn hem ýer-suw, han salgydy ýaly meseleler orta çykanda öjükdirilýärdi. Häzirki Lebap welaýatynyň köp ýerlerinde ýene şol bir meseleler bilen baglanyşykly Buhara emirligine we emiriň dikmelerine garşy aýdylmaly

zatlar özbek halkynyň garşysyna gönükdirilýärdi. Bu ýagdaý şol döwür Orta Aziýa halklary üçin dünýä imperializminiň uly syýasaty bilen-de sepleşip gidýärdi. Halklary bir-birleriniň garşysyna öjükdirip, olaryň üstünden öz hökmüni ýöretmek imperialistik hökümdaralarynyň dünýä syýasatynda esasy ýörelgesidigi indi hemmelere mälimdir.

XIX asyryň ahyrlary, XX asyryň başlary bolsa imperialistik döwletleriň Aziýa, şol sanda Orta Aziýa halklaryny biri-birine garşy goýmak syýasatynyň iň güýçli ösen döwrüdi. Üstesine-de, «kjöwen eýesi jöweninden geçdi weli, serçeler oňşanok» – diýilişi ýaly, olar özaralarynda-da oňşup bilenokdylar. Orta Aziýa, hususan-da Türkmenistan barada aýdylanda, bu ýagdaýy rus hem iňlis kolonizatorlarynyň özara gatnaşyklarynda has oňat görüp bolýardy. Iňlisler arap ýurtlarynyň birnäçesini, Eýrany, Owganystany, Hindistany özüne elgarama edendikleri bilen kanagatlanman, Orta Aziýa, şol sanda Türkmenistana-da göz gyzdyryýardy. Russiya bolsa günortadaky suw giňişligine çykmak umydy bilen Eýran, Hindistan baradaky kolonial syýasatlary puja çykandan soň Orta Aziýany iňlislerden öler ýaly gabanýardy. Ony hamala hudaý tarapyndan özüne pesgeş edilen ýer hasaplaýardy. Orta Aziýany özüniň bay bazar meýdany we çig mal bazasy hasaplaýardy.

Şonuň üçin hem ol Orta Aziýa halklaryna, şol sanda türkmenlere-de mata, un, gant, her bir hojalyga zerur gerek iňñe-temen diýen ýaly ownuk zatlary gysganman satýardy. Ýöne, elbetde, Russiyadakydan, Kawkazdakydan 10–15 esse gymmadyna satýardy. Bu-da syýasatdy. Iňlis we beýleki ýurtlaryň harytlaryny gyzan bazardan gysyp çykarmaly we «ak patyşa – gowy» diýdirmelidi.

Kolonial döwürden öñ türkmenlerden nyrh kesip däl-de, talanyp alınan türkmen harytlary-da hyrydar göz bilen satyn alynýardy: haly, pagta, ýüň, deri, mal... ýaly zatlar mugta ýakyn ýygnalyp, rus, kawkaz, ýewropa bazarlarynda 20–30 esse gymmadyna satylýardy. Nebit, duz ýaly türkmen baylyklary bolsa bir köpük berilmän, eşalon-eşalon mugt äkidiýärdi. Şeýdibem, türkmen, öýündäki zadydyr namysyna degilmese «kaýyl bolan» halka öwrülipdi. Emma XX asyryň başlaryndan kolonial talaňçylyga, talaňçylygyň ýörgünli bolan täze formalaryna oňat düşünýän türkmen ýigitleridir gyzlary az-da bolsa, eýýäm halkyň ortasyna çykyp uprapdy. Ýöne patyşa kolonizatorlary olaryň anyk adyny bilen batlaryna, türkmen gerçegi Muhammetguly Atabaýew ýaly edip, türmä basýardylar, sürgüne iberýärdiler ýa-da ilini-ýurduny taşlap, gaçyp gitmäge mejbur

edýärdiler. Mahlasy, türkmeniň ýasaýsynyň oňa geňeşmezden daşyndan çözülýändigine göz yetirip başlan ýerli halkyň gerçek ogullary XX asyryň 10-njy ýyllaryndan köpelip başlapdy. Dogry, asyryň başlarynda-da rus patyşasynyň kolonial syýasatyň ýerli ýagdaýlar bilen bagly bolan lin-iýasyna düşününilip başlanypdy. Şu jaheden Körmollanyň «Göle dawasynda» aýdylýan zatlarda döwrüň syýasatyň ýüzüni açmaga synanyşyk edilýär.

Göläni öldürip, salyň ganara,
Diwana eltmeli, ýükläp inere,
Pristaw1 açmasa, eltiň ýanara2,
Göläniň dawasyn aç, Çoltan alçyn3.

Asyryň onunju ýyllarynda bolsa halkyň düşünjeli bölegi esli artypdy we indi kolonial syýasata ýöne bir düşünmek däl-de, eýsem onuň garşysyna protest bilen çykyşlar edilip başlanypdy. Şu nukdaý nazardan Mollamurt şol ýyllarda döreden «Gara ýüz», «Meňli han» diýen goşgusynda şeýle ýazýar:

Kadyr alla, rehm eýlegil halyma,
Teke han ornuna ötdi Meňli han5,
Pakyrlaryň günü galды zalyma,
Garyplar ýakasyn tutdy, Meňli han...

Soňra Meňli hanyň etmişlerini birme–bir sanaşdyryp, şahyr şeýle netije çykarýar:

Il saňa duşmandyr, başyň göter,
Her biri şır bolup, ýakaňdan tatar,
Etgen ymaratyň, döwletiň satar,
Keremiň şahyňa gitdi, Meňli han...

Mollamurtyň «Emir-Zerli» dessanynda-da Sarahsyň kazy-kelany (baş sudýasy), patyşa ofiserleri rehimsiz paş edilýär.

Aslynda, edebiýatda patyşa dikmeleriniň garşysyna ýazylan eserleriň durmuş esaslary bardy. Muňa Jüneýit hanyň ýolbaşçylygynda demirgazyk Türkmenistanda bolan halk gozgalaňlaryny hem mysal getirmek bolar.

Umuman, onunju ýyllaryň ortalalaryndan tutuş türkmen topragynda rus patyşasynyň, kolonializmiň garşysyna ähli halk diýen ýaly aýaga galyp başlaýar. Sebäbi, birinji jahan urşunyň dahly bar ýerinde nähili uly harajatlaryň gerek bolandygy mälimdir. Patyşanyň permany bilen onuň höküminiň ýoreýän ýerlerinde agyr salgytlar salnyp başlanýar. Türkmenlere bolsa salgydyň önden gelyän görnüşleriniň has artdyrylmagyndan hem başga, telpek, at (ýaby) salgytlary-da girizilýär. Munuň üstesine-

de, türkmen ýigitlerini söweşyän goşunyň hataryna çekmekdenem başga päleçilige (işçi batalýonlaryna) almak hakda-da patyşa perman çykarýar. Türkmenlere yzy üzülmeýän dörlü salgylaryň üstüne bu «adam salgydy» meselesi has agyr degýär. Öňki gününü öwrüp bilmän ýören garyp hojalyklar öz ekleyjisi bolan işe ýarar ýaly ýigitlerini päleçilige ibermäge bütinleý garşy bolýarlar. Netijede, Türkmenistanyň birnäçe etraplarynda 1916-njy ýıldan halk gozgalaňlary, tolgunyşyklar emele gelýär.

Halkyň şu agyr ýagdaýdaky tolgunyşyklaryny öz bähbitlerine peýdalananmaga hyruç bilen ýapyşan iki sany uly güýç orta çykýar. Olar Jüneýt han, Eziz han ... ýaly ýerli han-begler. Bularyň düýp maksatlary, başa barsa, uly türkmen milli döwletini döremek. Bular rus patyşasyndan we Hywa, Buhara hanlyklaryndan närazy ilatyň bir bölegini öz daşlaryna toplap bildiler. Emma bu güýjüň ýolbaşçylarynyň dünýä syýasatyndan, uly syýasatdan dogry baş çykaryp bilmezlikleri esasy ýetmezleridi. Her etrapda, her welaýatda özi häkim boljak bolup synanyşan ownuk tire, taýpa ýolbaşçylarynyň birleşip bilmezligi, bu güýjüň ýeňliše sezawar boljagyny öňünden kesgitleýärdi. Umumy türkmen döwletini döremäge ýöwsel garaýşlary zerarly eden doganlyk hereketleriniň ýeňliše eltjekdigine, özleriniň iň güýcli dünýä döwletleri bolan Russiya bilen iňlis imperialistleriniň arasynda durandyklaryna oňat düşünmezlikleri bulary ahyrda ýeňliše eltipdi. Bu güýje halkyň duşmanlary diýip yylan eden bolşewikleriň ýeňlişiň baş sebäpkärleriniň esasylarynyň biri bolandygyny nygtamalydyr.

Ikinji güýç bolsa tutuş rus imperiýasynyň halklarynyň patyşadan nägile bir bölegini öz töweregine toplap bilen bolşewiklerdi. Bu güýjüň Türkmenistanda-da kökleri bardy. Bolşewikler guramaçylyk taýdan örän köp taraply çeşmeler arkaly berkdiler, bitewidiler. Diňe bir adalatlyga, azatlyk ideýalaryna ýone bir uýdurmagam däl-de, eýsem, şol ideýalara ynanmaýanlar barada zähmetkeş halky ezijiler olaryň duşmanlary diýen düşünjäni giňden ýáýratmagy hem özleriniň propagandistik işlerindäki esasy wezipeleriň biri hasaplanýardylar. Şeýdip, zähmetkeş halkyň ideologlary hökmünde orta çykan bolşewiklere tutuş halky biri-birine garşy goýup, iki bölmek başardypdy. Bu iki bölegiň biri – ezýänler (emeldarlar, baýlar, din wekilleri we halkyň olary goldaýan bölegi), ikinjisi bolsa ezilyänler (işçi – daýhanlar, halkyň garyp gatlagynyň wekilleri).

Bolşewikler özlerini ikinji toparyň – ezilýänleriň garşysyna tarapdary we olaryň ideýa hem guramaçylyk ýolbaşçylary hasaplaýardylar. Olar barlyşyksız synpy göreşde birinji toparyň – ezýänleriň garşysyna rehim-

şepagatsyzlygy ündeýärdiler. Olary «Halkyň ganyny sorýan mugthorlar» hökmünde ähli hukulkardan mahrum edip, durmuşdan çetleşdirmegi baş wezipe edip goýyardylar. Olaryň ähli emlæklerini elinden alyp, ol emlägi zähmetkeş halkyň ortak zady hökmünde peýdalanmagy wagyz edýärdiler.

Göräymäge adalatly ýaly aňanylýan bu ideýalaryň tarapdarlary, barha köpelýärdi. Kimler öz ynançlary, kimler haýsydyr bir baýdan, begden, emeldardan nägile bolany üçin, kimler barly adamlardan haýsydyr bir ar almak bilen, kimler bolsa hiç zatsyz, gedaý ýagdaýyna mugt ýer-suwyly, mal-garaly bolmak höwesi bilen bolşewikleriň tarapyna ymykly geçýärdiler. Halk azat edijilik göreşleriň göreşijileriniň we olaryň serkerdelerini «halk duşmanlary», «azatlygyň ganymalary» – diýip yglan eden bolşewikler barha esasy güýje, ýeňiji güýje öwrülyärdiler. Bolşewikler öz esasy ideýalaryny durmuşa geçirilmek üçin hiç bir zatdan gaýtmaýardylar. Netijede bolsa, olar 1917-nji ýylyň oktyabr agdarlyşygyny amala aşyryp, ýeňiji bolup çykypdylar.

Bu döwürde Türkmenistanda halklaryň maddy ýagdaýy gitdiçiye ge-daýlaşmaklyga tarap barýardy. Patyşanyň barha gazaply permanlary, ýylsaýyn artýan agyr salgylary, onuň ýerlerdäki dikmeleriniň eden-ettilikleri il-günün güzeranyny dolamagyny barha kynladyrýardy. Türkmen barha gedaýlaýardy. Onunju ýyllaryň ortalaryndan başlap gyrgynçylyga getiripdi. Üstesine, garahassalyk keseliniň alyp giden adamlary müňlerçedi. Medisinanyň ilata edýän kömegi ýok diýen ýalydy. Ýlda bolmasa-da, ýylaşa gelýän gurakçylyk ekerançylygyň juda pese düşmeginne getirýärdi. Kä gurakçylyk, käte-de gazaply gyş çarwa türkmenleriniň hem ýagdaýyny barha erbetledirýärdi. Töwerek bilen asyrlar boýy alnyp barlan sówda gatnaşyklary bütinley diýen ýaly ýatyp galypdy. Diňe rus hem kawkaz söwdagärleriniň ot bilen ýalna öwrülen harytlarynyň oduna çoýunmakdan başga çykalga galmandy. Olar bolsa edil talaňçylar ýaly türkmeniň öndürýän harytlarynyň oduna çoýunmakdan başga çykalga galmandy. Olar bolsa edil talaňçylar ýaly türkmeniň öndürýän çig mallaryny ujypsyz zada alyp, öz satýan harytlaryndan 20–30, kä zatdan 100 essä çenli peýda görýärdiler. Olara edýäniň näme? – diýyän ýokdy.

Kolonizatorlar türkmeniň dilini, däp-dessurlaryny äsgermelidir hem öýtmeýärdiler.

Indi şu ýyllaryň türkmen edebiýatynyň käbir wekilleriniň döredijiliği bilen tanşalyň:

Baýram şahyr. Balkan dagynyň etegindäki Gargyjyk çeşme diýen ýerde eneden bolýar. Ol ýaşlykdan öz önüp-ösen ýerleriniň adamlaryny,

tebigatyny eý görýän asylly maşgalada terbiye alýar, ulalýar. Töwerekde bolýan wakalaryň asyl manysyna düşünýän, öz ilini-ýurduny, onuň baýlyklaryny, däp-dessurlaryny jany-teni bilen söýän ýigit bolup ýetişýär. Aýdym-saza sarpa goýyan Baýram, söýgi, ahlaky, öwüt-nesihat berýän goşgular düzüp, olary özi saza salyp, il arasynda ýaýradyp başlaýar. Deň-duşlar bilen oturyşyp, şagalaňly söhbetlerde ol öz düzen goşgularyna aýdym edip, döwürdeşleriniň ruhuna lezzet beryär. Onuň «Daglar», «Şaglap iner bürgütleri», «Gyrat», «Meläniň», «Garybyň»... ýaly köp goşgulary döwründe şahyryň öz dili, sazy arkaly halka ýetip bilipdir.

Baýram şahyr kolonial döwrüň elhenç horluk-zorluklaryny gören adam. Ol häli-şindi hökümdarlaryň halka berýän sütemlerine, kähatalatda ganly çaknyşmalara elten wakalara seslenmän durup bilmändir. Muny şahyryň 1916-njy ýylda Gürgen türkmenleriniň gyrlyşygy bilen bagly ýazan goşgusyndan-da, Orta Aziýanyň başga ýerlerinde bolýan galagoply, gandöküşikli ýagdaylardan söz açýan aşakdakylar ýaly setirlerinden-de görüp bolýar.

Eşidildi Buharda uruş bolupdyr,
Kimisi ýaraly, kimsi ölüpdir...

1918–20-nji ýyllardaky raýatlyk urşunyň pajygaly wakalary-da Baýram şahyryň döredjiliginde öz beýanyны tapýar Yöne bu wakalar şahyr menşewikleriň garşıdaşy hökmünde orta çykýar. Ine, «Söweşer men siz biläni» diýen goşgusyndan käbir setirler:

B aý r a m :

– Eý, menşewik, bări durgun,
Söweşer men siz biläni,
Däli düzde oýnum görgün,
Söweşer men siz biläni.

M e n ş e w i k :

– Eý, musulman, bu ne sözdür,
Al töwellam, gaýt yzyňa.
Söweşmäge ýeriň düzdür,
Al töwellam, gaýt yzyňa.

Baýram şahyr gelen gelmişegiň, hatda ol ýone bir geçegçi-de bolsa, amatyny aňtap, türkmeni talaýandygyny görüpdir. Menşewikleriň goşuny diýilýänler bolsa, gaçyp barýarkalar-da, etir-tütür zat görseleň, ýuzugra süpürip gidipdirler. Ine, şonuň üçinem şahyr özünüň talaňçylaryň garşysyna, halkyň tarapynda durup göreşenleriň arasynda görüpdir. Ol

talaňçylaryň garşysyna göreşde bolşewiklerden kömek ýeter, olar özle-rini goldarlar diýip düşünipdirler. Şonuň üçinem, menşewikleriň adyndan aýdylýan haybatlardan çekinmändir.

Elbetde, Baýram şahyry bolşewik-menşewik meselesindäki syýasy dawalar däl-de, esasan öz halkynyň talanýandygy, horlanýandygy orta çykarýar. Ol adalat gözleýär. Şol adalatda hem döwrüň propagandasyna berk ynanan şahyr, bolşewikleriň tarapynda diýip düşünýär.

Baýram şahyr hemiše zähmet adamlarynyň agyr gününde aglap, baýlary rehimlilige, ruhanylary adalatyň goragçysy bolmaga çagyran şahyrdyr. Onuň aşakdakylar ýaly setirleri-de muňa şayatlyk edýär:

Aýdaýyn, garyby tükenmez dertde,
Ah çekdi, ýüregi doly garybyň.
Oba göçse, öyi galyp ýuwurtda,
Ýalňyz eşek bolar maly garybyň.

Oňşuk üçin barar baýlara dada,
Birin ikä dakyp, salarlar oda...

Baýram şahyryň döredijiliği entek doly öwrenilen däldir.

TÜRKMEN EDEBIÝATY 20-30-NJY ÝYLLARDA

1917-nji ýylyň oktyabr agdarlyşygyndan soň häzirki Türkmenistan döwletiniň çäkleri täze döredilen Türküstan respublikasynyň bir oblasty bolup galypdy. Bu ýerde tä 1920-nji ýyla čenli raýatlyk urşy dowam etdi. Bir tarapdan özlerini zähmetkeş halkyň arkadagy diýip yqlan eden sowetler-bolşewikler, ikinji tarapdan bolsa, köne kolonial düzgüni saklap galjak bolýan toparyň – menşewikleriň toparydy. Bular özlerini halkyň arkasyny tutýan, ýöne öňki rus patyşalyk düzgünleri demokratlaşan görnüşde saklap galmagy dogry hasaplaýan adamlar diýip düşündirýärdiler. Üçünji bir güýç-de bardy. Ol güýç tutuş Türkmenistanda bolmasa-da, onuň aýry-aýry welaýaty we etraplarynda milli türkmen hanlygyny döretmegi ündeýän güýcdi. Yerli hanlyk döretmekçi bolýan toparlar guramaçylyk jähetden örän gowşakdylar. Esasy zatda, olaryň aňynda entek tutuş türkmen döwletini döretmek ideýasy ýok. Türkmen topragynyň hersi bir çunkünde öz hanlygyny berkarar etjek adamlaryň toparlarydy. (Meselem: Hywa hanlygynyň gündogar we arka tarapyndaky birnäçe obalary özünde birleşdirenen Welmat hanyň hanlygy...). Şeýlelikde, umuman alanynda, 1916–1920-nji ýyllaryň arasy türkmen halky üçin el-

henç gyrgynçylyklaryň, horluklaryň, zorluklaryň höküm süren ýyllary bolupdy. Bu wakalar häli-bugüne çenli «gyrgyn» ady bilen halkyň aňyndan çykmany gelýär. Her halda bu dürli pikirleriň çaknysygynda bolşewikler ýeňiji bolup çykypdy. Eýýäm 1917-nji ýyldan başlap, bolşewikler ýerlerde sowetler ady bolan täze döwlet edaralaryny gurup başladylar. Soňra ol sowetler ýurdy edara ediş organlaryna öwrüp, olaryň ýolbaşçylary esasan bolşewiklerden we olara wepaly adamlardan seçilip alynýardy.

Şeýlelikde, 20-nji ýyllaryň başyndan Türkmenistan sosialistik jemgyýet diýilýän jemgyýeti gurmaga girişdi. 1924-nji ýylyň noýabrynda bolsa Türkmenistan özbaşdak sowet sosialistik respublikasy diýlip yglan edildi. Onuň merkezi şäheri Aşgabat diýlip bellendi. Türkmenistanyň öz baýdagы, gerbi kabul edildi. Öz konstitusiýasy döredildi. Emma Türkmenistan özbaşdak milli respublika diýlip jar edilenem bolsa, ol ähli babatlarda Soýuza – Moskwa garaşlydy. Hat-da, onuň Konstitusiýasy-da esasan soýuz Konstitusiýasyndan üýtgewsiz göçürmelerden ýbaratdy. Her halda bir zady nygtamak gerek: 1917-nji ýylyň oktyabr agdarlyşygy ahyr netijede Türkmenistany öz serhetleri çyzylan bir bütewi respublika edip, onda ýasaýan türkmenleri kolonial döwürdäki dagynyklyklardan dyndarypdy. Türkmeniň düşünjeli toparynyň aňynda özbaşdaklyk, bitewi türkmen döwleti diýen uly düşünjaniň buýsanç duýgusyny belli-külli oýarypdy. Tutuş türkmeniň öz döwletiniň neneňsi bolmalydygy hakdaky pikirleriň aňlarda aýlanmagyna mümkünçilik döredipdi. Elbetde, soňra – 1927–1928-nji ýyllardan, esasan hem 1932-nji ýyldan başlap, şol oýanan pikirler, döwlet möçberinde şeýle pikirleri aňlarynda aýlap yetißen adamlar myn-jyradyllypdy. Intelligensiýanyň gülleri hasaplanýan azat pikirli adamlaryň köpüsi dürli töhmetçilikli günäler bilen ýok edilipdi. Galanlarynyň hem gözüniň ody alnyp, Türkmenistany özbaşdak, garaşsyz döwlet hökmünde göz öňlerine-de getirmez ýaly edilip, Soýuz terbiýesi bilen gandyryllypdy. Türkmen «uly doganyň» kiçijik bir «inijigi» bolup galyberipdi.

1925–1926-njy ýyllarda geçirilen ýer-suw reformasy bilen baglanyşykly «synpy göreş» diýen düşünjä has agram berlipdi. Şol düşünje bilen türkmen halky iki sany biri-birlerine duşman topara bölünipdi. Baýlar, ruhanıylar ähli mal-mülki elinden alnyp, hukukdan kesilip, kulaklyga çekilip, zähmetkeş «halkyň synpy duşmanlary» diýlip, yglan edilipdi.

Özi-de bu meselede şeýle bir hiç kanuna sygmaýan eden-etdilikler bolupdy: üç-dört sany gotur düyesi, 20–30 sany kel toklusy ýa bir-iki tanap ýer-mülki bolanlar hem kulaklyga çekilip, hukukdan kesilipdirler.

Bir obanyň däl, bir hataryň «ölüsini ugradyp», ýaş çatynjalaryna nika gyýan adamlar, biraz soňra bolsa öýünden arap elipbiýinde ýazylan kitap çykan adamlar «diniň propagandistleri» – diýlip, ýurtdan çykarylypdy. Garaz, baý-a däl, «gurply bolan ýa-da sowatly bolan özüň bolma» – diýlen ýagdaýa düşen türkmen öz ata-baba gelýän adatyndan, däp-dessurlaryndan, hatda tas tutuş ruhy medeniýetinden mahrum edilipdi. Türkmenistanda kolhoz gurluşygynyň başlamagy bilen 1929-njy ýyldan kulaklary «synp hökmünde ýok etmek» syýasaty örän köp türkmeniň aşyny awa gatypdy. Köpler Sibire, Ukraina, Özbegistana, Täjigidistana we başga ýerlere sürgün edilipdiler. 1932-nji ýylda «türkmen azatlygy» diýen toslama guramany «döredenler» we oňa «gatnaşanlar», «buržuaz milletçiler, sosialistik gurluşygyň duşmanlary» diýen töhmetçilikli günäler ýüklenip, halkyň iň gowy ogullary köpcülikleýin türmelere, sürgüne iberildi. Diňe 1932-nji ýylyň bir sud prosesinde 15 adam 3 ýyldan 10 ýyla čenli türme tussaglygyna höküm edilýär. Şondan soň bu proses otuzynjy ýyllaryň ahyryna čenli dowam edýär. Sud edilmezden ýok edilenler hem az bolmandyr.

Her halda ýasaýyş, durmuş dowam etdi. Onda şu hili elhenç eden- etdilikler bilen birlikde, halkyň ýasaýyş durmuşlaryny gowulandyran oňat zatlar hem bolupdy. Halkyň Gaýgysyz Atabaýew, Çary Wellekow, Sähet-myadow... ýaly wekilleriniň tagallalary bilen Türkmenistanda birnäçe fabrik, zawodlar, ýörite orta we ýokary okuw jaylary döräpdi. Türkmen klassyky edebiýatyna bolan birtaraply inkär edijilik pikirler belli dere-jede düzdedilipdi. Oba hojalygynda, halkyň döredijilik güýjünde optimistik meýilleri oýaryp, ony zähmet öndürijiliginı artdyrmagà gönükdirilmek başardypdy. 20-nji ýyllardan başlanan medeni agdarlyşygy 30-njy ýyllaryň ahyrlarynda halkyň esasy böleginiň sowatly bolmagyna getiripdi. Milli metbugat, neşiryat işlerinde uly üstünlikler gazanylypdy.

Edebiýat döwrüň orta çykarýan meselelerine seslenýärdi, öz döwürdeşlerini adyllyk bilen ýaşamagyň borçlaryna düşünmäge kömek edýärdi. 20–30-njy ýyllaryň edebiýaty öz döwrüne, döwrüň öňe çykaran we döwlet, partiýa tarapyndan gabanjaňlyk bilen goralan ideýalaryny durmuşa ornaşdyrmaga gönükdirilipdi. Onuň öte synpylaşdyrylan, öte syýasatlaşdyrylan kommunistik partiýalylygy ýeke-täk ideýa ugry hökmünde kanunlaşdyrylan ýagdaýlardan daşda galmagyna mümkünçiligi ýokdy. Şunuň üçin edebiýat şu şartlerde döretmelidi, ösmeli we kämillesmelidi. Şondan azda-kände sowulmaga synansyýk eden ýazyjylar, ilki bilen buržuaz milletçilikde áyplanýardylar. Soňra metbugatda

«halk duşmanlary» diýlip yylan edilýärdi. Kolonial döwürde durgunlyk ýagdaýynda bolan türkmen edebiýaty XX asyryň onunju ýyllaryndan «oýanyp başlaýar». Ol kolonial we ýerli hökümdarlaryň adalatszlyklaryny, parahor zaňnarlardyklaryny açyk aýdyp, paş edýän eserleri döredip başlaýar. Şu jähden Körmollanyň «Göle dawasy», Mollamurtyň «Gara ýüz», «Meňli han»... ýaly eserlerini mysal getirip bolar.

1917-nji ýylyň oktyabr rewolýusiýasyndan soň çeper edebiýat furmuşa bir mertebe ýakynlaşýar. Ol rewolýusiýa we raýatlyk urşy ýyllarynda halka azatlygy, erk-ygtyýarlygy, ýaýnap ýaşamagy bolşewikler, giňden wagyz edileni üçin rewolýusiýasynyň ýeňmegi bilen şol diýilýän azatlyk döwrüniň gelendigine berk ynanýar. Onuň Körmolla, Baýram şahyr, Ata Salyh, Hajy Ataşow, Mollamurt, Durdy Gylyç... ýaly şol ýyllardaky esasy wekilleri azatlygy wasp edip, birnäçe eserler döredýär. Türkmenistanyň özbaşdak respublika diýlip yylan edilmegi bilen bu ynanjy edebiýata täze gelen B. Kerbabaýew, G. Burunow, A. Gulmuhammedow, A. Alamyşow... we başga-da onlarça şahyrlar alyp göterýärler. Birnäçe gazet-žurnallar çykarylyp, olaryň işine respublikanyň dürli künjeklerinden sowatly adamlar çekilyär. Türkmenistanda türkmen dili döwlet dili hökmünde kabul edilip, ony hemmeleriň hökmany biläýmelidigi hakda karar kabul edilýär. Türkmenistanyň öz Konstitusiýasy döredilip, onda halka zähmet, ynanç, pikir, bilim almak azatlygy, deň hukuk... berilýändigi ýazylýar. Öň ýersiz-suwsuz bolan garyplara, batraklara ýer-suw berilýär...

Ýöne eýyäm durmuşa geçen ýa-da geçip başlan umumytürkmen bäh-bitli birnäçe uly meseleleriň hözürini görmek türkmene başartmadı. Ýer-suw alan daýhanlar rewolýusiýadan öň üçden birine ýa ýarpasyna zähmet çekip, hasylyň köp bölegini pagtany, bugdaýy, jöweni we başga ekinleri hökümetiň bellän nyrhyndan diňe hökümete satmaly bolýardı. Emma daýhan muňa entek düşünip ýetişmänkä, ýekebara eýeçilik aradan aýrylyp, ornuna şirketlere, kolhoz, sowhoz eýeçiligine bermeli bolupdy. Hojalygyň bu formasynda zähmete görä hak tölemek bulaşdyrylyardy. Respublikanyň dürli ýerlerinde zähmete hak tölemeğin dürli görnüşleri ulanylýardı. Kä ýerde kolhozyň girdejisi, kolhozçy hojalygyň jan başyna, kä ýerde kolhozçynyň orta goýan malynyň (düye, ýaby, sygyr, goýun ýaly malymy?) ýagdaýyna we sanyna görä tölenip ýörlülýärdi. İş edýärmى, ýokmy ýone işe çykan günleriniň hasabyna görä hak tölenýän ýerler-de bardy. Bu ýagdaý daýhanlaryň kolhoza bolan garaýyşlaryna juda ýaramaz täsir edýärdi. Üstesine, kolhoz gurluşygyna we umuman sosial-

istik gurluşyga duşmançыlykly garaýanlar-da bardy. Olar «Kolhozlarda häzir-ä mallaryňzy ortak edýärsiňiz. Ine, howlukmaň, maşgalalaryňzy-aýallaryňzy, gyz-gelinleriňizi hem ortak ederler» diýen ýaly myş-myşlary hem ýáyradýarlar. Ikinji bir tarapdan, hökümét adamlary tarapyndan ýekebara hojalyklary zorlap, agyr salgylar bilen horlap, kolhoza çekmeklik hem ýörgünlidi. Şu ýagdaýlar kolhoz gurluşygynyň töwereginde ýiti, kähalatda gandöküşikli garşylyklary emele getiripdi. Kolhoza girmeyänler, ony oňlaman gürrüň edýänler «kulak guýruklyary – halkyň duşmanlary» diýip bogaz ýyrotyp gygyrylyardy. Munuň ahyrky netijeleri bolsa, birgiden bigünä adamlaryň ýok edilmegi bilen guitarýardy.

Türkmen dili hakdaky ýerli hökümetiň kararlary 1928-nji ýylda täze latin elipbiýiniň arap grafikasynyň ýerine gelmegi bilen ýerine ýetirilmän galypdy. 1940-njy ýylda latynyň ornuna rus elipbiýiniň girizilme-
gi bilen, türkmen dili hakdaky karar bütinleý unydylypdy. Metbugat, edebiýat, sungat tutuşlyggyna diýen ýaly kommunistik ideologiýanyň wagyz
ediji ýaragyna öwrülipdi. Şeýlelikde, 1924-nji ýylyň oktýabrynda yylan
edilen Türkmenistan Sowet Sosialistik respublikasy merkezi döwlet –
SSSR-iň garamagynda galmaga mejbür edilipdi. Muňa aç-açan bolmasa-
da, garaz ýüreginden razy bolmadyk Türkmenistanyň ýokary wezipeli
adamlary – G. Atabaýew, N. Aýtakow, A. Sähetmuradow, Ç. Wellekow...
ýaly gerçekler bilen birlikde, türkmenlerden bolan ministrleriň, edara
ýolbaşçylaryň-da köpüsi dürlü töhmetçilikli günälere ýanalyp ýok edil-
ipdiler. Olaryň ýerine merkezi döwletiň buýruklaryny buýtar-suýtarsyz
berjaý etmäge ilgezik, gözi gorkuzylan adamlar bellenilýärdi.

Bu proses edebiýat meýdanyna-da geçipdi. Eýýäm 1927-nji ýyldan
başlap, şol wagta çenli şahyr hökmünde uly ile özünü tanadan ýazyjy-
lar yzaranyp başlanypdy. B. Kerbabaýew geçmiş edebiýaty toplap, çap
edeni üçin täze ideologiýany goldamaýan «yrga» adam, «buržuaz mil-
letçi» diýen günä bilen ýanalýardy. 20-nji ýyllaryň iň düşünjeli, batyr,
göwnündäkini çekinmän goşgularyna geçiren Garaja Burunowa «Prawda»
gazetinde «Buhara emiriniň gaýdyp geljekdigini wagyz edýän, sosialis-
tic gurluşyň duşmany, synpy göreşdäki barrikadanyň aňyrsynda duran
adam» diýip häsiýetnama ýazylýardy. 20-nji ýyllarda halk döredijiligi
eserlerini, klassyky edebiýatyň wekilleriniň goşgularyny we golýazmalary
ýygnamakda juda uly hyzmatlary bolan, belli şahyr A. Gulmuhamme-
dow, A. Wepaýy gönüden-göni «halk duşmanlary» hökmünde ýazgaryl-
ýardy. Ýakup Nasyrly «şahyr däl», A. Alamyşow «täze jemgyýete töh-

met atýar» – diýlip aýyplanýardy. A. Durdyýew «proza bilen iş salyşýar, proza arabakeşiň işi, türkmen poeziýasynyň muşdagы, oňa proza gerek däl» – diýen ýaly, bolgusyz bahanalar bilen Kerkä işe iberilipdi. Mollamurt 1930-njy ýylyň aprelinde rugsat alyp oba gidende, şol ýerde aradan çykypdy... «Komsomol şahyry men Ata Gelen» diýip, öz goşgularы bilen ýaşlaryň arasynda at alyp başlan Ata Gelenow – bütin maşgalasy bilen diýen ýaly awy berlip öldürlipdi.

Şeýlelikde, 20-nji ýyllaryň edebiýatynyň özenini emele getiren ýazyjylaryň bary diýen ýaly, 30-njy ýyllaryň başlarynda edebi-döredijilik işinden belli derejede çetleşdirilipdi. Emma bu güýç eýyäm bir topar tazelikleri, ugur hökmünde ulanylan äheňleri türkmen edebiýatynyň praktikasyna girizmäge yetişipdi. Üstesine-de, eýyäm Ata Salyh, Durdy Gylyç, Ata Köpekmergen ýaly halk şahyrlarynyň sesi 30-njy ýyllaryň başlarynda öz obalaryndan, etraplaryndan çykyp, bütin türkmen topragyna ýaýrap başlapdy. Şol ýyllarda Şaly we Aman Kekilowlar, Çary Aşyr, H. Çaryýew, B. Soltannyýazow, H. Şükürow, Ata Nyýazow... ýaly ýaşlaryň uly topary-da edebiýata gelipdi.

Şeýlelikde, 20-nji ýyllaryň edebiýatynyň halk durmuşyna ýakynlaşyp, gündelik wakalara seslenmek däpleri, goşgynyň başaşa formasyny, aýdyşykda garşılykly häsiyetleri orta çykarmak, gönümel wagyz-nesihat äheňlerini ulanmak ýaly tärlerini dowam etdirýän ýaşlar estafetany ele alyp, ony öne äkidip bilýän güýje öwrülipdi. Her halda, eýyäm uly edebi tejribe toplan 20-nji ýyllaryň ýazyjylarynyň uly toparynyň ýokluğy duýulýardy. Kolhoz gurluşygy hakda gowy eserler döredip biljek B. Kerbabayewiň, G. Burunowyň, Mollamurtuň, A. Gulmuhammedowyň, A. Alamyşowyň, A. Durdyýewiň we başgalaryň türkmen edebiýatynyň kämillik ýolunda täze-taze basgançaklara galmak mümkünçiliklerinden esli derejede mahrum edilendigi duýulýardy.

20-nji ýyllaryň türkmen edebiýatyna baha berlende, ony kemsidýän, kähalatda bolsa bütinley inkär edýän makalalar 30-njy ýyllaryň başında köp ýazylypdy. Proletar edebiýatynyň başy onuň ilkinji kerpiji Oraz Täçnazarowyň «Batragyndan» başlanýar diýen ýaly, wezipeliniň öňünde ýaýaplap ýazylan makalalar hut şu ýyllarda orta çykyp ugrapdy. Çeper eserlerdäki töötänleyin ýa-da düşünmezlikden goýberilýän ownuk kemçilikleri baýdak edinip, ýazyjylara uly syýasy günäler ýüklemeklik hut şu ýyllardan başlanypdy. Emma şu hili agyr ýagdaýda-da, türkmen edebiýatynyň halk öňündäki borçlaryna düşünen ýazyjylar hut şu ýyllardan taplanyp, kämilleşip, öz okyjylaryna oňat eserleri hödürläpdi.

Otrisatel tipi orta çykaryp, onuň öz dilinden özünü paş etdirmek, eseri tutuş kinaýa ýugrup, täsirlige ötgürlük bermek, felotonlary goşgy bilen ýazmak, suratkeşlik ýaly tärleriň täzeden döremek alamatlarynyň ähli- si 20–30-njy ýyllar bilen baglydyr. Bu tärler şu ýyllaryň edebiýatynyň özboluşly alamatlarydyr.

Türkmen nusgawy edebiýatynda aktiw ulanyladyk goşgynyň başaşa (abwb) formasy tankydyň gazaply garşylyklaryna garamazdan, hut 20-nji ýyllarda poeziýanyň aktiw ulanylyşyna giripdi. Bu forma, önde aýdylan tärler soňra, biziň günlerimizde-de edebiýatymzyň bellı wekilleriniň ählisiniň köp ulanýan tärlerine öwrüldi.

20–30-njy ýyllarda türkmen nusgawy edebiýatynyň garşysyna her hili töhmetler edilip, ony bütinleý inkär etmeklige čenli barlan hem bolsa, milli edebiýat hut nusgawy edebiýatynyň döwrebap däplerini dowam etdiren edebiýat boldy. Türkmen edebiýatynyň bu ýyllarda orta atan «Birleşen hozlar», «Batrak», «Bagtly ýigit», «Bally molla», «Kitap», «Şükür bagşy», «Watan ogly», «Lebap gazy», «Aýgytly ädim», (birinji kitap), «Keýmir kör», «Zöhre – Tahyr»... ýaly naýbaşy eserleri hut türkmen halk döredijiligineniň we nusgawy edebiýatyň täsirleri, nysaklary bilen baglanyşyklydyr. Ilkinji nobatda milli edebiýatymzyň we sungatymzyň edebi terbiýesi bilen bagly orta çykan we hut şol däbe wepalylygyň güýji bilen şöhrat gazanan eserlerdir.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda bolşewikler we olaryň azatlyk getirýänligi hakda ilkinji eser Körmolla degişlidir. Körmolla kolonial döwürde häkim toparyň adamlarynyň eden-etdiliklerini, hiç bir kanunçylyga sygmaýan para- hor zaňnarlardyklaryny paş edip, goşgy ýazypdy. Bolşewigiň azatlyk, adalat getirýän güýcdüğüne berk ynanyp, «Bolşewik» eserlerini döredipdi.

TÜRKMEN EDEBIÝATY 60–80-NJI ÝPLLARYNDA

XX asyryň 50–60-njy ýyllarynda edebiýata gelen ýaşlar 70-nji ýyllarda onuň esasy güýjüne öwrülipdi. XX asyr türkmen edebiýatynyň düýbüni tutan 20–30-njy ýyllaryň ýazyjylary bolan ýaşuly nesliň wekilleri azalypdy. Olaryň barlary-da döwür bilen aýakdaş gidip bilmeýärdiler. Şeýlelikde, Kerim Gurbanepesow, Gylyç Kulyýew, Berdinazar Hudaýazarow, Ata Atajanow, Mämmet Seýidow, Nariman Jumaýew, Akjemal Omarowa, Arap Gurbanow, Kaýum Taňrygulyýew we olaryň egindeşleri edebiýatyn keşigini gösterýän ýazyjylar bolupdylar. Bularyň yzyny sydyrdyp edebiýat meýdanyна gelen, täze uly güýç bolsa, barha we barha döwrüň esasy meselelerine has oňat düşünýän Rahym Esenow, Annaberdi Agabaýew, Halył

Kulyýew, Gurbannazar Ezizow, Baýram Jütdiyew, Täşli Gurbanow, Italmaz Nuryýew... ýaly batyrgaý talantlary öne çykaryp ugrapdy. Bularyň-da yzy bos däldi. 70–80-nji ýyllarda ýaşlaryň täze tapgyrlary yzly–yzyna edebiýata gelýärdiler. Olaryň arasynda A. Atabaýew, O. Annaýew, K. Nurbadow, N. Rejebow, A. Kekilowa... ýaly okyjylara tizden-tiz tanadyp bilýänleri-de bardy. Umumy edebi akymyň ugry bilen başardyklaryndan eser ýazyp, edebiýatyň durmuş bilen gatnaşyklaryny, kämiliňiň syrlaryny howlukman özleşdirip baryanlary has köpdi. Şeýlelikde, türkmen edebiýatynyň dörediji güýji nesilden-nesle birsyhly ösüş ýoly bilen gidýärdi. Türkmen edebiýaty diňe bir ýazyjylaryň sanynyň artýanlary jahden däl, eýsem ideýa çeperçilik mazmunynyň baýlaşyandygy we kämilleşyändigi bilen-de öňki ýyllaryň edebiýatından deňeşdirip bolmajak derejede tapawutly ösüslere eýe bolupdy. Yaşlaryň eserlerinde täzeligiň gözlegleri, ösüše böwet bolýan nogsanlara batyrgaý daraşmak ýaly oňat häsiyetler aýratynda guwandyryjydyr. Dogry, edebiýat batyrgaý pikirleri aýdyp başlanda bolsa, ol entek durmuşyň ösmegine päsgel berýän nogsanlyklaryň asyl çeşmesiniň jemgyyetçilik gurluşy bilen baglydygyna düşünmeýärdi. Nogsanlyklaryň düýp günükärini aýry–aýry adamlardan, wezipeli hökmürowanlaryň arasyndan gözleýärdiler. Hut şu hili pikirler hem durgunlygyň garşysyna gönükdirilýänligi üçin ähmiyetlidi. Emma durgunlugyň baş sebäpkäri şunuň bilen bagly ikinji bir zatdy. Ol jemgyyetçilik gurluşynyň hut öz süňnündedi. Tutuş jemgyyetçilik gurluşyň garşysyna baş göstermek bolsa 70–80-nji ýyllarda juda howpludy. Yöne mesele howplulykda däldi. Mesele edebiýata şol ýyllarda we ondan soňra gelen ýazyjylaryň öz edebi terbiyesiniň, ideýa terbiyesiniň jemgyyetiň garşysyna çykybermäge meýil döretmezligindedi. Şol terbiye şeýle meýiliň ýuze çykýan halatlarynda-da ony basyp ýatyrma-ga, mynjyratmaga hyzmat edýärdi. Ýazyjylaryň, aýratyn-da ýaşlaryň ähli okan, gören we eşiden zatlary partokratiyanyň hökmürowanlygyna kaýyl bolup, boýun synmagy öwredýän, terbiýeleýän ýagdaýynda indi köp ýyllar boýy gözüniň ody alnan türkmen intelligensiýasy jemgyyetiň, jemgyyetçilik gurluşyň garşysyna çykmagy aňynda aýlamaga-da gorkýardy, çekinýärdi ýa-da muny şeýle etmegiň gerekdigine entek düşünmeýärdi. Şunuň üçin edebiýatda ýaşlaryň gelmegi bilen wezipeparazlaryň, hökmürowanlaryň aýry-aýry has öte geçýän wekilleriniň garşysyna çykmagyň özi-de şo ýyllar üçin batyrlykdy.

Eýsem, çeper edebiýatyň häzirki zamandaky esasy wezipeleri nämerlerden durýar? Käbirleriniň edebiýat syýasatdan daşda durmalydyr

diýip, edebiýatda ideýasızlygy ündeýan wagtynda edebiýatçy we edebi tankytçylaryň wezipeleri nämeden ybarat bolmaly?

Ilkibaşdan çeper edebiýatyň syýasat bilen gatnaşyklary hakda. Çeber edebiýat hiç wagt, hiç bir jemgyétde we hiç bir döwürde syýasatdan üzne bolup ýaşamandygyny, asla onuň syýasatdan üzne ýaşap-da bilmekedigini bilmelidir. Sebäbi çeper edebiýat okyja haýsydyr bir zady aýtmaýan, öwretmeýän bolsa, ol çeper edebiýat däldir. Çeber edebiýat söz sungatynyn güýji bilen adamlara akyl-paýhas paýlamalydyr. Olary ýaşaýşa, durmuşa hyjuwlandyrmalydyr. Eger ol adamzada, garaz bir hili peýda berýän zat bolmasa, onuň kime geregi bar? Nämä derkar? Ol haýsy-da bolsa okyjyny bir pikiriň oýanmagyna, hyjuwlanmagyna hemayat etmelidir. Eger şeýle bolmasa, hiç hili ideýany-pikiri orta atmaýan bolsa, onda ol çeper edebiýat däldir.

Her bir jemgyétçilik gurluşyň öz syýasaty, gulluk edýän baş ideýalary, amala aşyrmakçy, durmuşa ornaşdymakçy bolýan pikirleri – ideýalary bardyr. Çeber edebiýat şol pikirlere – ideýalara dahylsyz ýaşaýyn diýse-de ýaşap bilmez. Nämä üçin musliman dünýäniň daýançlarynyň biri bolan şerigatda «Günä işlere höweslendirýän goşgular (şygyrlary) ýazmaň. Günä işlere höweslendirýän geipi geplemäň...» diýip nygtayär? Ya-da: «Öz keýpiň üçin duýgyny oýaryjy goşgy goşmak», Hudaýy unutdyryp bilýän derejedäki duýgyny oýaryjy şygyrdyr goşgular döremek Muhammet pygamberiň adyndan gadagan edilýär. Bu ýerde dini ynançlar bilen bagly syýasat ýokmy nämä?! Elbetde, bar. Aslynda dini ynançlaryň wagzy syýasatdan daşdaky zat däl ahyry. Gurhanyň, şerigatyň köp halatda adamlary päklike, adalata, ynsanperwerlige... çağyrýandygyna, munuň bolsa köp derejede biziň zamanamyzyň alyp barýan syýasatyna-da gabat gelýändigine düşünmeýän adam az bolsa gerek. Ýazyjy islese-islemese-de, bir eser ýazanda, ýa gowulygy ündeýär, ýa-da onuň tersine, ynsana hyýanatly bir iş etmäge ündeýär. Ya okyja dogry ýol salgy berýär, ýa-da ony nädogry ýola itekleyär, azaşdyryär. Şularyň haýsy bolanynda-da, bu wagzdyr, öwütündewdir, diýmek – syýasatdyr. Emma syýasatyň özünde, onuň manysynda düşünişmeli meseleler bar. Eýsem, ýazyjy jemgyyetiň, döwletiň syýasatyna daňylyp, şol syýasat nähili manyda bolsa-da, ony goldap çykyş etmeli? Ya-da başga hili, jemgyyetiň, döwletiň haýsydyr bir partiýanyň alyp barýan halky bolmadyk syýasatynyň garşysyna-da çykyş edip bilermi? Ine, bu sorag edebiýaty syýasatdan daşlaşdyrjak bolýanlar üçin zerurdyr.

Çeber edebiýat adamy adamkärçilikli ideýalara, edep-ekrama çağyrýan, adamy adamkärçilikli häsiýetler, edim-gylymlar bilen terbiýelemäge hyz-

mat edýän zatdyr. Şeýle bolýan bolsa, edebiýat jemgyýetiň, döwletiň, partiýalaryň adamkärçilikden, adalatlylykdan ugur almaýan, il-güne zyýanly pikirlerden ugur alýan işlerine, hereketlerine garşy çykyş etmelidir. Şeýle etmişleri ýazgarylaryň çykyş etmelidir. Bir döwür boldy (1917–1987) şeýle çykyş etmeg-ä däl, eýsem oňa çala synanyşyk eden adamlar-da yzarlandy, heläk edildi. Häzir ol döwür däl. Ýazyjy jemgyýetçilik gyramalarмы, partiýalarмы ýa-da döwletmi, bularyň haýsysyndan çykýandygyna garamazdan, il-ýurda zyýanly, il-ýurduň bähbitlerini aramaýan ideýalara, syýasata garşy eser ýazyp biler. Asla, ol şeýle ýagdaýlar ýüze çykanda, şol hili eserleri ýazmaga borçludyr. Hut şunuň üçinem ol syýasatdan daşda galyp bilmeyär diýilýär. Eger partiýalar, döwlet we jemgyýetçilik gurluşyň syýasaty iliň-ýurduň abadanlygyna, onuň has oňat ýaşaýyş şartlarını döremeklige gönükdirilen bolsa, edebiýat şeýle syýasaty goldamalydyr. Ol syýasatyň durmuşa geçmeginde okyjylaryň dörediji güýjüni has ykjam gönükdirmelidir we hyjuwlandyrmalydyr. Bu-da çeper edebiýatyň jana-jan borjudyr.

Köp ýyllaryň dowamynda Ýewropa edebiýatynyň praktikasy we komunistik jemgyýet gurmak ideýalarynyň esasynda rus awtorlary tarapyndan döredilen «Edebiýat teoriýasynyň» köp pikirleri gündogar edebiýatyň praktikasy bilen düşündirmegiň ýasama bolýandygy mälîm ahyry. Gündogaryň, hususan-da hut turki halklaryň edebiýat taryhy yzarlananda, häzirki «edebiýat teoriýasyna» sygmadyk (ýa-da sygdyrylmadyk) bir giden örän möhüm teoretiki pikirleriň öwrenilmän galýandygyny kim inkär edip biler. Gündogar edebiýatynyň köp terminleri, häzire çenli teoretiki düşündirişleriň umumylaşdyrylan netijeleri öwrenilmän galýar. Ýewropa edebiýatydaky edebi akymlary, ugurlary öwrenýäris. Öz edebiýatymzdaky edebi akymlary, ugurlary bolsa şol Ýewropa galypyna salyp öwrenjek bolýarys. Gündogar edebiýatynyň köp meseleleri bolsa ol galypa girenok. Netijede, gündogar edebiýatında «ol hem ýok, bu-da ýok» diýip özümüzziň geçmişdäki baý edebi mirasymyzy galp garyplaşdırma sezewar edýäris. Sowet döwründe günbataryň teoretiki pikirlerine halys uýup, aýry-aýry tutuş turki halklar, kähalatda bolsa, tutuş gündogaryň halklary üçin eserler döreden ýazyjylary emeli suratda kiçeldip, bir halkyň, bir milletiň ýazyjysyna öwürdik. Şeýdibem, Nyzamy, Omar Haýýam, Hysrow Dähliýew, Ymameddin Ne-simi, Muhammet Fizuly, Abdyrahman Jamy, Alyşır Nowaýy... ýaly köp halklaryň uly şahyrlaryny bir halkyň çäkli çägine saldyk. Şeýle etmek bilen, bu uly şahyrlary kiçeldendigimize, olaryň Beýik mertebesini pəseldýändigimize-de düşünmedik. Düşünenler hem, milletçilik meýillerine

uýandyklaryny gizlejek bolup, «olary kiçeldýäris, how!» – diýenleri milletçilikde aýyplap, şol döwürdäki goranyşyň aňsat usulyny ýarag edindiler. Özleri «men türkmen şahyry» diýip, gygyryp duranlaryňda döşünden itilip, «ýok, sen türkmen şahyry däl» diýildi. Gündogaryň, hususan-da türki halklaryň ählisini deň derejede göz öňünde tutup eser döreden, özünü ähli türki halklaryň şahyry hasap eden beýik söz ussatlaryny kemsidip, «ýok, sen diňe azeriňki, özbeginiňki, täjigiňki...» diýildi. Şu proses hazırlıde dowam edip gidip otyr. Munuň türki halklary birleşdirmäge, bütewi agzybirleşdirmäge däl-de, olary bir-birinden daşlaşdyrmaga, olaryň agzyny alartmaga hyzmat edýän kolonialistik pikirlerden ugur alýan mekir syýasat bolandygyna akyl ýetirmek kyn däl bolsa gerek.

Elbetde, ol şahyrlaryň terjimehaly hakda gürرүн edilende, onuň doglan we terbiye alan ýerleri-de, milleti-de aýdylmalydy. Olaryň döredijili-gindäki milliligň özbuluşly ýüze çykmalaryny hökman aýtmalydyr. Yöne onuň ideýalarynyň türki halklaryň hemmesi üçin umumy bolandygyny-da aýtmaly ahyry. Ine, edebiýatçy alymlaryň öňünde şular ýaly örän köp meseleleri akyllly-başly çözmek meselesi durýar. Edebi tankyt bolsa şu hili meseleler bilen birlikde, hazırlıki zaman edebiýatyň dogry ugur bilen ösüp, kämilleşmegi ugrunda göreşmelidir.

TÜRKMEN HALKYNYŇ GEÇEN TARYHY YOLUNYŇ EDEBIÝATDA ŞÖHLELENDİRİLİŞİ

Türkmen edebiýaty halkyň geçen taryhy ýolundaky möhüm wakalara, uly şahslara bagışlap ýazylan onlarça uly göwrümlü eserleri okyjylara hödürledi. Olaryň ençemesi ýokary çeperçiligi, ideýa-mazmunynda adamkärçiligi bezeýän häsiyetleri bilen tapawutlanýan obrazlara baylygy bilen okyjylaryň göwnünden turýan powestdir romanlar, poemalardyr drama eserleridir... şu jähtden orta asyrlaryň wakalaryndan gürرүn berýän «Soltan Sanjar mazy» (A. Abdullin), «Turanyň gözüşlary» (R. Esenow, A. Şalaşow), «Soltan Sanjar» (B. Amanow), XVIII asyrdan söz açýan «Şahyr» (B. Kerbabáyew), «Kökenli yüzük» (T. Taganow), «Keýmir kör» (G. Burhanow, B. Amanow), «Magtymguly» (G. Kulyýew), «Tylla seniň yşkyňda» (B. Seýtäkow), XIX asyra degişli gürrüňleri beýan edýän «Seýdi hakda söhbet» (N. Pomma), «Mollanepes» (B. Amanow), «Kemine» (B. Amanow), «Kemine we kazy» (G. Burunow), «Şükür bagşy» (N. Saryhanow), «Perman» (A. Gowşudow), «Güljemal han» (G. Kulyýew), «Saragt galasy» (A. Tagan), «Gökdepe galasy» (N. Hojageldiyew) we ençeme beýleki eserleri mysal getirmek bolar.

Türkmen ýazyjylary XX asyryň, esasan hem 1917-nji ýylyň oktyabr agdarlyşygy bilen bagly proza, poýezíja we drama eserlerini has köp ýazdylar. Şu nukdaýdan B. Kerbabáýewiň «Aý-gytly ädim», B. Seýtäkowyň «Doganlar», H. Derýaýewiň «Ykbal», B. Soltanýazowyň «Sumbar akýar», N. Jumaýewiň «Welaýat» romanlaryny, O. Täçnazarowyň «Batrak», A. Kekilowyň «Soňky duşuşyk», Ç. Aşyrowyň «Ganly saka», A. Atajanowyň «Guşgy galasy», K. Gurbannepesowyň «Taýmaz baba» poemalaryny we proza eserleriniň esasynda döredilen ençeme drama eserlerini mysal getirmek bolar. XX asyryň belli taryhy şahslary barada «Gaýgysyz Atabaýew», «Gurban Durdy» (B. Kerbabáýew), «Çuwal bagşy», «Şahyr» (B. Seýtäkow), «General» (N. Aşyrow), «Yzçy» (Ç. Aşyrow), şeýle hem bu döwrüň belli taryhy wakalaryndan gürrüň berýän «Aýna» (G. Garlyýew), «Gazap» (S. Ataýew), «Gumlular» (B. Hudaýnazarow), «Ýürek we ýarag» (N. Aşyrow), «Gumdan tapylan ýürek» (K. Gurbannepesow), «Ygrar» (A. Sähedow) ýaly eserler ýazyldy.

Taryhy wakalar, taryhy şahslar barada ýazylan eserleriň sanawyny näçe uzaltsaň, uzaldyp oturmaly. Olaryň ýokarda agzalmadyk, ýöne agzalanlaryň birnäçesinden has kämil çeper eserler-de onlarçadır. Bu eserlerde türkmen halkynyň geçmişdäki agyr günleri, ol elhenç günleri eginlerinde gösterip, türkmeniň ar-namysyny goran gerçekler hakda gürrüň berilýär. Türkmeniň asyrlar boýy arzuwlan erkana, azat, özbaşdak döwlet ugrünunda alyp baran agyr göreşleri, söweşleri beýan edilýär. Halkyn adaty, däp-dessury, milli häsiyetleri açyp görkezilýär. Bu eserler bilen tanşanyňda, türkmen topragynyň ähli künjekleriniň ot bilen ýalna öwrülip, otly halkanyň onuň boýnundan ildirilendigine aýdyň göz yetirýäris. Türkmen halkynyň gerçek ogul-gyzlarynyň azatlyk, adalat diýip ata çykandygyny, il-ýurt üçin gahrymanlarça göreşendigini we jan berendiklerini görýärsiň. Türkmen topragynyň daşky duşmanlarynyň at aýagynyň aşagynda tozdurylandygyny göz öňünden geçirýärsiň. Türkmen halkynyň ar-namysly, batyr hem edermen halkdygyna ýene bir gezek şaýat bolýarsyň. şu jähden, ol eserleriň käbirlerini derňap öwreneliň.

1926-njy ýylda özbaşdak kitap edilip çykarylan «Soltan Sanjar mazy» pýesasy 1138–1141-nji ýyllarda beýik Seljuk sultanlarynyň soňkusy, gadymy Merwi paýtagt edinen Soltan Sanjar bilen bagly bir rowaýatyň esasynda ýazylan dramadır. Onuň awtory eseri haýsy materiala esaslanyp döredendigini şeýle beýan edýär: «Mawerannaharda, Balkan dagynyň

eteginde Huneknam diýen ýerde hijri hasaby bilen 1339-njy ýyl 10 mäherremde meşhur müşteşark Bartoldyň Türküstan gezelenjinde ýomut hanynyň neberesi, türkmen garrylaryndan Hojanazar Seyítmuhammet oglunyň eden gürrüňinden alnyp ýazyldy...»

Bu drama dessançylyk däplerine eýerilip ýazylypdyr. Hatda, pýesada Hojanazar aganyň obrasy rawynyň rolunda getirilýär. Eseriň rowaýatlara esaslanyp ýazylandygyna garamazdan, taryha dahilly dogry maglumatlar berýändigini nygtamalydyr. Şu jahden Soltan Sanjaryň Hywa hany Atsyz ibn Muhammet we onuň gyzy Dürbike hakdaky berilýän maglumatlara mysal almak hem ýeterlikdir. Bu drama öz döwründe uly şowhuna eýe bolýar. Emma ol basym sahnadan düşürilýär. Geçmiş ideallaşdyryp görkezýän eser hökmünde ýazgarylýar. Yöne esere şeýle günä yüklemek hiç bir wejden dogry däldir.

Waka, esasan Soltan Sanjaryň Hywa hany Atsyzga gyzy Dürbikäni bermese, Amyderýany Kaspi deňzine sowup, Hywany suwsuz goýjakdygy hakdaky haýbaty we Atsyzyň hem Soltan Sanjara ýazan juda gödek haty hem-de bu pikir çaknyşmalarynyň soňky netijeleriniň töwe-reginde gidýär. Atsyz ibn Muhammet Soltan Sanjara ýazan hatynda şeýle diýýär: «Soltan Sanjar! Amyderýanyň suwy Aral deňzine akman, Gara deňze aksa hem meniň gyzym saňa aýal bolup bilmez. We seniň meni gorkuzmak ýoly bilen eşitdiren gürrüňleriň bir çöpçe hem göremok...»

Şu haty okan Soltan Sanjar: «Men Atsyz hany ýeriň yüzünden ýok etmesem..., Dürbike sebäpli ýamanlyklary, wagşylyklary ederin...» diýip, gazaba galýar. Amyderýany Uzboý bilen Kaspä akdyrmagyň ugruna çykýar. Halkyny erbet horluklara sezewar edýär. Bu bolsa halk gazabyny döredip, Soltanyň hökmürowanlygyny syndyrýar.

Ine dramanyň esasy ideýa ugurlary. Bu ideýalary awtor örän dart-gynly hem ynandyryjy wakalarda obraszly bermegi başarýar. R.Esenow bilen A.Şalaşowyň «Turanyň gözýaşlary», Ýa. Mämmediýewiň «Şapak» romanlary-da türkmen halkynyň geçmiş taryhyndan gürrüň berýär.

«Turanyň gözýaşlarynda» orta asyrlarda türkmeniň azaply durmuş ýagdaýlary, talaňçylyklar... hakda aýdylýan bolsa, «Şapakda» Türkmenistanyň rus imperiýasynyň golastyna geçmezden öňki agyr durmuş giňişleýin beýan edilýär. Türkmeniň goňşy feodal döwletleriniň yzygider gaýtalanylý duran çozuşlaryna we ýerli ezijlere garşy görüşleri çeper obrazlar arkaly ynandyryjy suratlandyrylýar.

XVIII asyrdan söz açýan eserlerde, esasan, Magtymguly, Keýmir kör, Şabende ýaly taryhy şahslar hakda gürruň edilýär. Ol eserler rowaýatlardan, şol şahslaryň öz döredijiliklerinden ýazylan eserlerdir.

XIX asyrdan gürruň berýän eserler hem, esasan, taryhy şahslar we olaryň halk bähbitli uly hyzmatlaryny çeper obrazlar arkaly beýan edýärlär. Bu eserlerde-de ýene şol döwrüň edebiýat, sungat wekilleri, progressiw han-begleri esasy gahrymanlar hökmünde orta çykýarlar.

XIX asyryň wakalaryny beýan edýän eserleriň içinde Ata Gowşudowyň «Perman» romany öz ideýa çepeçilik mazmuny, kämilligi boýunça has tapawutlanýan eserdir. Bu romanyň döreýiš we halka ýetiriş taryhyda durgunlyk döwründäki bir topar adalatsyzlyklaryň gürruňini etmäge mümkünçilik berýär.

XX asyryň taryhy wakalaryny beýan edýän eserleriň sany has köpdür. Ideýa, çepeçilik mazmunynyň köptaraplylygy, kämilligi jähtende, tematikasynyň giňligi, gahrymanlaryň dürli häsiýetleri açýanlygy jähtende-de bu döwür bilen bagly eserler öňki döwürleri görkezýän eserlerden düýpli tapawutlanýarlar.

BERDI KERBABAÝEW

(1894–1974)

Berdi Kerbabaýew sowet döwründäki türkmen edebiýatynyň düýbüni tutujylaryň biridir. Onuň döredijiligi sowet döwründäki türkmen edebiýatynyň ähli ugurlarynda görnükli orun tutýar. Ýazyjy özüniň joşgunly hyjuwy, irginsiz zähmeti bilen edebiýatymyzyň ähli žanrynyň düýpli eserler bilen baýlaşmagyna hemaýat etdi. Şeýlelikde, ol diňe bir türkmen edebiýatynyň däl, eýsem öňki bütinsoýuz edebiýatynyň hem iň görnükli wekilleriniň biri boldy. Onuň eserleri dünýäniň köp diline terjime edildi.

Sowet döwrüniň türkmen edebiýatynyň ilkinji kerpijini goýujylaryň biri bolan Berdi Kerbabaýew poeziýa žanrynda döredijilik işine girişdi. Onuň «Iç ýene-de, ur ýene,» atly ilkinji satirik goşgusy 1923-nji ýylda «Türkmenistan» gazetinde peýda bolýar.

Berdi Kerbabaýew ýigriminji ýyllaryň dowamynda dürli temada ençeme liriki goşgular döretti. Ol şygylar şol döwrüň öne çykaran möhüm meselelerine bagışlanypdyr. Ähli söz ussatlarynda bolşy ýaly, şahyryň hem döredijiligi kem-kemden kämilleşdi. B. Kerbabaýew döredijiliginin ilkinji ädimlerinden halkynyň sowadyny, aň-bilimini artdyrmagala, meniýetini ösdürmäge aýratyn uly üns berip ugraýar. Ol 1927-nji ýylda ýazan «Okasaň» atly goşgusynda şeýle diýýär:

Düşünjedir aňyň artar,
Gurluşykda öne dartar,
Halkyňa kän haýryň ýeter,
Kitap açyp, hat okasaň.

Şeýle sada formada beýan edilen şu şygryň öz döwründe uly ähmiýetiniň bolandygyny inkär etmek mümkün däl. Ol 1928-nji ýylda ýazan «Mugallym» atly goşgusynda şeýle ýazýar:

Sowatsyzlyk belasyn
Tiz guitarjak dogtar sen.
Şol keseli ýok etmäň
Çäresini agtar sen.
Gaydyp gara salmasyn,
Sowatsyzlyk bolmasyn.

Ösüp gelýän nesilde ýokary düşünjeliliği, asylly gylyk-häsiyetleri, gözellik duýgusyny terbiyelemek meselesi Berdi Kerbabayewiň diňe okuw, mugallym hakda söhbet açýan eserlerinde dälde, awtoryň tutuş döredijiliginin içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Berdi Kerbabayew türkmen halkynyň geçmiş edebi mirasyna-da uly sarpa goýupdyr. Ony ýygnamak, halka ýetirmek ugrünada aladalanypdyr. Ol 1926-njy ýylda beýik Magtymgulynyň eserlerini toplap, neşir etmäge taýýarlapdyr, oňa giňişleýin sözbaşy ýazypdyr.

Berdi Kerbabayew ýigriminji ýyllaryň ortalaryndan başlap, proza, drama kysymalarynda-da öz güýjüni synap görýär. Ol «Obada bolan waka», (1926) diýen saldamly hekaýasyny döredýär. Tirýekkeşligiň ynsany sandan çykarysyny, ruhy hem fiziki taýdan göydük edişini açyp görkezýän «Tirýekkeş we tebip» (1927) atly pýesasyny ýazýär.

Berdi Kerbabayew ýigriminji ýyllaryň ahyrlarynda birnäçe liro-epik eserler – poemalar döredýär. Ol poemalar şol döwrüň wajyp meselelerinden biri bolan aýal-gyzlar azatlygyna bagışlanýar. Olaryň ilkinjisi şahyryň «Gyzlar dünýäsi» (1927) poemasydyr. Bu poema özüniň şahyranalygy, akgynly okalyşy bilen öz döwründe uly şöhrat gazanýar. Bu poemany ýatdan aýdyp bilýän adamlar az bolmandyr.

Şahyryň «Dakylma», (1928), «Ýaz möwsümünde bir gözel» (1929), «Kepän dodak» (1929) poemalarynda sosial mazmunynyň aýdyňlaşyp hem çuňlaşyp başlandygyny görmek bolýar. «Dakylmada» gyzy goldaýan sagdyn güýcileriň keşbi ep-esli aýdyňlaşýar. «Ýaz möwsümünde bir gözel» poemasy bu meselede has hem öne gidýär. Munda hereket edýän Gözeliň obrazında aktiwlik ýaly sypatlary-da görmek bolýar. Gözel özüniň satylmagyna ýol bermän, iş jygbaba-jyga gelende, öz söýyän ýigidi bilen gaçyp gidýär.

Şahyr 1930-njy ýylda ýazan belli «Amyderýa» poemasynda pikirini has giňeldip ýazýar. Aşakdaky bir bent goşgy ol poemanyň bar ideýasyny özünde jemleýär:

Jeyhuny agdarsak,
Kän hasyl önjek.

Türkmenistan çöli,
Gülzara dönjek!

Şahyr poemasynda Türkmenistanyň geçmişde tebigy şertleriniň garşylyklydygyny, tebigatyň gara güýçleriniň öňünde halkyň ejizdigini janly obrazlaryň üsti bilen suratlandyrýar. Eseriň gahrymanlarynyň biri Hemra derýa gark bolýan bolsa, beýleki bir gahrymany Çerkez Garagumuň çekip-çydardan kyn yssysynda suwsuzlykdan heläk bolýar. Halkymyzyň tagallasy, janypkeşlikli zähmeti, beýleki halklaryň kömegi netijesinde, şahyryň Garagum sähralaryny suratlandyrmak hakdaky birwagtky eden arzuwy hakykata öwrüldi. Dünyäde iň uzyn emeli derýa bolan Garagum kanaly guruldy. Berdi Kerbabáýew durgunlyk döwrüniň türkmen edebiýatynda realistik çeber prozanyň hem ilkinji kerpijini goýan ýazyjylaryň biridir. Ol ýigriminji ýyllaryň ahyrlarynda «Hüsgärlik», «Saňa ýaran maňa-da ýarar», «Akylyna aýlandy», «Açlyk» hekaýalaryny, «Garşa guda» (1928), «1916-njy ýyl» powestlerini ýazýar.

Ýazyjynyň şol ýyllarda galamynyň aşagyndan çykan «Garşa gudasy» sowet döwründäki türkmen edebiýatynda döredilen ilkinji powest hasaplanýar. Bu uly göwrümlü kyssa eserlerinde ýazyjy ýene-de aýal-gyzlaryň durmuşyna ýüzlenýar. Eserde Ajabyň, Abadanyň obrazlarynda garşa düşüp, täleýleri ters gelen gelin-gyzlaryň keç ykballary suratlandyrylýar. Ýazyjy bu powestinde garşa guda bolmak ýaly däbi ýazgarýar.

Berdi Kerbabáýew otuzynjy ýyllardan başlap, çeber terjime işine-de aýratyn uly üns berýär. Ol elli töweregî eseri türkmen diline terjime etdi. Olaryň arasynda L. Tolstoýyň «Hajymyrat» powesti, M. Gorkiniň «Ene», M. Şolohowyň «Göterilen tarp», E.L.Woýniçiň «Gögeýin» romanlary ýaly eserler bar. Ol terjimeler ýazyja juda köp zat berýar. Bu barada onuň özi şeýle diýýär: «Sol terjimeler meniň söýgülü professorlarym boldy. Gidýän wakalaryň esasyna düşünmegi, sýužeti, kompozisiýany nähili gurmagy, obrazy nähili döretmegi, oňa nähili gylyk bermegi men, öni bilen, beýik rus halkynyň beýik ýazyjylaryndan, galyberse, doganlyk respublikalaryň görnükli edebiýatçylaryndan öwrendim».

Çeber terjime hem-de dünýä edebiýatynyň görnükli eserlerini ürç edip öwrenmegi Berdi Kerbabáýewiň döredijilik gözüyetiminiň giňelmegini, çeperçilik ussatlygynyň ösmegine, döredijiligine realizmiň belli-külli ornaşmagyna uly kömek edýär. Yöne şu ýerde bir ýagdaýy-da bellemek gerek. Berdi Kerbabáýewiň döredijiligine uly rus ýazyjylarynyň täsiri hakda gürrüň edilende, birtaraplylyga ýol berilýän mahallary-da

bolýar. Kähalatlarda, uly rus ýazyjylarynyň Berdi Kerbabáýewe ýetiren tásirini häsiýetleriň, situasiýalaryň, konfliktleriň meňzeşliginden agtar-maga synanysyk edilýär. Beýle synanysyk bütinley dogry däldir. Sebäbi Berdi Kerbabáýew döredijiliginde öň dörän eserleriň salan ýoluny, döre-den obrazlaryny, sýužetlerini gaýtalamady. Rus ýazyjylarynyň döredijilik tejribeleri Berdi Kerbabáýewiň öz talantynyň has doly güýjünde ýuze çykmagyna, öz döredijilik ukybynyň has giň gerim almagyna hemayat etdi. Şu meselede bir ýagdaýy unutmaly däl. Her bir tásir ýazyjynyň diňe öz güýjüniň, öz döredijilik zehininiň oýanmagyna ýardam eden mahalynda peýdaly bolup biler.

Ýazyjynyň suratkeşlik stiliniň has kämilleşendigi onuň meşhur «Aý-gytly ädim» romanında has hem äşgär boldy. Ýazyjynyň uzak ýyllar dowamynda irginsiz zähmet çekip döreden bu roman oňa uly şöhrat getirdi, sowet döwrüniň turkmen edebiýatynda uly edebi hadysa boldy.

Berdi Kerbabáýew Watançylyk urşy döwründe şol wagtyň wakala-ryna degişli ençeme goşgusyny, «Watana söýgi», «Kim kimi söýyär», «Doganlar» ýaly pessalaryny, «Gurban Durdy» powestini, «Komissar Geldiýew», «Watan gyzlaryna» oçerklerini, «Aýlar» poemasyny ýazyp okyjylara hödürleýär.

Beýik Watançylyk urşundan soňky döwürde Berdi Kerbabáýew has hem öndümlü işledi. Ol bu döwürde ýazan «Aýsoltan» powestinde pák zähmet bilen parahatçylyk meselesini berk utgaşykly suratlandyrýar. Eseriň baş gahrymany Aýsoltan pagtanyň bol hasyly ugrundaky görevi parahatçylyk ugrundaky görev hasaplaýar. Ol pagtanyň hasylyna aýawly çemeleşmek, ony zaýasyz ýygnamak, Watanymyzyň güýç-kuwwatyny art-dyrmak ugrunda hyjuwlý görevsyär. Ýazyjynyň çuňñur lirizme ýugrulan bu powesti öz döwründe üçünji derejeli Döwlet baýragyna mynasyp boldy.

Berdi Kerbabáýewiň düýpli eserleriniň biri-de onuň «Nebitdag» (1957) romanıdyr. Ýazyjy üç ýyla ýakyn döwrüň dowamynda turkmen nebitçileriniň arasynda ýaşap, olaryň durmuşyny, «gara altın» ugrunda alyp barýan görevlerini çuňdan öwrendi. Durmuşa şeýle ýakyndan aralaşmak öz miwesini berdi. Ýazyjy «gara altın» ussatlarynyň durmuşyndan saldamly eser döretti. Bu eser wagtynda turkmen edebiýaty üçin uly täzelik boldy. Ol okyjylar tarapyndan gyzgyn garşylandy. «Nebitdag» romanı diňe biziň milli edebiýatymızda däl, eýsem öňki bütinsoýuz möçberinde-de işçiler hakda döredilen görnükli eserleriň biri hasaplandy. Oňa edebiýat jem-gyýetçiliği ýokary baha berdi.

Berdi Kerbabaýewe irginsiz gözlegler, täze temalar, problemalar agtarmak has bolan sypatdy. Ýazyjynyň «Gaýgysyz Atabaýew» romanynda hem biziň milli edebiýatyndyda entek ýörelmedik ýoda saýlanyp alnyp-dyr. Romanda türkmen halkynyň durmuşynda uly iş bitiren, soňundan hem şahsyét kultunyň pidasy bolan Gaýgysyz Atabaýew ýaly taryhy şahsyň, döwlet işgäriň giňden tiplesdirýän obrazы öz döwründe ilkinji gezek suratlandyryldy. Ýazyjy Gaýgyszyň obrazыnda iňňän agyr we ýowuz şertlerde garamaýak halkyň arasyndan ösüp ýetişen intelligentiň, halkymyzyň ykbalynda uly rol oýnan, türkmenleriň bitewiligi ugrunda göreşen, merdana döwlet işgäriň keşbini örboýuna galдыrýar. Roman-da Gaýgyszyň egindeşleri bolan Aýtakow, Paskuskiý, Sähetmyradow, Cary Wellekow, Myrat Agalyýew, Muhammetguly Atabaýew ýaly intelligentleriň obrazlary-da ep-esli aýdyňlaşyর.

Ýazyjynyň «Suw damjası – altyn dänesi» atly romany-da öz döwründe okyjylar tarapyndan gowy garşylandy. Bu uly görwümlü romanda Garagum kanalynyň edermen gurluşykçylarynyň durmuşyndan we gahrymançylykly işlerinden söz açylýar. Bu eserde biz ýene-de «Aýgytly ädim» romanynda özünü söydüren gahrymanlar we olaryň nesilleri bilen duşuşyarys.

Berdi Kerbabaýew türkmen dramaturgiýasynyň ösmegine-de düýpli goşant boldy. Ol onlarça pýesanyň we birnäçe librettoneyň awtory-dyr. Dramaturgyň galamynyň aşagyndan çykan «Göterim», «Hüýrluk-ga-Hemra», «Halk şahyry», «Aýgytly ädim» ýaly pýesalary türkmen dramaturgiýasynyň şowlý eserleri hasaplanylýar.

B. Kerbabaýewiň «Göterim» (1936) pýesasynda halkyň bol suw hakdaky arzuwlary, bu ugurdaky göreşleri görkezilýär. Pýesada Batyr, Zeýnep, Nazar ýaly hyjuwlý yaşlar suw ýetmezligi zerarly ulanylman ýatan mes toprakly meýdanlara suw getirmek ugrunda işeňnir göreşyärler. Şol göreşlerde olaryň asylly häsiýetleri aýan bolýar.

Awtoryň «Hüýrlukga-Hemra» (1940) pýesasy adybır türkmen dessan-nyň esasynda döredilipdir. Dramaturg pýesasynda folklor eserini döredi-jilikli işläp, oňa täze öwüşgin bermegin ebediyetini tapypdyr.

Berdi Kerbabaýew «Halk şahyry» (1941) atly pýesasynda türkmen poýeziýasynyň guwanjy Magtymgulyň durmuşyna ýüzlenýär. Bu drama eserinde ilkinji gezek şahyryň edebi obrazyny döretmäge synanyşyk edilýär. Pýesada Magtymguly garyp-gasarlaryň hossary, hakykat, adalat ugrunda göreşiji, halkynyň ykbaly ugrunda dyngysyz alada edýän adam,

uly şahyr hökmünde suratlandyrylýar. Eserde Azady, Çowdur, Meňli ýaly gahrymanlaryň obrazlary-da uly täsir galdyryár.

Berdi Kerbabaýew «Aýlar» poemasynyň esasynda «Abadan» librettosyny-da döredýär.

Awtoryň iň şowlý drama eseri adybir romanynyň esasynda döreden «Aýgytly ädim» pýesasydyr. Türkmen dramaturgiýasyny baýlaşdyran bu eser şahnamamyzyň bezegine öwrüldi.

Berdi Kerbabaýew tutuş döredijiliginiň dowamýnda körpe okyjylary ýatdan çykarmady. Olar üçin iň gzyzkly çeper eserler döretti. Awtoryň «Batyr», «Yhlasa – Myrat», «Çekişmän, bekışmez» ýaly eseleri bolşa, çagalaryň meşhur kitaplaryna öwrüldi. Ýazyjy çagalar üçin halk döredijiliginiň sýužetlerini tázeden işlemek bilen hem gzyzkly eserler döretti. Awtoryň «Jonnuk batyr», «Kyrk ýylan», «Japbaklar» ýaly eserleri munuň aýdyn mysalydýr.

Berdi Kerbabaýewiň döredijilik gözlegleri juda köptaraply. Onuň ýol ýazgylary, tankydy makalalary, terjime eden eserleri, halk döredijiligini, klassyk şahyrlaryň eserlerini toplamak, çapa taýýarlamak ugrunda eden işleri hakda-da uzak gürrüň etmek mümkün.

«AÝGYTLY ÄDIM» ROMANY

Durgunlyk döwrüniň edebiýatynyň iň naýbaşy eserleriniň biri «Aýgytly ädim» epopeýasydyr. Bu eser türkmen edebiýatynda ilkinji monumental realistik romandır. Eserde Oktýabr agdarlyşygy we raýatlyk urşy döwründe türkmen halkynyň ykbalynda bolup geçen özgerişler görkezilýär. Adamlaryň aň-düşünjesindäki, häsiyetindäki ruhy hem ahlak prosesler yzaranylýar.

Berdi Kerbabaýew bu romany döremek üçin ýigrimi ýyl töweregى irginsiz zähmet çekýär. Türkmenistanda Oktýabr agdarlyşygy, raýatlyk urşy döwründe bolup geçen taryhy wakalary, halkyň durmuşyny, arhiw materiallaryny, beýleki çeşmeleri çuňdan öwrenýär.

Ýazyjy romany ýazmaklyga ýigriminji ýyllaryň ahyrlaryndan girişyär. Ondan kabisir bölekler 1935-nji ýylda «Aýna we Artyk» diýen at bilen «Sowet edebiýaty» žurnalynda çap edilýär. Roman üç kitapdan ybarat. Onuň birinji kitabı 1940-njy ýylda özbaşdak kitap bolup çykýar. Roman tutuşlygyna 1949-njy ýylda çap edilýär. Roman köp babatda şowlý çykýar, ol okyjylaryň, edebiýat jemgyéteçiligininiň makullamagyna mynasyp bolýar. Emma özünden talapkär ýazyjy romana edilen dürli bellikleri, isleg-arzuwlary, hat-da ýokardan berilýän resmi görkezmeleri nazarda tu-

tup, ony öwrän—öwrän täzeden işleýär. Romanyň täzeden işlenen we üsti doldurylan warianty 1955-nji ýýlda neşir edilýär. Elbetde, romany täzeden işlemek onuň hilini ep-esli gowulandyryar. Emma onuň zyýanly bolup çykan pursatlary-da bar. Olar administratiw buýruk beriji sistemanyň görkezmeleri boýunça ýazyjynyň romana girizen düzedișleri bilen bagly. Ol düzedișler, esasan, Eziz hanyň obrazyna hem-de onuň bilen bagly wakalara degişli. Şeýlelikde, ýazyjy ýokardan berlen görkezmelere laýyk etjek bolup, Eziz hanyň obrazynyň hem onuň bilen bagly wakalaryň realistik derejesini gowşatmaga, galypa tabyn etmäge mejbur bolýar.

Şeýle-de bolsa, «Aýgytly ädim» romany durgunlyk döwrüniň edebiyatynda uly edebi hadysa boldy. Ol diňe bir Berdi Kerbabáýewiň özüne däl-de, sowet döwrüniň bütin türkmen edebiyatyna uly şöhrat getirdi. Ol öňki soýuzyň halklarynyň ençemesiniň diline terjime edildi. Roman daşary ýurtlaryň ýigrimiden-de köpüsiniň dillerinde çap bolup çykdy. Şeýlelikde, ol dünýä edebiyatynyň genji-hazynasyna goşuldy.

Elbetde, her bir hadysa özüne taryhy konkretlikde seredilmegini talap edýär. Sebäbi hiç bir wakany onuň dörän döwründen, taryhy şertlerinden üzne göz öňüne getirmek mümkün däl. «Aýgytly ädim» romany-da şahsyét kultunyň, totalitar sistemanyň hökmürowan döwründe döredilli. Şeýle bolandoň, bu romanyň hem kommunistik ideologiyanyň, aşa syýasylaşdyrmanyň täsirlerinden çetde galyp bilmejegi hak. Oňa hiç hili mümkünçilikde ýokdy. Emma şeýle-de bolsa, romanyň gahrymanlarynyň obrazlaryna hiç mahal arzsy ölçmejek uly adamkärçilik sypatlarynyň, ynsançylyk häsiýetleriniň, watançylyk, dostluk, ideýalarynyň, umumy adamzada mahsus bolan ruhy hem ahlak gymmatlyklarynyň, gumanistik hem progressiw pikirleriň siňdirilendigini inkär etmek bolmaz. Şu sypatlary bilen roman häzirki döwrüň adamlary üçin-de gymmatlydyr. Şeýle-de, romanyň diliniň biçak baý hem kämildigini, halkmyzyň dil baýlygynyň ähli öwüşgünlerini özünde jemleýändigini, tutuşlygyna romanyň biçak ýokary çeperçilikde ýazylandygyny, suratkeşlik stiliniň uly nusgasydygyny bellemezlik mümkün däl. Şeýlelikde, roman ençeme babatda halkmyzyň ruhy, estetiki-emosional isleglerine laýyk gelýär. Şeýle-de, romanda suratlandyrylyan wakalar biziň taryhymyz, romanyň özi-de edebiyatmyzyň taryhynda yz galdyran edebi hadalaryň biri. Hiç bir aňly-düşünjeli halk öz taryhyndan, edebiyatynyň taryhyndan yüz öwürmez. Onuň güýcli hem aşgyn taraplaryny seljerip öwrener. Şeýle bolandoň «Aýgytly ädim» romany-da çuňdan öwrenilmäge mynasypdyr.

«Aýgytly ädim» romany türkmen halkynyň durmuşynda bolup geçen dartgynly wakalara baýlygy bilen tapawutlanýar. Onuň birinji kitabynda türkmen obasynyň Oktýabr agdarlysygynyň öň ýanyndaky ýagdaýlary, 1916-nyýlda Tejende bolan gozgalaň hem onuň şowsuz gutaryşy görkezilýär.

Berdi Kerbabaýew öz halkynyň durmuşyny, taryhy wakalaryny, däpatatlaryny, edim-gylýmlaryny juda cuňdan bilyär. Şonuň üçin-de, ýazyjy romanyň birinji kitabynda agdarlysygyň öň ýanyndaky türkmen obasynyň keşbini, dürli gatlaklaryň, toparlaryň pikir-hyýallaryny, isleg-arzuwlaryny, matlaplaryny, garşylyklaryny bütin aýdyňlygy bilen realistik suratlandyrmagyň hötdesinden gelipdir.

Romanyň ikinji kitabynda 1917-nji ýylyň fewral agdarlysygy netijesinde ak patışsanyň synmagy, Oktýabr agdarlysygynyň ýeňşi hem sowet hökümetiniň gurluşy görkezilýär.

Romanyň üçünji kitaby raýatlyk urşunyň wakalaryna, ak gwardiýaçylaryň uly ýeňlisini suratlandyrmaga bagışlanýar. «Aýgytly ädim» romanynda dürli gylyk-häsiyetli, edim-gylýmly gahrymanlaryň uly topary hereket edýär.

Artygyň obrazy. Romanyň esasy gahrymany Artyk Babaly. Ol eserdäki wakalara başdan-aýak gatnaşýar. Ol romanda çylşyrymly durmuş ýolunu geçýär. Artyk garyp daýhanlaryň wekili. Kakasy baýyň goýunlarynyň yzynda çölde heläk bolýar. Artygyň 50 ýaşly Nurjahan atly ejesi, 12 ýaşly Şeker diýen uýasy bar. Ol ýykma-ýykylma güzeran dolandyrmak, garyp maşgalany hor-homsy etmezlik üçin, gije-gündiz başyndan gum sowrup işleýär. Emma şonda-da, onuň göreni görgi, edeni bergi bolýar. Irginsiz zähmet, agyr durmuş ony esli taplaýar. Zandy pák, düşbi ýigit Artykda ençeme gowy häsiyetiň başlangyçlary döräp, kämilleşip ugraýar. Ol dosty Aşyrdan, beýleki daýhanlardan obada bolýan adalatsyzlyklary gowy duýýar. Aşyr bilen eden gürrüňinde Artyk şeýle diýýär: «... suw sanaşygynda, hada paýlaşygynda, nobat aýlanyşygynda seniň, asyl köpüñiziň agzyňyz mumly ýaly, geplemezlige dil baglaşan ýaly, hiç biriňiz jyňkyňzy cykaraňzok... eger biz hemmämiz bir cukura tüýkürsek, her ýapdan kyrk-elliläp, ißsiz suw artdyrylamydy! Mirabyň hadasy bize gezek gelende uzap, baýlara gezek gelende gysgalarmydy?.. Halnazara meňzeşler biziňkä iki esse artyk eken ýerlerini ýanjasuwaranlarynda, biziň şüdüğärimiziň çeti tozap ýatarmydy?.. Elbetde, şu bolşumyz ýaly, meni urany – hudaý ursun diýip, guýrugymyzy ýamzamyza gysyp ýörsek, biziň ýalymyz-da bolmaz, ýalagymyz-da!»

Görnüşi ýaly, Artyk ildeşleriniň boýnuboşlygyndan, olaryň adalatsızlyklara garawsyz kaýyl bolup ýörüşlerinden zeýrenyär.

Artyk adalatly ýigit. Ol mirap saýlansa, etjek işlerini şeýle göz öňüne getirýär «...Baýa gezek gelende, hadam gysgalyp, garyba ýetende uzama-jagyna aklym ýetýä... men ozal-a mirap bolman, eger bolaýsam, Halnazar baý ýalylaryň guly bolup, halkyň suwuny baýlara içirmen. Olar ýaly emejin guzularyň siňrigine örän berk kakaryn!»

Emma ol döwründe, beýle adalatlylyk nirede! Adalatsızlygyň şarpygyny Artygyň hut özi datýär. Oba daýhanlary pæk ýürekli, adalatly ýigit Artygy miraplyga görkezýärler. Emma baýlar hem olaryň tarapdarlary dürli aldaw-hile bilen Halnazar baýy mirap saýlaýarlar.

Artyk ganygyzgyn, hiç kesden gep alyp galýan adam däl. Mirap saýlaýan mahalynda baý ogly Bally äsgermezçilik edip, oňa «Artygyň iti barmydyr, ýalagy bor ýaly» diýende, Artyk ony ýangynly sözler bilen duzlaýar.

Artyk diňe zeýrenmek, nägilelik bildirmek bilen çäklenmeyär. Ýeri gelende, galplygyň, adalatsızlygyň garşysyna gönüden-göni çykyş etmekden hem çekinmeyär. Gazy-haşar işine mirap Halnazar baý galplyk edýär. Garyp garawsyz adamlara gezek gelende, onuň hadasy uzaýar, barly, agyzly adamlara nobat ýetende gysgalýar. Emma Artyk Halnazar baýy galplygynyň üstünde tutýar. Artyk miraby ikinji gezek ölçemäge mejbur edýär. Gaýtalap ölçüände, hadanyň bir ädim ýetmeyänini anyklaýar. Şondan soň, başga ýerlerde Halnazaryň hadasy süýnüp-gysalsa-da, Artyga gezek gelende uzamaýar...

Artyk biri-birinden ýakımsız iki habar eşidýär. Birinjiden, Halnazar baý dürli pirimler gurup, Artygy päleçilige ýazdýrýar. Artyk päleçilige gitmeli. Ikinjiden, Halnazar baý Artygyň söygüllisi Aýnany öz telpesi agan ogly Balla alyp bermek üçin, toýuň sähedini belledýär. Bu ugurlar Artygyň enter-pelegini aýlaýar. Artyk dosty Aşyr bilen geňeşip, onuň kömeginde Aýnany alyp gaçýar. Emma onuň hereketi şowsuz tamamlanýar. Aýna Halnazar baýlar tarapyndan ele salynýar. Mundan soň ugruny ýitiren Artyk şähere barýar. Artyk hiç mahal kynçylyklaryň öňünde müzzer-meyär. Elden-ayakdan düşüp oturybermeýär. Ol dura-bará hyjuwlanyar, kämillesýär, barha okgunly hereketler edýär.

Artyk obasyna gelip, ýene-de Aýnany alyp gaçýar. Olar ele düşýärler. Artygy tussag edip, Aşgabat türmesine ugradýarlar. Artyk şeýle ýagdaýa düşse-de, ruhdan düşmeýär, hiç hili ejizlik etmeýär. Ol tussag edenler-

inde, Halnazara wolostnoýlara garap şeýle diýýär: «Heý, haramzadalar! Agaňza arkaňzy daýap, näçe wagt hykyrdaşarkaňyz!»

Şeýlelikde, Artyk mert, öz adamçylyk mertebesine sarpa goýmagy başarýan, arly-namysly ýigit hökmünde göz öňüne gelýär.

Aşgabat türmesi-de Artygy taplaýar. Ol dost-duşmanlaryny has gowy saýgarýär. Täze adamlar bilen dostlaşýar. Ol türmeden çykan dessine rus doston Iwan bilen duşuşýar. Dosty we onuň aýaly biçak mähir bilen kabul edýär.

Artyk obasyna gelip, ejesidir uýasyna gowuşýar. Halnazar baýlary uly namysa góýup, Aýnany alyp gidýär.

Maşgala ýagdaýy birneme kadalaşsa-da, adalatlylyk, hak işi, il bähbidi ugrunda görüşmegi endik edinen Artyk oýünde gol gowşuryp oturyp bilmeýär.

Artygyň obrazynyň ideýa-estetik gymmaty, öwredijilik ähmiýeti az däl. Artygyň obrazynnda iki sosial güýjüň arasynda ikirjiňlenýän daýhanlaryň keşbi ynandyryjy görkezilýär. Şeýle-de, önde eden gürrünlerimizden belli bolşy aýaly, Artygyň obrazynnda ençeme ajaýyp sypatlar öz şöhlelenişini tapýar. Ol pák ýurekli, doğrucyl, eserdeň, dosta wepaly, hak iş üçin, adalat üçin görüşmäge elmydam taýýar, biçak hyjuwly adam. Artygyň başga-da gowy sypatlary bar. Ol zähmetsöyer, işeňnír. Söygä wepaly, ahlak taýdan arassa, birsözli ýigit. Artygyň bu häsiyetleri umumy adamzat ruhy hem ahlak gymmatlyklaryň talaplaryna laýyk gelýär.

Aýnanyň obrazy. «Görogly», «Gorkut ata» eposlarynda, türkmen dessanlarynda, klassyky edebiýatda aýal-gyzlaryň obrazlary döredildi. «Aýgytly ädim» romanynda-da bu ugurdaky däplerimiz dowam etdirildi. Romanda aýal-gyzlaryň uly estetiki, emosional ähmiýete eýe bolan realistik obrazlar döredildi. «Aýgytly ädim» romanynda Aýnanyň obrazy uly orun tutýar. Aýnanyň obrazy sowet döwrüniň edebiýatynda döredilen iň şowlý zenan obrazlarynyň biridir. Onda türkmen aýal-gyzlaryna mahsus bolan ajaýyp gylyk-häsiyetler ýokary çeperçilikde şöhlelenýär.

Aýnada içki hem-de daşky gözellik tebigy utgaşýar. Ol edep-ekramly, salykatly, uly adamkärçilikli, tebigy akyllı, mähirli, buýsançly. Şonuň bilen birlikde ol görmegeý, syratly, berk bedenli, sagdyn synaly, ajaýyp keşpli gyz.

Aýna öweý enäniň elinde önüp-össe-de, gyz næzikligini, gözelligini saklaýar. Zähmetsöyer gyz bolup ýetişýär. Özem her bir eden işini uly ussatlyk, ezberlik bilen edýär.

Aýna ýagdaýlara görä nirede nähili hereket etmelidigini, özünü nähili alyp barmalydygyny gowy bilýär. Artygy çyn ýurekden söýýär. Emma

duýgusyny ilden gizleyär. Çolalykda, suw başynda duşanlarynda-da, göz bilen gepleşip, üm bilen düşünişmegi başarıyär.

Aýna öweý enäniň pula gyzyp, çem gelen ýere satjagyny gowy bilyär. Bu ýagdaý ony gaty biynjalyk edýär. Emma ol ilkibada adamkärçilik bilen eneliginin göwnüni tapyp bolar öýdýär. Eneligue hoş sözler aýdyp ýalbarýär. Emma netije çykmaýär. Eneligi ony Halnazar baýyň dul galan ogly Balla bermegi berk ýüregine düwyär. Aýna söýgüsine wepaly gyz. Çykgynszыz ýagdaý döreýär. Emma Aýna özünü ýitirmeýär. Ol Artyga «Ölsem ýeriňki, ölmesem seniňki» diýip söz berýär. Sözünde-de tapylyär. Başga hiç hili çykalga galmansoň, ol aýgytly hereket edýär. Artyk bilen gaçýar. Emma ele salynýar. Hut şu pursatdan başlap onuň ýokary dere-jedäki mertlik, çydamlylyk ýaly häsiyetleri täsirli formada ýuze çykýar. Ol kowgunçylaryň öñünde sähelçe-de ejizlemeýär. Özüni biçak mert alyp barýär. Gamçy bilen urup, endamyny persala edenlerinde-de kim bilen gaçandygyny aýtmaýär. Baý ogly Ballyny, yzcyny it masgarasy edip da-laýär.. «Etimi dogram-dogram edip, itiň öňüne atsaň-da, menden jogap almarsyň! Men seniň ýaly itiň goýnuna girenimden, ýeriň astyna girennimi müň esse gowy gorerin!.. Men aýal bolsam-da, öz ýoldaşymy ele berer ýaly, siziň kimin satlyk adamlar hilinden däl!».

Aýnanyň hereketlerini oba adamlary makullaýarlar. Olar: «Aýna är işini etdi. Halnazaryň agzyny ýer garbatdy» – diýip, mert gzyň eder-menligine uly baha berýärler.

Artyk türmä düşensoň, Aýna ýene-de eneligiň sansyz tereneli sözlerini eşidip ýaşamaly bolýar. Şeýle-de bolsa, ol ýan bermeýär. Artyga bolan söýgusi, guwanjy barha artýar. Ol has merdemleşýär. Nadara eneliginin yüzüne gelip, oňa berk gaýtawul berýär. Özüniň ar-namysyny, mertebesini saklap, Artyga garaşýar.

Aýna gerek ýerinde her bir erkek kişiniň ornunda durup bilýär. Artyk ýok mahaly waqsyýana adamlar tarapynda maşgalanyň üstüne uly howp abananda, Aýna gahrymanlarça hereket edýär. Artygyň, maşgalanyň na-mysyny näkes adamlardan eli ýaragly goraýar. Şeýlelikde, Aýna özüniň ajaýyp häsiyetleri, öz ykbaly ugrundaky tutanýerli görüşleri bilen okyjylaryň uly söýgüsini gazanýar.

Aşyryň obrazy. Romanda Aşyryň obrazyna-da uly orun berilýär. Ol agras, sada daýhan yigidi. Ol ilki döwürlerde obada bolýan adalatsızlyklar hakda oýlanybam durmaýär. Ähli zadyň bolmalysy şeýledir diýip pikir edýär. Emma soňabaka agyr durmuşyň, aýrylmaz dosty Artygyň

täsiri netjesinde, ol agy-garany saýgarylyp ugraýar. Adalatsyzlyk edýän baýlary, emeldarlary ýigrenip başlaýar. Olara garşy göreszýän Artygyň hereketlerini makullap, oňa duýgudaşlyk edýär. Onuň tarapyny çalýar. Ol dosta wepaly, ýürekdeş ýigit. Aşyr Artyga Aýnany alyp gaçmagy maslahat berýär. Şeýle-de, Aşyr agyr pursatlarda Artygy, Aýnany ruhy taýdan goldap durýar. Şeýlelikde, hakyky dostluguň nusgasyny görkezýär. Aşyr hem durmuşyň aýj şarpyklaryny dadýar. Päleçilik hem Aşyra hupbat baryny ýuwutdýrýar. Şonuň bilen birlikde päleçilik onuň gözýetimini, dünýägaraşyny hem artdyryär.

Aşyryň soňky hereketlerinde kommunistik ideologiyanyň, aşa syá-sylaşdyrmagyň hem täsirleri duýulýar. Muňa seretmezden, Aşyr pák ýurekliliği, dosta wepalylygy, maksada okgunlylygy, görëşijiliği bilen ýatda galýar.

«Aýgytly ädim» romanynda köp sanly personaž hereket edýär. Olaryň her biriniň öz keşbi, edim-gyllymy bar. Dürli gylyk-häsiyetli, realizmiň talaplaryna laýyk edilip döredilen şeýle obrazlar eseriň çeperçiliginiň ýokary bolmagyny üpjün edipdir.

ROMANYŇ ÇEPERÇİLİĞİ

Berdi Kerbabaýewiň çeperçilik ussatlygy «Aýgytly ädim» romanynda has aýdyň, has doly ýuze çykdy. Bu roman ýazyjyny uly söz ussatlarynyň hataryna goşdy.

«Aýgytly ädim» romany biçak uly göwrümlı, köp planly eser. Roman-epopeýa. Berdi Kerbabaýew şeýle uly göwrümlı eseriň çylşyrymly kompozisiýasyny döretmekde uly ussatlyk görkezdi. Ozaly bilen, bellemeli zat: eserdäki wakalar döwür bilen, döwrün ösüşi bilen berk baglylykda ösüp ýaýbaňlanýar. Goşa obasyndaky daýhanlar arasyndaky başlanan wakalar kem-kemden ösüp, bütin ülkäni, Türküstany, ondan hem giň territoriýalary öz içine alýar. Ilki Halnazar baý, Artyk ýaly daýhanlaryň arasynda başlanan garşylyklar ýaýbaňlanyp, olara ähli sosial toparlar gatnaşýar. Romanyň kompoziýasiýasy berk. Onda artykmaç, eseriň baş ideýasyndan çetde galýan wakalar ýok. Wakalaryň biri beýlekisiniň içinden döreýär. Olar bir-birleri bilen ykjam baglanyşýar. Şeýlelikde, romanyň kompozisiýasy eseriň baş ideýasyny, ondaky gahrymanlaryň häsiyetlerini, edim-gyllymlaryny, içki dünýälerini, olaryň ruhy keşbindäki uly sosial özgerişlikler giňden açyp görkezmäge hyzmat edýär. Eserdäki wakalar dürlü sýužet liniýasy boýunça ösdürilýär. Barlyşyksız sosial toparlaryň çaknyşyklary, görëşleri esasynda romanyň kompozision bitewiligi emele

gelyär. Eserde biri-birine gapma-garşy durýan toparlaryň hereketleriniň parallel suratlandyrylmagy dürli sosial toparyň hakyky yüzünü, matlaplaryny, ahlak keşplerini, isleg-arzuwlaryny has doly, has aýdyň göz öňüne getirmäge kömek edýär.

Berdi Kerbabaýew bir wagtyň özünde köp ýerde gidýän wakalary, köp adamyň hereketlerini suratlandyrmagy hem olary biri-birine baýlaşdyrmagy, bir giden sýužet liniýalaryny uly bir sýužet akymyna birleşdirmegiň hötdesinden gelýär.

Berdi Kerbabaýew romanda öz gahrymanlarynyň durmuşynyň dartgynly, jygbä-jygly pursatlaryny saýlap seçip alyp görkezmegi başarıyar. Gahrymanlaryň häsiyetleri ýiti dramatik situasiýalarda, garaşylmadyk, duýdansyz hereketlerinde doly hem täsirli açylýar. Şeýle ýagdaýlarda olaryň ruhy sarsgynlyklary, içki dünýäleri has hem aýdyň bolýar.

Berdi Kerbabaýew eserdäki wakalary, konfliktleri ideýa-estetiki maksatlara tabyn etmekde, olardan peýdalanmakda uly ezberlik görkezýär. Wakalar, garşylyklar öz-özlügindäki zatlar däl, olar ýokary derejede gahrymanlaryň ruhy dünýälerini, gylyk-häsiyetlerini açyp görkezmäge hyzmat etdirilýär.

Ýazyjy romanda okyjyaryň ünsüni özüne çeker ýaly gzyykly, şol wagtyň özünde hem çuň ideýa-mazmunly, ýiti psihologik hem ahlak meselelerini çözüzmäge ukyplı sýužet liniýalaryny gurmagy başarypdyr.

Berdi Kerbabaýewiň ussatlygy – eseriň wakalary janly, göz öňüne gelýär. Dogry, wakalary janly suratlandyryp görkezmek realistik proza eserlerinden edilýän esasy talaplaryň biri. Emma bu meßeledede Berdi Kerbabaýew has belent derejä göterilýär. Ol ähli suratlandyrýan zadyny, wakasyny, hadysasyny, iň kiçijik alamatlary, dürli öwüşginleri bilen okyjynyň göz öňüne geler ýaly edip şekillendirýär. Özem olar ýöne bir suratlandyryp görkezme däl-de, şahyrana, awtoryň ylhamyna eýlenen suratlandyrma:

«Gzyň iki göwsuniň üstünden sallanýan uzyn gara saçlar, alaşanyň dyzamagyna garaman, Artygyň aýaklaryna duzak bolup çolaşana döndi. Onuň ak ýüzünde balkyldaýan gara gözleri Artygyň görejine bolmasa, parlap duran bagt ýyldyzy ýaly bolup duýuldy. Onuň şayly börüğine, gyzyl çáýylan guppasyna ýaňy ýerden saýlanan günüň şöhlesi düşüp, suw ýüzünde, ýap ýakalarynda çyr ýaly ýalpyldy ornatdy».

B. Kerbabaýewiň galamynyň aşagynda ähli zat janlanýar, herekete gelýär, edil durmuşyň özündäki ýaly, tebigy bolşunda göz öňünde peýda bolýar:

«Kem-kemden galkyjaklaýan mele suw nobury dolabara edip çáýkanyp ýatyrdy. Ol öz ýüzünde okara-okara öýjükler ýasap, öwşün atýan ýaly lagyrdap, towlanjyrap, süýnüp barýardy».

Beýle mysallary romandan el uran ýeriňden tapmak mümkün. Bu ýagdaýlar Berdi Kerbabáýewi suratkeş ýazyjy diýmäge, suratkeşligini onuň stil aýratynlyg hasaplamaǵa esas berýär.

«Aýgytly ädim» romanynda türkmen diliniň çepeçilik serişdeleriniň täsin nusgalaryna duşmak mümkün. Awtoryň ulanýan meňzettmeleri-de çepeçiliği, täsirliliği bilen tapawutlanýar:

«Dor alaşa sallanjyrap, käkilik ýaly ýorgalap barýar. Onuň toýnaklarynyň aşagyndan zyňylýan tokgaja gumlar ýagyş gurbagasy ýaly bökjekeleşdi...»

Romanda metaforalar-da ýerlikli ulanylýar:

«Aýnanyň elliř ýanlygy çáykasa-da, ýüregi Artyk bilen bile gidipdi».

«Garaňky ýorganyny üstünden serpip, gara ýer ýeňillik bilen dem aldy».

«Aýgytly ädim» romany özboluşly, şahyrana epitetlere baýlygy bilen tapawutlanýar. Özem epitetler eseriň çepeçiliğine, wakalaryň akgynlygyna uly täsir edýär.

«Ulgam-ulgam gumlaryň, aňnat-aňnat çölliřiň üstünden taýyp gelýän pessaý şemal çaly-çerkezleriň, çogan, ýowşanlaryň, gülli-gülälekli gök otlaryň çygly, ýakymly ysyny getirdi».

Adatça «antiteza» diýlende, biri-birine gapma-garşy sözleri aňlatmalary ýatlamaǵ bilen çäklenilýär. Emma Berdi Kerbabáýew ondan uly çepeçilik serişdesi hökmünde peýdalanýar. Onuň tutuş ansamblyny, ýagny uly toparyny ulanmak bilen, gahrymanlaryň häsiýetlerini täsirli açyp görkezýär: «...Ýassy okalmagyna mähetdel ýanyny ýere berýän – Mama. Gijesine iki mahalyna turup, düye sagýan – Aýna. Uzak gije horruldysyny pozman, çäserip ýatýan – Mama. Daňyň alagaraňkysynda arkasy bilen suw çekýän, çay gaýnadýan – Aýna. Demini alan goşa çäýneginiň çayyny dercirap içýän – Mama. Dokmanyň üstünde gün bilen bile dogýan – Aýna. Meret atlanylýap gidenden soň, guşluk ukusyna gyşarýan – Mama. Yzly-yzyyna çitip, gyryp halyň gölüni bitirýan – Aýna. Guşluk ukusyny alandan soň, käbir goňşy bilen gybata girýän, çenden söğüşýän – Mama. Gara işe bulanýan, kir ýuwýan, içérini süpürýän, kül atýan – Aýna. Öz hatarynda, Mamanyň agzy bilen aýdanda, oňa gün bermeýän, ony ukudan goýyan hem – Aýna.

Berdi Kerbabaýew çeper portret döretmegin hem ussadydyr. Ýazyjy, köplenç, gahrymanlaryň portretini kem-kemden döredýär. Özem ony başga biriniň synlamagynda berýär. Awtor portreti öz-özlügindäki zatlar hökmünde şekillendirmeýär. Ondan uly çeperçilik serişdesi hökmünde peýdalanýar. Portretler gahrymanlaryň individual özboluşlygyny, ruhy ahwalatyny, içki gala-goplugyny we ş.m. açyp görkezmäge ýokary derejede hyzmat etdirilýär: «Aşyr gürrüň arasynda gözünüň gyttagyny Aýna bakan aýlady. Aýnanyň buldurap duran ýüzünde bir solgunlyk bardy. Ol agyr ýadan adama meňzeýärdi: gyrmazy öwüsýän doly ýaňaklary biraz pakgarýan ýalydy, gabaklarynyň ýellenmegi – ençe günüň ukusyndan galan ýalydy, oýnaklap duran gözleriniň şöhlesi biraz öcen ýalydy, bâbenekleriniň öni ümezlän ýalydy. Onuň görnüşinde bir ünji, ýüzünde bir gaýgy bardy».

«Babahan arçynyň keşbi üýtgedi. Onuň boýnundaky gök damarlary tis-gindi, burny müňküldedi, maňlaýyndaky ýygirtylar rahat durmady, kömür ýaly gözü ojaga direldi, barmaklaryny şakyrdatdy, halynyň üstüne jygyladyp tüýkürenini duýman galdy. Ol ardynyp, bogazyny näçe arçadym hasap etse-de, sorag berende, sesi boguk çykdy».

Romanda gahrymanlaryň eşikleri-de, öý goşlary-da çeperçilik funksiyany ýerine ýetirýärler. Olar häsiýeti açmaga, gahrymanyň güzeran ýagdaýyny görkezmäge hyzmat edýärler.

Eserde peýzaž kartinalaryndan-da giňden peýdalanylýar. Peýzaž kartinalary käte tutuş döwrüň keşbini, käte gahrymanlaryň ruhy ahwalatlaryny açyp görkezmek üçin ulanylýar. Olar özleriniň reňbe-reňligi, dürlü öwüşginlere, nagylara baýlygy bilen tapawutlanýarlar.

Ýazyjy elmydam obrazlylygy saklamaga jan edýär. Mümkin boldugyaça gahrymanlary, wakalary öz adyndan häsiýetlendirmekden gaça durýar. Olara ol ýa-da beýleki personažyň garaýsy boyunça baha berýär:

«Umsagül gözüniň gytagy bilen Mama seredip otyrды. Ol öz ýanyndan Mama baha berip: «Yňdarma gyrnak bolsaň gerek!diýip düşündi. Eger ony yndaryp bolsa, onuň garşysynda hiç bir güýjüň daýanyp bilmejegine ynandy: öweý enä öz täsirini ýetirip biljegine-de müňkürlük etmedi. Ol bolmanda-da, tereziniň Mamaly taýynyň Meretli taýyndan agyrdygyny bilýärdi. Mamanyň ýanyна gelşi hem şonuň üçindi».

Roman çuň manyly atalar sözüdir nakyllara baý. Eserde «Eşek semrese, eýesini deper», «Alaryny bilse, allasyny gaýgyrmaz», «Iti bolmadygyny ýalagy bolmaz», «Dok çäýkanman, aç doýmaz», «Akyl ýaşda bolmaz,

başda bolar», «Mollasy köp bolsa, toklusy haram öler», «Güýji ýetmez – göre galar», «Haýyrly mal eýesini tapar», «Gorkagy kowsaň, batyr bolar» ýaly köp sanly nakyldyr atalar sözleri ýaly ýerinde ulanylýar. Beýle ýerlikli atalar sözüdir nakyllar gürrüňleriň cuň manyly hem täsirli bolmagyna öz goşandyny goşupdyr.

Görüp geçişimiz ýaly, «Aýgytly ädim» romanı türkmen edebiýatynyň görnükli eserleriniň biri hasaplanmaga mynasypdyr. Ol dünýäniň köp diline terjime edildi. Roman esasynda döredilen «Aýgytly ädim» filmi türkmen kino sungatyna uly abraý getirdi. Ol film örän şowly bolup çykdy. Ol dünýäniň köp ýurdunda tomaşaçylar tarapyndan gyzgyn garşylandy. Dürli baýraklara mynasyp boldy. Bu roman esasynda döredilen adybir drama eseri-de türkmen sahnasyň bezegi boldy. Ol iň şowly pýesalaryň biri hökmünde ykrar edildi.

Berdi Kerbabaýew türkmen edebiýatynyň taryhynda özüne orun almaga, öwrenilmäge mynasyp söz ussadydyr.

ROMAN – EPOPEÝA BARADA DÜŞÜNJE

Epiki kysymyň iň uly görünüşi romandyr. Ol uzak döwri, köp sanly durmuş wakasyny öz içine alýan, ençeme gahryman hereket edýän, giň planly eserdir. Onda ysanyň tutuş ömür ýoly ýa-da çylşyrymlı, köptaraply durmuş hadalary suratlandyrylýar. Hakyky roman bolmak üçin diňe bir uly göwrüm ýeterlik däldir. Onuň üçin romanlyk pikirlenme, paýhas zerurdyr. Ýazyjynyň suratlandyryán durmuşy, gozgáyan problemasy hakda bitewi, düýpli, özboluşly çeperçilik konsepsiýasy bolmalydyr. Hakyky roman cuňňur jemgyýetçilik mazmuny, uly çeperçilik açыşlary, şahsyýet derejesine ýetirilen adam häsiýetlerini, düýpli filosofiki pikirleri talap edýär.

Türkmen edebiýatyna roman žanry ymykly ornaşdy. Durmuş hakykatyny giňden suratlandyryán H. Derýaýewiň «Ykbal», A. Gowşudowyň «Perman», romanlary ýaly bu žanryň uly nusgalary peýda boldy.

Roman žanrynyň bir görünüşine **epopeýa** diýilýär. W.G. Belinskiý epopeýany «sungatyň täji» diýip atlandyryýar. Epopeýanyň esasy gahrymany halkdyr. Epopeýada halkyň, milletiň ykbaly çözülýän düýpli taryhy wakalar juda giňden hem töwerekleyin suratlandyrylýar. L.Tolstoýyň «Uruş we parahatçylyk», M.Şolohowyň «Ýuwaş don», A.Tolstoýyň «Güzapdan güzaba», M.Auezowyň «Abaý», B.Kerbabaýewiň «Aýgytly

ädim, B.Seýtakowyň «Doganlar» romanlaryny epopeýa atlandyrmak bolar. Emma adaty, orta gürpdäki romanlara epopeýa diýilmeyär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Berdi Kerbabaýewiň ömür ýoluny gürrüň beriň.
2. Ýazyjy haýsy döwürde döredijilik işine başlaýar?
3. Berdi Kerbabaýewiň döredijilik ýolunyň esasy etaplaryny gürrüň beriň.
4. Ýazyjy haýsy eserleri türkmen diline terjime etdi?
5. Berdi Kerbabáyew haýsy poemalary döretdi?
6. Ýazyjynyň irki kyssa eserleri hakda gürrüň beriň.
7. Ýazyjynyň öz döredijiliginde ulanan žanrlary haýsylar?
8. Ýazyjy «Aýgytly ädim» romanyny doretmäge haçan girişdi?
9. Romanyň temasy, öz içine alýan döwürlerini aýdyp beriň.
10. Romanyň baş gahrymanlaryny, Artygyň obrazyny häsiýetlendiriň.
11. Eserdäki aýal-gyzlaryň obrazlary hakda gürrüň beriň.
12. Aýnanyň obrazyny häsiýetlendiriň.
13. Romandaky oňaýsyz tipler hakda gürrüň beriň.
14. «Aýgytly ädim» romanında halkyň dostlugu nähili görkezilýär?
15. Eseriň kompozision gurluşy hakda gürrüň beriň.
16. Ýazyjynyň suratkeşlik stilini häsiýetlendiriň.
17. Romanda ulanylýan çeperçilik serişdeleri hakda gürrüň beriň.
18. Romanda gahrymanlaryň dil aýratynlygy nähili berilýär?
19. Romanda peýzaž kartinalary nähili suratlandyrlyar?
20. B.Kerbabaýewiň gahrymanlaryň çeper portretini çekmekdäki ussatlygy nämelerden ybarat?
21. Ýazyjynyň «Aýgytly ädimden» başga ýene nähili romanlary bar?
22. B.Kerbabaýew nähili drama eserlerini döretdi?
23. Ýazyjynyn türkmen edebiýatynda tutýan orny hakda gürrüň beriň.

GYLYÇ KULYÝEW

(1913–1990)

Gylyç Kulyýew zehinli ýazyjy, görnükli alym, pedagog, Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesidi.

Gylyç Mämmedowiç Kulyýew 1913-nji ýylда Mary etrabynyň 1-nji Gökje obasynda eneden bolýar. Ol ýaşlykda agyr günleri başyndan geçirýär.

Gylyç Kulyýew ýaşlykda yhlas bilen okap, orta we ýokary okuň jaýyny guitarýar. Ol dürli jemgyýetçilik hem döwlet işlerinde işleýär. Daşary işler ministrliginiň işgäri hökmünde ol Eýranda wise-konsul, Owganystanda ilçihananyň geňeşcisi, Tunisde adatdan daşary we ygtyýarly baş ilçi bolup işleýär.

G. Kulyýew döredijilik işine ýaşlykda başlaýar. Onuň ilkinji «Köpetdagыň aňyrsynda» diýen romanı 1956-njy ýylда çapdan çykýar. Ol birtopar ajaýyp romanlary ýazyp «Ýowuz günler» (1964), «Ýanbermez alzırılı» (1968), «Gara kerwen» (1971), «Emiriň ilçisi» (1980), «Gijigen ökünç», «Magtymguly» (1983), «Güljemal han» (1988)... türkmen prozasyny baýlaşdyrdy. Onuň bu romanlary goňşy halklaryň köpüsiniň diline terjime edilip, ençeme gezek neşir edildi.

G. Kulyýew ençeme ýyllap beýik akyldar Magtymgulynnyň ömri we döredijiligini yhlas bilen öwrenýär. Ol Magtymguly barada birtopar ajaýyp eserler döredýär. Gylyç Kulyýewiň beýik türkmen şahyry Magtymguly – Pyragynyň 250 ýyllyk ýubileýine bagyşlap ýazan iň uly eseri «Magtymguly» romanı döredýär. Roman iki kitapdan ybarattdyr. Romanыň birinji kitabynyň «Magtymguly Hywada» diýen böleklerinde Magtymgulynnyň Hywada okan ýyllaryndaky (1757–1760) wakalar beýan edilýär.

ASTRABATDA

(«Ýowuz günler» romanыndan bölek)

Gaý-harasatsyz parahat gije sowlup, töwerege ýagtylyk nury ýaňyçaýylyp başlapdy. Emma Astrabat heniz örmändi, şäher daňdan asudalygy bilen dem alýardy. Köçelerde gollaryny cermäp, hiňlenişip, dukanlaryň

agzyny suwlap-süpürýän sakçylardan başga adam-gara ýok diýen ýalydy. Ynha, salym geçmän, älemiň bir çeti köz kimin gyzaryp başlady. Giň jahany görkden salan garaňkylyk, gör, niradir göterilip, daş-towerek ýagtyldy, alys-uzaga čenli nazar astyna geldi. Daň atdy, parahat gije ornumy asuda gündizlige tabşyrdy...

Çaý başynda gürrüň ýene-de türkmenler barada gitdi. Abdylmejit han häkimiň gylgynyň gowy däldigini, türkmenler gylýal tabşyrmakdan boýun towlaýsalar, olaryň üstüne goşun çekiljegini gürrüň berdi. Soňra Şatyr bege ähmiyetli garap:

– Häkimden öñürti ähyr bilen özün gürleşäýseň nädýär? – diýip sorady.

Şatyr beg hondanbärsiräp jogap berdi.

– Maňa galsa, onuň bilen gürrüni gysgaltjak. Ol kimmisin şahynşahy äleme dil ýetirer ýaly. Hany, düýnki häkimiň okap beren goşgusyny paýtagta iber, nädersiň ertiriň özünde külini asmana sowraýsalar!

Abdylmejit han Şatyr begiň çetine kakdy.

– Aý, siziňkä-de düşer ýaly däl. O taýdan Dilkeş hanym ony halatserpaýlap iberýär, sizem bu taýda...

– Wah, derdimi gozgamaň! Hany sag-aman öye bir dolanyp baraýyn, gör onsoň şol akmak heleýi nä güne salşamy! Päheý, näme diýip, näme aýtjak? Şahyr ony, hamala, çagalary bilen iki sany türkmeniň girişinden sypdyrypmyşyn. Heý, boljak işmi? Wah, özüm öýde bolan bolsam, oňa nähili hezzet etmelidigini görkezerdim. Arman...

– Aý, arman çekip oturmaň. Ol janyndan iren goja. Men oňa hemle atybam gördüm. Parhyna-da däl. «Aljagyňyz amanat bolsa, alyň-dadynyň» diýýär. Näme etjek?

– Wah, kesjek kellesini, oýjak gözünü, jesedini itlere oklajak. Goý, towerege göz bolsun!

– Göz bormuka?

– Bor... Türkmenleriň ahlagyna sizem belent, menem. Bulary gowşak tutsaň bolmaz. Adna serdaryň mum-helim bolanlygyny özüniz gürrüň berýärsiňiz. Hany, ilini ýene bir gezek tozana bas... nädersiň, it bolup, aýagyňzyň astynda agynaýsa.

Şatyr beg çaýly käsесини gösterip, tüýlek agzyna eltdi, bokurdagyny çala ölldedi-de, şol bir äheňde göçgünli dowam etdi.

– Häkim bir täze adam. Ol türkmenleri hajyk-hujuk bilen ýola saljak bolýar. Emma boljak iş däl. Men onuň ýerine bolsam, olar bilen ilki günden gylyjy gynyndan çykaryp gepleşjek. Näme ýylgyrýarsyňyz? Nä-

makul gep aýdýarynmy? Wallah, özüňiz aýdyň: heý, türkmenleri hajyk-hujuk bilen ýola salyp bormy, ä?

Abdylmejit han badyhowallyk bilen jogap berdi.

– Aý, baba! Gynszыz gylyç tiz poslar. Gylyjy gynyna salmaly wagtam bar, salmasyz wagtam. Onsaňam, ynha, siz şahyryň kellesini kesjek diýyärsiňiz...

– Hawa, kesjek, häziriň özünde kesjek.

– Dur, dur! Ynha, hamala diýeliň, kesdiňizem-dä. Bilyärsiňiz soňy näm bor?

– Näm bolsa şol bolsun. Soňundan gorkup gün görüp bolmaz.

– Ýok beý diýmäň türkmenler ony pygamber däldir öýdenoklar. Hawa, hawa... men size ozalam aýdypdym, uly-kiçi oňa taňry hormatyny goýýar. Dүýn siz gaýdanyňyzdan soň, häkim Annatuwak serdar bilen gürrüň etdi. Ol yzyna bir topar özi ýaly aksakgaly tirkäp gelipdir. Bary Magtymgulynyň derrew boşadylmagyny talap edýär. « Şony goýbermeseňiz jemagata gep düşündirmek kyn» diýyär. Häkim ilki olary gazap astyna aldy: «Gylýallary wagtynda tabşyrmasaňyz, özüňizem şahyryň gününe ýolugarsyňz» diýdi. Emma göreniň türkmen, «bolýar» diýenden ölenini gowy görýär. Dünýäniň asuda wagty bolsa boýunlaryna tanap salyp, paýtagta bakan sürseň. Onuňam wagty däl, onsuzam töweregىň gowgasy ýetik. Mazendarana kyblaýy älemden çapar gelipmişin, ýagdaý agyrmyşyn. Duşman agyr goşun çekip, Azerbaýjana dolupmyşyn. Günortada hem ýagdaý gowy dälmışin.

– Ýagdaý nirede gowy! Gowy diýjegiňiz Horasan dälmi? O taýda hem owganlar ot sowurýamyşynlar. Bu boluş, bu ýagdaý bolsa, gowga barha köpeler.

– Beg gazap bilen dem aldy. – Wah, Nedir şanyň gerek wagty! Nädersiň bary köp alaka kimiň hinine sümäýse!

Serbaz geýimli bir ýaş ýigit salam berip içerik girdi, Abdylmejit hana bakyp:

– Häkim hezretleri siziň jenabyňzy soraýar – diýdi, Abdylmejit han çagyyny howlukman owurtlap oturyşyna, ýigide buýruk berdi.

– Bar aýt, atlary eýerlesinler!

Ýaş ýigit baş atyp, çykyp gitdi...

Ynha, Abdylmejit han dört sany nökeri yzyna tirkäp, Astrabadyň iň şowhunly köçesini syrýp, töweregine ser salman, tumşugyny ýokary tutup barýar. Ol özüne üns berilýänligini duýýar, häli-şindi adynyň tutulýan-lygyny-da eşidýär: «Abdylmejit han gelýär...» Şäherde uludan-kiçiden hany tanamaýan bormy! Kimse aýak çekip, kimse penjireden boýnuny

uzadyp, onuň dabaraly barşyna tomaşa edýärdi, kimse bil büküp, salam berýärdi, etagat edýärdi. Ol hemmäniň nazaryndady, emma onuň nazaryna gara ilmeýardi...

Häkimiň diwany şäheriň gündogar çetinde, giň baýryň yüzündedi. Diwanyň çar tarapyna belent diwar çekilip, ilat oňa Kiçigala diýip at berýärdi. Kiçigalada döwlet edaralaryndan başga goşun bölumleri-de bardy. Pyýada serbazlar galanyň içinde, atlyalar onuň töwereginde, ýörite salnan jaýlarda ýerleşýärdi. Galanyň uly derwezesiniň gündizlerine jemendesiz wagty ýokdy, hemise adam-garadan, at-ulagdan doludy. Eýran-ly diýermiň, türkmen diýermiň, dürli jemende dürli arz bilen galanyň derwezesine dolýardy, kimse aýak üstünden, kimse töre geçip, arzyny aýdýardy. Diňe juma günü töwegeriň tozany ýatýardy, gelim-gidim kesilip, galanyň ygtyýary tutuşlygyna serbazlara geçýärdi.

Bu gün juma günü bolangoň, Abdylmejit han galanyň golaýynda jemende bardyr öýtmeýärdi. Şol sebäpli bolmaga çemeli, uly derwezäniň agzynyň gaýda-gaýmalaşyklygyny görenden, onuň gany lapba gyzdy, damarlary gatady. Bu wagtlar, säher çagy, munça jemende... soňky ýylarda görlüp-eşidilen zat däldi. Bary-da gaba telpekli türkmendi. Hawa, derwezäniň agzy tutuşlygyna telpek bolup durdy.

Han atynyň jylawyny çekdi-de:

– Pedersuhtylar. Döwlete boýun egenlerinden her zat edenlerini gowy görýärler. Hany, göreli bakaly, siz bermejek boluň, biz aljak bolaly, pederlänetler! – diýip gargandy-da, atynyň jylawyny saga, kiçi derwezä tarap sowdy. Ol taýda garawulçylyk çekyän serbazlardan başga adam-gara ýokdy. Olar Abdylmejit hany esli ýerden saýgardylar, derwezäni iki taraplaýyn açyp, nyzamly durdular. Han atyny gorgynna sürüp barşyna, başyny çala atyp, serbazlaryň salamyny aldy-da, olary tozana garyp geçip gitdi. Diwanyň astynda ony yüzbaşy garşy aldy. Han atdan haýbatly agdy-da, birmeýdan uly derweze tarapdan gelýän gowga diň salyp durdy. Soňra yüzbaşa bakyp:

– Häkim hezretleri diwandamy? – diýip sorady.

Yüzbaşy häkimiň diwandadygyny habar berdi. Han üst-başyny bolar-bolmaz düzedişirdi-de, gadamyny batly urup, içerik girdi.

Iftihar han göhert göwresi, hyrsız syraty bilen bada-bat sussuň başýan pilmahmyt hanlardan däldi. Ýok, onda ne göwre bardy, ne syrat. Boýy keltejikdi, bedeni ejizdi. Süýruje, neşebent ýüzünde ne gan bardy, nede et. Kellesi tap-takyrdy, aýna ýaly ýalpyldap durdy. Emma gözü ýi-

tıdi. Geplände howlukman, yüzünü–gözünü çytmän ýylgyryp gepleyärdi. Özüni barypýatan musulman saýýardy, täret-namaza uly orun goýardy. Hut şol wagtyň özünde, bu dünýäniň keýp-eşretini duşundan geçirme-jek bolup çalyşýardy. Ynha, ol hazır hem dürli reňkli mermer daşlar, owadan halylar bilen bezelen gümmezli giň tamda galýany burugsadyp otyrды. Bu ottag Iftihar hanyň gadyrly myhmanlary kabul edýän jaýydy. Otagyň giňligine garaman, howasy agyrdy, daşarynyň hoştaplygy içerde duýulmaýardy. Galýanyň goýy tüssesi tamyň süýrdepesine çenli ýaýrap, içeriniň onsuz-da kapas howasyny has hem agraldýardy. Emma häkim ol kapaslygy syzmaýardy. Dogrusy, ondan lezzet alýardy. Ol çilimiň naýyny agzyndan aýyrman, ýaşyl tüssäni demine dartyp oturyşyna, bütin gije beýnisinde oýlap-biçen niyetlerini huşundan geçirýärdi. Wah, häkim bolan özüň bolma! Hudaý gün berse müň alada, müň dert üstüni basýar. Onda-da nähili alada, nähili dert! « Türkmensähradan baş müň gylýal to-plamaly...» Agyzdan gaçdy – gutardy. Hany indi ýerine ýetirmejek bolup gör-dä! Nädersiň diriligiň ýere sokulaýsaň! Ýok, häkim permanyň agyr-yeňňilligi, ýerli-ýersizligi barada pikir hem etmeýärdi. Ol diňe ony tizräk ýerine ýetirmegiň, atlary wagtynda dagdan aşyrmagyň aladasyny çekyärdi.

Abdylmejit han adatyna görä ýeňil basyp, ardynjyrap içeri girdi. Häkim çilimi agzyndan aýyrdy-da, başyny agras atyp, onuň salamyny aldy. Soňra kümüş naýy gaýtadan agzyna eltdi-de:

– Geçiň, oturyň! – diýip, hana golaýyndan ýer görkezdi.

Abdylmejit han ädigini hasyr-husur çykaryp töre geçdi, aýbogdaşyny gurup oturdy.

Häkim birsellem çilimini burugsadyp oturandan soň, hanyň ýüzüne čiňerlip garady.

– Gördünizmi?

– Gördüm, hezreti häkim.

– Gören bolsaňyz, hany aýdyň bakaly, näme üçin gara daňdandan çözüp gelendirler öydýärsiňiz?

Häkimiň sowaly Abdylmejit hana ýerliksiz göründi. Bu barada başga biri dil ýaraýan bolsa, ol onuň al-petinden alardy. Näme üçin diýdi... hazır turkmenleriň gylýaldan başga derdi barmy! Han göwnündäkini mälim etdi.

– Men size başda aýtdym, hezreti häkim... bulardan gylýal alaýmak...

– Ýok, gürrüň gylýal barada gidenok – diýip, häkim onuň sözünü kesdi. – Meniň sizden osmakladyp soramagym ýone ýere däl. Olar şahyr diýip gelipdirler. Şonuň boşadylmagyny talap edýärler.

– Hä, hezreti häkim, gördünizmi? Meniň diýenim hak bolup çykdy. Häkim hana alarylyp garady.

– Hym, siz näme diýdiňiz? – Handan seda çykmadı. – Il arasynda meşhur diýdiňiz. Ony men ozaldanam bilyärin. Hut şonuň üçin ony görmek isleýärin. Eger görjegim ýöne bir entäp ýören türkmen bolsa, şu töwerekde-de az däl.

Abdylmejit han sesini çykarmady, ýalan gepde tutulan adam kimin ýüzünü aşak saldy. Häkim birmöhlet böwrüni diňirgäp oturandan söň, äheňini üýtgedip, giň göwünsiräp gürrüňiniň yzyny dowam etdi.

– Ynha, şahyry getirjekler. Onuň özem: «Meni häkimiň ýanyна eltiň» diýýärmişin. Belki akylyna gelendir.

Abdylmejit han ýaranjaňlyk bilen ýylgyrdy.

– Aý, nähileýin, hezreti häkim. Sakgaly agaryp, bili bükülipdir. Indiden soň ony akyla getiräýmek aňsat däl bolsa gerek. Elbetde, siziň hezretiňiz ýagşyny-ýamany köp gören adam. Siz ony ilki gepinden tanarsyňyz. Ýöne meniň pikirimi sorasaňyz, ol bir akyly çasan derwüş.

– Derwüş? Akyly çasan? – Häkim kiçijik gözlerini mekirlik bilen guldürrip, gapdalynnda ýatan kagyzlara elini uzatdy. – Siz bulary okadyňyzmy?

– Hawa, okadym, hezreti häkim.

– Hym, ýene bir gezek okaň. Derwüşde beýle akyl-huş bolmaz. Men şahyrlary gowy tanaýaryn. Bir wagtlar özümizem hiç kesden pes şahyr däldik. «Galam agramy beýnide» diýipdirler. Ýiti pähim bolmasa, galam beýle ýöremez.

Abdylmejit han ýene-de gepiniň ters düşenligine birhili boldy, ýalynjaňlyk bilen ýyrşardy.

– Wah, özüniz ýaly akyl külüni boýlan adam bolaýmasa, alym-şahyrlaryň diline düşüp bolýarmy näme!

Şol wagt gapyny seresap bilen açyp, yüzbaşy içeri girdi, baş atyp, Magtymgulynyň daş išikde duranlygyny habar berdi. Häkim elindäki kagyzy ýerde goýup:

– Getiriň! Çay-şirin hem taýýarlaň! – diýip buýurdy-da, aýak üstüne galdy.

Yüzbaşy daraklygyna basyp, götinjekläp çykyp gitdi.

Salym geçmän, Magtymguly içeri girdi. Ol gapynyň agzynda aýak çekip, bir häkime, bir Abdylmejit hana dykgatly garady. Soňra çala baş atyp, salam berdi.

Häkim mylaýymlyk bilen Magtymgulynyň salamyny aldy, goşa goluny uzadyp, onuň bilen gadyrdan görüşdi. Soňra Abdylmejit han bilen tanyşdyrды, sypaýyçylyk bilen törden ýer görkezdi.

Magtymguly Kiçigala barada gürrüň-hekaýaty köp eşidipdi, emma henize çenli onuň gapysyndan girip görmändi. Şeýle hem bolsa, ol häzir ne töweregine ser salýardy, ne zynat-bezege ähmiýet berýärdi. Häzir häkimden başga zat gözüne ilenokdy. Sakgalyny sypalap, oýurganyň oturyşyna: « Allajanyň, gepli nämeden başlarka» diýip, geň-enaýy duşuşygyň dowamyna garaşyardy. Hawa, duşuşyk, doğrudan-da, geňdi, enaýydy. Şahyr asla häkim bilen tanyşlyk beýle başlanar öýtmeýärdi. Ol gödek güýje, ýerliksiz gahar-gazaba kaýyl bolup gelipdi. Birden beýle mylaýmlylyk, beýle sypaýyçylyk... geň galmaçça däldi!

Häkim şahyryň arkaýyn agyp-dönyän gözlerine göni garap, söz gatdy.

– Magtymguly diýyänleri siz-ow?

– Hawa, jenap häkim, Magtymguly diýyänler-ä men.

– Siziň şahyrçylykdan hem habaryňyz barmy?

– Aý, agam, şahyrçylyk diýyänleri bir höwese bagly zat. Şähdiň açık wagty ýa-da göwnüň bozuk mahaly ele galam alnaýyan çagy-da bolaýýar.

Häkim ulumsy ýylgyrda.

– Özge wagt?

– Aý, özge wagtam, pil diýermiň, çekiç diýermiň, goşa gola güýmenje kän.

Gapy gaýtadan ýuwaşja açyldy, iki sany serbaz eli çäýnek-käseli girdi. Häkim çäýneklerden birini alyp, öz eli bilen şahyryň öňünde goýdy. Serbazlar çykyp gidenlerinden soňra, gapdalynda ýatan kagylzlara elini uzatdy, olardan birini seçip alyp, Magtymgula uzatdy.

– Bu goşgyny näwagt ýazdyňyz, şähdiňiz açık wagtymy ýa-da göwnüñiziň bozuk mahaly?

Magtymguly kagyzы eline aldy, ýagtylaga bakan tutup, içinden okama-ga durdy. Häkim:

– Hany daşyňzdan okaň, bizem eşideli – diýip, bogazyna agram salybrak seslendi.

Magtymguly gazaly soňky setirine çenli tiz gözden geçirdi. Dogrusy, gözden geçirip oturasy zat ýokdy, öz sözleri, öz setirleridi. Ol nazaryny kagyzdan häkime geçirdi-de:

– Gazal meniňki – diýdi.

Häkim gülümsiredi.

– Hym, siziň gazalyňza dawa edýän ýok. Ynha bu ýatanlaram siziňki. Men sizden başga zat soraýan: muny näwagt düzdüňiz, şähdiňiz açık wagtymy ýa-da göwnüñiz bozuk mahaly.

Şahyr sypaýyçylyk bilen jogap berdi.

– Jenap häkim, eşitmışime görä, siz alym adam. Goşgy-gazaly köp okansyňyz. Men size gep manysyny düşündirjek bolmaýyn, gelşiksiz bor.

Häkim şahyra ýiti garap, sesini gataltdy.

– Hany okaň, göreli, belki, gep manysyna özümüz düşünäýedik.

– Men okaýynmy?

– Hawa, siz okaň.

Şahyr häkimiň ýeňse damarynyň gatap başlanlygyny duýdy. Ol göwünden daş, çig hajyk-hujugyň uzaga çekmejekligini bilyärdi, hile perdesi ýüzden syrylmalydy. Dogrusy, ol eýyäm syrylyp başlapdy. Şahyr özünü törden turdum hasap etdi, häkimiň ýüzüne darykman, arkaýyn garap:

– Bolýar, siziň raýyňzy ýykyp bilmeris – diýip, elindäki kagyzy usullylyk bilen ýerde goýdy. Soňra iki gözünü penjirä dikip, älemiň bir künjüni nyşana aldy-da, goşgyny hyjuw bilen okady.

Indi bildim zamananyň azanyn,
Ýamanlar, ýagşydan gaça başlady;
Gaýta, bedasyllar asylzadadan
Pisent etmän, töre geçe başlady.

Ryýa boldy köpün okan namazy,
Taňry hiç birinden bolmady razy.
Pygamber ornunda oturan kazy
Para üçin elin aça başlady.

Şalarda galmadı hökmى-adalat,
Bir pul üçin müfti berer rowaýat,
Bil! bu işler nyşanydyr kyýamat,
Zalymlar bitoba öte başlady.
Pakyrlar horlanyp...

Soraglar we ýumuşlar:

1. Gylyç Kulyýewiň durmuş ýolumy gürrüň beriň?
2. Ýazyjynyň haýsy eserlerini bilýärsiňiz?
3. Gylyç Kulyýewiň «Magtymguly» romanыndaky wakalar nirelerde bolup geçýär?
4. Roman haçan ýazylypdyr we ol näçe kitapdan ybarat?
5. Romany özbaşdak okaň.
6. Ýazyjynyň «Ýowuz günler» romanыndan alınan bölekde haýsy gah-rymanlar gatnaşýar?
7. Bu romanda haýsy türkmen şahyrynyň ykbaly hakynda gürrüň gidýär?
8. Romandan alınan bölek esasynda sahna görünüşini taýýarlaň.
9. «Ýowuz günler» romanыndan berlen bölegi okap gürrüň beriň.

NURMYRAT SARYHANOW

ŞÜKÜR BAGŞY

I

Ony öz obasyna ýetirmezdiler. Bu gün bir obadan gelse, ertir ikinji bir oba alyp giderdiler. Ony ýalaň «bir günlük» diýip, öz obasynyň adamalaryndan sorap alyp giderdiler. Ýöne weli, şol «bir günlük» diýlip alnyp gidilen sazanda gaýdyp bir aýdan-da, iki aýdan-da gelmezdi. Hemiše şeýledi. Ony öz obasyndan bir çykaryp bilseler, onsoň aňsatlar yzyna gaýtarmazdylar. Gezege durup: obadan-oba, öýden-öye, toýdan-toýaça-gyrardylar.

Uzyn, agajetli, garaýagyz, ýaşy ýaň otuzdan aghan sazandanyň ulumsylygy, jögüligi, näzini artdyrmasy bolmazdy. Şonuň ýaly hem onuň ýadary ýokdy.

Arzylanyp çagyrylan ýere baranda, onuň baryp düşen öýüniň içi-daşy derrew adamdan dolardy. Ol dutar çalmaga başlardy we öyi dolduryp oturan ýigitlerden, üzügiň etegini serpip, tärimiň daşyndan seredýän gelin-gyzlardan tizden joşa gelerdi.

Ol dutary emgenmän, kuwwatly ellerini, uzyn barmaklaryny oýnadyp, şabram çalardy. Ony diňläp oturan ýigitler bolsa, özlerini söweşde ýaly duýardy we ýürekleri belli beter joşardy.

Ol sazandady – diňe saz çalardy. Sazandalygy bilen bolsa halkyna özünü aldyryp bilipdi. Ýöne weli, onuň ady il içinde Şükür sazanda diýlip ýore-dilmän, Şükür bagşy diýlip ýoredilerdi. Munuň özüne ýetesи sebäbi bardy!.

Ol özüniň bütin ömründe iki sapar aýdym aýdypdy. Bu bolsa heniz özüniň ukybyny, hünärini saýlap alyp bilmän ýören mahallarynda bolupdy. Ine, şu iki gezek aýdym aýtmagy bilen onuň ady – Şükür bagşy bolup, il arasynda ýaýrapdy. Ýöne-de bir ýaýramady, örän ýörgünlilik bilen agyzdan-agza düşüp ýaýrady.

Ol soň aýdym aýtmady, özüniň aýdym aýtmagyny düýbünden goýdy. Aýdym aýtmak oňa çylşyrymsyz, ýonekeý zat ýaly bolup göründi. Onuň bilen gyzyklanmadı. Dutar onuň ünsünü özüne cekýärdi. Ol şonuň bilen gidişyärdi. Dutaryň erkini öz eline aldy, öz ýüregindäki duýgularyny onuň içine sygdyrmagy başardy. Şonuň üçin-de özüniň dili bilen, sesi

bilen berjegini dutary arkaly bermäge dyrjaşdy. Şeýle hem etdi. Hemiše saz çalды, ýöne weli başgalara öýkünip däl özünden täze-täze heňler döredip çalды.

Onuň sazyny halkyň nähili kabul edýänligi hakynda ine şuny aýtmak bolar. Uzak gyş gijelerinde tä daň atyp, jahan ýagtylyança ol saz çalary. Emma ilkagşamdan öyi dolduryp oturan märekeken birjigi hem gozganmazdy we gözleriniň kirpigi kaklyşmazdy, her heňiniň soňundan hemmesi birden:

– «Çal, bagşy, ölmäsiň, iki elli ýaşa – diýip aýdardylar: – elliňe güller bitsin!»

Sazanda şeýle diýilmegi besdi. Şonuň bilen onuň garyp göwni bitýärdi we ruhy göge göterilýärdi. Çünkü ol gazana garanjaklap oturan, orta pul düşmese, dürli bahanalar tapyp hezil bermeýän, dutarynyň kirşini üzýän bagşylardan däldi. Onuň geregi halkyň özünden hezil tapmagydy. Şonuň üçin garyp-pukaralar-da ony öýlerine hem toýlaryna çagyryp, saz çaldyryp bilyärdiler.

Pully heň buýurmaga gurby ýetmeýän, şonuň üçin bolsa saz çalynýan, aýdym aýdylýan ýere gelip bilmeýän, geläyseler-de gyrak-çetde eginlerini gysyp oturan garyplar «Şükür bagşy gelipdir, ol saz çalýar» diýip eşiden destlerine, edip duran işlerini taşlap, ýerli-ýerden gelerdiler we onuň sazynyň süýji heňini ünjüsiz, arkaýyn oturyp diňlärtiler.

Sazanda hazır-de obasynda ýokdy. Ol nirede bolsa-da bir ýerde, içi adamdan dolup duran öýde saz çalyp, halka hezil berip oturandyr.

Uzak bir obadan gelip, iki sany atlynyň ony alyp gidenine kän wagt geçip-di. Onuň obadan çykandan soňky geçen günleriniň hasaby ýitmeýärdi. Barmak basyp hasaplap oturan adamlar kändi. Olar: «Bagşymyz kelteleriň obasynadan gelen atylaryň alyp gidenine şu gün iki aý bir gün boldy» diýerdiler.

Ine, şu günüň agşamsy sazanda obasyna gaýdyp geldi.

Ol ýyllar Duşagyň şyr-takyr meýdanynda öýleriň hemmesi bir ýerde küren bolup oturýan obasy sazandanyň gözüne örän uzakdan salgym atyp göründi. Onuň öz obalaryny göresi gelipdi. Bu gezek yzyny idäp obasynadan atly barmadyk bolsa-da, gezege durup özünü alyp gaýtmadyk bolsalar-da, obadaşlarynyň özünü göresi gelýänligini ol bilyärdi. «Bu agşam obanyň uly-kiçi hemmesi biziň öýümize üýşerler».

Ol şeýle pikirlenip, olara tä daň atýança saz çalyp bermäge özünü boýun edip gelyärdi. Hemiše şeýle bolýardy. Ýene-de şeýle bolar diýip, ol öz ýanyndan ynanýardy.

Oba golaý gelýär. Geldigiçe obasy tukat, öýleriň oturyşy gaharly bolup görünýärdi. Aýratyn hem obanyň bäri çetinde oturan öz garaja öýleri çytylyp otyr. Oňa girýän, çykýan ýok. Beýleki öýleriň gapysynda ak keçeli atlar arkalangy duran bolsalar-da, olaryň öýleriniň iň gowy bezegi – atlary hem gapylarynda görünmeyär.

Ol bularyň hemmesini gözünden geçirip geldi-de, agşamyň ümüştamışlygynda öýlerine girdi. Onuň üç ýaşyny dolduryp, ýaňy dördüne giden sary gulpak gyzjagazy bardy. Ol şony görmäge we ony gujagyna almaga höwes edip gelýärdi.

Gyzy öýde ýok. Ol ejesi bilen goňşy öýlerine çykypdy.

Içerde ýeke ýeňnesi bar. Ol köne dony başyna çümre bürenip, edil doňdurylan ýaly bolup otyr. Ýuwürjisiniň gelenine begenip, onuň ýuzi açylmady, gaýta gamaşdy. Şol oturyşyna özüne berlen salamy hem almady, hatda bagşynyň ýüzüne hem seretmedi.

«Muňa näme bolduka?» diýip, Şükür oýlanyp oňa garady.

«Gamlı-gussaly, aglap-aglap gabaklary güp ýaly çişiň gidipdir. Bu menden hem öýkeli ýaly. Meniň näme etmişim bolsun?» Ol şeýle diýip, ýene-de pikirlendi. «Näme-de bolsa, yzymda bir erbetçilik bolandyr».

Onuň bolup oturyşyndan bagşy şeýle düşündi we keýpi gaçdy. Onsoň ýeňnesiniň berjek jogabyndan çekinibräk durdy-da ondan sorady:

– Ýeňñe, näme beýdip oturşyňz? Gurgunçylykmy? Berdi obadam?

Ýeňnäniň şol bir oturyşy-oturyşydy. Ol geplese ýa-da şu oturyşyndan birazajyk gozgansa aglajakdy. Muňa güman ýok. Aglamaga taýýar bolup otyr. Onuň şunuň üçin dymyp we gozganyp bilmän oturanlygyny bagşy aňlan hem bolsa gerek, soň ony gepletjek we ondan zat eşitjek bolman, egninden dutaryny keýipsizlik bilen aýyrды-da, duldaky ýabaly agaja tarap ýoneldi.

Şu halatda ýeňnesi hem siltenjiräp turdy we içini hümledip, ýüzünüň ugruna daşaryk çykyp gitdi.

«Bu nä boluş» diýip, içerde bir özi galan Şükür ýeňnesiniň bolşundan hiç bir zat aňlap bilmän durdy-da, özüne tanyş bolan öý goşlaryna seredişdirdi. Hemme zat öňki-öňküligine dur. Olardan artany kemäni ýok. Diňe bir hemise dulda, tärimiň başında asylgy duran gylyç, agasy Berdiniň egri gylyjyny görmedi. «Gylyç ýok, gapyda at ýok, bularyň eýesi – agam Berdi-de ýok. Munuň bir emmasy bardyr. Ýeňňem biderek ýere aglap, gaş-gabaklaryny çiširen däldir». Sazanda şeýle diýip çuň pikire çümdi.

Ýeňne öýüň gapdalyna öwrülen ýerde, öňünden Bossan diýen orta ýaşan aýal çykdy. Ol aýal ýeňnäniň gözünden düwmeläp akýan ýaşy görüp, aýak çekip durdy-da, oňa şeýle göwünlik berdi:

– Dogan, Dursun, sen näme aglap özüni horlap ýörsüň. Ol ölmändir – ýitmändir ahyryny. Saglyk bolsa, aman-sag geler. Çykyp gelýän gytmy näme?..

– Aý, dogan, geljegine gözüm ýetýän bolsa, onda men heý aglar ýörermidim. Oňa indi gelmek ýokdur. Men şuny bilýärin – diýip, ýeňne ol aýalyň sözünü kesdi. Onuň indi dili açylyp gidipdi. Ýone bir açylmagam däl, ýaňky bagsynyň ýanynda dymyp oturanlaryny hem artykmajy bilen gepledii. Ol diňe bir bagşa eşitdirjek bolup, biri-biriniň yzyndan sugşuryşdyryp, şikaýatly sözledi: - jan-dogan, Bossan, indi oňa gelmek we gelip maşgalasynyň içinde oturmak ýokdur. Men onuň şeýle boljagyny ozalam bilýärdim, şonuň üçin-de ozalyndan aglapdym. Illeriň zyndana düşüp, ýene-de boşap gelýänleriň dogany, aladasyny edýäni, elini nirä uzatsa ýetýän hossarlary bardyr. Hany onda ol zeýilli hossar? Ol ýerden ýeke çykanyň biridi ahyryny. Onuň aladasyny eder diýjegin ýeke biri dälmi? Ol onuň aladasyny etmez. Oňa iliň içinde saz-söhbet edip ýörse, şol besdir. Oňa doganam şoldur – beýlekem şoldur...

– Ýok, beýle däl. Dursun, sen hazır hiç zady pikir etmän, öz başyňa ýaňraýarsyň. Bagşy hemmesiniň hötdesinden geler. – Bossan şeýle diýip, onuň bagşa dil ýetirmegine garşy çykdy.

– Sen kemakyllyk edýärsiň. Ol ýekemidir, onuň hossarlary ýokmudyr? Ol ýeke däldir, dogany we ili-güni bardyr..

– Sen her zat diýseň, diý, ol gelmez... men...

– Goýup otur, namartaý. Oba baryny berer welin, ony alyp geler.

– Goý, diýseňiz meňki aňsat: goýaryn.

– Goý, goýyan bolsaň! Näme haýry bar, beýdip aglap ýörmegiň?

– Goýdum – diýip, ýeňne öýüň gamşyna ýaplanyp aşak oturdy. Ol aglamjyrap gözlerinden ýaş dökmegi dowam edýärdi.

Onuň hem öz düşünişi bar ahyryny. Şeýle edip Şüküri gynandyrmakçymış we onuň ganyny gyzdyrmakçymış. Ol ýeňnesiniň iňirdisine çydaman, doganynyň ugruna çykmalymış. Eger Şükür, Şükür bolyan bolsa, şonsuz hem gyzar. Onuň at münmeýänligine we alamana gitmeýänligine garamaly däldir. Onuň dutarynda çalýan gahrymançylykly hiňleri ýöne ýerden gelip çykýan zat däldir. Oňa diňe bir «gaýrat et» diýmek ýeter. Onsoň ol etjegini özi biler... Şeýle diýip, Bossan oňa gara çyny bilen käyindi.

Bagşy öýüň dulundaky ýüke ýaplanyp duran ýerinde daşardan gelyän gürrüniň baryny eşitdi. Ýeňňäniň bulanmagyna we başgalaryna bir kemsiz düşündi. «Hä, ol alamana gidip, ýesir düşendir. Ýeňňem şonuň üçin bulanýan ekeni. Meniň bu iki arada näme günäm barka? Ol ýüzünü-gözünü gyşartman, ýöne göni aýdayanda bolmaýardymyka?» Ol şeýle diýip, biraz oýlanyp durdy. Häzir onuň ýadyna uzak geçmişler düşdi, özüniň sazanda bolmagyna birden-bir sebäpkär adam – dogany gözleriniň öňüne geldi. Ol doganyny ýatlasa, bir ýany sazdy. Özüniň sazanda bolup ýetişmegi üçin bagşy oňa minnetdardy.

Sazanda dutaryň ýşkyna ýaş oglanlygyndan düşüpdi. Öz deň-duş oglanlary çybykdan at edinip oýnasa, ol agaçdan dutar ýasanyp, uzynly günü şony gazap geçirerde. Ejesiniň ýüpegini azajyk-azajykdan alyp, özi ýasan dutaryna kiriş edip guitarardy. Goňşularynyň dutaryny çalyp-çalyp bozardy. Ejesi ony ertir bilen ota ýa-da oduna ibärdi. Ol meýdanda öz ýasan dutary bilen meşgul bolup, agşamlyk boş diýen ýaly gaýdyp gelerdi. Ol öz öýlerinden dutarly öýlerde kän bolardy, özi çalman, kesesinden seredip otursa-da hezil edýärdi. Oňa bir iş buýurjak bolup ýa-da nahar iýdirjek bolup tapmasalar, iň ilki bilen baryp, obanyň dutarly öýlerini barlap çykardylar. Ol hernä şol ýerlerden tapylardy.

Ejesi «Sen hepbesiz ogul boljak» diýse, kakasy bolsa: «Sen enäň oglы, atdan dutary gowy görýärsiň» diýip, ikisi iki ýerden oňa käýärdiler.

Oňa diňe bir agasy käýemezdi, gaýta ol, şol günleriň bir günü oňa bir warak – taşlandy dutar satyn alyp berdi.

Bagşy şonda sekiz-dokuz ýaşlı oglandy. Ýöne weli, agasynyň şol ýagşylygy zehininiň düýbüne çümüp, onuň ýadyndan asyl-ha çykmaýardy.

Ene we atasyndan öne düşüp, özüniň eline iň ilki gezek dutar berip begendiren adam häzir zyndanda otyr. Ol ol ýerden alyp çykmak hakynda bagşy näme pikir edýärkä? Ol sarsman durup bir zatlar oýlanýar. Agasy şonda at alyp beren bolsa, gylç alyp beren bolsa, onda onuň häzir nämäni oýlanýanyny takmynan çak etmek bolardy. Emma agasy oňa dutar alyp berdi ahyryny. Ol dutar bilen meşgul boldy, ony elinden düşürmän otuz dört ýaşady.

– Bagşy jan, aman-sag geldiňmi? – diýip, öýüň beýle gapdalyndan bir garry aýal aldyrany bar ýaly bolup geldi-de, içerik urup girdi – aman-sag gelen bolsaň bolýar. Elhepus, beýle kän eglendiň, gözümüzü ýolda goýduň, nirelerde bolduň? Bagşy jan, düýn yzyňdan atlasmak iberipdiler. Sen oňa belki, duşanam dálsiň – giden Halykdy. Bagşy jan, obanyň ýigitleri seniň geleriňe garaşyp durandyrlar.

Bu garry gelip, sazandanyň pikirini bozdy. Ol ozalam pikir edip, çözüp bilyän zady ýokdy. Iki gulagy ýeňsesindedi. Onuň aýdyp duran zatlaryna gaharlanjagyny-da, güljegini-de bilmeýärdi.

Garrynyň «Obanyň ýigitleri seniň geleriňe garaşyp durandyrlar» diýmegi, onuň pikirini özüne çekdi. Onsoň ol:

– Geldim özünä... - diýdi-de, garrynyň çugutdyrylyp oturyşyna seretdi.

– Gelen bolsaň, örän gowy edipsiň, bagşy jan! – diýip, ol garry sözünü dowam etdi – «Är başy gowgaly gerek» diýip biderek ýere aýdylýan däldir. Bu är başynyň gowgany, kyn günleri çekip biljeti üçin aýdylýan zatdyr. Agaň ýesir düşenine şu gün sekiz gündür, biz gynanyp otyrys. Gynanmakdan, gyýylmakdan ne peýda? Sen gynanyjy bolmagyn. Oba öz sazandasyny goldajakdyr. Sen indi biliňi pugta guşabergin... Dagyn bolmasyn...

Garry enäniň gürrüni köpdi. Ol obadan habarlydy. Ýöne weli, onuň ähli aýdasы gelyänlerini jemlaniňde – soňky aýdan üç jümlesidi. Şony başga ilden öňürti aýtjak bolup, ol şu günki gün bilen düýnki günü ýola seredip geçiripdi. Dogry «Oba sazandasyny goldajakdyr» diýip, ol aýtdy. Aýdan dessine hem bagşydan mertlik jogabyны aldy

– Bil pugta guşalgydyr, dutar hem örän guratdyr. Kümüş eje – diýdi. Sazanda pikirlenipdi, oýlanypdy. Onuň yüzüňden eýýäm belli bir karara gelenligi we aýdyň bir maksat tutanlygy görnüp başlady. Yüzi ýagtylandy, gözleri ýiteldi, aşak düşen eginleri galdy. Ýeňillik bilen baryp, dutaryny ýap-ýaňy keýpsizlik bilen asyp goýan ýerinden aldy. Onsoň öýüň ortasynda, keçäniň üstünde aýbogdaşyny gurup oturagada:

– Kümüş eje, hany ynjalykly otur. Men size saz çalyp berjek – diýip, dutaryň gapagyna gahar-gazap bilen kakyp başlady.

– Hany oturyň!..

– Munuň indi tä daň atýanca gitdigidir...

Soraglar we ýumuşlar:

-
1. N. Saryhanow «Şükür bagşy» powestini haçan ýazypdyr?
 2. Powestde waka nirede bolup geçýär? Onda konflikt nämeden başlanýar?
 3. Eserde ýaryş boljak ýer, bagşylaryň garşylanyşy nähili suratlandyrlyar?
 4. Şükür bagşynyň öz agasyna ýarag, pul güýji bilen däl-de, parahatçylýk ýoly bilen, sazyň güýji bilen halas edişine nähili garayarsyň?

- 1. Bu powestde türkmeniň aýdym-saz sungatyna belent söýgüsiniň görkezilişini tekstden tapyň.*
- 2. Eserde ulanylan nakyllary tapyň hem olary türkmen dilinden we edebiýatyndan öwrediji iş depderiňize ýazyň.*
- 3. Şükür bagşynyň dana sözlerinden sitatalar ýat tutuň.*

«ŞÜKÜR BAGŞY» POWESTI BARADA. POWESTİN TEMASY, DÖREDILIŞI

N. Saryhanowyň «Şükür bagşy» powesti türkmenleriň saz sungatyny ösdürmekde at gazanan sazanda Şükür bagşy barada. Meşhur sazanda Şükür bagşynyň ýiti zehini we çeper hünäri barasynda ýazylan «Şükür bagşy» powesti türkmen prozasynyň ajaýyp görelidelileriniň biri hökmünde edebiýat taryhynda belli yz galdyran we Nurmyrat Saryhanowyň adyna uly hormat getiren eserdir.

«Şükür bagşy» powestini Nurmyrat Saryhanow urşa gitmezinden öň ýanynda (1942) ýazyp guitarýar. Bu barada ýazyjy Aleksandr Aborskiý şeýle ýazýar:

«Nurmyrat Saryhanowyň eserleriniň arasynda iň göwrümlisi hem iň meşhury «Şükür bagşydy»... Harby komissarlyga barmazynyň öň ýany Saryhanow bu işini tamamlan eken. Onuň özi ýokka, dostlary bolup biz şol eser barada birdenkä ýatlanymyz ýadymda.

Diňe ursuň üçünji ýyly maňa öýünden – çan basyp giden čuwalyň içindäki golýazmalaryň, fotosuratlaryň, hatlaryň arasyndan, «Şükür bagşynyň» iň soňky wariantyny tapmak başartdy. Men ony Durdy Haldur-da getirip berdim. Kem-käs düzedişlerden soň, «Şükür bagşy «Sowet edebiýatynda»» çap edildi.

«Şükür bagşy» powestindäki waka XIX asyryň ahyrlarynda Duşak töwereginde bolup geçýär. Türkmenler arasynda ady belli bolan sazanda Şükür bagşy şol ýyllar otuz ýaşlary töweregindedi. Şükür bagşy sazan-dady. Ol obama-oba aýlanyp, saz çalyp, halka hezil bererdi.

Uzak hem köp wagtlyk gezelençden soň, bir gün Şükür bagşy obalaryna dolanyp gelýär. Şükür bagşy gideli bări obada köp üýtgeşikler bolupdyr – agasy Berdi Eýran hanyna ýesir düşüpdir. Şükür bagşy doganyny ýesirlikden nähili halas etmek boljakdygyny pikirlenýär. Obanyň men diýen ýigitleri Berdini ýesirlikden halas etmeklige Şüküre kömek bermeklige taýýardykłaryny aýdýarlar, emma

Şükür bagşy başgaça oýlanýar. Ol doganyny ýarag güýji bilen däl-de, sazyň, öz el hünäriniň güýji bilen azat etmekligi maksat edinýär.

Ertesi gün Şükür bagşy eline sazyny alyp, atlanyp ýola düşýär. Birnäçe gün ýol ýöränden soň, Şükür bagşy Eýran hany Mämmetýaryň ýanyna barýar. Şükür bagşy hanyň ýanyna näme maksat bilen gelen-digini aýdýar we oňa:

... «Eger doganymy azat ederin diýseňiz, onda size şu «warak» dutar bilen birki sany heň edip berjek» – diýýär. Mämmetýár han bagşynyň öňüne şeýle şert goýýar:

«-Meniň bir bagşym bar. Eger sazanda bolsaň, şony ýeň-de alyp gidiber! Eger ýeňilseň, onda meniňem seniň «ondaň» bolar». Hanyň bu şertine Şükür razy bolýar, emma Şüküriň ýaryşmaly adamsy – Gulam hem örän güýcli bagşydy. Saz çalmakda, aýdym aýtmakda onuň öňüne düşyän ýokdy. Ertesi gün hanyň howlusy märekeleden dolýar. Mämmetýár han üýşen märeka Şükür bagşy bilen eden şertini habar berýär. Soňra Şükür bagşa wekil bellemekligi teklip edýär. Şükür bolsa: «Arany ine şu halkyň özi açsyn. Şularyň aýdany maňa bolýar» – diýýär. Şükür bilen han bagşysy Gulamyň arasynda ýaryş başlanýar. Ilki Gulam bagşy gaçýar. Ol özünüň iň ökde we türgenlän heňi «Nar agajyndan – Yelpe selendiden» başlap, birnäçe heň çalýar, emma Şükür bagşy özünüň nepis barmaklaryny çaltlyk bilen işledip, onuň yzyndan galmaýar. Indi gezek Şükür bagşa gelýär. Şükür bagşy hem Gulamyň başlan heňini çalyp başlaýar. Gulam kowýar. Birnäçe heň çalynýar. Gulam hem elde baryny edýär, asla galar ýaly däl. Soňky heň çalynýar. Bu heňi Şükür şu jedelli ýaryş edip otyrka döredipdi. Ol «Ellerini başsynyň üstünden aýlap-aýlap çalýar. Sunuň ýaly edip, Gulam bagşyny eýedip barýarka, birden elini ýone dutaryň yüzünde aýlap-aýlap goýberdi-de, çalyp barýan heňiniň soňunu perdelerden çykýan ses bilen doldurdu». Gulam bu sesiň nireden çykarylýandygyny duýman galýar. Ol hyrçyny dişläp, başyny ýaýkady-da «-Ah-ah, myhmanyň pyly-pyllisy cohdy» – diýip, ýüzünü aşak salýar. Şükür bagşy üstün çykýar, doganyny azat edip, obasyna dolanyp gelýär. Bu waka ýazyjynyň aýt-magyna görä, 1871-nji ýylda bolan ekeni.

POWESTIŇ IDEÝASY

N. Saryhanow «Şükür bagşy» powestinde türkmen halkynyň saz sun-gata bolan mähir-hormat ideýasy öňe sürülyär. Powestde meşhur halk sazandasy Şükür bagşynyň saza ussatlygy, el hünäri, dutaryň gudraty bilen Eýran hany Mämmetýaryň zyndanyndan doganyny azat edişi wasp edilýär. Zähmetkeş halk hiç wagt uruşuň tarapdary däl, halk nähili mesele bolsa-da, ony parahatçylykly ýol bilen çözmekligiň tarapynda durýar diýen ideýa powestde Şükür bagşynyň öz doganyny duşman zyndanyndan azat etmek üçin uruşmak, dawalaşmak bilen däl-de parahatçylyk, ýagny öz sazyny ýarag ornunda ulanmak ýoluny saylamagy bilen baglanyşykly çözülyär. Öz halkyna tüýs ýürekden hyzmat eden, halkyň, söygüli ýurduň ar-namysyny saklamaklygy mukaddes borç hasaplan her bir adam ähli kynçylyklary ýeňiji bolmalydyr diýen ideýa bu powestde ussatlyk bilen öz beýanyny tapypdyr.

«Şükür bagşy» powestiniň kompozisiýasy sada hem düşnükli. Powesti ýazmakda N. Saryhanow özüniň ýiti zehinini we ýiti talantyny sarp edipdir. Powestiň dili çeper hem täsirli. Yazyjy halkyň dürdäne döredijiliginı peýdalanylп we ýerlikli ulanyp bilipdir.

ŞÜKÜR BAGŞYNYŇ OBRAZY

N. Saryhanowyň «Şükür bagşy» powestinde wakalaryň merkezinde edermen bagşynyň obrazy durýar. Şükür bagşynyň obrazыnda powestiň esasy wakasy ussatlyk bilen aýdyňlaşdyrylypdyr. Şükür bagşy – tanymal söz ussadynyň el hünäri bilen öz halkyna tüýs ýürekden hyzmat eden, halkyň at-abraýyny goran halk sazandasynyň, joşgunly watançynyň tipik obrazydyr. Şükür bagşy hakykatdan hem halk sazandasy. W. A. Uspenskiý bilen W. Belýáyew «Türkmen sazy» (1926) atly kitabynda Şükür bagşy hakynda şeýle ýazýar:

«Maryda tanyş bolan ýerli sazandalarymdan türkmen bagşylarynyň iň yaşulularynyň biri bolan 94 ýaşa ýeten Şükür bagşyny öni bilen ýatlap geçmek gerek. Bu saza ýugrulan ussadyň ýaşynyň bir çene baranlygy sebäpli, men ondan hiç bir zat ýazyp alyp bilmedim, çünkü bir heňi ýazyp almak üçin zerur bolan birnäçe gezek gaýtalamak ony uçursyz ýadadýardy, oňa agyr düşýärdi. Her hal hem bolsa, ol maňa birnäçe heň edip berdi. Ol heňleri diňlänimde, garry sazandada saklanan oňat saz

çalmak tehnikasynyň, ägirt güýçli sazandalyk ýatkeşliginiň we ullakan joşgunlylygyň bardygyny duýdum.

Şükür bagşy saz çalýardy, ol ökde sazandady, emma halk oňa Şükür bagşy diýyärdi. Şükür özüniň bütin ömründe iki sapar aýdym aýdpypdy. Bu bolsa heniz özüniň ukybyny, hünärini saýlap alyp bilmän ýören mahallarynda bolupdy. Ine şu iki gezek aýdym aýtmagy bilen onuň ady Şükür bagşy bolup il arasynda ýáýrapdy». Şükür bagşy ýaşlykdan dutar bilen höweslenýär we bütin zehinini şoňa berýär. Şeýlelikde, saz çalmakda ol türkmenler arasynda at gazanýar. Onuň öňüne geçýän sazanda bolmaýar. Şükür «dutaryň erkini öz eline aldy, öz ýüregindäki duýgularyny onuň içine sygdyrmagy başardy. Şonuň üçin-de, özüniň dili bilen berjegini dutary arkaly bermäge dyrjaşdy. Şeýle hem etdi, hemiše saz çaldy, ýöne welli, başgalara öýkünip däl, özünden täze-täze heňler döredip çaldy».

Şükür bagşy özüniň ýiti zehini hem talanty bilen döreden heňlerini çalyp, köpçülige hezil berýän sazandady.

«Pully heň buýurmaga gurby ýetmeýän, şonuň üçin bolsa saz çalynýan, aýdym aýdylýan ýere gelip bilmeýän, geläýseler-de gyrap çetde eginlerini gysyp oturýan adamlar «Şükür bagşy gelipdir, ol saz çalýar» diýip eşiden destlerine, edip duran işlerini taşlap, ýerli-ýerden gelerdiler we onuň sazyny, süýji sözünü ünjüsiz, arkaýyn oturyp diňlärdiler». Bu sözlerde halk sazandasynyň, köpçülige ýürekden hyzmat edip, söýgi gazanan mähirli adamyň keşbi göz öňüne gelýär.

Şükür bagşy öz ýurduny, halkyny jany-teni bilen söýen watançy. Ol ýurt, halk üçin güýç-kuwwatyny gaýgyrmaýar. Ýurduň, halkyň asuda ýamasaklygyny arzuw edýär. Şonuň üçin hem Şükür bagşy han zyndanyna düşen doganyny – «özüniň eline birinji gezek dutar beren adamy» uruş ýa-da dawa bilen däl-de, parahatçylykly ýol – dutary ýarag ornuna ulanmak bilen azat etmekligi maksat edinýär. Eline dutaryny alyp, Mäm-metýar hanyň ýanyна barýar, onuň bagşysy Gulamy saz çalmakda ýeňip, doganyny azat edýär.

Şükür bagşynyň joşgunly watanjylyk duýgulary okyjyny has-da gyzyklandyrýar, sebäbi aň-düşünjesinde adamkärçiliginiň, watançylygyň öz döwrüne mynasyp görnüşleri jemlenýär. Oňa Şükür bagşynyň Eýran hanynyň ýanyна gidende, dagyň depesine çykyp, öz ýasaýan: «Nähili hezil! Nähili güzel!.. Biziň bu güzel ýurdumuzza taşlap, mundan dönüp gidýän, baryp hana hyzmat edýän dönük gara sömlere nälet bolsun!.. Olary halkymyzyň gargyşy ursun. Meni han gahar edip zyndanyna salsa-

da, bu ýurdum meni hanyň elinde galdyrmaz...» – diýip, beren jogaby ýa-da Şüküriň han howlusynda ýere düşelen türkmen halylaryna gözü düşende, olara yssylyk bilen seredip, olardan aňsatlyk bilen gözlerini aýryp bilmän duran wagty: «Biziň aýallarymyzyň öwünmäge haklary bar. Olaryň gara öýde oturyp dokan halylary, gör, nirelere düşüpdir. Hanyň arzly myhmanlary olaryň üstünde oturyp bilseler armanlary ýok. Ýone olar bu ýerlere nähili düsdükä? Belki, biziň halylarymuz Pereňistana daga-da düşüp, ol ýerlerde hem hemmelerden saýlanyp, halkyň gözünü özüne çekip bilyändir» –diýip, edýän pikirleri tassykláýar. Bu sözler milli guwanç duýgusyna ýugrulan, öz halkynyň derejesini ýokary tutýan adamyň obrazyny ýadyňa düşürýär.

N. Saryhanowyň bu powestinde döreden, sazyň «gudrat güýjuni» görkezen Şükür bagşynyň geçmiş hakyatlaryndan bir epizody özüne ussatlyk we dogruçyllyk bilen şöhlelendirip bilyändigi üçin ähmiyetlidir.

«Türkmenfilm» kinostudiýasy 1963-nji ýylda «Şükür bagşy» powesti esasynda «Ýaryş» diýen çeper kinofilm döretdi. Bu film hemme ýurtlarda şöhrat gazandy.

N. ŞARYHANOW USSAT ÝAZYJY

Talantly ýazyjy, ajaýyp söz ussady Nurmyrat Saryhanow özuniň ýiti zehini bilen bir topar proza eserlerini döredip, türkmen edebiýatyny baýlaşdyrdy. Ol türkmen realistik prozasynyň düýbüni tutujydyr. N. Saryhanowyň döredijilik aýratynlygy, onuň eserleriniň aýratynlygy nämeden ybarat?

1. Ýazyjynyň durmuş wakalaryndan temany saýlap alyp bilmek tärine ökdeligidir. Sonuň üçin hem N. Saryhanowyň eserleri tematikasy boyunça örän aktuallygy bilen tapawutlanýar. Ol ýazjak bolýan zadynyň ilki bilen temasyny kesgitleýär, ýagny ony hakyky durmuşdan, real wakalardan saýlap alýar. Onuň «Soňky öý», «Ak tam», «Şirin» ýa-da «Arzuw» ýaly eserleri temasyny real durmuşdan alandygyna görä, häzirde özuniň aktuallygyny ýitirmeýär, olar adamlaryň şu günü tagallalaryna hem laýyk gelýär.

2. N. Saryhanowyň eserleri čuňňur ideýalylygy, joşgunly watançlyk duýgularyna ýugrulandygy bilen tapawutlanýar. Geljege umyt bilen garaýan, adamlaryň duýgy-düşünjeleri, zähmet gahrymançylyklary N. Saryhanowyň hekaýalarynda ussatlyk bilen beýan edilýär. Onuň eserler-

inde öne sürülyän ideýa adamlaryň watançylyk duýgulary bilen aýrylmaz baglanyşykda berilýär. Muny ýazyjy real durmuş wakalaryndan alınan täsirli hem-de gzyzkly epizodlarda, köpçülik arasyndan alınan adamlaryň obrazynда örän ynandyryjy suratlandyrýar. Ine, «Şirin» hekaýasyny alyp göreliň. Bu hekaýasynda ýazyjy iň bir aktual meseläni – gyz satmaklyga garşy göreşmek meselesini gozgaýar we bu meseläni örän dogry çözýär. Hekaýany okanyňda: gyz satmak iň erbet zatdyr, ol adamlara ýat bolmalydyr, maşgala diňe azat söýgi esasynda guralmalydyr – diýen ideýa öz-özünden ýüze çykýar.

N. Saryhanowyň hekaýalary halky täze durmuşa, ýurdumyzda täze jemgyýet gurmaklyga işjeň gatnaşmaklyga, watany, halky, hökümeti... ýürekden söýmäge çagyryanlygy üçin ähmiýetlidir.

3. Nurmyrat Saryhanowyň eserleri güzel peýzažy, gök baga bürenip oturan obalaryň mähirli keşbi uly ussatlyk we göwünjeňlik bilen suratlandyrylýanlygy bilen tapawutlanýar. N. Saryhanow öz hekaýalarynda peýzaž arkaly wakalaryň, hadysalaryň bolup geçýän ýerlerini has doly, personazlaryň başdan geçirmelerini has täsili hem örän özboluşly berýär. Ýazyjy Watanyň tebigatyny çeper şekillendirmek bilen eserlerinde öne sürüyän esasy ideýasyny okyja ýetirmeklige çalyşýar.

4. N. Saryhanow eserleriniň dili sada hem düşünükligi, çeperçilik derejesiniň belentligidur. Talantly ýazyjy öz hekaýalarynyň çeperçilik taýdan ýokary diliniň bolsa sada we hemmä düşünükli bolmasy ugrünnda ähli zehinini sarp edipdir. N. Saryhanow eserlerinde syýasy ideýany aýdyňlaşdyrmak üçin dili onda-da halk dilini ýiti ýarag hökmüne ulanýar. Ol halk diliniň arhaizm, dialektizm ýa-da žargon sözleri bilen hapalanmagyna asla ýol bermeýär. Şonuň üçin-de N. Saryhanowyň eserlerinde artykmaç, okyjyny irizýän we arhaizmleşen ýa-da dialekt sözlerine duşmaýarys. N. Saryhanow eserlerinde durmuş wakalaryny, gahrymanlaryň häsiýetini, aýrarilyklaryny beýan edende, sözleri saýlap-seçip alyar. Halk nakyllaryny, atalar sözlerini örän ýerlikli ulanýar. Şonuň bilen ýazyjy aňlatmak isleýän esasy pikirini okyja ýetirmeklige çalyşýar. Ine, bir mysal: «Şükür bagşy» powestinde ýazyjy Şüküriň tüýs sazandadygy barada şeýle ýazýar:

«-Arzylap çagyrylan ýere barardy. Onuň baryp düşen öýüniň içi-daşy derrew adamdan dolardy. Ol dutar çalmaga başlardy we öyi dolduryp oturan ýigitlerden, üzügiň etegini seredip, tärimiň daşyndan seredýän gelin-gyzlardan tizden joşa gelerdi.

Ol dutary emgenmän, kuwwatly elliñini, uzyn barmaklaryny oýnadyp, şabram çalardy we gahrymançylykly heňler çalardy we ýurekleri bilen beter joşardy». Görüşümüz ýaly bu sözlerde Şükür bagsynyň häsiyeti, halkyň oña söygüsü hakyky bolşy ýaly anyk, dogruçyl görkezilýär.

5. N. Saryhanow eserlerinde gahrymanlaryň synpy çykyşlary, olaryň taryhy barada berýän maglumatyny sanaglyja sözler bilen berýär. Ol käbir ýazyjylar ýaly yzy üzňüsiz sözlemler, okyjyny irizýän maglumatlar bermekden saklanýar. N. Saryhanow öz gahrymanynyň duýgy-düşünjesini, hereket edýän taryhy döwrüni, gylyk-häsiyetini beýan etmekçi bolanda, şol taraplary has gowy aňladyp biljek adamdygyna, onuň adamlar bilen baglanyşykadagyyna, nähili taryhy şartlerde onuň hereket edýändigine okyjynyň düýpli düşünmegine ýardam edýär. Ine, ýazyjy «Kitap» hekaýasynda Welmyrat aganyň «her bir sözi düýä degýän» kitap barada edýän pikirini şeýle suratlandyrýar:

«Kitap, onuň okalyşy, onuň içindäki sözleriň meniň ýüregimiň üstünden turşy meni haýran etdi. «Bu nähili bolup bilýärkä? Ol ýüzüne seredýärde, hemme zatlary öz durmuşyndan, gündelik eşidip ýören zatlaryndan, ýone weli, dilde diýip bolmajak, aýtmagy hyýalyňa-da getirmedik zatlary diýişdirip barýar» diýip pikir edýärin. Men kitap şeýle gzyzkly zatdyr, adamyň durmuşyndan sözleýän zatdyr öýtmeýärdim... «Munuň belli bahasy ýokdur, bu satylýan zat hem däldir» diýip pikir etdim... «Bu eger gurbum ýeter ýerine satylýan zat bolsa alaýyn» diýen hyýala mündüm. Yöne welin, bahasyna san ýeter öýtmeýärdim». Ýazyjy tarapyndan örän oýlanyşykly hem-de çeper düzülen bu söz düzümlerinde kitaby okap bilmese-de, ony ähli zatdan mähirli söýyän sada adamyň keşbini görýäris, öň türkmen zähmetkeşleriniň sowatsyz bolandygyny aňlaýarys.

6. N. Saryhanow gahrymanlaryny ökdelik bilen indiwiðallaşdyryp bilipdir. Onuň gahrymanlaryny özleriniň gylyk-häsiyetleri, gepleýiš dilleri boýunça biri-birine meňzeş däl. Şükür bagsynyň dili Mämmetýär hanyň ýa-da Gulamyň dilinden, Welmyrat aganyň dili Kömek aganyň ýa-da Aman aganyň dilinden tapawutlanýar. Bu bolsa N. Saryhanowyň söz baýlygynyň örän giňdigini görkezýär.

Öz döredijilik işinde şeýle üstünlikleri N. Saryhanow diňe ýadawsyz okamak, öwrenmek netijesinde gazanýar. N. Saryhanow başlan işini sap ýureklilik bilen ýerine ýetirýär. Durmuşdan alınan hakyky wakalary çuňnur we hertaraplaýyn analizlemeklige, okyja wakanyň düýp manysyny düşündirmeklige çalyşyar. Şeýlelikde, zehinli ýazyjy Nurmyrat Saryha-

now özüniň gysgajyk ömründe döreden bir topar eserleri bilen türkmen edebiýatynyň taryhynda belli yz galdyrdy. Şonuň yaly-da, okyjylar arasynda uly söýgä mynasyп boldy.

Otuz sekiz ýasynda Watanyň azatlygy ugrunda gurban bolan watançy ýazyjy Nurmyrat Saryhanowyň ýiti zehini, ajaýyp talanty bilen döreden eserleri adamlara estetiki lezzet berýär. Onuň hekaýalary, nowellalary, oçerkleri, powestleri türkmen dilinde we dünýä halklarynyň ençemesiniň dilinde ençeme gezek neşir edildi we edilýär.

N. Saryhanow çuň ideýalary, çeper eserleri adamlary joşgunly watançylyk ruhunda terbiýelemekde örän ähmiýetli. Nurmyrat Saryhanowy, «Şükür bagşy» powestini we beýleki onlarça hekaýa – nowellalaryny ähli ýaş edebiýatçylara görelde edip görkezmek bolar. Ýazyjynyň döreden çeper eserleri ençeme ýyllardan bări türkmen mekdepleriniň edebiýatyndan okuň maksatnamalaryna we okuň kitaplaryna girizilip, okuwçylar taraipyndan okalyp, öwrenilip gelinýär.

N. Saryhanowyň biografiýasy, onuň dostluk we watançylyk ideýalaryna ýugrulan çeper eserleri adamlar, Watana we paly bolmagy, ony ýürekden söýmegi öwredýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. «Şükür bagşy» powesti haýsy temada?
2. Onda nähili ideýalar öne sürülyär?
3. Şükür bagşy nähili obraz? Onuň prototipi kim? Ussat sazandanyň haýsy häsiýetlerini haladyň? Onuň watançlygyna nähili düşünýärsiň?
4. N. Saryhanowyň döredijiligi edebiýat taryhynda nähili orun tutýar? Onuň ähmiýeti näme?
5. «Şükür bagşy» powestini tutuşlygyna özbaşdak okaň. «Ýaryş» kinofilmine tomaşa edip, bu çeper filmiň sýužetini powest bilen deňeşdiriň.

EDEBIÝAT NAZARYÝETI: PROTOTIP BARADA

Çeper eserdäki gahrymanyň, obrazyň hakyky durmuşda bolan adamsyna **prototip** ýa-da **proobraz** diýilýär. Käbir ýazyjy çeper eser ýazanda, öz gahrymanyny durmuşda bolan adamlardan saýlap alýar. Ony umumylaşdryýar, eseriň baş gahrymany hökmünde suratlandyrýar, belli taryhy şartler içinde hereket etdirip, çeper obraz derejesine ýetirýär. Meselem N. Saryhanowyň «Şükür bagşy» powestiniň baş gahrymanynyň prototipi belli türkmen sazandası Şükür bagsydyr. Berdi Kerbabáýewiň «Gurban Durdy» powestindäki Gurbanyň obrazy Uruş Gahrymany Gurban Durdydyr.

BEKI SEÝTÄKOW (1914–1979)

XX asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky döwlet baýragynyň laureaty Beki Seýtäkow 1914-nji ýylда Tagta etrabynыň Bedirkent obasynda garyp daýhan maşgalasynда eneden bolýar. Onuň ýaşlyk döwri ýeter-ýetmezçilik, açlyk ýagdaýda geçýär. Bu hakda şahyr «Çagajyk» atly goşgusynda şeýle ýazýar:

Ýada düşyär, çagalgyym gam içinde geçipdi meň,
Gulagyma gije-gündiz ilýärdi bir zarynly heň,
«Çörek» diýip aglaýardym gün ýaşanda, atanda daň,
Enem gözden ýaşyn döküp diýärdi: «Az dur, çagajyk».

Ýigriminji ýyllaryň başlarynda ol Tagta etrabyndaky mekdep-internatyna okuwa ýerleşdirilýär. Şondan soň ol 1927-nji ýylда Daşhowuz peduçilişsesine okuwa girip, ony 1931-nji ýylда guitarýar. Ol Daşhowuz welaýatynyň dürli etraplarynda magaryf sistemasynda işleýär, mugallimçilik edýär. Şol ýyllarda ol etrap, welaýat gazetlerinde täze döreden eseri bilen yzygider çykyş edip durýar.

B. Seýtäkow 1937-nji ýylда Aşgabada işe gelýär. Ol ilki «Ýaş komunist», häzirki «Watan» gazetinde bölüm müdiri, häzirki «Garagum» žurnalynda jogapkär sekretar, soň onuň redaktory, soňra bolsa «Mydam taýýar», «Edebiýat we sungat» gazeteleriniň redaktorlary bolup işleýär. Bu bolsa onuň edebi döredijilik talantynyň barha kämil bolmagyna oňaýly täsir edýär.

B. Seýtäkow 1963-nji ýylyň oktyabryndan 1965-nji ýylyň aýaklaryna čenli Türkmenistan Ýazyjylar birleşiginiň başlygy bolup işleýär. Soň ol ýene-de birnäçe ýyllap häzirki Türkmenistanda çykýan «Watan» gazetinde redaktorlyk edipdir.

1939-njy ýylда onuň «Bagtly nesil» diýen ilkinji proza eserleriniň ýygyntrysy çap bolup çykýar. Şeýle-de bolsa ol şol döwürde şahyr hökmünde hem işeňir çykyş edýär. Ylaýta-da onuň «Ýaşlyk», «Arslan hakynda aýdym»

(1938), «Ot içinde», «Aýazhan» (1940) ýaly poemalary, «Biziň döwrümiz» (1941) ýaly goşgular ýygyndylary neşir edildi. Bu çap bolan eserlerde kolhoz obasynyň keşbinde, türkmen daýhanlarynyň ruhy dünýäsinde ýüze çykan täzelikler, ýaşlaryň okuwa, bilime, topulyşy çeper suratlandyrylýar, täze durmuş bilen deň gadam urmak halka wagyz-nesihat edýär.

Ýazyjynyň 1947-nji ýylda «Goşgular we poemalar», 1948-nji ýylda «Oba hekaýalary», 1951-nji ýylda «Sayılanan eserler», «Gum ýeňilýär» diýen kitaplary çap bolup çykýar.

Ýazyjynyň «Başa-baş söweş», «Goňşy», «Diplom», «Derýada», «Gara ýylan», «Wyždan» diýen hekaýalary, «Çuwal bagşy», «Döwürdeşler», «Ynjalyksız adamlar», «Gyz salgydy», «Bekmurat Durdyýew», «Pervana», «Tylla seniň ýşkyňda», «Şahyr» powestleri, «Doganlar», «Bedirkent», «Çölüň ýüregi» romanlary birnäçe drama eserleri özünüň gzyzklylygy, ýeňil okalýanlygy, wajyp meseleleri açyp görkezýänligi bilen okyjylar tarapyndan oňat garşy alyndy. Bu eserlerde türkmen ýigitleriniň we gelin-gylarynyň başdan geçirmeleri, olaryň iş aladalary, dostlukly gatnaşyklary, durmuş ýagdaýlary çeperçilik bilen suratlandyrylýar.

Ýazyjynyň çeper eserleriniň ençemesi dünýä halklarynyň dillerine terjime edildi. Onuň özboluşly çeper döredijiliği ýaşlar üçin nusga alarlykdır.

B. Seýtäkow 1979-nji ýylda Moskwada agyr kesel zerarly aradan çykýar. Daşhowuz şäherindäki onuň okan peduçilişsesine Beki Seýtäkowyň ady dakyldy.

Soraglar we ýumuşlar:

1. B. Seýtäkow nirede önüp-ösýär?
2. Onuň ýaşlyk ýyllary nähili ýagdaýlarda geçýär?
3. Ol döredijilik işine haçan başlapdyr?
4. Ýazyjy haýsy eserleri döredipdir?
5. Onuň eserleri nähili temalarda yazlypdyr?

ÝAZYJNYŇ DURDY GYLÝC ŞAHYR BARADA ÝATLAMALARYNDAN BÖLEK

Bedirkendiň depesinden meteorit ýaly ýaldyrap geçip giden bu adam hakynda tolgunman gürlemek mümkün däl. Obanyň ýokarda ýazylyp beýan edilen ýagdaýında doglan, durmuş bilen bolan agyr söweşlerde ýeňip üstün çykan, öz wagtynda we ýagdaýyna görä halkyň ykbaly barada belli bir netijä gelen Durdy Gylyç örän ajaýyp adamdy, sözüň doly many-synda beýik şahyrdy.

Beýik şahyr diýen derejä ýetmek üçin ýokary bilim hem başga-da her hili şertler gerekse gerekdir. Emma Durdy Gylyjyň sowady-da ýokdy, onuň ady tă sowetler häkimiýeti aýagyny ýere pugta direýänçä kagyza-da ýazylmandy. Ýone weli, biz «Çatma», «Eşekli», «Begler», «Jan doganlar, goreň zadym aýdaýyn», «Jykyr», «Tumarly»... diýen ýaly ýüzlerçe ajaýyp goşgular döreden adama gyzarman, çekinmän beýik şahyr diýip bileris. Onuň bu goşgulary il içinde müdimilik ýaşamak hukugyny gazandylar. Bu hukugy gazanmak örän kyn, örän agyrdy. Bu hukugyň «wagt» diýen örän erjel bir şerti bardyr. Müdimilik ýaşamak hukugyny gazanmak isleýän goşgular (umuman eserler), wagtyň öz öňlerine çykaryp goýyan ähli böwetlerini böwsüp geçmegi başarmalydyr. Ine, şu nukdaý nazardan seretsek, ýokarda atlary tutulan goşgularyň öňünde hiç hili böwet durup bilmeli. Olaryň köpüsi 1920-nji ýyllaryň başında dörediler. Olaryň sesi, dörän badyna ýaňy bolan çaganyň sesi ýaly bolup çar tarapa ynamly ýaňlanyp gitdi. Kümşün arassa, sap sesi ýaly bolup, heniz hem rusça, türkmençe kitaplaryň gatlaryndan, kolhoz klublarynyň sahnalaryndan ýaňlanyp dur. Olar geljek ýüz ýyllyklarda-da ýaňlanarlar diýip, şu ýerde ynam bilen aýtmak bolar.

Durdy Gylyç şahyr hakynda biziň ýazyjylarymyz-da, alymlarymyzda kän ýazdylar. Onuň goşgulary-da gündelik metbugatda kän çykdy. Özbaşyna birnäçe ýygynylary türkmençe hem-de rusça çap edildi. Meniň özüm onuň barasynda «Şahyr» ady bilen roman ýazdym. Bu roman Aşgabatda hem Moskwada çykdy. Şonuň üçin-de bu ýerde meniň wezipäm yeňňilleşyär. Men onuň bilen bolan köp sanly duşuşyklarymyzdan ýadymda galan käbir epizodlary gürrün bersem ýeterlik bolsa gerek.

* * *

Durdy Gylyjyň göwni ýerde uzak oturmakdan ýaňa ýadap, göge göterilen bürgüt ýaly ýeňil hem-de hyjuwlydy. Emma weli, durmuşy agyrdy, töwerekdäki durmuş özuniňkiden-de agyrdy. Durdy Gylyç muny beýlekilere garanda has oňat bilýärdi. Sebäbi köpler ruhanylaryň: «Garybyňky o dünýädir» diýen akmak pelsepesine ynanaýardylar. «Başa gelenini çekibermelidir» diýip düşünýärdiler. (Bu, elbetde, alaçszlykdan hem gelip çykýardy). Durdy Gylyç weli beýle däldi. Ol nämäniň nämedigine düşünýärdi. Emma taryhyň çarhyny tersine towlap, durmuşy düýpgöter özgerdip, oturybermäge onuň güýji ýetmeýärdi. Ýetjek hem däldi. Şonuň üçin-de ol öz ýanyndan ýanýardy, köýärdi. Garybyň gününe sessiz aglaýardy.

Daşyndan seredeniňde ol aladasyz, gaýgy-gamsyz, dünýäni suw alsa-da topugyna çykmaýan adam bolup görünmäge çalyşyardy. Agyr durmuşyň laýynyň içine batman, gaýtam ol durmuşyň depesine çykyp, aşak seredýär-di. Beýle etmegi başarmak üçin uly güýç, pähim gerekdi. Bu zatlar onda bardy. Ol öz güýjüniň ýetäýjek işlerini anyklap, öz öňünde açık we aýdyň wezipe goýdy: iliň göwnüni göstermek, şeýdip hem adamlaryň yüreginde ýagty geljege (sowatsyz şahyr üçin bu diňe umytdy) ynam döretmek, adamlarda adamçylyk mertebesini goramak... ýaly zatlar onuň maksatnamasydy. Ol özüniň bütin döredijiliginde şu maksada hyzmat edip geçdi. Bu, elbetde, dogry maksatnamady. Çünkü ol ile çörek paýlap berjek dälди, agyr sosial keselleri düýbi-damary bile nil içinden gyrçap zyňyp biljek dälди.

Ak eşekli, gyrmız donly, gara telpekli, gara ädikli bu adam, bu zatlaryň üstüne onuň şadyýan ruhy dünýäsine-de goşsaň begenç hem şatlyk alamatly ýaly bolup, Tagta illeriniň her ýerinde görünýärdi.

Meniň daýym Ata Gurban ogly kümüşçi ussady. Ol Durdy Gylyçdan baş-on yaþ uludy. Şuňa garamazdan, şahyr bilen meniň daýym örän dostdular. Olary ýakynlaşdyran, tanyş we dost eden zat daýymyň ökde kümüşçi bolmagy bilen birlikde örän ökde sazandalygynyň bolmagy-da ähtimal. Daýymyň sazandalygы hakynda obada: «Ata ussa sáher wagtlary dutary gepledip hem bilýärmiş» diýen gürrün bardy. Emma men beýle zada duşmadym. Daýymyň oglı-gyzy ýokdy. Ol meni kiçijikligimden ogullyga alypdy. Ine, meniň şahyr bilen örän ir tanyşlygym şundan gelip çykýar.

Daýym Diregli obasynda (Tagta raýonynda) ýasaýardy. Ol geplemezek, emma örän ýuka ýurekli adamdy. Daýym bir gün dükanynda bilezik ýasap otyrdy. Ol taýýar bolan bilezige gaş goýup oturyşyna Magtymgulynyň goşgularynyň birini hiňlenip sanaýardy. Men edil şol wagt kürsäp us-sahana girdim. Daýym meni başdan-aýagyma çenli synlady-da, çalaja ýylgyrdy:

– Depäňdenem birneme gar sowursaň boljak eken...

Men onuň bu sözüne ähmiýet bermedim, demim içime sygman, zordan gepimi düşündirdim.:

– Daýy, daýy, gündogarky şorlugyň ortasyndan şahyr gelýär. Edil özü-dä...

Daýym elindäki bilezigi emaý bilen bir çetde goýdy-da:

– Ylga daýzaňy çagyrl! – diýip, özü-de ýerinden turdy.

Daýzam gelensoň daýym şeýle diýdi:

– Jaýy süpür. Çaý goý. Men goýun getireýin.

Soňra maňa ýüzlendi:

– Bekje, senem obanyň ýaşuly, ýaş kiçilerine habar et! Agşam şu ýere gelsinler. Bize şahyr geldi diýip aýt.

Daýzam:

– Ol başga oba geçip barýan bolaýmasyn? Şeýle bolsa ýalançy bolarsyň-da – diýip janyny barlady. Daýym guşagyny guşanyp durşuna oňa şeýle jogap berdi:

– Şahyr bu öýün duşundan geçip bilmez.

Gün batyp garaňky düşenden soň, uly ussahananyň içi ýasy telpek, sakally, sakalsız adamlardan hyryny-dykyn doldy. Çöp atsaň ýere gaşjak däldi.

Şahyr ortarada gyrmyz donuny engine atyp, dogup gelýän gün ýaly gyzaryp otyrdy. Men ondan gözümi aýryp bilmeýärdim. Onuň bolşy bezzat çaganyň bolşuna meňzeýärdi. Ýekeje minut gozgaman, hereket etmän oturyp bilmeýärdi. Ýa başyndaky tahýasyny düzedýändir, ýa şayyny dyzynyň aşagyna ýygnaýandır, ýa çäýnek-käse bilen meşgullanýandır, ýa seýrejik gysga sakgalyny sypalaýandır, garaz, dek-hä oturmaýardı. Özem dynman gürleyärdi. Göyä şahyryň agzyndan guş uçup çykaýjak ýaly, adamlaryň hemmesiniň gözü şahyryň agzyndady. Çaý içilýärdi. Ortadaky ojakda ýanýan gury odunyň ýagtysy adamlaryň yüzüne düşüp, olaryň maňlaýlaryny antrasit ýaly ýagtyldýardı. Şahyryň bu bolup oturyşynyň, töweregindäki daýhanlaryň şol agşamky oturyşlarynyň suraty henizem göz öňümden gitmeyär. Bu görnüş ömür öçmejek reňkler bilen meniň beýnime ýazyldı. Oba ýaşulylaryndan biri:

– Şahyr, gulagyň garny ýok diýişleri ýaly, biz seniň sözleriňden hiç wagt doýmaýarys. Şeýle-de bolsa sen bu sözleriň arasyна goşgy-da sal – diýip, şahyra ýüzlendi.

– Geregiň goşgy bolsun, halk! – diýip, şahyr guş ýaly has ykjamlandy.

Durdy Gylyç sag elini gulagyna ýetirdi. Süýem barmagy bilen orta barmagynyň arasyndan gulagynyň ujy görünýärdi. Birnäçe gezek üsgürindi. Soň diňe özüne – Durdy Gylyç şahyra laýyk bolan ses we äheň bilen garry, gatyň düye barada bir goşgy okap berdi. Bu goşgudan daýhanlar şeýle bir lezzet aldylar weli, ony hiç hili söz bilen düşündirer ýaly bolmady. Köp adamyň birden goşulyp çykýan gülküleri kümüş dukanyň sarsdyrara getirýärdi.

Böwet ýykyylan ýaly bolup, goşgy yzyndan goşgy ýaňlanyp ugrady. Gulkini we begenji bildirýän beýleki alamatlaryň yzy üzülmeýärdi. Emma weli:

Oýlanyşmadylar yzyny,
Horlap garybyň özünü,
Syrtynadan satyp gyzyny,
Bäşatarra berdi begler.

Geçip tamyň ygasyna,
«Tüpeň al» diýip agasyna,
Ýaňja dogan çagasyňa,
Ýaşlykda bat berdi begler.

Palan baý tüpeň satar diýip,
Öýde biderek ýatar diýip,
«Wah, maňa bäşatar!» diýip,
Gursagyna urdy begler.

Baýlar aldy başden–ondan,
Garyplarymyz geçdi jandan
Gorkmadylar nähak gandan,
Pukarany gyrdy begler.

Bir biçäre kesel bolsa,
Bir gün oňa ajal gelse,
Gynanmazlar okdan ölse,
«Armansyz» diýip durdy begler

Her kim bir alaşa tandy,
Atlanyp bir-birin çapdy,
Ulularga serpaý ýapdy,
«Şyralga!» diýip durdy begler...

diýen setirler jaýyň içinde ýaňlananda, hiç kim gülmeýärdi. Garrylar aşak bakyp hyrçlaryny dişleýärdiler, agyr, ýasy telpekli kellelerini ýaýkaýardylar. Köne durmuşyň şarpygyny dadan ýaşlar gaşlaryny çytýardylar.

Şeýle, köne durmuş eliň aýasyndaky ýaly edip görkezýän goşgularyň «Jan doganlar, gören zadym aýdaýyn», «Jykyr», «Tumarly» ýaly baş-altysy aýdylanda jaýyň içini gara bulut gaplap alan ýaly bolýardy. Buludy dargatmak gerekdi... Daýhanyň göwnünü gösterip, ruhuny şatlandyrma gerekdi.

Şonuň üçin-de şahyr liriki, degişme, şorta sözli goşgularyny okap, diňleýjileri täzeden şatlandyrarda. Ussatlyk bilen öz öňünde goýan programmasyny iş ýüzüne geçirerdi.

Şeýle agşamlar daýymyň ussahanasynda ýa-da şol wagtyň aýdyjjy bagşsysy Öre şahyryň öýünde iki-uç aýdan bir gezek gaýtalanardy. Şahyr gaýdandan soň bir aýlap, iki aýlap, daýhanlar şol gjäniň täsiri bilen ýasaýardylar. Ýaşlar şahyryň okan goşgularyndan ýatlarynda galanlaryny hiňlenip gaýtalaýardylar. Uly adamlar şahyryň şorta sözlerini gaýtalap hezil edişip gulyärdiler.

SEÝTNIÝAZ ATAÝEW

(1924)

Seyíl edeliň bu jahana,
Jahanda näler görüner –
Isgender, Jemşit saldyran,
Beyík binalar görüner.

Magtymguly

Seýtniýaz Ataýew – belli türkmen ýazyjysy, publisist, terjimeçi, Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesi.

Seýtniýaz Ataýew 1924-nji ýylда Gåwers etrabynyň Änew obasynda dayhan maşgalasynda eneden dogulýar. Ol ilki oba mekdebinde, soňra Aşgabat hem Gyzylarbat işçi fakultetlerinde, harby uçılışşede okayar.

1942-nji ýylда on sekiz ýaşy Seýtniýaz Watançylyk urşuna gidip, faşistlere garşı aýgytly söweşlere gatnaşýar, duşmanyň tylında razwedkada bolup, ýokary mertlik, batyrlyk görkezýär. «Merdana razwedçik» adyny alýar.

Seýtniýaz Ataýew uruş weterany hem şöhratly weteranlaryň baştutany bolupdyr.

Seýtniýaz Ataýew döredijilik işine 1948-nji ýylda başlaýar. Onuň «Hindistana syýahat», «Maýagözel», «Kasam», «Gazap», «Göreş», «Kerwengeçer» ýaly kitaplary türkmen edebiyatyny baýlaşdyrsa, «Bagdat duşuşyklary», «Delidäki türkmen derwezesi», «Ölüm ýokdur oglanlar» diýen ýaly filmleri türkmen kino sungatyna uly goşant boldy.

Seýtniýaz Ataýew – ökde terjimeçi. Ol dünýä belli nusgawylaryň bir topar eserlerini türkmen diline terjime etdi.

Seýtniýaz Ataýew – jahankeşde ýazyjy. Ol eli ötgür galamly, foto we kino apparatly dünýäniň köp ýurtlarynda: Yrakda, Müsürde, Mekge – Medinede, Amerikada, Hindistanda... bolup, ajaýyp ýolýazgylaryny, hekaýalary, publisistik makalalary kino oçerkleri, hüjjetli filmleri döretti. Ökde hem synçy ýazyjynyň daşary ýurtlarda syýahatda bolup ýazan iň gowy eserleriniň biri «Delidäki türkmen derwezesi» diýen çeper publisistik makalasydyr. Ýazyjy bu ajaýyp eserinde Hindistanyň merkezi Deli şäherindäki Türkmen derwezesi, onuň taryhy geçmiş, häzirki ýagdaýy, hindistan-türkmen dostlugy barada örän gymmatly maglumatlar berýär.

DELİDAKİ TÜRKMEN DERWEZESİ

(Gysgaldylyp alyndy)

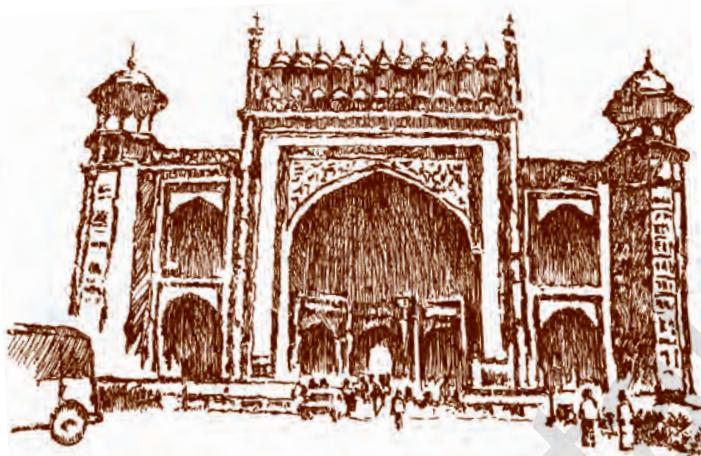
Deliniň köne şäheriniň gadymy merkeziniň günorta tarapynda meşhur TÜRKMEN DERWEZESİ yerleşyär (hazır ol ortada galypdyr). Derweze ortasy iki araba geçiräýer ýaly ötküli, beýikligi on metr çemesi, düýbi çala ýáýraň, ýáýrawy hem on baş-ýigrimi metr, üstüniň gyralary dış-diş, kütüligi hem on metr çemesi (ötüginiň her tarapynda derweze galasynyň içinde-de bir-iki ottag bar) – agras ymykly salnan bir desga.

Türkmen derwezesinden geçeniňden soň, köne şäher başlanýar. Dar uzyn köçeler, gyralary iki-üç mertebeli jaýlar, ýasaýyş jaýlar-da bar, dürli dükanlar, ussahanalar, edaralar, kiçeňräk kärhanalar biri-birine göýä diýersiň gyslyşyp, biri-birine daýanyşyp oturan ýaly. Şaha-şaha gol atýan gara gáz, dymjyk köçelerden kiçeňräk awtomaşynlar bolaýmasa, uly möçberli ulaglaryň-ha geçjek gümany ýok. Bu köçeleriň ulagy – welo we motorikalýar arawalar, kiçijik ýük maşynlary. Şeýle şäher uzalyp demirgazyga tarap gidip otyr, gidip otyr. Ahyry ol köçeler ýaýraýar-da, ägirt uly, biçak owadan Juma Metjidiniň öňünden geçyär. Ine, Deliniň merkezindäki Juma Metjidi bilen Türkmen derwezesiniň aralygyna-da «Türkmenleriň oturym ýeri» diýlip atlandyrylýar. Olar bilen gürruk etseň, käbirleri özleriniň asyllarynyň türkmendigini, emma indi öz milli dillerini, däplerini ýitirendiklerini aýdýarlar.

Men Hindistana her gidenimde Türkmen derwezesiniň taryhy bilen gyzyklanýaryn. Türkmen derwezesiniň taryhy barada dürli maglumatlar bar. Köp taryhcýlar ony Baýram han bilen baglanyşdýryarlar. Emma olaryň has bilimdanlary bu derwezäniň Baýramhanyň ýaşan döwründen dört asyr öň gurlandygyny habar berýärler.

Asly türkmen kabylasyndan bolan Iltutmyş 1211–1236-njy ýyllaryň aralygynda Hindistana patşalyk edipdir. Ol özüniň döwlet pähimi, serkerdeligi, ugurtapyjylygy bilen Hindistan döwletiniň çäklerini giňeldipdir, ony biçak kuwwatlandyrypdyr, ylmy, medeniyeti, sungaty ösdürmeklige uly ýardam beripdir. Ol öz döwründe uly binalar saldyrypdyr. Ol meşhur alym we ahun Hoja Kutub – uddin Bagtyýar Kakanyň hatyrasyna deňi taýy bolmadyk ajaýyp Kutub Minary saldyrypdyr. Kutub Minary häzir hem Hindistanyň iň bir owadan we gadymy binalarynyň biri hasaplanýar.

Ine, alymlaryň habar bermegine görä Delidäki Türkmen derwezesini Razyá saldyrypdyr. Şol wagtlar Deliniň dört tarapynda dört derwezesi

Delidäki Türkmen derwezesi.

bolupdyr. Gaýrasynda Bengal derwezesi, demirgazygynda Kaşmir derwezesi, günortasynda Hindi derwezesi, ilersinde-de Türkmen derwezesi. Soň Türkmen derwezesiniň tòwereginde Hindistana Babyr bilen, Hümeýin bilen baran türkmenler oturypdyrlar. Baýram hanyň atlary-da onuň dog-anoglany Tagdy (Durdy) begiň nökerleri-de, Baýram hanyň ogly Abdyrahym han-hananyň goşunlary-da şol ýerde ýerleşipdirler.

Nedir şa Delini alanda, ol Türkmen derwezesiniň öňünde atyndan düşüp, onuň öňünden hut özi atyny idip, pyýada geçipdir. Türki kabylalaryna degişli bolan Beýik Mogollaryň patyşalary Akbar, Humaýun «Şudur jennet, meger jennet bar bolsa» diýen baha mynasyp bolan Köşkler galasyny – Gyrmızı galany hem Türkmen derwezesiniň golaýynda saldylar. Şol ýerde Aşram köprüsiniň aňyrsynda Nyzametdin köçesiniň ugurunda Baýram hanyň ogly Abdurahym han-hananyň guburynyň üstünde salnan üç mertebeli belent mawzoleý howalanyp dyr. Şol ýeriň golayynda Hümeýiniň hem gyzyl çagyylan ajaýyp mawzoleýi ýalpyldap dur. Bu mawzoleýe günde müňlerçe adam zyýarat edýär.

Şu Nyzametdin köçesiniň öwrüminiň birinde ýene-de bir ajaýyp türkmeniň ýadygärligi bar, bu şahyr – filosof Mirza Galybyň (1797–1869) mawzoleý we akademiýasy. Mirze Galybyň gubrunyň gapdalynnda uly gümmezli ymaratlar salynyp, onda häzir hem Galyb akademiýasy işleýär. Akademiýanyň üç bölümi bar: 1. Kitaphana, ylmy derňew bölümi; 2. Neşirýat bölümi; 3. Gadymy arap ýazuwynyň kollegrafiyasynda sapak

berilýän mekdep. Maňa bu akademiýada 1982-nji ýilyň aprelinde Mag-tymguly hakynda iňlis dilinde leksiýa okamak miýesser edipdi.

Türkmen derwezesine gaýdyp gelsek, men 1971-nji ýylda «Türkmen derwezesi» diýen hüjjetli filmi surata düşürenimde onuň gapdalynda goşa mazar bardy. Olaryň ýüzünde bolsa, «Şah Türkmen Beýabani Kisti we Şih Türkmen Beýabani Çisti» diýlen ýazgy bardy. Soň 1990-njy ýilyň deka-brynda şahyr Annaberdi Agabaýew we alym Nazar Halymow üçümüz şol mazara aýat okadyk. Mazarlaryň özi we töweregى rejelenipdir, üstleri gül ýapraklary bilen örtülipdir. Gümmeziniň içinde müjewür goýlupdyr. İki mazaryň ortasynda ak mermer tagta dikiliп, onuň yüzüne hem «Astana-ýe mübärek. Feýiz-ýe rebba:ni we makbul-ýe subhani: Hezret-ýe Şah Türkmen Beýabani Suhrawerdi, Seýid arif Aly Eslem Nyzami Suhrawerdi». Bu iki adamyň biri pir bolmaly, beýlekisi hem onuň ýegeni bolmaly. Olar bu ýere haçan jaýlanypdyr, belli däl.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Türkmen derwezesi Deli şäheriniň nireshinde ýerleşyär?
2. Nähe üçin ol derwezä Türkmen derwezesi diýipdirler?
3. Ony kim, haçan gurdurupdyr? Onuň taryhy ähmiyetine nähili düşünýärsiň?
4. Biziň döwletimiz Özbegistanda ýasaýan başga milletleriň medeniyetiniň we diliniň ösmegi üçin nähili şartlar döredilen?
5. Biziň döwletimiz bilen Hindistan döwletiniň arasyndaky aragatnaşyklar barada gürrüň beriň.

EDEBÝAT NAZARYÝETI. PUBLISISTIKA BARADA DÜŞÜNJE

Publisistika latin sözi bolup jemgyýetçilik diýmekdir. Jemgyýetçilik meselelerini beýan edýän çeper eserlere **publisistika** diýilýär. Publisistik eserde döwlet, jemgyýet durmuşy, onuň gurluşy ýa-da onuň belli bir tarapy çeper suratlandyrylýar.

Häzirki zaman edebiýatynda jemgyýetçilik meselelerine bagışlanan çeper publisistik makalalara uly ähmiyet berilýär. S. Ataýewiň «Delidäki Türkmen derwezesi» hem çeper ýazylan publisistik eserdir.

GURBANMÄMMET ŞAHYR (1871–1963)

Halk şahyry adyny alan Orazmämmet ogly Gurbanmämmet 1871-nji ýylda Garagalgystanyň Dörtgül etrabynyň Akgamyş obasynda dünýä inipdir. Gurbanmämmet ýaňy on dört ýaşyna ýetende atasy aradan çykýar. Durmuş kynçylyklary başyna düşen ýasajyk Gurbanmämmediň okuwa bolan höwesi häzirki Miskin obasyndaky (Aramçukur obasy hem diýýärler) Abdykerim metjidine okuwa getirýär. Ol döredijilik işine ýaşlygyndan başlaýar.

Gurbanmämmet öz obadaşy Bagtygül diýen gyza öýlenýär. On-dan iki sany Muham, Ýazmuhammet ogullary we Baýramgül diýen bir gyzy bolýar. Çagalalary ýaska aýaly aradan çykýar. Şeýle hem bolsa soň ol öýlenmeýär. Häzir onuň agtyk-çowluklary Gulatow, Aramçukur obalarynda, Darganata etrabynyň Gazojak şäherinde ýaşaýarlar. Gurbanmämmet şahyr takmynan otuz ýaşlarynda Dörtgül etrabynyň Ataoba diýen ýerine göçüp barýar, ömrüniň ahyryna çen-li şol ýerde ýaşaýar. Ol 1963-nji ýylda 92 ýaşynda aradan çykýar. Şahyr barada Türkmenistanly alym B. Mämmetnazarow öz makalasynda: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyasyň golýazmalar fondunda 27 sany goşgusy we şahyryň birnäçe dessanlarynyň saklanýandygyny nygtaýar. («Sowet edebiýaty» aýnamasy, 1980, № 11, 128-nji sah.). Garagalpak Döwlet uniwersitetiniň mugallymy, filologiýa ylymlarynyň kandidaty A. Şyhyýew «Amyderýa» aýnamasynyň 1996-njy ýyldaky № 1, № 2 sanlarynda şahyr barada maglumat beryär. Garagalgystan Respublikasynyň Ubaýdullaýew adyndaky mugallymlary kämilleşdiriş we gaýta taýýarlaýyş institutynyň mugallymy A. Aşyrowyň ýazmagyna görä Gurbanmämmet şahyr öz zamanasynyň sowatly adamsy bolup, pespäl, göwni açyk, ýiti zehinli, çeper sözli, diýseň dilewar adam bolupdyr. Ol Nowaýynyň lirik gazallaryny köp okar eken. Onuň dilewarlygy, gören zadyny goşgy setirleri bilen aýdýandygy üçin adamlar Gurman-mämmet şahyr diýip adyny tutar ekenler.

KARAR EÝLEDİ

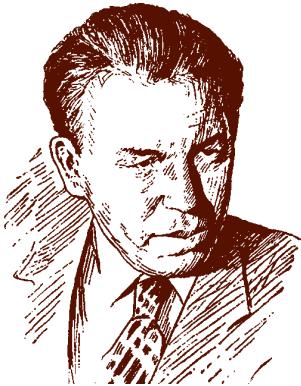
(Dessandan bölek)

Göç çekip ugrady, zar-zemin boldy,
Tokaýa gögeren gamış-gajarlar,
Oglan uçak bary ýykylyp turdy,
Çölde sazak-çerkez, gandym-ojarlar,
Kelteminar iliniň çetinden girdi,
Koý üstüne çarwalap hem göcerler,
Meşikli baba diýip seda eýledi.
Gaýtadan şol güne höwes eýledi.
Bozlaşdylar düye bilen hem köşek,
Tamam boldy bu Gurbanyň dessany,
Aňnyrşyp, kişiňeşip at bilen eşek,
Meşiklide bolup bagy-bossany,
Uwlaşyp, mawlaşyp it bilen pişik,
Gurbanmämmet ýazyp şu bir kyssany,
Dilsiz janawerler perýat eýledi.
Hemme sözün aýdyp tamam eýledi.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Gurbanmämmet şahyr nirede ýaşap döredijilik edipdir?
2. Onuň goşgulary we dessanlary barada nähili maglumatlary bilýärsiňiz?
3. Şahyryň ömri ýoly barada gürrüň beriň.
4. «Karar eýledi» goşgusyny okaň we mazmunyny düşündiriň.

AMAN KEKILOW

(1912–1974)

SÖÝGI»

(*Romandan bölek*)

I

Gyş ýeňsäni berip, ummana gaçdy,
Gün ýagty şöhlesin äleme saçdy.
Eredi ak garlar ala daglarda
Zeminiň bezegi–gara baglarda,
Açyldy al-ýaşyl, reňbe-reň güller,
Şahasynda jak-jak urýar bilbiller.
Tämiz ýaz şemaly öpýär yüzünü,
Aýlanyňda çar tarapa gözüni,
Şähdiň açýar janly görnüş her ýanda,
Gök mahmala giren gözel meýdanda.

Ýylyň şu paslynda kolhoz obasy
Uly-kiçi iş üstünde gabasy.
Gün dagyň gerşinde göwresin sallap,
Göýä hoşlaşýan dek gollaryn bulap,
Bulut arasyndan şöhle saçanda,
Barha bizden arasyň açanda,
Kolhozçylar işden çykyp kem-kemden–
Öye tarap ýüzlendiler her ýerden.
Mal-garalar ýatagyna ýygnalýar,
Asudalyk bilen oba dem alýar.
Şu gözel obany deň iki bölüp,
Dag etegin syryp aşağı inip,

Towlanyp, tolkunyp akýardy bir ýap,
Kenary gül açan göýäki Lebap.
Kölege peşanasyn gören agaçlar,
Asmana ýetsem diýip uzadyp başlar.
Her haýsynyň gör näçe ýyl ýaşy bar?—
Ata-babamyzdan galan ýadygär.
Ýel gelende iki ýana urulýar,
Salgym atyp uzak ýerden görünýär.

Bir hatar öý ýakynynda şu ýabyň,
Bag içinde, merkezinde obanyň,
Uzak ýyllar mesgen tutup ýaşardy,
Gelin-gyzlar şu ýapdan suw daşardy.
Iňrik garalanda, şapak ýaşanda,
Mal-gara ýygnanyp oba aşanda,
Çykdy şol hatardan küýzeli bir gyz,
Kimligi, okyjym, mälim däl heniz.
Gelýär ol sallanyp, garaman daşyn,
Käte ogrynygryn göterip başyn.

Ýeň astynda töweregne ser saldy,
Kenara ýetmäge ara az galdy.
Öwrüldi ol, göni barman güzere,
Ýabyň ýakasynda gizlin bir ýere.
Emaý bilen suwa sallap küýzesin,
Doldurdy, dökdi soň, çykarman sesin,
Ýene-de doldurdy, ýene-de dökdi,
Käte garanjaňlap daşyna bakdy.
Suw başında ýoňsuz wagt güýmendi,
Sagatlara döndi onuň her mindi.

Kim eken bu güzel kime garaşýar?
Kim beýle giçden soň öye suw daşaýar?
Näme kän oturdy suwuň başında,
Elek-çelek gözü degre-daşynda?
Ýa wada beripmi söwer ýaryna,
Ýa bijaý kakylyp göwün taryna
Eneden-ýeňneden öýkesi barmy,

Ýa bir gama batan dünýäsi darmy?
Mežnun bolup çykan ýaly çöllere,—
Garýar gara gözler uzak ýollara.

Kän garaşdy, garaňky-da gatlyşdy,
Ýaş gyzyň her zatlar ýadyna düşdi.
Öz bolşundan özi howatyr etdi,
Siňnin-siňnin töweregne seretdi.
Dar kapas içinde urunýar ýürek,
Kim gerekkä? Duran däldir biderek,
Görmänsöň hiç kimi garap her ýany,
Mälim boldy gaýgy-gamyň nyşany:
Şatlygyň mesgeni güler ýüzünde,
Belkä, nem döredi gara gözlerde.

Kimdendir, kim bilsin, bolup nägile,
Häzir seýkin basyp, ýuwaşlyk bile.
Ýüzi salyk geldi suwuň başyna,
Umyt üzdi, garamady daşyna.
Küýzesin dolduryp ugrady öýne,
Gör nämeler getirendir ol küýne?
Ýüzün aşak salyp galen ýolundan
Hanha barýar, sagy bilen solundan
Habary ýok, çümüp pikir deňzine,
Gara şöhle düşýär güler meňzine.

Bu wagtda garşysyndan gözelinš,
Dar ýerinde öwrümünde giň ýoluň,
Bir ýaş ýigit peýda boldy tötänden,
Biziň ýaş gyzymyz üýşendi ondan.
Çal kostýumly, galstukly, ädikli,
Uzyn boýly, gara gaşly, görnükli,
Bardy ýigidiň goltugynda papkasy,
Başy açık elindedi kepkasy.
Ýat ülkeden düşen ýaly, ol başyn –
Dik tutup, geň galyp garýardy daşyn.
Garşylaşan gyza gözü düşende,
Bir enaýy garaş döredi onda.

Göz astyndan ýiti-ýiti seretdi,
Boýdan-başa syratyna syn etdi.
Ýa haýpy geldimi agyr halyna?
Ýa göwni gitdimi gyz jemalyna?
Deňinden geçensoň, gaňrylyp yza,
Ýene taýly gezek garady gyza.
Gözel gyz perwaýsyz, galdyrman başyn,
Gitdi ýol bilen, garaman daşyn.
Gitdi, gitdi, gözden ýitdi güzel gyz,
Ýüregimde goýdy meniň gamly yz.

Hesret bilen geçdi uzyn gijesi.
Aňar ony ünjä gider ejesi.
«—Ýürekden ýalydy onuň hem sesi
Şeýlemikä ýigitleriň hemmesi?...»
Diýip, ol käýiner, gepledeler için,
Gatyşdyrar oýalygyn hem düýşün.
Çüý kakylar, uky gelmez gözüne,
Beletler şayatdyr şahyr sözüne.

Ýaşlyk döwrün geçirilenler başyndan,
Perwaýsyzlyk bilen garap daşyndan,
Rehmi gelmän, ýürekleri awaman,
Ýakyn durup derdi-halyn soraman,
Bu gyzyň duşundan geçip bilermi?
Pynhan syryň düwnün açyp bilermi?
Göz öňüne getirmezmi geçenin?
Yşkyň meýin gana-gana içenin?
Bialaçdyr ýetmese-de kömegi,
Agyr hala gyýilmazmy ýüregi?

«SÖÝGI» ROMANY

Bu meşhur eser şahyryň uzak ýyllar dowamydaky uly zähmetiniň, döredijilikli gözlegleriniň, irginsiz agtaryşlarynyň netijesinde döredi. Üç kitapdan ybarat bolan bu şygyr bilen ýazylan roman diňe bir şahyryň özünüň döredijiliginde däl, eýsem tutuş türkmen poeziýasynyň hem inň görnükli, saldamly eserleriniň biri boldy.

Romanyň temasy. Eseriň baş temasy söýgi. Emma şahyr ony diňe özslügindäki zat hökmünde suratlandyrmaýar. Ony durmuşyň ösus kanunlaryny, täze adamlaryň kemala gelişini, ynsanyň ajayyp ahlak sypatlaryny, ruhy gözelliklerini, söýgi, maşgala meselelerine bolan täzeçe garaýsy giňden açyp görkezmäge hyzmat edýär. Romanyň esasy wakalary Beýik Watançylıkyň ursunyň gazaply günlerinde ýaýbaňlanýar. Roman şol ýowuz günleriň ruhuny, real keşbini, häsiýetli aýratynlyklaryny özünde jemleýär. Şonuň üçin-de bu roman taryhy döwür hakyndaky uly eser hökmünde orta çykýar.

Romanyň gahrymanlary. Romanda üç sany ýaş ynsanyň ykbaly, geçen durmuş ýoly suratlandyrylýar. Muny şahyryň:

Üç sany ýaş ynsan baş gahrymanym,
Olara bagş etdim men bu dessanym –

diýen sözleri-de aýdyň tassyklaýar. Ol gahrymanlar Ogulnabat, Begenç hem-de Akmyrattdyr.

Ogulnabadyň obrazy. Romanyň baş gahrymany Ogulnabat obada önüp-ösen, ene-atasynyň asylly terbiyesini alan, görmegeý, edepli-ekramly, sada türkmen gyzy. Ol romanyň ilkinji sahypalaryndan başlap, mylakatlylygy, arassa kalby, asylly sypatlary bilen ünsüni özüne çekýär. Ogulnabat öz obadaşy, bir mekdepde bile okan ýigidi Begenji pák duýgy bilen söýyär. Ondaky bu söýgi durdugyça möwç alyp güýjeýär. Ogulnabadyň her bir hereketinden Begenje bolan uly mähriň, çäksiz wepadarlygyň alamatlary duýulýar.

Yaşlygyň iň joşgunly duýgulary bilen ganatlanyp ýören söygüliler nälet siňen zalym uruş biri-birlerinden jyda düşürýär. Begenç soldat şinelini egnine geýip, Watan goragyna ugraýar. Bu aýj aýralyk Ogulnabadyň kalbyny lerzana getirýär. Şeýle-de bolsa, ol durmuşa bolan ynamyny ýitirmeyär. Özuniň entek ýaşlygyna seretmän, Watanyň, ýeňişin hatyrasyna obasynda jan aýaman zähmet çekýär. Mekdepde okan döwürlerinde zehinliliği, ukyplylygy bilen özünü tanadan Ogulnabada mugallymçylyk kärini hödürleýärler. Emma kiçi göwünli Ogulnabat beýle uly wezipäni oňaryp bilmejekdiginı aýdyp ikirjiňleýär. Magaryf wekili, mekdep müdürü mugallym kadrlaryň ýetmeýän döwründe Ogulnabadyň şol wezipä razy bolmagynyň zerurlygyny, ýagdaýyň şony talap edýändigini, oña ellerinden gelen kömeklerni aýamajakdyklaryny aýdýarlar. Aýratyn-da bu meselede Ogulnabadyň ejesi gyzyna asylly maslahatlar berýär, gyzyna edilýän uly ynamyň manysyny düşündirip, şeýle diýyär:

Atyň soý diýrler iliň oňlasa,
Seni saýlamazdy ynanç bolmasa,
Ataň ogul saýdy seni, ezizim,
Başarsaň bigüman, gyzym.

Şeýlelikde, Ogulnabat mugallymçylyk kärine höwes edip ugraýar. Söygülişi Begenjiň-de ony makullamagy Ogulnabadyň özüne bolan ynamyny has-da berkidýär. Şondan soň Ogulnabat mugallymçylyk kärine yhlas bilen girişyär.

Elbetde, her bir asylly kär, hünär hysyrdyly, irginsiz zähmeti, kynçylklary ýeňip geçmegi talap edýär. Şahyr bu hakykaty Ogulnabadyň obrazynnda gizlemän görkezýär. Ogulnabadyň hem öz kärine türgenleşyänçä, onuň ince tärlerini ele alýanca ýáydanan, tolgunan, ruhdan düşen wagtlary bolýar. Bir gezek tagtada töتänden bir sözi ýalňyş ýazanda, Ogulnabat çäksiz utanýar. Okuwçylaryň gülküsi, geňirgenişip edýän hyşy-wyşy gürrüňleri ýaş mugallymany halys aljyradýar. Şondan soň Ogulnabat:

– Dilim gysga boldy, günäli özüm,
Indi ol klasda diňlenmez sözüm,
Gülüşip başlarlar, girenje badym,
Gutardy şu günden mugallym adym –

diýip, özuni mugallymçylyk kärine laýyk hasap etmeýär. Hat-da ol bu işden el çekip, kolhoz işine gitmegi-de hyýalyna getiryär. Bu bolsa Ogulnabadyň özüne ýüklenen borja iňňän jogapkärli garayán, pæk ýürekli gyzdygyny görkezýär. Şahyryň öz gahrymanynyň işinde gabat gelýän şeýle hakyky durmuş garşylyklaryndan sowa geçmezligi bolsa Ogulnabadyň obrazynyň ynandyryjylygyny, janlylygyny güýçlendiripdir.

Töweregiň, bile işleyän adamlaryň goldawy, ruhy hemayaty bilen Ogulnabat ýene-de işine yhlas bilen ýapyşýar. Eline düşen her bir kitabı örän dykkat bilen okaýar. Işıň daşyndan iňňän agyr şartlerde Aşgabatdaky mugallymçylyk kursunda hem okaýar. Irginsiz çekiliýän janypkeşlikli zähmet, işe yhlaslylyk we tutanýerlilik öz miwelerini berip ugraýar. Ogulnabat durdugyça mugallymçylyk kärine türgenleşip, sapakda özünü erkin duýup başlayár. Bu ýagdaý Magaryf ministrliginiň wekiliniň, mekdep müdiriniň Ogulnabadyň sapagyna girenlerinde has hem aýdyň belli bolýar. Ýaş mugallyma sapakda özünü has erkin, has asuda we ynamly alyp barýar.

Ogulnabat öz kärine ökdelemek bilen birlikde, obanyň inň öndebarýjysy, göreldeledi adamlarynyň birine öwrülyär.

Ogulnabadyň ajaýyp häsiýetleri onuň front döwründe ýekeli bolup galan hojalyklara edýän kömeklerinde-de ýüze çykýar.

Şahyr romanda öz gahrymanlarynyň işeňňirligini, jemgyýetçilik keşbini onuň şahsyétiniň başga-da birnäçe ajaýyp taraplary bilen berk utgaşykly suratlandyrmaga aýratyn üns berýär. Ogulnabadyň şol ajaýyp, özüne maýyl ediji taraplarynyň biri-de onuň iňňän salyhatlylygy, edep-ekramlylygy, türkmeniň uly gyzlaryna has bolan ejaplylygydyr. Romanyň başlarynda ýol ugrunda sataşan geýnۈwli, syratly ýigit hernäçe janygyp seretse-de, eli küýzeli baryan Ogulnabat onuň üçin agyp-dönüp, agyr-yeňil bolup durman, perwaýsyzlyk bilen öz ýoluny dowam etdirýär. Bu ýagdaýlar romanda şeýle suratlandyrylýar:

Garşylaşan gyza gözü düşende,
Bir enaýy garaş döredi onda.
Göz astyndan ýiti-ýiti seretdi,
Boýdan-başa syratyna syn etdi,
Ýa haýpy geldimi agyr halyna?
Ýa göwni gitdimi gyz jemalyna?
Deňinden geçensoň gaňrylyp yza,
Ýene taýly gezek garady gyza.
Gözel gyz perwaýsyz, galdyrman başyn,
Gitdi ýoly bilen, garaman daşyn.

Mundan başga-da Ogulnabat Akmyrat bilen mekdepde duşuşanda, okuw, kitap diýen sözlerden başga zady agzyna almaýar. Şahyr şol ýokarky pursatlaryň üsti bilen öz söýgülü gahrymanynyň asyllılygyny, agramlylygyny, sada türkmen gzydygyny nygtap görkezýär. Şeýidibem ol öz okyjylarynda şeýle ajaýyp häsiýetleriň ösmegine ýardam edýär.

Aman Kekilow Ogulnabadyň obrazyny onuň jemgyýetçilik işinden, söýgülü kärinden hiç wagt üzňe suratlandyrmaýar. Şahyr romanyň ikinji kitabynda Ogulnabadyň mugallymçylyk keşbini, onuň obanyň medeniýetini ösdürmek baradaky tagallalaryny hasam čuňlaşdyrýar. Ikinji kitap-daky haýýarlyk edip, gyzyny okuwdan alyp galýan mekir aýal bilen Ogulnabadyň edýän gürrüňlerini göz öňüne getirip görün. Şol epizodlarda Ogulnabadyň parasatlylygy-da, sowukganlylygy-da, ugur tapyjylygy-da kemsiz aýan bolýar. Ogulnabat ganygyzgynlyga özünü aldyrman, seresap-lylyk edip, mekir aýalyň öz sözleri bilen özünü tutup, günäsini boýnuna goýýar. Mekir aýalyň gyzy-da öz mugallymasyna kömege gelýär. Bu bolsa Ogulnabadyň öz okuwçylarynyň arasynda uly hormatdan we abraýdan

peýdalanýandygyna güwä geçýär. Şonuň ýaly-da bu ýagdaý Ogulnabadyň öz okuwçylaryna dogruçyllyk, yüz görmezlik, batyrgaý hereket etmeklik ýaly asyllý terbiýeler berendigini görkezýär.

Ogulnabadyň ugur tapyjylygy başga bir meselede has-da güýcli ýuze çykýar. Ol has düýpli bilim almak üçin ýokary mekdebe okuwa gitmekligi maksat edinýär. Emma onuň niýetine aňy köne düşünjeler bilen gatan ejesi Enebaý, aýratyn-da gaýyn enesi Nurtäç garşy bolýarlar. Ogulnabat bu meselede-de örän paýhasly hereket edýär. Ol öz niýetini amala aşyrmak üçin garrylaryň göwnüne degmeýär, olary ynijytmaýar. Emma şeýle-de bolsa, ol özünüň asyllý maksadyndan birjik-de el çekmeýär, garrylary razy etmegiň ýollaryny agtarýar. Iň soñunda-da ol obanyň pähimli ýaşulysy Oraz aga ýüzlenýär. Oraz aganyň parasatly sözleri, il içindäki uly abraýy garrylary Ogulnabat bilen ylalaşdyryár. Ogulnabadyň bu hereketleri onuň ugurtapyjylygyndan başga-da, uly adamkärçilik sypatyny ýuze çykarýar.

Düýpli bilim almagyň çynlakaý manysyna düşünýän Ogulnabat diňe bir özi okuwa gitmek bilenem çäklenmän, obanyň orta bilimli gyzlaryny-da ýokary mekdebe alyp gitmek üçin, aýgytly hereket edip başlaýar. Emma Ogulnabadyň bu asyllý hereketleriniň manysyna göz ýetirip bilmeýän käbir ata-eneler onuň garşysyna hereket edýärler. Diliniň eýesi bolmadyk birnäçe gybatkeşler bolsa bu gürrüni has-da çișirip, Ogulnabada şyltak atmaklyga çenli baryp ýetýärler:

«Asyl eýemsiräp iliň gyzyna.
Äkitjek bolýarmış tirkap yzyna,
Başga bir okuwa, çyn bolsa gepi,
Darlyk edýärmişin obaň mekdebi...»
Üýtgedýär mazmunyn bu gürrüň barha,
Diňlän üçünjiniň aýdýany ynha:
«Okuw bahanamyş, diýýärler özi
Şäherde birine berenmiş sözi,
Tomus düşen bada alyp gitjekmiş.
Diýýärler şol ýerde toýun etjekmiş...»

Maksadynyň aýdyňlygyna, tutan işiniň hakdygyna çuňňur göz ýetirýän Ogulnabadyň ýoluna hiç zat-da böwet bolup bilmeýär. Ol her hili päs-gelçilikleri ýeňip geçmek bilen, öne hereket edýär. Bu ýagdaýlar bolsa ony hyjuwly, tutanýerli, makasada okgunly gahryman edip orta çykarýar.

Romanyň üçünji kitabynda biz Ogulnabady pedagogik institutynyň iň başarjaň talyplarynyň biri hökmünde göz öňüne getirýäris. Ol ýokary

mekdepde tapawutlanyp okamakdan başga-da, institutyň, şäheriň jem-
gyyetçilik işlerine işeňnir gatnaşyár. Onuň parahatçylyk tarapdarlarynyň
konferensiýasynda sözlän tolgundyrlyjy, çuň manyly dana sözleri bolsa
türkmen gyzynyň düşünje taýdan ýeten belent derejesini, uly medeniýetini
aýdyň görkezýär.

Romanda esasy üns Ogulnabadyň söýgi meselesine berilýär. Başda
belleýsimiz ýaly, Ogulnabat obadaş ýigidi Begenç bilen şoýüşyár. Be-
genç fronta gidenden soň, Ogulnabat onuň ady bilen dem alýar, ady
bilen ýasaýar. Ondan gelen her bir habar, her bir hat Ogulnabat üçin
uly şatlyk, uly baýram bolýar. Begenjiň adyny gije-gündiz kalbynda
besläp ýörän Ogulnabada başga-da bir ýigit söýgi bildirýär. Ol ýigit
Magaryf ministrliginde işleyän Akmyrat Aşyrow. Ogulnabat Akmyrady
ýakyndan tanaýar. Ony edep-ekramy, uly adamkärçiliği, çensiz-çaksız
mylakatlylygy üçin tüýs ýürekden hormatlaýar. Şeýle sylagly adamdan
söygüden söz açýan hatyň gelmegi ýaş gyzы uly ünjä goýyar, kalbynda
güýçli harasat turuzýar. Ogulnabat Akmyradyň tüýs ýürekden bildiren
pák söýgüsine, oña-da özuniň ýakymly jogap berip bilmejekdigine çäk-
siz gynanýar. Dürli oýlanmalardan soň Ogulnabat Akmyrada şeýle jogap
bermegi niýetlenýär:

Ol oduň içinde, ýüreginde men,
Halk için gan dökýär fronta giden,
Ondan geçip bilmez Watanyň söýyän,
Wyždanyn nebsinden ileri goýyan,
Görümde, görmekde, akylda, huşda,
Ylymda-bilimde, gullukda işde,
Siz ondan has önde, sözüm ýok muňa.
Dogrusyn diýyarin ynanyň maňa,
Emma welin ýüregimde orny bar,
Görmesem bu dünýä bolar maňa dar.
Iki söýgi bir ýürekde ýerleşmez.
Asyl beýle zatlar ýadyma düşmez.

Bu dana sözler Ogulnabadyň ynsançylyk mertebesini has beýgeldýär. Onuň söygä wepalydygyny, durnuklylygyny, beýle çynlakaý meselä ýeňil-
ýelpaý zat hökmünde cemeleşýän gyzlardan däldiginı aýdyň tassyklaýar. Dogry, Ogulnabat ýokarky sözleri hyálynda gaýtalaýar. Ony Akmyrada
aýtmaýar. Ogulnabat Akmyradyň göwnüne çiglik gitmezligi üçin, ýokarky
sözlerinden-de has ygtybarlylyk serişdäni tapýar. Ol Begençden gelen

haty Akmyrada iberýär. Bu bolsa Ogulnabadyň kalbynyň juda päkdigini ýene bir gezek tassyklaýar.

Ogulnabadyň pæk söygä, ýüreginde ýer eden Begenjine çäksiz wepalydygyny başga bir ýagdaý has güýçli tassyklaýar. Begenç frontda ýaralanyar, onuň bir aýagyny kesýärler. Hut şu mesele bilen baglylykda Ogulnabat bilen ejesiniň arasynda ýiti garşylyk döreýär. Ogulnabadyň ejesi öň Begenji öz gyzyna mynasyp görüp, olaryň durmuş gurmaklaryna razy bolanam bolsa, Begenç maýyp bolandan soň, bu meselede öňki pikirini üýtgedýär. Hatda mundan buýana Ogulnabadyň Begenji söýmegini dowam etmagine-de garşy bolýar. Bu garşylykda taraplaryň ikisi-de has ähtibarly deliller getirmäge jan edýärler. Ogulnabadyň ejesi şeýle diýýär:

Sag wagtynda menem garşy bolmandym,
Ýadyňdadyr, sözüň ýere salmandym.
Emma bir maýyba gül ýaly gyzym
Bermäge razy däl, diňlešeň sözüm.

Giň düşünjeli, söygä, maşgala meselesine, borja bütinley tazece, adakärçilikli garaýan, hakyky söýgi diýýän zadyň manysyna has töwerekleyin göz ýetirýän Ogulnabat ejesiniň bu meselede juda bärden gaýdýandygyny ynandyryryjy deliller bilen subut edýär:

Dyzyna berýäňmi gyzy oglanyň?
Maňa gerek zady ýüregi onuň.
Neneň diliň barýar diýmäge «maýyp»,
Ejejan, ejejan, dälmidir aýyp,
Watan diýip gan döken bir gahrymana!
Seniň düşunişiňçe, Begenç hamana
Agaçdan asylyp, ýa ýapdan bökip,
Ýa ýaglyga towsup, ýa gorpa çöküp,
Düýeden ýykylyp, palçykdan taýyp,
Gudrap boş ýere bolupmy maýyp?
Ýok, ýok, beýle däldir, oýlan, ejejan,
Biz üçin akandyr aýakdan al gan!

Gzyň hak söýgusi ejesiniň garşylygyndan üstün çykýar. Bu hereketler Ogulnabady tutanýerli, bir sözli adam edip görkezýär. Ogulnabat dilde aýdýan sözlerini iş ýüzünde-de berjaý edýär. Ol hiç bir ikirjeňlenmezden, frontda maýyp bolup gelen Begenje uly höwes bilen durmuşa çykýar. Yaşlaryň bagtyna diňe bir olaryň özleri däl, bütin il guwanýar. Emma

welin bularyň şatlygy uzaga çekmeýär. Nälet siňen ýowuz urşuň ýaş ýürekleriň durmuşyna gatan awusy ýene-de özünü görkezýär. Begenjiň ýüreginiň ýanynda galan ok beterläp, ony ýagty jahan bilen hemişelik hoşlaşmaga mejbur edýär. Bu uly tragediya Ogulnabadyň ýüregini sars-dyrýar, ony çykgyndyz gam laýyna batyrýar. Bu ýagdaý obanyň adamalaryny-da, okyjylary-da, çäksiz gynandyrýar. Okyjylar Ogulnabadyň hesretini onuň özi bilen des-deň paýlaşýar. Bu bolsa romanyň gahrymanlarynyň okyjylaryň ýüreklerine barýan ýoly diňe bir tapmak bilen çäklenmän, olara özlerini çäksiz söydürip, ýürekden ysnyşdyryp bilendiklerini görkezýär.

Ogulnabat elmydama bir kadasyny, bir kaddyny saklap ýören shematik obraz däl. Ol janly adam. Janly adama bolsa gaýgy-da, gam-da, ruhdan düşmeklik-de, aram-aram öňki kadasyny saklap bilmezlik-de ýat däldir. Realizmiň kadalaryna wepaly şahyr Ogulnabadyň durmuşyndaky, ruhy dünýäsindäki daşgynlyklary, gaýtgynlyklary, dürli ahwalatlary giňden görkezýär. Begenç Ogulnabadyň durmuşa bolan çäksiz höwesini, zähmete, kärine bolan guwançlaryny özi bilen alyp gidýär. Ogulnabat birbada damary kesilen daragt ýaly süllerip galýar:

Örän az göründi içerde-daşda,
Börük peýda boldy hasratly başda,
Elinde çagasy bar güýmenjesi,
Ýaşmagyň astyndan eşdildi sesi.
Ejizlik etdimi köne adatdan?—
Kitaby, gazeti çykardy ýatdan.
Perwaýsyz garayár hazır her zada.
Onuň öňki bolşun salanda ýada,
Gözüň görenine ynanman özüň.
Tapmaýaň ol hakda aýtjak sözüň.

Şahyr şu ýerde Ogulnabadyň täze durmuşa gadam basmagynda daşky sredanyň, gahrymany gurşap alan töwereginiň täsirini, adamlaryň birekbirege edýän goldawlaryny gowy görkezýär. Ogulnabadyň gam-gussasyny deň paýlaşýan söýgülü okuwçylary-da, bile işleýän mugallymlary-da gahrymany ýeke goýman, onuň halyndan habar alýarlar, ony täzeden işe ruhlandyrýarlar. Bu barada Oraz aganyň Ogulnabada ýüzlenip aýdýan sözleri has-da täsirli eşidilýär:

Şeýle ýagdaýdaka Watanyň-iliň,
Niçik bor sowatsaň işiňden eliň?
Mertlik, gahrymanlyk hem sarsmaz ýürek
Ýeke söweşde däl işde-de gerek.
Göwnüne zat alma, dogrusyn diýsem,
Eger şu bolşuňy göräýse, eýsem,
Razy bolarmydy Begenjiň senden?...
Hiç kim ýarymçyk söz eşitmez menden,
Diýýärin baryny ata hökmünde,
Hatarдан çykmagyň bolmaz bu günde.

Oraz aganyň dana sözleri Ogulnabadyň kalbynda uly gozgalaň döredýär. Onda täzeden işe ymtylyş, höwes peýda bolýar. Ogulnabat täzeden işe girişmek bilen, mähriban Begenjini ebedilik kalbynda saklaýar. Oňa bolan mähri-muhabbeti güýjemese, kemelmeýär. Ogulnabat özüne Begenjiň ýadygär galdyryp giden söwer ogly Öwezjigi gözüniň göreji ýaly eziz saklaýar. Ogulnabadyň Öwezjige bolan çäksiz mähri, Nurtäge goýyan hor-maty onuň Begenje, onuň ýagty ýadygärligine goýyan uly sarpasynyň miwesidir. Şu uly sarpanyň alamatlary Ogulnabadyň Aşgabada okuwa gitjek mahalynda Begenjiň gubury bilen hoşlaşýan pursatlarynda has hem ýürek gopduryjy, has hem iniňi dygladyjy formada ýuze çykýar:

Uruş! Uruş! Uruş! Uruş, sen gura!
Salansyň synama bir bitmez ýara!
Baky nälet bolsun seni başlana,
Ömür tanapyny gyryp taşlana.

Bu gazaply sözleriň manysy Ogulnabadyň diňe öz şahsy söýgüsiniň, öz hususy ýürek awysynyň çäklerinden has daşa çykýar. Bu gazaply hem täsirli sözlerde uruş zerarly ejir çeken milionlarça pæk ýürek-li adamlaryň pikir-duýgulary, näletli urşa bolan çensiz-çaksyz gahar-gazaplary jemlenýär. Bu bolsa Ogulnabady parahatçylygy goraýjylaryň biri edip görkezýär. Onuň obrazynyň syýasy, jemgyýetçilik ähmiýetini güýçlendirýär.

Begenjiň guburynyň başynda Ogulnabadyň oňa ýüzlenip aýdýan ýürek gyýyjy sözlerini-de biperwaý diňlemek mümkün däl. Şu sözlerde ilki söýgüsine ömürlik wepaly ynsanyň uly ýüregi, belent adamkärçilik sypaty görünýär:

Hoş gal, mähribanym, hoş gal, Begenim,
Sendiň ýurekdäki hazyna-genjim.

Bir galdym, bolmady eden hyýalym,
Görerin ne bolsa indi ykbalyym,
Ýadygär galdyrdyň eziz çagany,
Gözüm görejidek läleläp ony,
Her hili ýagdaýda hor-homsy etmän,
Adam etmekligi seni kúysetmän.
Guburyň üstünde kasam edýärin,
Hoş gal, jana-janyň, indi gidýärin.

Ogulnabat bu sözleri ýüzüniň ugruna aýdyp goýbermän, ol sözleriň hakyky eýesi-de bolýar. Onuň ýaşajyk Öwezjige bolan enelik mähri, uly aladasy her ädim saýy duýulýar.

Şeýle hereketleri bilen Ogulnabat türkmen aýal-gyzlarynyň ähli gowy sypatlaryny özünde jemlän asylly maşgala hökmünde göz öňüne gelýär.

Romandaky uly meseleleriň biri Ogulnabat bilen Akmyradyň arasynda başlanan täze gatnaşykdyr. Bu gatnaşyk arkaly şahyr täze bilen könäniň arasyndaky göreşi, gahrymanlaryň häsiyetleriniň täze taraplaryny görkezipdir. Begenç aradan çykyp, dul galan gelin Ogulnabada ýene-de Akmyrat söýgi bildiryär. Emma Begenjiň oglы Öwezjigiň ady bilen ýasaýan Ogulnabadyň beýle zatlar ýadyna-da düşenok. Onuň üstesine-de Ogulnabat dul gelin, Akmyrat bolsa boý ýigit. Şeýle bolandoň Ogulnabat Akmyradyň söýgi bildirip ýazan hatyna juda geň galýar. Olaryň arasynda täzeden söýgi gatnaşygynyň bolup biljekdigini aňyna siňdirip bilenok. Indi Ogulnabat özünü Akmyrada laýyk görmeyär. Onuň üstesine-de şeýle meseledäki türkmeniň köneden gelýän däp-dessurynyň böwetleri-de Ogulnabada päsgel berýär. Şeýle bolandoň Ogulnabat Akmyrada şeýle mazmunly jogap berýär:

Ýok! Ýok! Goýaweriň, beýle nikany.
Yazgarar il-günde, ýokdur gümany!
Öndäki saçlarym yzyma atyp,
Bimynasyp ýerden özumi çatyp,
Içimden ah çekip daşdan gülmerin,
Siziň bagtyňzy baglap bilmerin.

Bu sözler Ogulnabadyň özünü örän sada tutýandygyny, iliň ykbalyna juda eserdeň garaýandygyny görkezýär. Emma Akmyradyň tutanýerli hereketleri, pæk söýgüsi, ýaş gelniň ýüregine baryan ýoly irginsız agtaryşy Ogulnabadyň kalbynda täze pikirler oýaryar. Köne türkmençilik däp-dessurlarynyň, öz gaýyn enesiniň öñündäki borja baglanyp oturmalymy ýa-da ýaşlykdan

özünü gama batyryp oturman, täze durmuşa gadam basmalymy diýen pikir Ogulnabadyň täzelige ymtylşyna galtgy bolýar. Ogulnabadyň aňyndaky uzak oýlanmalardan, uksyz geçirilen sansyz gjijelerden soň, ýaş zenanyň kalbynda täze duýgynyň ilkinji alamatlary peýda bolup başlaýar. Ýone welin, Ogulnabadyň kalbynda dörän bu söýgi uçgunlary-da entek aňyna berk ornaşyp bilenok. Hut şu pursatlarda Akmyradyň oýlap tapan täri Ogulnabadyň duýgusyna uly täsir edýär. Akmyrat Ogulnabatlaryň obasy-na baryp gelen ýaly gürrüň edýär. Ol uly kynçylyklara garamazdan, garrylaryň (Ogulnabadyň gaýyny bilen ejesi bolmaly) göwünlerini tapandygyny, olaryň biri «oglum» diýse, ýene biriniň «giýewim» diýip yüzlenendigini aýdýar. Aýratyn-da ýaşajyk Öwezjik bilen kem-kemden öwrenişendigini täsirli gürrüň berýär:

Egnime göterdim, gujagyma aldym,
Her gezek şol tanşym ýadyma saldyym,
Inçejik gollaryn boýnuma orap,
Eýjejik ýylgyryp, enaýy garap,
Gitmedi ýanymdan, ysnyşdy maňa,
Içimi gepletdim yüzlenip oňa,
Diýdim: – Ata mährin duýmandym men-de,
Çagalyk geçmişim görünýär sende.
Bir ýürek özüne baglaýar bizi,
Kiçijik-de bolsaň, diňle bu sözü
Unutman hiç haçan, başym dik dursa,
Damarda gan ýöräp, ýüregim ursa,
Özümde atalyk mährin döredip,
Iýdirip-geýdirip, oňat seredip,
Gyşynda-ýazynda seni hor etmän.
Şirin söze, açık ýuze zar etmän,
Çalymdaşyň bilen berip el-ele,
Tä adam bolýançaň, goşulyp ile,
Tutmasaň ornuny şol gahrymanyň,
Goý, nälet ýüzüme gezelsin meniň!

Ýone şu ýerde bir zady bellemeli. Akmyrat hakykatda oba gidip gele-nok. Ol bu sözleri oýlap tapýar. Şu sözleriň täsiri bilen Ogulnabadyň doňy çözülip başlaýar. Sebäbi Akmyrat şu sözleri bilen Ogulnabadyň ýüreginiň garaşýan perdelerini basýar. Öwezjige, hossarlaryna Akmyradyň şeýle mähirli duýgy bilen garajagyna gözünü ýetirensoň, Ogulnabadyň Akmy-

rada bolan söygüsü möwç alyp göterilýär. Bu işiň iň soňky maslahaty-da iliň sylagly ýaşulysy Oraz aganyň paýyna düşyär.

Şeýlelik bilen, şahyr Ogulnabadyň obrazynda pæk söyginiň ýeňilmez güýjüni, ynsanyň ikinji söygüsiniň döreýiş prosesini, onuň köne däp-dessurlaryň böwüşüp, adamlaryň ýureklerine ýol salşyny ynandyryjy görkezýär. Şunuň bilen-de ýazyjy ýaşlykda dul galan zenanlaryň köne adatyň zyýanly dessurlaryna baglanyp oturmaly däldiklerini nygtaýar.

Begenjiň obrazy. Romanyň esasy gahrymanlaryndan biri bolan Begenç eserde ýaşlyk döwürlerinden başlap hereket edýär. Begenç agras, sada, örän mylakatly we mähriban ýaş ýigit. Ol özuniň ýurekdeşligi, dury asman ýaly arassa kalby bilen dessine okyjyny özüne ysnyşdyrýar. Begenç ýaşlykda mekdepde yhlasly okaýar. Maşgala ýagdaýy zerarly okuwyny yzygider dowam etdirmeklige mümkünçilik bolmaýar. Oňa derek Begenç kolhozda janypkeşlikli zähmet çekýär. Öz obadaşy Ogulnabady pæk duýgy bilen söýyär. Begenjiň Ogulnabat bilen gatnaşyklarynda täzeçilligi, täze däp-dessurlar boýunça söýüp-söýüşmegi başarıyanlygy aýdyň bolýar. Ol Ogulnabadyň jemgyyetçilik işlerine gatnaşmagyna azajyk-da päsgel berenok. Gaýtam onuň mugallyma bolmak niýetini tüýs ýurekden goldaýar.

Beýik Watançylyk uruşlarynyň frontlarynda edýän söweşlerinde-de Begenje Ogulnabadyň ady, pæk söygüsü ruh berýär, ony duşmana garşy has gazaply göreşlere hyjuwlandyrýar. Şunuň üçin-de Begenç Ogulnabada ýazan hatynda şeýle diýyär:

Çabga dek guýulýan okuň astynda,
Käte garyň, käte buzuň üstünde,
Golumda awtomat, ýüregimde sen,
Duşmanyň üstünde hüjüm edýän men.

Begenjiň Ogulnabada ýazan hatlarynda onuň Watana bolan çäksiz söygüsü aýan bolýar. Onuň ýurekden syzdyryp ýazan setirlerinde Watan üçin şirin janyň-da gaýgyrmajak gahrymanyň merdana keşbi janlanýar:

Akýar derýa bolup ganymyň gany.
Söygüli gözelim, Ogulnabadym,
Sensiň bu dünýäde maksat-myradym.
Girdim Watan üçin bu gün söweše,
«Ah!» diýmen, ne gelse bu eziz başa.

Romanda Begenjiň Ogulnabada bolan söygüsü Watana bolan söygüsü bilen utgaşyp gidýär. Şunuň üçin-de Begenç bu mukeddes sözleri ag-

zyndan düşürmeýär. Bu sözler oňa güýç-kuwwat, gaýrat, hyjuw berýär. Begenç Ogulnabady-da tylla hyjuwly zähmet çekmeklige ruhlandyrýar:

Yhlas bilen hyzmat etgin Watana,
Nälet okar halkym ýöne ýatana.
Gamlanma, bararyn men-de sag-aman,
Seni görsem galmaý janymda arman.
Häzir hoş, söýgülim, unutma meni.
Watany söýşüm dek şöýýärin seni.

Romanda Begenjiň ýaraly bolandan soňky içki garşylyklary-da ynançly berilipdir. Ol garşylyklar Begenjiň obrazyny ep-esli janlandyrýypdyr. Ýaraly bolup, frontdan gaýdyp gelenden soň, Begenç Ogulnabat bilen ysnyşykly ýaşaşyp başlaýar. Emma böwründe galan ok zerarly aradan çykýar. Begenç fiziki taýdan uzak ýaşamasa-da, onuň ruhy eseriň bütin dowamynda hereket edýär. Ol Ogulnabadyň, Nurtäjiň, Enebaýyň yüreginde, Öwezjigiň keşbinde, okyjynyň aňynda ýaşaýar.

Akmyradyň obrazy. Romanyň üçünji gahrymany Akmyratdyr. Akmyrat ýaşlykdan ýetim galýar. Emma ol hökümetiň atalyk aladasynyň saýasynda ösýär, ulalýar. Orta, ýokary mekdepleri tamamlayıar. Zehinli Akmyrat ýene-de ylmyny dowam etdirmek maksady bilen aspirantura okuwa girip, ylmy işiň üstünde işleýär. Geçmişden arany bütinleyý açan, her sözi maňzyňa ýetip duran Akmyrat giň düşunjeli adam bolup ýetişýär. Ol uruşda duşmana garşy söweşleriň birinde ýaradar bolýar. Ýaradarlygy sebäpli yzyna gaýtar-ylmagyny ol gaty ýokuş görýär. Sebäbi ol öz janynyň halas bolmagyny däl-de, Watanyň hatyrasyna duşman bilen gazaply söweşmegi küýseyär. Bu bolsa Akmyratdaky ajaýyp terbiýäniň netijesidir.

Akmyrat ýaraly bolup, güneşli ülkämize dolanyp gelenden soň, magarýf ugurunda işläp başlaýar. Soňundan bolsa ol özünüň ylmy işini dowam etdirýär. Dogry, şahyr Akmyradyň Magaryf ministrliginiň işgäri hökmündäki eden işleriniň-de, ylmy işleriniň-de jümmüşine has čuňdan, has töwerekleyín aralaşanok. Emma onuň söýgi meselesini has töwerekleyín görkezýär. Hut şu mesele bilen baglanychykly-da Akmyradyň iň ajaýyp häsiyetleri açylýar.

Ogulnabadyň güzel keşbi, ajaýyp syraty, edep-ekramy, dury akyly, duýup bolmaýan mähir-myłakaty Akmyrady özüne maýyl edýär. Ogulnabat Akmyradyň Gündiz huşunda, giji düýşünde bolýar. Şahyr Akmyratda Ogulnabada ilkinji söýgi duýgusynyň oýanyp, ol duýgynyň kem-kemden

ösüş prosesini, gahrymanyň ýürek tolgunmalaryny iňňän inçeden yzarellaýar. Şonuň üçin-de okyjy Akmyradyn kalbynda döreýän galagoplugyň, üznüksiz döreýän pikir-hýýallaryň, göwün ýüwürtmeleriň daşgynlygyň we gaýtgynlygyň şaýady bolýar.

Şahyr Akmyradyn Ogulnabada bolan söýgüsiniň juda pækdigini açyp görkezmek üçin gahrymanyň dürli ahwalatlardaky, dürli pursatlardaky boluþlaryny hakyky suratlandyrýar. Akmyradyn Ogulnabada ýürek duýgusyny aýdyp bilmän uzak wagtlap, hupbat baryny çekişi, dürli ýollary agtaryşy ol mukaddes sözleri agzyna almanka gezek gelende diline badak atylyşy, yzygider ýáydanyşy diňe çyn söýginiň alamatlarydyr.

Iň soňunda Akmyrat Ogulnabada hat bilen söýgüsini mälim edýär. Ogulnabadam özünüň söýgülisiniň bardygyny duýdurmak üçin, oňa Beğençden gelen haty iberýär. Bu ýagdaý Akmyrada iňňän uly täsir edýär. Ol söýgülileriň arasyна girmek, her edip, hesip edip Ogulnabady özüne ymsyndyrmak barada sähelçe-de pikir edenok. Gaýtam öz-özüne garharlanýar, öz eden işine puşman edýär. Beýle hereketi üçin Akmyrada wyždany azar baryny berýär:

Gahrymanym öz-özünü ýigrendi.
Wyždan ony iki ýana çäýkady,
Gara bagryn gara daşa oýkady,
Ýürek paralandy, dürtüldi hanjar:
«Göz gyzdyryp şeýle ýigdiň gyzyna
Talaň salýan ýaly onuň yzyna...»
Bu giň jahan dar göründi gözüne,
Hyrçyn dişläp gahar etdi özüne.

Beýle hereketi bolsa diňe asylly, gursagynda hakyky ynsan ýüregi gürsüldéyan, belent adamkärçilik sypatlary özünde jemleýän adam edip biler.

Şundan soň Ogulnabat asylly maşgala, hakyky ynsan, ýürekdeş adam hökmünde Akmyradyn ýadynda galýar. Akmyrat Ogulnabada bolan hormatyny ýitirmeyär. Hut şonuň üçin hem Beğenç ýogalandan soň, Akmyrat Ogulnabadyň hesretine ýürekden goşulyp, oňa duýgudaşlyk bildirýär. Ogulnabada uly hat ýazyp, şol hatynda oňa ruhy hemaýat berýär. Bularyň hemmesi Akmyradyn adamçylyk mertebesini beýgeldýär.

Yaş, görmegeý Ogulnabat dul áyal bolup galandan soň, ýene-de Akmyrat bilen duşuşýar. Akmyratda bu ajaýyp gelne täzeden meýil döräp ugraýar. Şu ýerde bir zady belläp geçmek gerek. Türkmen edebiýatynda boy ýigidiň dul gelne öýlenişi barada juda köp eser döredildi. Emma ol

eserleriň aglabasynda esasy üns hut şol faktyň özüne gönükdirildi. Hatda ol eserleriň käbirinde boý ýigit gelni hut dul galanlygy üçin söýyän ýaly edip görkezildi. Meseläniň sosial tarapyna ýeterlik üns berilmedi. Bu meselede «Söýgi» romany beýleki eserlerden düýpli tapawutlanýar. Birinjiden, türkmen edebiýatynda şu mesele ilkinji gezek «Söýgi» romanýında gozgaldy. Ikinjiden, şahyr şu meseläni ilkinji gezek orta atmak bilen, ony gahrymanyň aňynda bolup geçýän uly sosial öwrülişigi, ewolýusiýany görkezmeklige, gahrymanynyň köne däp-dessurlary ýeňip geçişi, pæk söýginiň ýeňilmezdigini görkezmeklige gönükdirdi.

Akmyrat Ogulnabady täzeden söýse-de, indi onuň söýgüsü öňki ýaly garşylyksyz däl. Bu söýgi zerarly Akmyradyn içki dünýäsinde, aňynda ýiti göreş gidýär. Hut şu garşylygam Akmyradyn obrazyny janlandyrýar, onuň ynandyryjylygyny güýçlendirýär. Bir tarapdan ajaýyp maşgala Ogulnabada oýanýan pæk söýgi duýgusy Akmyradyn öz erkine goýmasa, ikinji tarapdan, Ogulnabadyň dul gelinligi, köne türkmen dessury boýunça boý ýigidiň dul gelne öýlenmeginiň oňlanmaýan zatdygyny, ony halkyň geňlejekdigi Akmyradyn pikir derýasyna batyrýar. Şu iki duýgynyň ýiti göreşi bolsa, Akmyradyn kalbyny heýjana getiryär. Akmyratdaky bu garşylyk gaty uzak dowam edýär:

Şindi hem oňuşman akyldyr ýürek,
Hersiniň aýdany bolup biderek,
Güýcli gowgalary dowam edýärdi,
Biri saga, biri çepe gidýärdi.
Käte tereziniň iki gapdaly
Bir möhüm melhemeniň ölçenși ýaly,
Deňme-deň gelýärdi biri-birine.
Kämahal tersine, belent tarapy
Birden aşak düşüp tereziň sapy
Bir uzyn agajyň ýel turan wagty,
Hellewläp durşy dek yranýar gaty.

Şeýlelik bilen, Akmyrat birbada bu meseläni özi çözüp bilmän, ýoldaşlarynyň birine geňeş salýar. Ol ýoldaşy-da meselä čuňdan aralaşman, Akmyrada şeýle sözler diýyär:

Beýle maslahaty hiç bir akmak-da
Dost-ýara, deň-duşa, hiç kime salmaz,
Özi boý halyna dul ayál almaz.

Emma giň düşünjeli, pähim paýhasly, ähli zady «ýedi ölçäp, bir kes-ýän» Akmyrady «dostunyň» berýän maslahatlary-da aljyradyp bilmeýär. Oňa alan terbiýesi, giň düşünjesi kömege gelýär. Soňa görä-de Akmyrat dostuny köne garaýşlaryň, köne düşünjeleriň öýjügi hasaplap, şeýle diýyär:

Köne pikirleriň, köne ýasaýşyň,
Köne adatlaryň, köne garaýşyň
Bütin höwürtkesi seniň kelläňden
Tapardy bigüman, soňra beýläňden
Täzeden syn edip agzyn açardy,
Durmazdy, ýanynda, umman gaçardy.

Şundan soň Akmyradyň aňyndaky pæk söýgi duýgusy köne garaýşlaryň kerebini böwüsýär. Ondaky pæk söýgi duýgusy ähli zatdan üstün çykýar. Ol Ogulnabada öýlenmekligiň ymykly ugruna çykýar we bu ýolda duş gelen ähli päsgelçilikleri ýeňip, maksadyna ýetýär. Bu bolsa romanda täzeligiň ýeňsi, pæk söýginiň dabarası hökmünde duýulýar. Akmyrat pæk söýginiň hatyrasyna ýer titremesi wagtyndaky howply ýagdaýdan Öwejjigi halas etmek bilen, uly gahrymançylygyň, belent adamkärçiligiň ajaýyp nusgasyny görkezýär.

Şeýlelikde, Akmyrat tüýs ynsanýetçilikli söýgini öne sürüyan, kynçylyklaryň öňünde gaýa dek ýan bermän durýan, polat erkli, giň düşünjeli, täzelikçi, belent adamkärçilikli şahsyň tipik wekili bolup ýadyňda galýar.

«Söýgi» romanyndaky ýaşuly nesliň wekili Oraz aganyň obrazyda şowly suratlandyrlyypdyr. Bir giden obanyň sylagly ýaşulysy bolan Oraz aga dogry sözlüligi, eserdeňliliği, pähim-paýhasy, dury akyly bilen okyjynyň söýgüsine, uly hormatyna mynasyp bolýar. Oraz aga iň möhüm meselelerde Ogulnabada asyllı atalyk maslahatlaryny berýär. Oraz aga her bir gürrüňini, berýän maslahatyny bütin ýurtda bolup geçýän wakalar bilen berk baglanychdyrýar, her bir aýdan pikirini dürli hekaýalar, täsirli mysallar bilen berkidýär. Bu bolsa onuň giň düşünjeli, Watanyň, uly iliň aladasы bilen ýatyp turýan, durmuşyň ajysyny-süýjüsini dadan, uzak durmuş ýoluny arka atan gojadygyna güwä geçýär.

Şahyr romanda Enebaýyň, Nurtajıň obrazlarynda hem gartaşan türkmen aýallaryna mahsus bolan gylyk-häsíyetleri jemläp görkezipdir.

Romanyň çeperçılığı. Aman Kekilow uzak ýyllaryň dowamynda zähmet çekip döreden bu uly poetik eserine özünüň toplan uly tejribesini,

baý şahyrana zehinini siňdiripdir. Şoňa görä-de bu eser şahyryň bütin döredijilik ylhamynyň, ýygnan dürdäne çeper sözleriniň jemlenen ýeridir. Bu eserini poeziýanyň şirin-şerbetine ýugurmak üçin şahyra türkmen halk döredijiliginiň, nusgawy edebiýatynyň, Gündogar poeziýanyň, halkyň janly gepleşiginiň baý tejribesi kömege gelipdir. Şonuň üçin şahyryň bu esere poeziýa bilen salan göllerindäki dürli nagyşlar gözüni gamaşdyryjy bir şekilde öwşün atyp duran ýaly bolup duýulýar. Romanyň yzygider synçylanınan, törpülenip taraşlanan, hakyky şahyrana ylhamyň suwuna batyrylyp çykarylan setirleri juda akgynly okalyp, juda çalt ýatda galýar. Şonuň üçin-de «Söýgi» romanynyň il arasynda meşhurlygy durmuşda ýaşap ýören adamlaryňkydan güýcli bolmasa pes däldir.

«Söýgi» liro-epik häsiýetli ropmandyr. Bu esere uly gahrymanlaryň biri bolup awtoryň özü-de gatnaşyár. Awtoryň özünüň-de gönüden-göni esere gatnaşmagy romanyň çeperçiligini gowşatman, gaýtam onuň ideýa-mazmunyny çuňlaşdyrýar. Eserdäki awtor özünüň söýgülü gahrymanlarynyň şat günlerine begenmeli, aýj günlerine ýürekden gynanmagy, olar bilen bilelikde tolgunmagy, kyn pursatlardan bilelikde çykalga agtarmagy başaráyan, pähim-páyhasly, parasatly, dana adam bolup, özünü tanadýar. Ol adamzadyň iň ince, iň näzik duýgusy bolan söýgi barada, durmuş barada, bagt barada, adamzadyň ýaşayşynyň, ömrüniň dürli döwürleri barada, edep-ekram, gylyk häsiýet we şuňa meňzeşler barada saldamly-saldamly filosofiki pikirleri gozgaýar, olar barada öz garaýylaryny aýdýar. Ýekeje mysal:

Söýgündir, dostlarym, durmuşyň täji,
Tapyşmak süýjüdir, aýralyk aýj.
Ajysız süýji ýok, tikensiz gül ýok.
Gül yşkynda saýramaýan bilbil ýok.
Gyş aňzagyn görmän, ýazyň hözirin –
Aýtsyn bilýänler göreniň birin?
Kim tapypdyr zähmet çekmän rahaty?
Bu gadymdan gelýän durmuş adaty.
Şerapsyz pyýala – söýgüsiz ýurek,
Bahar gülşenine nurly gün gerek.

Romanda awtoryň öz berýän gürrüňleri artykmaç bir zat ýaly bolup aýrylyp durman, olar sýužetiň umumy akabasyna ugrybir goşulyp gidýärler. Ýag bilen balyň gatylyşy ýaly, olar gidip barýan gürrüňe sepleşip, onuň üstünü ýetirýärler.

Awtor romanyň köp ýerlerinde gönüden–göni öz okyjysyna ýuzlenýär, ony-da gidip oturan gürrüne goşulmaga çagyryar, hut şeýle ýagdaýy onuň-da bir wagt başyndan geçendigini ýatladýar, käte bolsa gahrymanlary bilen duşuşyp gürrüňleşýär. Bularyň ählisi birigip, romandaky wakalaryň cynlyk häsiýetini güýçlendirýär.

Şahyr romany yazanda iňňän köp esere, iňňän köp şahyra ýuzlenipdir. Muňa romanda agzalýan sansyz köp esere, ol eserleriň sansyz köp gahrymanlaryna salgylanmanynda-da, her bir babyň başynda getirilýän epigraflar arkaly-da göz ýetirmek mümkün. Her bir babyň düýp mazmunyny çugdamlanan görnüşinde öz içine alýan, ol babyň asyl özenine düşünmäge hemaýat edýän ol epigraflar juda kän şahyrdan, kän eserden getirilipdir. Romanda rus nusgawylarynyň, Gündogar we dünýä edebiýatynyň iň gowy nusgalaryndan getirilen sansyz epigraflara gözüň düşyär. Bu bolsa Aman Kekilowa bu romany ýazmaklyga juda köp şahyryň döredijiliginin ýardam edendigini görkezýär. Emma şahyra beýik rus ýazyjysy A.S. Puşkinin, türkmen nusgawy şahyry Mollanepesiň ýetiren täsiri weli hasam güýçlüdir. Aman Kekilowyň «Söýgi» romany A.S. Puşkinin poeziýasynyň aýdyňlygyny, Mollanepesiň poeziýasynyň şahyrana göçgünlilikini özünde birleşdirip bilipdir. Bu bolsa Aman Kekilowyň öz halypalarynyň däplerini döredijilikli dowam etdirmekde gazanan uly üstünligidir. «Söýgi» romanynyň dutaryň kirşi ýaly zaňlap duran dartgynly setirleriniň arasynda A.S. Puşkinin «Ýewgeniy Onegin» romanynyň, Mollanepesiň «Zöhre–Tahyr» dessanynyň gulaga ýakymly motiwleri eşidilýär, şol eserleriň wakalary teswirleyiş tärleri göze kaklyşyär.

Aman Kekilow türkmen halk döredijiliginin, beýik Magtymgulynyň we beýleki nusgawy şahyrlaryň, Gündogar poeziýasynyň däplerinden döredijilikli peýdalanyp bilişi-de hiç zatdan pes oturar ýaly däl. «Söýgüde» nusgawy edebiýatda uzak döwürleriň dowamynda timarlanyp işlenen çeperçilik serişdeleri-de, täze çeperçilik serişdeleri-de biri-birleri bilen täsin utgaşyp, uly bir çeperçilik toparyny emele getirýärler.

Aşakdaky setirlere üns beriň:

Dyzdan geçirýär örüm-örüm saçlary,
Ölini diriltjek galam-gaşlary.
Adamzat ähliniň nury yüzünde,
Elektrik togy bar dek gözünde,
Ýesir edýär kaklyşany dessine,
Gara zülpى al ýaňagyň üstüne

Dökülipdir, kime ýetse didary,
Gyş gününü ýaza döndär her tary.

Şu setirlerdäki gyzyň yüzünüň mähriniň elektrik toguna meñzedilmegi şahyryň öz oýlap tapan çeperçilik serişdeleri bolsa, «ölini diriltjek galam-gaşlary» ýaly çeperçilik serişdeleri nusgawy edebiyatda köp ulanylýan zatdyr.

Şahyr romanda iňnän täsirli täze meñzettmeleride tapmagy gözden salmaýar. Akmyradыň Ogulnabada söýgi hatyny iberip, jogabyna sabyrсыз garaşyp ýören pursatlaryndaky ýagdaýyny şeýle suratlandyrýar:

Suw akýan ýapdaky bir gamyş ýaly,
Titreýärdi degip ýşkyň şemaly.

Bu bolsa Akmyradыň ýüreginiň kadaly urýan dyngysyz gürsüldisini gaty aýdyň görkezýär. Kähalatlarda bolsa şahyr täze ýüze çykan aňlatmalaryň, terminleriň kömegin bilen-de täze meñzettmeler ýasaýar:

Bagda wentilyator gurulan ýaly,
Ösýär ýakymlyja salkyn şemaly.

Cynlyk kadalaryndan daşlaşmazdan, gözel zady has gözel we gowy zady has gowy, erbet zady has erbet edip görkezmek sungatyň mukaddes borjy. Aman Kekilow hem romanyny tebigatyň gözel kartinalary bilen bezäpdir. Ol kartinalar özleriniň dürli hili reňbe-reň öwüşgünlери bilen okyjynyň estetiki duýgularyny oýarýar, onuň durmuşa, ýasaýşa, gözellige bolan höwesini has artdyrýar. Şahyr romanyn deslapky setirlerini-de tebigat gözelligine bagışlaýar:

Gyş ýeňsäni berip, ummana gaçdy,
Gün ýagty şöhlesin äleme saçdy.
Eredi ak garlar ala daglarda
Zeminiň bezegi-gara baglarda,
Açyldy al-ýaşyl, reňbe-reň güller,
Şahasynدا jak-jak urýar bilbillер.
Tämiz ýaz şemaly öpýär yüzüňi,
Aýlanynda çar tarapa gözüňi,
Şähdiň açýar janly görnüş her ýanda,
Gök mahmala giren gözel meýdanda.

Bu hili şahyrana tebigat görnüşleri okyjylarda keýpiçaglyk, süňniyeňillik döretmeginden başga-da, romaný şahandaz edýär.

Şahyr romanyň gyzykly okalmagy üçin dürli tärлere, dürli serişdelere yüzlenýär. Kähalatlarda käbir zatlary okyjylardan gizleyär. Mysal üçin, eseriň birinji babynda suratlandyrylýan ajaýyp gyzyný-da, ýol boýunda oňa duşýan ýigdiň-de kimdigini, adyny okyjy ep-esli wagtlap bilmeýär. Beýle tär romanyň başga ýerlerinde hem gabat gelyär. Bu bolsa okyjyny gyzyklandyryar, onuň bilesigelijiligi güýçlendirýär.

«Söýgi» romanynyň çeperçilik derejesini, cynlyk häsiýetini, ynandyrjylygyny güýçlendirýän iň esasy zatlaryň biri wakalary, gahrymanlaryň töweregini, wakanyň gidip duran ýerindäki ýagdaýy, gahrymanlary gurşap alan sredany, predmetleri şahyryň iňňän aýdyňlygy bilen suratlandyryp görkezmegidir. Şahyr olary okyjynyň gözüniň öňünde janly şekilde dikeldýär. Waka edil ýanyňda bolup duran ýaly duýulýar, şol ýeriň şemaly okyjynyň ýüzüni ýelpäp geçýär. Mysal üçin, awtor gonamçylygy suratlandyrandan gonamçylykda, gospitaly suratlandyrandan gospitalda bolan ýaly özüni duýýarsyň:

Ynha, bir uly tam birinji gatda,
Girende birbada howp edýän hatda.
Agyr halda mundakylaň hemmesi,
Käsiniň eşdilýär iňleýän sesi.
Käbiri özüni her ýana urýar.
Aýylganç ses bilen gaty gygyrýar.
Käsi basyrganyp uzak samraýar.
Käsi däli gözli gorkunç garaýar.
Käsi sessiz-üýnsiz gidipdir uka,
Käsi ýuz tutupdyr «panydan baka».

Şahyr romanda berk ritmi, setirleriň sazlaşygyny saklamagydan başga-da, okyjyny irizmezlik üçin dürli çeperçilik tärlerini yzygiderli çalşyp durýar. Bu ýagdaý hem romanyný ýenil okalmagyna kömek edýär.

Romanyn mazmunynyň iňňän baýlygyna-da bellemezlik mümkün däl. Romanda dürli eserler, syýasy edebiyatlar, dürli rowaýatlar, teatrlar, Moskwanyň, Aşgabadyň janly keşbi, ekzamen, dissertasiýa we ş. m. barada berilýän şahyrana maglumatlar hem awtoryň baý durmuş tejribesine, giň gözyetimine güwä geçýär.

Şeýlelikde, «Söýgi» romanı özüniň uly çeperçilik gymmaty, baý ideýa-estetik mazmuny, ägirt uly terbiýeçilik ähmiýeti bilen türkmen poeziýasynyň ösüşine iňňän uly goşant boldy.

Soraglar we ýumuşlar:

1. «Söýgi» eseri haýsy döwre degişli hem onda nähili wakalar beýan edilýär?
2. Eseriň baş gahrymanlary kimler? Olaryň nähili aýratynlyklary bar?
3. Eserde ýaşlaryň belent ahlak keşbi nähili görkezilýär?
4. Romanyň formasy hem çeper dili barada nämeler aýdyp bilersiňiz?
5. «Söýgi» eseri haýsy žanra degişli?
6. Nähili eserler liro-epiki žanra girýär?
7. Ogulnabadyň obrazyny ýazuw üsti bilen häsiyetlendirip gelin.

EDEBIÝAT NAZARYÝETI. LIRO-EPIK ŽANR. LIRIKI YZAÇEKILME

Käbir çeper eserlerde bitewi sýužeti emele getirýän anyk wakalar, garşylyklar, olara gatnaşýan gahrymanlaryň anyk hereketleri, göreşleri (epik mazmun) bilen birlikde, gahrymanlaryň hem-de esere gahryman hökmünde gatnaşýan awtoryň–liriki gahrymanyň aýry-aýry pursatlarda emele gelýän joşgunly duýgular (liriki mazmun) hem giňden beýan edilýär. Ine, şunuň ýaly liriki hem-de epiki mazmunly eserlere liro-epik eserler diýilýär. Liro-epik žanr şonuň ýaly eserleri öz içine alýar.

Awtor epiki eserlerde esasan suratkeş gürrüñçiniň obrazynnda, liriki eserlerde liriki gahrymanyň obrazynnda çykyş edýär. Liro-epik eserlerde bolsa awtor kä ýerde wakalary beýan edýän gürrüñçiniň, kä ýerde bolsa liriki gahrymanyň obrazynnda özünü görkezýär.

Liro-epik žanra mahsus bolan şeýle häsiyetleri Aman Kekilowyň «Söýgi» romanynda, Berdinazar Hudaýnazarowyň «Gyzgyn sähra», Al-laberdi Haýydowyň «Suw» poemasynda, Durdy Haldurdynyň «Gaçgak» balladasynda we şulara meňzeş eserlerde aýdyň görmek bolar.

Liro-epik žanryň esasy üç görnüşi bar. Olar – ballada, poema, dessandyr. Muňa kähalatlarda goşgy bilen ýazylan romanam girýär. «Söýgi» romany munuň mysalydyr.

Awtor kähalatlarda eseriň sýužetini ösdürýän wakalary, garşylyklary, gahrymanlaryň hereketlerini suratlandyrýarka, şol suratlandyrýan zatlarynyň özünde döreden pikir-duýgusyny, özüniň şol zatlara bolan garaýşyny ýa-da bir gahrymanyň geçmişini beýan etmäge yüzlenýär. Eserdäki sýužeti ösdürýän wakalardan yza çekiliп beýan edilýän şonuň ýaly böleklerе liriki ýzaçekilme diýilýär. Mysal üçin, Aman Kekilowyň «Söýgi» romanynda awtor Akmyrat bilen köneden tanyşdygy, urşuň öň ýanynda onuň bilen Mos-kwada duşuşandygy barada söz açyp, yza çekiliýär. Şonuň ýaly ýzaçekilmeler romanyň başga ýérlerinde-de köp duş gelyär.

TÜRKMEN POEZIÝASYNYŇ ÖSÜŞİ

Geçen asyryň 70-nji ýyllarynda türkmen poeziýanyň keşigini çekmek, esasan 50–60-njy ýyllarda edebiýata gelen K. Gurbanne-pesow, B. Hudaýnazarow, M. Seýidow, A. Atajanow, A. Omarowa, K. Taňrygulyýew, S. Öräýew, N. Baýramow we olaryň deň-duşlarynyň üstüne düşüpdı. Bularyň söbügini basyp, orta çykan G. Ezizow, H. Kułyew, I. Nuryýew, A. Agabagyew, A. Kekilowa, B. Jütdiyew, Ý. Pırgulyýew, G. Şamyýew, Ý. Durdyýew... ýaly şahyrlar bolsa bularyň gapdallaryndan uly hemaýat berýän daýanç bolup, basym öz okyjylaryny tapypdylar. Soňra türkmen poeziýasyna täze bir itergi beren A. Atabayew, G. Geldiýew, A. Gurbannepesow, N. Gullaýew, N. Annatyýewa, S. Yazowa, K. Nurbadow, N. Rejebow, G. Sähetdurdyýew, O. Annaýew, G. Daşgynow we olaryň egindeşleri indi 70-nji ýyllaryň poeziýa güýcleri bilen bäsleşip bilyän derejä çenli kämilleşen şahyrlar bolup yetişdiler.

Türkmen poeziýasynyň Ç. Aşyrow, T. Esenowa, D. Haldurdy, A. Kekilow, G. Seýtiliyew ýaly az sanly ýaşuly wekilleri bolsa döwrebap wagyzdan hem-de gündelik wakalara seslenýän goşgular ýazmak-dan daşlaşdylar. Durmuş, ýasaýyış barada filosofiki oýlanmalary beýan edýän eserler ýazdylar. Proza geçdiler ýa-da düýpli meseleler hakda iri poeziýa eserlerini ýazmak bilen boldular. Her halda bu neslin wekilleriniň goşgulary mazmuna baýdy. Çeper formalara we tärlere wepaly bolup galýandyklary bilen tapawutlanýardylar.

K. Gurbannepesow, B. Hudaýnazarow, A. Atajanow... dagy poeziýa täze obrazlar, tärlar, häsiyetler... girizýärdiler. Olar türkmen poeziýasynyň in kämil zatlarynyň üstünü şol täzelikler bilen baýlaşdırýardylar. Bu topara girýän şahyrlar, indi durmuşa, döwre, döwrüň syýasatyna, poeziýanyň mümkünçiliklerine gowy düşünýärdiler. Şonuň üçin bir tarapdan-a döwri, ýasaýyış türkmeniň geçmişi bilen degşirip, häzirki döwre-de şükür edýärdiler. Türkmeniň geçmiş taryhy diňe gara reňklerde öwredilýändigi üçin bular-da gowy zat agtaryp, azara galmaýardylar. Ýöne atabalarymyzyň maşgalada, sallançakda aňymyza guýan adamkärçilik, ynsap, haýa-şerm, adalat... baradaky däp-dessurlarynyň, bozulýandygyyny weli bular görýärdiler. Emma bu elhenç bozulmalaryň, ýoýulmalaryň

asyl manysyna anyk düşünýän, olaryň sebäplerini aýry-aýry adamlardan, wezipeli kişileriň edep-etdiliklerinden gözleyärdiler. Olary jemgyýetçilik gurluşyň çüýrük hasylydygyna, jemgyýetçilik gurluşy düzetmeseň, türkmeniň asyrlaryň dowamynda aňynda aýlap döreden urp-adatlarynyň, däp-dessurlarynyň ahlak normalaryna öwrülmeseň, bu bozulmalardan, ýoýulmalardan dynmagyň mümkin däldigine düşünmeýärdilar. Ahlagyň ýok ýerinde hiç bir kanunyň, wezipäniňde gara güýjüň garysyndan başga zada daýanyp bilmejekdigine düşünmeýärdiler. Düşünenler-de, ony açık aýtmaga wehimli garaýardylar. Aýdyberen ýazyjylaryň nähala salynandygyny-da olar görüp, biliп ýördüler. Her halda, bu ýagdaý K. Gurban-nepesowa-da, B. Hudaýnazarowa-da, M. Seýidowa-da, A. Atajanowa-da we beýlekilere-de ynjalıyk bermeýärdi. Şonuň üçin hem 70-nji ýyllaryň poeziýasynda ýonekeý okyjy üçin düşünmesi kyn, öwrümlü pikirleri orta atýan goşgular köpelip başlady.

Şahyr B. Hudaýnazarow:

Geçen asyrlaryň ahyn duýmagy,
Düldüli igleden sazyn öwretdi.
Haýp, hanjaň ýeledigini, ykdygyn
Bilebilmän kän selpäpler ykdygym!

–diýip, köп manyly setirleri orta atan bolsa, Kerim şahyryň «Peýzaž», «Harasat», «Ussa», «Wepa», «Goşgular, goşgular...» ýaly köп eserlerinde döwrüň adalatsyzlyklarynyň garşysyna protest bildirilýärdi. B. Hudaýnazarowyň goşgularynda-da şeýle protest bildirmeler bardy. Mysal üçin, onuň «Magtymgulynyň huzuryna» diýen goşgusyny alyp göreliň. Şeýle okap geçeniňde, bu ýerde türkmeniň ajap myhmanparazlygy hakda, göreni satyp ýören bir näkes hakda bir gürrüň gidýär:

Her gelen myhmany töre geçirip,
Özüm oturardym böwründe jaýyň.
Ýagşy niýet bilen gelen adama,
Mydam şeýle sarpa goýmaga taýyn...
Çalarak bir tanyşym geldi arada,
Kän gepletjek boldy – bolmady derek.
Soň özi başlady «pylankes pesdir,
Pylanyny işden pyzaýmak gerek».
Ne-hä «hawa» diýdim,
Ne-de «ýok» diýdim –

Lapykeç boldy-da ahyry gitdi.
«Söze myhman» bolup gelen şol tanşym
Adam «söwdasyny» edýän ýigitdi...

Ýöne şahyr «Juda täsin meniň ýasaýan döwrüm» diýip başlandan soň,
bu döwrüň nähili elhenç döwür bolandygyny setirleriň arasyňa siňdirip,
göni aýdýar:

Juda hezil meniň ýasaýan döwrüm:
...Óýlermizde odun, ojak ýok welin,
Ýöne görseň, towlap durandyr ody.

Şahyr bu setirlerinde aýdýan pikiriniň şol döwür üçin juda mojukdygyna
düşünýär-de, aşakdaky setirlere «bukulýar». Ýöne bu setirlerde-de onuň
kineleri bildirip, görnüp durýar:

Hawa, şeýle meniň ýasaýan döwrüm.
Bolsady eken dek
Gülala-güllük.
Aşlar bir suprada taýýar kylynýar,
Bir beýik döwlete edýäris gulluk.

Şahyr bu setirleri-de birhilarak görüp, gizlener ýaly täze birhili setirleri
onuň yzyna tirkeýär.

Beýle bolsa turuwbaşdan nämütin
Zeýrenip başladyň diýmegiň mümkün.
Güni gowlandykça, käbir adama
Arassa ýaşamak bolýan borly kyn...

Ýöne, aslynda, ýurekden çykýan pikirleri dil ujy bilen aýdylýan sözler
bilen gizläp bolmaýar. Bu bendiniň soňky iki setrini, şahyr liriki gahrymanyň
adyna beren bolsa-da, ol özi hakda däl-de, günü gowy başga käbirleriniň,
gitdikçe has beter hapalanyp barýandygyny nygtáýar. Şeýle bolmasa mundan
soň aşakdaky setirerde aýdylýan pikiriň geregi bolarmydy?

Ynsapdyr halallyk hökmün ýöretse,
Taňrynyň geregem ýok ýaly juda.
Ýöne näme üçin mahal-mahal biz,
Hopugyp-hopugyp, diýýäs: «Eý, Hudaý!»

Hergiz ýone ýere hopugmaz adam,
Ras hopugýarmy – bardyr sebäbi.

Kim ölçesin, Poeziá ölçemän
Durmuşdaky günä bilen sogaby...

Durmuşyň daň kimin ak bolmagyna,
Beýik Poeziá , özüň medet ber!

Halkynyň häzirki diliniň ähli syrlaryny ele alyp, onuň gudratyna Hudaýa ynanan ýaly ynanan Berdinazar şahyr, «durmuşymyz, halkymyz gara günde, öz öýünde ot-ojagy ýok gara günde gahar bilen ýaşap ýör» diýip, göni, aç-açan aýdanok. Emma onuň günü «daň kimin ak bolup, günü gowulanýan» bolsa, «durmuşyň daň kimin ak bolmagny arzuwlamaň» geregem däl ahyry. Şahyr şony arzuw edýärmى, diýmek, ol halkynyň nähili agyr durmuşda ýasaýandygyny görýärem, oňa düşünýärem. Yöne muny aç-açan aýdaýmanyň nähili elhençliklere eltjekdigine-de düşünýär. Paýzy Orazow, Annasoltan Kekilowa... ýaly – dälihana iberiljegini bilýär. Şonuň üçin hem poeziýanyň asyrlaryň dowamynda timarlap, kemala getiren ajaýyp tärlerinden ussatlarça peýdalanmagy başarıyar.

Biz B. Hudaýnazarowyň diňe ýekeje goşgusy hakda gürrüň etdik. Emma manyny çintgäp okasak, onuň 70–80-nji ýyllarynda döreden eserlerinde şu goşgynyň pikir–paýhas öwrümleriniň örän köp goşgularynda dürli röwüşde yzygider gaýtalanýandygyny, köp gezek görüp bileris. Mysal üçin, onuň «Haýran galmak», «Çöl gijesi», «Çopan», «Surat we çopan», «Ynam», «Bazarda» ... ýaly onlarça goşgularyny görkezmek bolar. Ine, ol öz çagalygynyň geçen ýerlerine, «Göçülen ýurda» aýlanýar:

Men bu golda dünýä indim,
Ine, gardaş, dünýäm meniň.
Men uçmadym, –
Uçurdylar.
Ýokdur hergiz günäm meniň...

Şahyr «goşa didesini gubarlap», diňe bir öz maşgalasyna däl, eýsem tutuş Yerbent ilatyna edilen sütemi, «Ata ojagynyň oduny ölçürip, gök käsäň döwüginden» başga zat goýman, zor bilen göçürendigini aňynda aýlaýar. Urşuň öň ýanynda güýç bilen götürilendigini aňynda aýlaýar. Urşuň öň ýanynda güýç bilen götürilen obasynyň ýerini görüp, gussaly setirlerde «hany ol boz iner-máýalar?» – diýýärler:

Depelerde şekliň gördüm,
Boz inerim, maýam meniň.

Säherinden süyt emdiren–
Obam meniň! Obam meniň!

Kerim Gurbannepesowyň bary-yogy alty setirden ybarat bir goşgusynda «Näme sebäpden ýazmany goýduň?» diýen soraga:

...Başarşym ýaly-ha ýazmak islämok,
Isleýşim ýaly-da başaramok, dost! –

diýip juda köpmanyly jogap berýär. Bu setirleriň manysyny dogry okasaň, «Yaşasyn!» bilen başlap «urra!» bilen gutaryan goşgularý ýazmany başarıyan weli, şeýle goşgyn-a ýazmak islämok. Dogra-dogry, egriniňem gözüne seredip, egri diýip, ýazmak islegimi beýan edip ýazmagy-da başaramok diýen pikiri beýan edýär. Ol ýyllar dogra-dogry, egrä-egri diýip, göni aýtmagyň näderejede howply bolandygyny önde aýtdyk. Emma şahyr öwrümlü ýollar, gizlin setirler, tysal-mysallar bilen dogrusyny-da aýdýardy. Ine onuň «Hanhajykga»... diýen goşgusy. Bu goşgy şeýle setirler bilen başlanýar:

Ýatlananda geljek günler;
Ýada düşdi geçen günler...

Soňra şahyr tejenlilerden bir ýeri sorasaň, uzak-da bolsa «hanhajykga, hanhajykga!» – diýip aýdýandyklaryny nygtayáar. Emma şol «hanhajykga!» – diýilýän ýere ýetip bilmän, kän horlanmaly bolýandygyny şeýle beýan edýär:

...Şüdigärden gidip barýan,
Öňümden bir oba çykýa.
– Nirde mama, pylan oba?
– Hanhajykga! Hanhajykga!

Büdresem-de, gidip barýan,
Çykýar derýa, çykýar guýy...

Gidip barýan jeňnellikden,
Öňümden bir baba çykýa.
– Uzakmydyr pylan menzil?
Uzak nire? Hanhajykga!

Ne şähere düşyär gözüm,
Ne-de oba, ne-de köprä.
Käte dilim bala degýär,
Käte degýär ajy kekrä...

...Henizlerem gidip barýan,
Ogar-ogar, togar-togar.
Kä öňümden bürgüt çykýar,
Käte çykýar tilki, şagal.

Gözlerime gonýar ary,
Aýagymdan çybyn çakýa...

Şu ýetip bolmaýan, ýöne «Hanhajykga!» – diýip, gitdigiňče-de, erbet-den-erbede duşulyp, ýetiljek bolunýan oba Tejeniň bir obasy däl. Şahyr

muny tysmal edip getirýär. Düşünip okalanda bu ýerde jemgyýetçilik-syýasy manyda tejenlileriň «Hanhajykga!» – diýip aýdýan sözlerine bukulyp aý-dylýan başga, hakyky pikirler bar. «Kommunizm barha golaýlap, gelýär, mähriban partiýam, seniň saýaňda» diýip, aýdym aýdylýarka, Kerim şahyr:

«Diýseňem-ä:
Ýollar agyr, menzil uzak
Uzak...
Ýöne
Hanhajykga! –

diýip, kinaýa bilen onuň «golaýlap gelmeýändigini», uzak, baý, uzag-a. Ýöne, bolýa-da, tejenlileriň aýdyşy ýaly «hanhajykga» diýäýmesek, alaç näme?!!» diýýärdi. Ine goşgynyň asyl manysy şu hilidir.

Kerim Gurbannepesow, jemgyýetde elhenç kanundan çykmalaryň bardygyny, ynsap, adalat diýen düşünjeleriň göz-görtele hapalanýandygyny görýärdi. Olar hakda dogruçyllyk bilen aşakdakylar ýaly setirleri-de ýazýardy:

Zat satýan adamlar, döwletiň beren
Matasyn, eşigin, çäýnek, çemçesin
Magazinde satsyn. Yaşşigi bilen.
Jygyllygyň howlusyna göçmesin.
Nebis diýilýän zat çenden geçmesin.
Geçse – ýuwutjak ol bogaz düýäni.
Men bir magaziniň müdürin bilyän,
Bogaz düýäni däl, bogaz dünýäni
Ýuwutmaga taýyn. Elleri ýetse –
Aýy hem goparyp, bazarda satjak.
Halal zähmet bilen gabarsyn gapjyk,
Halal nygmat bilen bugarsyn saçak...

Umuman Kerim Gurbannepesow päkligiň, adam ahlagynyň arassalygynyň aýdymçysydyr. Şol päkligi, arassalygy, adalaty góriplerden, harsydünýälerden, wezipeparaz, hapa adamlardan goramaga özünüň esasy ýörelgesi edinen şahyrdyr. Onuň döwürden, jemgyýetden, hökmürowanlardan nägilelikleri-de hut şu meseleden gelip çykýardy. Şu jähetden şahyryň:

Öz wagtynda bogulmasa,
Nebis diýilýän Ýylan.

Adamda ne ynsap goýjak,
Ne-de bir wyždan! –

diýen ýaly setrlerini isledigiňde mysal getirip bolar.

Edil şeýleräk äheňleriň özboluşly beýanlaryny Mämmet Seýidow, Ata Atajanow dagynyň hem şol ýyllardaky eserlerinden isledigiňçe tapmak mümkün. Ine, Ata Atajanowyň «Güýç bilen adalat» goşgusy:

Güzap adyl adama,
Elde erki bolmasa.
«Zarym barda, zorum ýok».
Diýer gider zeýrenip.
Adalatsyz adama emel ýetäýse welı,
Dik otran daragtam
Başaşak eder, çüýreder.
Şu gadymy hakykat
Baky meniň ýadymda...
Emel bilen adyllyk
Bap geläýse adamda!

Şahyr «Gadymdan bări aýdylyp gelýän hakykaty» aýdýar. Emma pikir edip görün! Ýetmişinji ýyllarda bu gürrüni agzamak şahyra näme üçin gerek bolduka? Goşgynyň başky iki setiri bilen, ahyrky iki setiri awtoryň hut şol ýyllardan söz açýandygyny aňladýar. Şahyr «adyl adama-ha erkli emel-wezipe ýetenok. Adalatsyz adamlar bolsa emeliň – wezipäniň güýji bilen ne güzel daragt ýaly sagdyn adamlary başaşak asyp, çüýredip ýörler» diýýär. Wezipeli adamlaryň adalat baýdagynyň aşagynda iş görjek wagtlaryny arzuw edýär. Özi-de:

Galkynýa gülli watan,
Galkynýa türkmen...

diýip, adalat baýdagynyň parlak gelejegine doly ynanýar. «Türkmeniň galkynýandygyny» görýär. Ol türkmeniň şol galkynýan ogullarynyň biri hökmünde şeýle diýýär:

Menem öz topragyma
Selin bolup ýapyşýan.
Nirelere uçsam-da,
Ýene gelýän,
Tapyşýan.

Selin bolup göreşyän,
Ýalyn bolup göreşyän,
Sözen bolup kök urýan.
Köküm köpeldigiçe
Barha boý alyp barýan.
Men çägäni berkidýän,
Çäge berkidýär meni...
Beýle bitişen kökler
Gaçyrmaýar güýjüni.

Şahyr bu pikiri başga bir goşgusynda ösdürýär hem berk nygtaýar:

Käte kötek iýdim hak sözüm üçin,
Emma ýüň gazyk däl ýüregim meniň.
Güýçli köteklerden girmedi ýere.
Agyrdy,
awady,
çyrpyndy käte, –
Doñdy.
Daşa döndi gör, näçe kere!..

Bu setirlerden şol ýyllaryň «kötek güýçli bolsa, ýüň gazyk ýere girer» – diýilýän döwür bolandygyny şahyryň aç-açan aýdýandygyny görmezlik mümkün däldir.

A. Atajanowyň «Suw akar, daş galar» diýen goşgusynda şeýle setirleri bar:

«Suw akar, daş galar» –
Diýdi bir dostum,
Asyrlaram şayatdyr bu nakyla.
Arman, häýal akýan bulanyk suwlar
Käte kerep salýa aýdyň akyla...
Daş-da düýbe çöküp,
Garaşyp ýatman,
Köpükli kerepdən çykaýsa kem däl.
Daşyň zarbasyndan bat alan suw-da
Durlanyp,
Çaslyrak akaýsa kem däl.

Bu ýerde döwrün adalatsyzlykdan dolup, erbetlikleriň «kerepli bulanyk suwuň içinde» gowulyklary, adalatlı görünmez ýaly gömendigini çekinmän aýdýar.

Umuman türkmen poeziýasynda döwrüň adalatsyzlyklary hakda aýdylan zatlar az däl. Edil şunuň bilen bir wagtda, Türkmenistanda we soyuzda sosialistik jemgyýetiň öñegidişliklerde edýän işlerini, adamlaryň zähmet gahrymançylyklaryny wasp edýän eserler poeziýanyň esasy mazmunyny düzýärdi. Gazanylýan üstünlikler üçin komunistik partiýa aýdylýan alkyşlar batly ýaňlanýardı. Şu mazmundaky goşgular K. Gurbannepesowyň, B. Hudaýnazarowyň, A. Atajanowyň, M. Seýidowyň, A. Omarowanyň, K. Taňrygulyýewiň we olaryň döwürdeşleriniň döredjiliginiň uly bölegini emele getirýärdi. Şeýle poeziýa eserlerini N. Baýramow, G. Ezizow, A. Agabaýew, I. Nuryýew, Ý. Pırgulyýew we beýleki şahyrlar-da döredip-di. Bu döwrüň poeziýasynyň yüzünü görkezýän esasy ugur bolupdy. Mysal üçin, K. Gurbannepesowyň «Kyrk» goşgular toplumy we şol at bilen ýazan poemasy, B. Hudaýnazarowyň «Ene süýdi», «Sahawat» kitapçalaryna girizilen goşgularyň bir topary, A. Atajanowyň «Öçme, ojagym», «Watan şemaly» goşgular toplumyna girýän eserleri S. Öräýewiň, N. Baýramowyň şol ýyllarda ýazan goşgularynyň uly bölegi we ençeme beýleki şahyrlaryň eserlerini almak bolar. Aslynda, 70–80-nji ýyllarda poeziýa bilen iş salyşan şahyrlaryň bu meselelerden söz açmadygy ýokdur.

Şol ýyllarda türkmen poeziýasynyň köp işlän meseleleri söýgi, ahlak temasy, dostluk-doganlyk, uruş we parahatçylyk... ýaly temalar bolupdy. Poeziýada liriki gahrymanyň ruhy dünýäsini açyp görkezmekde, şahyrlar kämillige tarap täze ädimler ädýärdiler. Ata. Atajanowyň poeziýasynda söýgi duýgulary hakda, B. Hudaýnazarowyň goşgularynda Garagum we gum adamlarynyň agras, pák hem pähim-paýhasa ýugrulan adamlary doğrusunda gürrün edýärdi. Geçmişin dana pikirlerinden tymsal getirip, adamkärçilige çagyrmak M. Seýidowyň goşgularyna bezeg beriyärdi. Bu şahyr rubagynyň türkmen poeziýasynda täzeden döräp, ösmegine uly itergi beripdi. K. Gurbannepesowyň ajaýyp goşgularynda ahlaklylyk, ar-namyslylyk, haýa-şermlilik ýaly meselelere has köp üns beriyärdi. A. Haýydowyň goşgularynda türkmen topragyna söýgi, zähmet adamlarynyň öndürijilikli işlerine guwanç duýgularynyň beýany beriliýärdi. R. Seýidowyň lirikasynda tebigat gözellilikleriň lezzetli waspy edilýärdi. Zähmet gahrymanlarynyň waspy, zähmetiň rähnet çeşmesidigini görkezmek ähli şahyrlaryň eserlerinde bardy.

Daşary ýurt temasy, kapitalizm dünýäsindäki ýasaýış köp şahyrlaryň üns merkezinde bolmagyny dowam etdiriyärdi. Emma bu meselede, türkmeniň uly şahyry G. Seýitliýewiň 60-njy ýyllarda girisen täzeligi

ösüp, boý alyp gidibermeýärdi. Bu şahyr özüniň «Hindistanyň günleri» diýen goşgular toplumy bilen daşary ýurtlaryň ýasaýsyndaky, durmuşyndaky, adamlaryň ruhy dünýäsindäki gowy zatlary görmegi we olary türkmen okyjylaryna ýetirmegiň göreledesini görkezýärdi. Emma 70–80-nji ýyllarda daşary ýurt temasyndan ýazylan eserlerde köplenç kapitalistik dünýäniň «elhençliklerini», ol ýerde jeňbazlaryň uruş oduň «tutaşdyrjak bolup», oda-köze düşyändiklerini görkezmegiň öñden gelýän galypyndan kän bir çykylmaýardı. Köplenç kapitalizm dünýäsiniň kölegeli taraplary, ol ýerdäki ýasaýşyň diňe erbet mysallary aýdylýardı. Emma bu mesele K. Gurbannepesow, B. Hudaýnazarow, A. Atajanow, M. Seýidow... dagy üçin eýýäm geçilen ýoldy. Olaryň döredijiliginde daşary ýurt temasy işlenmeýär diýen ýalydy. Olar türkmeniň öz «içki» meseleleri bilen meşguldylar. Ynsançylyga sygmaýan zatlary ýazgarýan eserler döredýärdiler. Bozuk ahlaklylygy, edim–gylyma öwrülip barýan, hakyky türkmene gelişmeýän erbet häsiýetleri tankytlaýardylar. Mysal üçin, K.Gurbannepesowyň «Seýil bagynda öpüşip oturan iki juwany görenimde dörän setirler» goşgusyndaky aşakdaky setirler ýaly:

Posa diýilýän zada
Pynhanlyk ýaraşyandyry.
Söýgiň mukaddesligin
Gorap saklaň, ýigitler.
Diňe aşyk siňekler
Bihaýa ogşaşyandyry.
Ýalňyz bir posa üçin
Dagdan aşar bürgütler.

Şahyr köpüň gözünüň öñünde öpüşip oturmagy baryp ýatan bihaýalyk hasaplaýar. Ýaş ýigitlere şeýle betnamlykdan daşda bolmagy, köpüň gözünüň öñünde posa berýän gyzyň only gyz däldigini, utanjy-haýany orta atan betnamdygyny, şeýle gyzlardan gaçmagy ündeýär. Şahyr özara gürrüňlerde şu hili hadysalary adamyň «ynsanlykdan aýrylyp, haýwana öwrülip başlamagy» diýip düşündirýärdi. Bu pikire «däl» diýmek mümkün däldir. Sebäbi adam özüniň haýa-şerimliliği bilen, akyl-paýhaslylygy bilen mahluklardan tapawutlanýar ahyry.

Şahyr bu meseledäki pelsepesini «Söýgi» diýen goşgusunda has oňat beýan edipdir.

Bir mahal bir ýigit söýdi bir gyzy,
Her haýsy bir enäň ýeke-ýalňzy...

Dagyň bir jülgесin belleşip her gün,
Kоşek dek böküşip açdylar göwün,
Oýnadylar çilik, okladylar top:
– Gap, Nejep, gap!
– Gap, Nigär, gap!
Emma degenokdy bedene beden.
Söýgi pæk ýerinde –
Beden gadagan.

Kerim Gurbannepesowyň söýgi meselesindäki pelsepesi şeýleräkdir. Oňa «seniň salgy berýän ýoluňdan gideris!» diýmeli. Ol türkmeniň atababa gelýän ajaýyp ýoluna dolanmagymyzy ündäpdir.

Biz klassyky edebiýatymyzdaky synpylyk, dini garaýyş ýaly meseleler bolaýmasa, galan ähli pikirleri tankytsız kabul edip aldyk. Kerim şahyr «şonuň üçinem, şu güne düsdük-dä!» diýip aýdardy. Umuman, bu uly şahyryň arzuwlary ruhy pæklikdi. Päklige-de onuň hut öz düşünişi bardy.

Ullakan stolmy,
Kiçijik stol,
Uly stanokmy,
Kiçi stanok –
Haýsynyň başynda zähmet çekse-de,
Dünýäde bir postdan ullakan post ýok –
Adamkärçilikden ýokary post ýok!
Şol –
Şu günüň, ertäň iň uly posty.
Kimde-kim şol posta mynasyp bolsa –
Hem özünüň
hem-de iliniň dosty,
Miras bolup geçsin nesilden-nesle –
Adamkärçiligimiz, ýagşy gylgymyz.
(Şu gunki ýaşlygmyz bisüwit geçse,
Biweç bor ertirki ýaşulylygymyz).

Ine, şahyryň öz okyjylaryna, şol sanda ýaşlara-da täze ýyllarda eden arzuwlarynyň biri. Ýaşlar mundan many almalydyrlar. Şahyr, harsy-dünýäligi, bahyllygy, göriliigi, wezipeparazlygy adamyny adamlykdan aýyrýan iň erbet gylyk-häsiýetler hasaplaýar. Onuň goşgularynda bu häsiýetler juda köp gezek näletlenýär.

Kerim Gurbannepesow, diňe bir uly şahyr bolman, eýsem ol ägirt halypadyr. Onuň zehinli ýaşlara eden hossalçylygy-da uly temanyň sözbaşydyr, özenidir. Kerim şahyryň hossalrygynda edebiýat meýdanyna çykan şu günüki ýazyjy-şahyrlar öz uly halypalaryna ömürboýy minnetdar bolmalydyrlar.

Akjemal Omarowa. Gelin-gyzlaryň arasynda Towşan Esenowadan soň okyjylar köpçüligine özünü has giňden tanadan Akjemal Omarowadyr. Onuň goşgularynda haýsy meseleden gürrüň gitse-de, türkmen gelin-gyzlaryna mahsus bolan mähremlilik, ýumşak tebigatlylyk duýulýar. Ol öz eserleriniň türkmen sähralarynyň üstünde «guba çäge ýaly, ak süýt ýaly ýaýylyp ýatmagyny» arzuw edýär. Ýöne erbetlige gezek gelende weli, ol juda beýle ýumşagam däl. Şahyr öz goşgularyna şu hili ýagdaýda «Öýlänçiniň damjasyna meňzeseňizem meňzäň weli, käte dagdan däli sil ýaly bolup inmänem başaryň» diýýär. A. Omarowa hemme goşgy kitaplaryny diýen ýaly watana bolan mähirlili söýgüsini, oňa wepalylygyny beýan etmeklikden başlaýar:

Watan teninden
döredim özüm.
Watanyň duzydyr
iýen nan-duzum.
Watan – arkadagym;
meniň hossarym.
Watan – baş buýsanjym
hem namys-arym.
Watan – Gün, ýyldyzym, nurana Aýym.
Watanyň bolmasa, batsyn Gün – Aýym.

Onuň nesillere edýän öwüt-ündewi öz eziziniň adyna aýdylýan sözler bolup ýaňlanýar. Ene bolsa öz perzentlerine hemiše her bir ädimde erbetligiň golaýynda görünmezligi, il halar adam bolup ýetişmegi maslahat berýär. Oňa ýağşy dilegler edýär:

Ýamanlykdan daş etsin,
Ýagşylara baş etsin.
Meň oglum boljak bolsaň,
Iliň göwnün hoş etgin.

Şahyryň gyzlara berýän maslahatlarynda-da ene mährine ýugrulyp aýdylýan sözler, gahar gatyşykly diýeninde-de, şol mähribanlyk eşidilip dur:

Kim soldurjak bolsa seň gül görküni,
Sylamagyn, bergen onuň merkini.
Toý tut, saýlap ýigitleriň merdini,
Göreş, erkiň üçin, ykbalyň üçin!

Ýaşlyk arzuwlaryň gitmesin köyüp,
Ýaşagyn dünýäde söýlip, söýüp.
– Döwrüme mynasyp gyz borun – diýip,
Göreş, erkiň üçin, ykbalyň üçin!

Şahyr bir zady taryplanynda-da göçgünli, goldaw sözlere bat bermeýär.
Aýal-gyzlara mahsus bolan sadalyk bilen, diňe gören ýa-da görýän zatlaryny beýan edýär. Şow-şow bilen dabaraly, haýbatly sözlere kowalaşyp,
goşgy kaşaňlygyny gazanjak bolmaýar.

A. Omarowanyň döredijiliginde urşa garşı, parahat hem rahat durmuşy arzuwlap ýaşamak hakda, aýal-gyzlar hakda ýazylan goşgulara köp duş gelyäris. Özi-de aýal-gyzlaryň hüý-häsiyetlerine, edim-gylymlaryna juda beletlik bilen ýazýär. Diňe görk-görmek, daşgy gözelligi öwüp arşa çykmak şahyra ýat zat diýsek-de ýalňyş bolmasa gerek.

A. Omarowanyň käbir goşgularynda betgylyk, erbet adamlar hakda-da gürrüň edilýär. Olar hut gelin-gyzlaryň diline mahsus dil bilen paş edilýär, ýazgarylýar. Ahyrda bolsa, şeýle häsiyetlerden daş bolmaga çagyrylýar:

Nätjek-dä, kä kişi ýalan sözleýär,
Wagtal-wagtal bil baglaýar ýalana.
Gyşyk nazar bilen änedýäris biz
Äñeden deý zandyýaman bir ýowa...
Gün nuruna ýugrulşy deý baglaryň,
Dogry gepe ýugrul, ýalan gepden gaç.
Dogrulyk diýen zat – güneşdir, nurdur,
Nur bilen ýugrulyp, ile güneş saç.

Şahyr, gelinleriň öz ojaklarynyň ody bilen girip, küli bilen çykmagyny arzuw edýär. Geliniň öz öyüne nur bolup ýagmalydygyny, onuň ownuk zada yrsarap, jeň gözlemeli däldigini, elinden, dilinden dür dökülyän adam bolmalydygyny nygtáýar. «Şeýle gelinli öye bagt hem baýlyk, şatlyk hem rehnet ýagar» – diýýär. Emma onuň adam diýen zadyň hersiniň bir ullakan dünýädigi, şol dünýäniň hem gadyr-gymmatyny bilip, mertebesini belent tutmalydygy barada aýdýan pikirleri köp şahyrlarda gaýtalanýar. Emma «öz kärine ökdäni söyüň, şeýle adamlary betpäl görüplerden

goraň» diýyän pikirleri weli her şahyr özüce düşündirýär. Bu meseleden A. Omarowanyň hem öz şahyrana sözi bar.

Şahyryň gönümel öwüt-ündew berýän goşgularynda köp meseleler orta atylýar. Olarda ata–baba gelýän gowy urp-adatlarda, däp dessurlarda nygtalýan pikirler şahyrana dilde ýene bir gezek wagyz edilýär. Yöne şol meseleleriň has köp gaýtalap, gandyrylyany adamyň ar-namysly, uýat-haýaly bolmalydygydýr. Şahyr adama uýat–haýa, ar-namys diýlen zat kemlik etse, onuň uly biabraýcylykdygyny nygtáýar. («Gelinler», «Namys», «Galyň», «Gyzlara ýüzlenme», «Şöhratyň ýşkynda» we başga–da goşgular.).

Umuman A. Omarowa öz goşgulary arkaly türkmen poeziýasynyň taryhyň özbuluşly bir röwüşler bilen baýlaşdyran şahyrdyr.

Italmaz Nuryýew jyda ir dünýäden ötdi. Yöne ol goşgulary bilen özüne binýat galdyryp gitdi. I. Nuryýewiň şadyýan, akyllý goşgulary bar. Aýratyn hem ol ene hakda ýazanda täsirli, tolgundyryjy, şol bir wagtda–da, hemmeleriň aňyna jüňk bolýan goşgulary döredipdi. Ine, şahyryň «Arman» diýen goşgusy. Munda şahyryň yüz ýaşan enäniň janyň almak üçin onuň ýanyna Ezraýyl gelende, aýdýan sözlerini şeýle beýan edýär:

...Ýaňy segsendekä äkitdiň ogly,
Oňa degmän alan bolsaň meň janym,
Dünýäden armansız gülüp giderdim.
Daşdanmydy seniň ýüregiň, zaly...

Görüşümüz ýaly, ene segsen ýaşan oglunu–da entek ol ýaş çaga wagty söýüşi ýaly söýyär. Özünü onuň deregine Ezraýlyň eline bermäge taýyn. Edil şu pikiri I. Nuryýew «Ene bolsa» diýen goşgusunda has ösdürip beýan edýär.

Şahyryň oval–ahyr diýjek bolýan zady: –enelerden daşlaşmalyň, onuň özi ýaly, ulaldygymyzça biziňem oňa bolan söýgimiz ulalsyn! Ene söýgüsü ýaly keramatly zat ýokdur! Muny şahyryň başga bir goşgusunda Käbä zyýarat edip, özünüň günälerinden ýuwuljak bolýan bir adama, akyllapáýhasly, dana türkmene şeýle diýdirýär:

– Käbede işiň ýok, pendimi alsaň,
Eneň Käbeden-de güýclüdir, bilseň...
Şonuň hyzmatynda yħlasly bolsaň–
Günäň ýuwuljagyny duýýaň – diýenmiş.

I. Nuryýewiň poeziýasynyň tematikasy giň. Ony okanyňda, akyllapáýhasly, sözi çeper dana bilen söhbetdeş bolan ýaly bolýarsyň.

Annaberdi Agabaýew ýaşlar guramalarynda işläp ýören ýyllarynda döwür bilen bagly has joşgunly setirler döredýän wagtlary okyjylary özüne tanadypdy. Ol edebiýat meýdanyna bir wagtrakda gelen deň-duşlary ýaly, waspnama häsiyetli goşgulary köp ýazardy. Durmuşyň, ýasaýşyň gowy taraplaryny taryplaýardy. Ol durmuşda erbet ýagdайлary-da, ýaramaz hadysalary we häsiyetleri-de, býurokrat ýolbaşçylary-da görýärdi.

Şahyr öz il-gününüň, türkmen topragynyň abadanlygyna, gowy gününe guwanyp, onuň mert ýigitlerine, eli işli gözellerine, mähirden ýasalan mähriban enelerine şahyr mährini siňdirip ýazan goşgulary bilen has oňat tanalýandy. Ol öz zähmetsöyer halkyna, baýlyga baý türkmen topragyna söygüsini beýan edip, olaryň mertebesine sarpa goýup, ençeme goşgular döretti. Ol goşgular türkmeniň beýik halkdygyna buýsanç duýgulary bilen doludur.

Atamyrat Atabaýaew altmyşynjy ýyllarda poeziya gelmek bilen oňat goşgulary döredip bilyän şahyr bolup yetişdi. A. Atabaýew adamlaryň bri-biri bilen mylakatly bolup ýaşamagyny, birek-biregiň ýüregini bulaman, bolgusyz zatlaryň üstünde dawa-jenjel etmän, birek-biregiň mertebesine hormat goýup ýaşamagyň, şonda durmuşyň gül ýaly boljakdygyna ynamyň güyji bilen ýasaýar. Bize-de şony maslahat berýär:

Ylas gerek awlamaga göwüni,
Bir göwün awlamak jennetden zyýat.
Ýüreklerde öñden galan düwüni
Ýuwaş-ýuwaş çözüp gelýär adamzat.

Ýogsa käte dogan-dogana duşman,
Käteler sag gözün kineli cepden.
Eýsem, ýaşap bolanokmy uruşman,
Ýa-da bir nep ýokmy başgarak nepden.

Uruş-sögüşden, dawa-jenjelden önem dünýäniň ýuki ýetik. Önem adamlaryň gursagynda gam-gussa az däl. Öwünjekmi, özüniň kimdigini ile görkezjekmi, okuwyňda, edýän işiňde ýeňiş gazan. A. Atabaýewiň döredijiliginin uly bölegi söýgi temasynda ýazylan goşgulardan durýar. Onuň bu temada ýazan «Men saňa garaşdym», «Sen meni gabanýaň», «Men awçy»... ýaly onlarça goşgulary çeperçilik kämilligi bilen türkmen poeziýasyna uly goşant goşdy.

Gurbanýaz Daşgynow. Şahyryň döredijiliginde iň köp işlenen temalaryň biri söýgi meselesi. Bu elbetde, ýaş ýürekleriň joşgunly pursatlarynyň beýa-

ny. Yöne G. Daşgynow bu meselede köplenç söýgi pursatlaryndaky kösen-çlerden gürrüň edýär. Onuň liriki gahrymanynyň söygüden güýç, lezzet alýan wagtyndan, kösenýän, söýgünüň öñünde peselyän wagtlary köp bolup çykýar. Náme üçindir ol «söýgi hatyny sesi ýognan mahaly» ýazýar.

Umuman 70–80-nji ýyllaryň poeziýasy örän köp taraplylygy, pikirleriň, poetiki sözün dürülügi bilen XX asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda aýratyn orun tutýan döwürdir. Bu ýyllarda poeziýanyň taryhyna täze pikirleri, täze poetiki äheňleri, açylary bilen uly bir şahyrana güýç goşuldy. Olardan G. Ezizowy, H. Kulyýewi, I. Nuryýewi, P. Orazowy, A. Kekilowany, B. Jütdiyewi, A. Agabaýewi, A. Atabaýewi, Ý. Pirgulyýewi, G. Şamyýewi, O. Annaýewi, K. Nurbadowy, G. Geldiyewi, S. Öräýewi, N. Rejebowy, A. Taşowy, G. Daşgynowy we ençeme beýleki şahyrlary görkezmek bolar.

Bu güýç türkmen poeziýasynyň şondan öňki aýdyp bilmedik pikirlerini aýtdy. Önküleriň taryha girizilip ýetişmedik täze-täze çeperçilik mazmunlaryny poeziýanyň praktikasyna ymykly ornaşdyryp bildi. Poetiki sözün ötgürligini durmuşa gönükdirdi. Şu ugur bilen oňa täze-täze temalar, obrazlar girizdi. Poeziýanyň obrazlylygyny has baýlaşdyryan eserleriň ençeme toparlaryny döretti. Yaşlara görelde bolarlyk poetiki sözün güýjünü görkezdi. Batyrgaýlygy ymykly ornaşdyryp bildi. Şonuň üçin hem bu ýyllaryň türkmen poeziýasy töwerekleýin öwrenilmäge mynasypdyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Häzirki zaman türkmen poeziýasynyň wekillerinden haýsy şahyrlaryň goşgulary sizde has oňat täsir galdyrdy?
2. Watan hakda ýazylan goşgularyň iň oňat diýip hasap edýäniňizden birini depderiňize tapyp ýazyň.
3. Ene-ata, olaryň mertebesi hakda ýazylan goşgulardan özüňize iň ýakyny hasaplaýan eseriňizden birini ýat beklejek boluň.

EDEBIÝAT NAZARYÝETI GOŞGY DÜZÜLİŞ TÄZELIKLERİ

Soňky döwür türkmen epiki poeziýasynda şygyr bentlerini ulanmak batda üç sany täzelik ýüze çykdy. Olaryň her birine şeýle häsiýetlendirme bermek bolar.

1. BENTLERI GARYŞDYRMAK. Munda bir poemada birmeňzeş ölçügi bentleriň birnäçe görnüşi garyşdyrlyop ulanylýar. Mysal üçin,

Ýagmyr Pirculyýewiň «Jeýhun tolkunlary» atly poemasy şeýle formada döredilendir. Bentleri garyşdymak soňky döwür türkmen liriki poeziýasynda hem rowaçlyk gazanýar.

2. POLIMETRIKI ŞYGYR. Eger bentleri garyşdymak täzeliginde diňe bentler gezekleşdirilýän bolsa, bu ýerde şahyr bir eserde dürli ölçegleri, dürli bent görnüşlerini ulanyp bilýär. M. Seýidowyň «Çoluk», A. Hayýdowyň «Pöwrize poemasy», H. Kulyýewiň «Akar suw» poemalary şu formada döredilipdir.

3. ASTROFIKI ŞYGYR. Belli bir bentde ýazylmaýan, bentsiz şahyrana eserlere astrofiki şygyr diýilýär. Köplenç uly göwrümlü poemalar şu formada ýazylýar. Türkmen poeziýasynda ilkinji bolup astrofiki şygyra K. Gurbannepesow ýüzlendi. Onuň meşhur «Taýmaz baba», «Ajqy günler, süýji günler», «Ata we oglu» poemalary astrofiki şygyrda ýazylypdyr.

KERIM GURBANNEPESOW (1929–1988)

«TOMUS ÝAZGYLARY»

(Gysgaldylyp alyndy)

Bu ýazgylar soňky ýigrimi baş ýýlyň (1955–79) edebiýat we durmuş baradaky täsirlerinde, içgepletmelerinden emele geldi. Olary näme üçin **tomus ýazgylary** diýip atlandyrandygymy öňünden çintgäp oturmagymyň hajaty ýok: onuň sebäbi okalyş dowamynnda belli bolar.

Ýazgylar çäryék asyryň bloknotlarynyň, depderleriniň sahypalaryndan seçilip alyndy. Bu sahypalar uzak wagty-da ýakyn syrdaşym bolupdylar; kä halatlarda olara özümiň iň mukaddes, iň pynhan syrlarymy ynanypp-dym. Ýöne ol syrlar näçe pynhan bolsalar-da, men olaryň hiç haýsyny-da diňe özüm üçin bellik etmändim. Dürli ýygnanyşyklarda, duşuşyklarda, kärdeşlerim bilen bolan çäýlaşyklarda olaryň birnäçesini orta atypdym, jedelleşipdim, ylalaşypdym, ylalaşmandym...

Yazgylaryň birentegi bilen irrák tanşan adamlar, olary «Şahyryň ýazgylary», «Yaşlara maslahat», «Esseler» diýen ýaly at bilen metbugatda çap etmegime isleg bildiripdiler. Ol islegler meniň üçin näçe **agyz suwardyjy** bolsalar-da, nähilidir bir duýgy olary çapa hödürlemegime ygtyýar ber-mändi: ýaňy kyrk ýaşa golaýlan ýyllarymdy. Bu zeýilli ýazgylar bilen metbugat ýüzüne çykmagy entek bigelşigräk hasaplardym.

Indi, her niçik-de bolsa, ýarym asyr beýläk atyldy. Bu ýaş, nähili bolanlygynda-da, özüňden kiçilere, deň-duşlaryňa ony-muny aýtmaga belli bir derejede hukuk berýär.

Şol sebäpli-de ýazgylaryň saýlanan böleklerini çapa hödürlemeği makul gördüm. Bu ýazgylar ýaş kärdeşlerimiň, edebiýat söýüjileriň ýa-da dürli ýaşdaky beýleki okyjylaryň käbirini az-owlak oýlandyrsa, käbirini mylaýym ýylgyrtsa, ýene birlerini özara ýoldaşlyk jedeline çagyrsa, durmuş diýen zadyň diňe bir bügül düşelen ýol däl-de, oňa görä tikenlräkdigini ýatlatsa, onda men bu sahypalar üçin sarp eden zähmetimi zyrá hasaplamazdym.

Ýazgylary edebiýat baradaky, durmuş baradaky aýratyn bölmelere bolmezden, gatyşdyryp ýerleşdirmegi makul bildim. Ony men edebiýat bilen durmuşyň aýry-aýry zatlar däl-de, bütewi bir zatdygyny nygtamak hatyrasyna şeýtdim.

* * *

Öz-özüni kämilleşdirmek, her günüň ahyrynda özüni derňewden geçirmek juda zerur bolsa gerek.

Men şu gün il-günüm üçin nähili peýdaly iş etdim?

Şu gün niçiksi hatalar goýberdim. Insabymyň öňünde ikilik etdimmi?

Öz-özüni ýazgarmak, goýberen hataňy boýnuňa almak, bu, elbetde, yeňil zat däl. Yöne kämillik diýen zat nämahal, kime aňsat düşendir öydýärsiňiz.

* * *

Hiç kime gezek bermän, diňe özi gepleýän adamlaryň «gep haltasy» kem-kem boşamak bilen bolýar.

Şeýle adamlaryň birini bilyärin: ol indi kyrk ýyl bări hemme gürrüňçilikde diňe bir aýdanlaryny gaýtalayár. Nätanyş adamlaryň ýanynda onuň aýby hem ýok: olar ony hezil edip diňleyärler. Emma ýarym asyr bări tirkeşip ýören adamlar üçin onuň bu gaýtalamalary örän agyr degýär.

«Gaýtalamak—bilimiň enesi» diýilýän-de bolsa, ol yhlas aşa geçenliginde öweý enä öwrülýär.

Şeýle adamyň adamçylygy juda gowy bolandygynda, sen ony ellinji gezek diňläp bilyärsiň. Yöne şonda-da ol adamyň gürrüňinden lezzet alyp däl-de, sadalaçlygyndan, öz «kemçiligini» özuniň duýmaýanlygyndan lezzet alyp, diňe onuň daş görnüşine tomaşa edýärsiň.

Bu zeýilli adamlar erbet adamlar däl. Şonuň üçünem olar özleri azrak gepläp, ili köpräk diňlemegi başarsalar, uly oturylyşyklaryň bezegi bolup bilerler.

* * *

Galamdaş ýoldaşlarymyň biri poemalarymda, goşgularymda gabat gelýän kâbir kiçijik rowaýatlar hakynda şeýle diýdi: «Ozal eşiden bolsam, şol rowaýatlary, wah, men goşga geçirerdim!»

Men ýylgyrdym. Jogap bermedim. Yöne jogap beräyen bolsam, şeýle diýmelidim: «Olaryň köpüsi köne rowaýat däl: özüm oýlap tapdym».

Dogrudanam, rowaýatlary, nakyllary döredýän-halk. Bizem halkyň wekili. Diýmek, olary döretmäge biziň hem hukugymyz bar.

* * *

Bu hatyň nireden we kimden gelendigi belli däl. Ony maňa ýazyjylar birleşmesinde goýup gidipdirler.

Hatda şeýle diýilýärdi: «Geçen asyrlaryň şahyrlary (Magtymguly-Pyragy, Durdy şahyr, Magrupy, Oraz han we beýlekiler) biri-birleri bilen sowal-jogap aýdyşypdyrlar. Şol aýdyşyklar okyjy köpçüliginiň arasynda uly hormattan, islegden peýdalanýar. Emma biziň döwrümiziň şahyrlary näme üçindir şeýle goşgulary ýazmaýar. Şol häsiýetli goşgulary-da döwrümiziň hajatlaryna hyzmat etdirip bolardy ahybeti... Özüme gezek geleninde, men şo zeýilli goşgular bilen hetdenaşa gyzyklanýaryn, olaryň hemmesini ýatdan bilyärin. Özüm goşgy ýazamok. Ýazsam-da diňe özüm üçin ýazýaryn, redaksiýalara azar berip ýörmeýärin... Şu aşakdaky goşguly sowallaryň ýetmez ýerlerini düzedişdirip, olara jogap bermegiňizi hem-de mümkün bolsa mawy ekranda okamagyňzy haýyış edýärin...»

Hatyň soňunda gol deregine başbuň A.B. diýlip ýazylypdyr. Megerem, baş buhgalter diýildigi bolsa gerek.

Elbetde, beýle häsiýetli goşgulary hiç haçan ýazmandygym, asla ýazjak-da bolmandygym üçinmi ýa-da başga bir sebäpdenni – bu hat arhiwimiň içinde esli wagtlap ýatypdyr... Arada başga bir kagyzymy gözläp ýörkäm, ol hat ýaňadandan meniň elime düşdi we bu gezek näme üçindir jogap ýazmaga höwes döretti.

- O nämedir, şo bolmasa gülki ýok,
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.
- O nämedir, görki barda reňki ýok,
Şahyr bolsaň jogap tapmak borjuňdyr.
- Agzybirlik – şo bolmasa gülki ýok.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.
Ol mähirdir, görki bar-da reňki ýok.
Aňlaýşymça jogap bermek borjumdyr.
- O nämedir, ygtybarly galadyr,
O nämedir, başa gelen beladyr,
Ol ne gudrat, mis hem bolsa tylladyr,
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.
- Ata watan ygtybarly galadyr,
Jeňparazlar başa gelen beladyr.

Halal gazanç-mis hem bolsa tylladyr.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.

– O nämedir, her gün ýola bakdyrar,
Kä agladar, kä şatlykdan bökdürer,
O nämedir, ýygnanyň dökdürer,
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Ol poqtadyr, her gün ýola bakdyrar.
Kä agladar, kä şatlykdan bökdürer.
Haramhorluk ýygnanyň dökdürer.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol kim bolar, ynsanlaryň belendi,
Belentligi, wah, gjiräk bilindi.
O nämedir, bir söz bilen bulandy.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

Ol enedir, ynsanlaryň belendi.
Belentligi ölenden soň bilindi.
Ol ýürekdir, bir söz bilen bulandy.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.

– O nämedir, ömür baky Ölme ýok.
O nämedir, hemmesini bilme ýok.
Ol kim bolar, dili bar-da kelle ýok.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Ol abraýdyr, ömür baky Ölme ýok.
Ol ylymdyr, hemmesini bilme ýok.
Ol serhoşdyr, dili bar-da, kelle ýok.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol kim bolar, arzuw bilen ýetiler.
Bir aý geçip-gecmän demiň tutular.
O nämedir, bir söz aýtsaň gutular.
Şahyr bolsaň jogap tapmak borjuňdyr.

– Ol gelindir, arzuw bilen ýetiler.
Käte bir aý geçmän demiň tutular.

Ol göwündir, hoş söz aýtsaň gutular.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol kim bolar, seň mähriňden emen zat.
Soň tomzak dek emenini gömen zat.

O nämedir, dünýäde iň ýaman zat.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Şägirtler bar, seň mähriňden emen zat.
Soň tomzak dek emenini gömen zat.
Ol töhmetdir, dünýäde iň ýaman zat.
Saýgarşymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol kim – ne-hä ataň, ne ejäň oglы,
Ygtiyary başga birine bagly.
Ol kimiň ogluka, ýa kimiň guly.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Biweçler – ne ataň, ne ejäň oglы.
Ähli erki «saçlak» birine bagly.
Hem-ä şonuň oglы, hem şonuň guly.
Synlaýsymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol kim bolar, içi doly garaňky,
Käte daşyna-da çykar reňki.
Ol kim bolar, hem özgäňki hem seňki.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Ol görüpdir, içi doly garaňky,
Käte daşyna-da çykar reňki.
Ol gyzyňdyr, hem özgäňki hem seňki.
Oýlaýsymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol ne myhman, gonup geçer bir gezek,
Onsoň gelmez çagyrsaň-da müň gezek.
Kim ol däli – oňa diňe sen gerek.
Şahyr bolsaň, jogap bermek borjuňdyr.

– Ol ömürdir, gonup geçer bir gezek.
Onsoň gelmez çagyrsaňda müň gezek.

Ol aşykdyr – oňa diňe sen gerek.
Aňlaýşymça jogap bermek borjumdyr.

Ol näme, gyz üçin iň gerekli zat.
O näme, dünýade iň görmekli zat.
O nedir, gözleri gara äýnekli zat.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Ol uýat, gyz üçin iň gerekli zat.
Ol edep, dünýade iň görmekli zat.
Ol aldaw – gözleri gara äýnekli zat.
Oňarşymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol kimdir, dünýade iň bagtly oglan.
Ol kimdir, dünýade iň betbagt dogan.
Ol kimdir, her säher gül bolup dogan.
Şahyr bolsaň jogap tapmak borjuňdyr.

– Gyz uýaly oglan – iň bagtly oglan.
Uýa sansyz bolsa – betbagtdyr dogan.
Tämiz gyz her säher gül bolup doglar.
Düşünşimçe jogap bermek borjumdyr.

– O näme, taňryň hem dilinde sena.
O näme, kast etseň – ýumrular dünýä.
O ne iş, dünýade iň elhenç günä.
Aşyk bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

Ol söýgi, allaň hem dilinde sena.
Söýyäne kast etseň – ýumrular dünýä.
Söýgä böwet bolmak – iň elhenç günä.
Öwrenşimçe jogap bermek borjumdyr.

– Bir gyzyň yşkynda örtenip oda,
Söýeniňiz cynmy. Ýalanmy ýa-da.
Şoňa meňzeş gyz duşdumy dünýäde.
Şahyr bolsaň, jogap bermek borjuňdyr.

– Murgapda duşupdym gara gözüne,
Lebapda duşupdym güler ýüzüne,

Şabatda sataşdym şirin sözüne,
Kaspide sataşdym täsin näzine.

Paýtagtda sataşdym körpe gyzyna—
Emma bir göwrede tutuş özüne
Sataşmanym habar bermek borjumdyr.

– Iň soňky haýyşym, etseňiz gaýrat;
Erbet zat köpmükä ýa-da ýagşy zat.
Şu sowaly çözmeň düsenok aňsat.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Sowal sizden bolsun, bizdenem gaýrat.
Köpdi, köpdür erbet zatdan ýagşy zat.
Ýogsa dünýä birçak bolardy berbat.
Ynanşymça jogap bermek borjumdyr.

– Şahyrym, bereýin ýene bir sowal:
Dünýäde kim köpkä-erkekmi aýal,
Şonam aýtsaň, başga sowal berjek däl.
Şahyr bolsaň jogap tapmak borjuňdyr.

– Bir dana diýipdir: «Aýal-a aýal,
Aýalyň gepine gidýänem aýal».
Emma men ol sözi gaýtalajak däl,
Täzeçeräk jogap tapmak borjumdyr.

Il-güne ýaýrapdyr şeýle bir gürrüň:
Kä ärden aýallar merdräk bu gün,
Çotuň kakyp, özüň hasaplap görgün,
Başbuň bolsaň, jemin tapmak borjuňdyr.

Düzedişleri köpräk girizendigimi, goý, awtor bagyşlasyn. Men ony sowallaryň-da, jogaplaryň-da edebi derejesiniň deňräk bolmagy üçin şeýtmäge mejbur boldum.

* * *

Şahyrlar Gara Seýitliýew, Gurbannazar Ezizow, Halyl Kulyýew... bi-ziň öýümizde täze goşgularyny okaşyp otyrdylar. Ýaş şahyrlarymyzyň ýene-de biri gapydan girdi. Goşgulary esli salym üns bilen diňledi-de, özi-de goşgy okamaga isleg bildirdi.

Okan goşgularynyň hiç hili täsir döretmedigini aňdymy, nätdimi, ol nägilelik bilen ýüzümize seretdi:

— Wah, menem siziň okaýsyňyz ýaly okap bilýän bolsadym, onda meniň goşgularym hem oňat bolup görnerdi. Arman, men öz goşgularymy siziň okaýsyňyz ýaly okap bilemok.

Gara Seyitliýew birgeňsi ýylgyrdy-da, onuň iki sany goşgusyny elinden garbap aldy. Iki-üç sapar içinden okap çykdy. Soňra bolsa özüne mahsus owadan, owazly sesi bilen ussatlarça okap berdi. Emma goşgular öňküsiçe-de täsir döretmedi. Gaýta gowy okaldygыça göýä rentgen apparatyna tutulýan ýaly, olaryň kemçilikleri has ýalaňaçlanyp görünýärdi.

Erbet goşgulary henizem erbet okaýyş halas edýär.

* * *

Türkmenlerde özgäniň öýüne gapyny kakyp girmek medeniýeti bolmandyr diýýärler. Ýok, bu beýle däl.

On-on bir ýaşly çağadym. Kakam meni obamzyň iň dana, salyhatly ýaşulysy Guwanjaly agalara Ependiniň kitabyny alyp gelmäge iberipdi. Men açık duran gapydan zompa içerik girdim-de, salam berdim: »Kakam Ependiniň kitabyny bersin diýdi».

Guwanjaly aga arkaýynlyk bilen kitaplaryň arasyndan birini sogurdy-da, elime uzatdy: «Ynha Ependiniň kitaby! Ynha, bü-de Ependiniň şarpygy!»

Ol şeý diýdi-de, gulagemyň düýbüne ýadymdan çykmajak bir şapbadý ýelmedi: «Indiden beýlæk öye geleniňde baş adımları aňyrdan üsgürenip, ardynjyrap gelgin. Adam oglunyň gapysyndan gireniňde ardynjyraman baranyň soňy bolsun.»

Şodur-şodur, bu sözler meniň üçin pent boldy. Biriniň öýüne baranymda, bäs ädim— ä däl, on ädim aňyrdan asgyrynp barmagy endik edindim.

Dogrudanam, türkmeniň bu asylly däbi gapyny kakyp girmek medeniýetinden birjikde pesde däl.

Ýöne kabir adamlar bu däbe eýermeýärler-de, ýapyk ýa-da açık duran gapydan sessiz-üýnsüz zompuldap girýärler. Sonda her gezek Guwanjaly aganyň şarpygy ýadyma düşýär. Ýöne henize çenli-hä saklanyp bilyärin.

ÖMRÜME PENT

Şahyr! Şahyrlygyň çyn bolýan bolsa,
Sönüp, ýanyp, ýene söňüp, ýanyp git.

Ynsanlyk ýazgydyň čuň bolýan bolsa,
Gara ýere çümüp,
 çykyp,
 çümüp git!

Hem akyl ber, hem iliňden akyl al,
Kitapdan däl, gara ýerden nakyl al,
Alan zadyň demiň bilen ýakyp al,
Soň ýene-de ýeriň süydün emip git.

Dag ýoluna, çöl ýoluna belet bol,
Dag ýolunda, çat açmaýan polat bol,
Çöl ýolunda, tirkeş-tirkeş bulut bol,
Teşne görseň, dodagyna damyp git.

Ýol agyrdyr müň ýanylar, öcüler,
Bagtly ýollar kynlyk bilen geçiler,
El ygyna şaglap gitse geçiler,
Sen öküz dek,
 ýele garşy yňyp git.

Bagt paýlansa, üç baýlygy ilki al,
Ylgap baryp, saglyk bilen erki al,
Ýany bilen čuwal-čuwal gülki al,
Soň tapylar, galan zady zyňyp git.

Dost paýlansa, «Äber!» diýip gyssanma,
Alaňdan soň-gysgaltma hem gysgalma,
Dileg etse –
 gözlerňi hem gysganma,
Birin ber-de,
 biri bilen oňup git.

Ha çaryk geý
Ha çokaý geý,
Telpek geý –
Parhy ýokdur geýseň bolar erkek deý.
Ýöne weli şypbyldama çepekk deý.
Aýna gonçły ädik ýaly doňup git.

Sorasaň aýdaýyn kyýamat nedir?
Erkekler ownasa – kyýamat şodur.
Her başy telpeklä goýmagyn gadyr.
Bäş telpesi

bir gyňaja daňyp git.

Gözelligi

sor bagryňa, öýkenňe.

Söýlseň, söý, söýülmeseň, süýkenme.
Söýgi hem goşgudyr! Kişä öýkünme,
Öz möhrüni, öz közüni goýup git.

Ýeňip ýaşa, ahyrda ýeň, başda ýeň,
Tomusda ýeň, ýazda, güýzde, gyşda ýeň.
Söýgiňde ýeň, gaýgynda ýeň, işde ýeň –
Bir oguldan

ýeňilip hem ýeňip git.

Ýeňsin oglu,

dil bilen däl, iş bilen,
Seňkä görä has ýitiräk huş bilen
Aýak däl-de, parasatly baş bilen
Ýeňse oglu –

gözüň rahat ýumup git.

Gözüň sürtüp merhum enäň alnyna,
Bir aglapdyň. Indi beri aglama.
Öz balaňy eliň bilen jaýlama,
Nobatynda mele ýere sümüp git.

Dünýä gelmegiň-de

nobaty ýagşy,

Ýene ölmegiň-de

nobaty ýagşy.

Men diňe bir zatda nobata garşy:
Dost öýünde islän çagyň gonup git.

Başarsaň – köplüğüň içine garyş,
Tanyşdan dost tutun, ýatlardan – tanyş.

«Jiguliň» içinden gözleme durmuş,
Köplük bilen awtobusa münüp git.

Köpelsin öýüňde ýürekdeş myhman –
Ýary işçi bolsun, ýarysy daýhan.
Elbetde, alymam, şahyram hökman.
Üýşüp, çäşip,

car tarapa eňip git.

Şeýle dostlar bilen gezseň birsellem –
Ýetersiň iň uly matlaba çenlem.
Gadamyň giňden ur!
Entekler ellem
Hol önde-le...

Ýaş hakynda dymyp git.

Haly wagtyň meňzemegin kilime,
Diri wagtyň gyssanmagyn ölüme.
Öçen wagtyň öykünmegin cilime –
Içi ojar közi ýaly sönüp git.

Ýene bir söz (mactanmak däl, öwüt däl)
Mazaryma daş oturtmak sargyt däl.
Mele ýeriň astynda-da daş gyt däl.
Bakylyk şol:

Şol daşlara siňip git.

Soraglar we ýumuşlar:

1. K. Gurbannepesowýň «Ömrüme pent» goşgusy haýsy temada ýazyylan?
2. Goşgyny ýat tutuň.
3. Şahyryň «Tomus ýazgylary» kitabyndan alınan ýatlamalary okaň we gürrüň beriň.
4. Başbuh bilen şahyryň aýdyşygyny özara ýoldaşyňyz bilen ýatlap aýdyp beriň.

HALYL KULYYEW (1936–1978)

... Kem-kemden bugaryp, galyp tirsege,
Oýanýan topraga garaşdym durdum.
Ýaňy dömüp çykan guş gursak dänäň,
Dömüp çykyşyny ýakyndan gördüm.

Şeýdip daň-säheriň çygly howasyn.
Säher bilen pyýalalap gönderdim.
Ýakynlaşdygymça...
Maňa ozaldan
Ýakyn bolan zatlaň baryny gördüm.

Halyl Kulyyew.

* * *

Daglaryň üstünden daglar görünýär,
Daglaryň astyndan akyp dur çeşme.
Hatda gara daşlar ganypdyr suwdan,
Bu dagly ýollarda diňe men teşne.

Bu dagly ýollarda säher howasyn
Pyýalalap göndersem-de doýamok.
Şunuň ýaly men özümi hiç mahal
Şeýle belent, şeýle eziz duýamok.

Göge uzan ýylçyr-ýylçyr gaýalar
Ýylçyr-ýylçyr gaýa bilen tapşyár.

Dumanly daşlaryň garly depesi
Gözýetimde asman bilen öpüşyär.

Täsin ýazga gözüm düşdi dessine
Dik gaýaly bir öwrüme gelemde:
«Bu ýollaryň däbi şeýle gadymdan—
Daga gelseň gitmelisiň belende...»

Üsti garly gatbar-gatbar gaýalar!
Serediň, Siz, ne sapaly ýerler bar:
Gör neneňsi ajap görnüş alnymyz:
Daglaryň üstünden daglar görünýär.

ÝAŞLYK

Läleli bahar hem garly gyş ýaly,
Ýaşlyk bilen garrylykdyr ömrümüz,
Juwanlykda çiginlermiz daş ýaly,
Daglara darasak, ýeter emrimiz.

Ýaşlyk bir çabgadyr,
Ýaşlyk bir sildir –
Gudratyndan gülzar bolar çölüstän.
Ýaşlyk atyr saçýan benewşe güldür,

Görkü-de gül,
Durku-da gül-gülüstan.

Ýaþlyk bir deñizdir, tolkunyp her ýan,
Mowç urýar,
Joþ alýar, öni baglanmaz.
Ýaþlyk bir derýadır silkinip
barýan,

Cyrpynar-da...
Akar gider eglenmez.

Ýaþlyk bir aýdymdyr, hiňlenseň ony,
Uzaklara ýaýrap, ýaňlanar sesiň,
...Eý ýaþlyk, her neneň söýsem-de
seni,
Uzak ýaþap, goja bolmak höwesim.

DANA SÖZLER

Öli bolup gitmez ýaly öleňde,
Diri bolup ýaþamaly dirikäň.

* * *

Halallykdan, Tämizlikden, Ynsapdan
Egsilmesin egniňdäki goşhaltaň.

* * *

Dostlar, her gün üçin çyksam söweše,
Şonda her gün ýaþamaga hakly men.

* * *

Çagalar dünýäsi üýşüp daşyňa,
Dünýäň aladasyn salar başyňa.

* * *

Eý, ýaþlyk, her neneň söýsem-de seni,
Uzak ýaþap garry bolmak arzuwym!

* * *

Ýüregimde baky bahar bolsa-da,
Meýdanyma gelen güýzler güýz bolsun!

* * *

Bu günleriň gowudygyn
Bilip galýas ötensoň.

* * *

Günleriň bir günü guitarar günler,
Gayýdyp tapyp bolmaz bir günü, dostlar!

* * *

Ýyllara duýdurman ýaşajakdym men,
Gaýta men duýmankam geçipdir ýyllar.

* * *

Ot dek goşgy ýasap bilmesek buzdan,
Ýazylmasa, ýazylmasyn goşgular.

* * *

Eşeklige Durdy Gylyjyň yzyndan
Köpler «Wolga» münüp ýetip bilenok.

* * *

Ýazyň gyş hakda-da gowy goşgular,
Mydam ýaz hakynda ýazanmyz ýaly.

* * *

Goý, güler mydama bolsunlar hüsgär,
Her gülün özüne mynasyp guş bar.

* * *

Zat ýok ýere özümden
Öz göwnümi hoş edýän.

* * *

«Gitdi!»—diýip aglamaly bolsaňam,
«Gelmedi!»—diýip aglamaly bolma sen.

* * *

Meniň üçin ajaýyp bir ýeňişdir
Daş dek bir ýüregiň ereýşin görmek.

* * *

Çykmak gerek bu dargursak dünýäden
Biraz uly bolup ýaşamak gerek.

ÝENE-DE SÖÝGI HAKYNDÀ

Söýgi hakda öňem ýazdym kän gezek,
Ýene ýazjak. Önkülerim az ýaly.
Bir gyz ýüregime gurupdyr duzak,
Söýüp ýörün... bar pasyllar ýaz ýaly.

Ýöne diýyän gyzym şeýle bir ynjk,
Käte ýakyp, gowrup barýar köz ýaly.
Uzyn kirpiklerni ýüregme sanjyp,
Käte gahar edýär, käte näz ýaly.

Bir görseň-ä içgin äbede-jüýje,
Duşuşaýsam, aralarmyz saz ýaly.
Käte bar umydym çykaryp puja,
Ýüzün sowýar, gyz ýüregi buz ýaly.

Aşyk ýigdiň haly neneň diýseler,
Käte çille ýaly, käte ýaz ýaly.
... Ýone şu ýagdaýda ýüz ýyl goýsalar,
Göwnüme bolmasa, ýene az ýaly.

Halyl Kulyýew altmyşynjy ýyllaryň ahyrlarynda esasan hem ýetmişinji ýyllarda metbugatda seýrek çykýan, ýone çykyşyna garaşylýan, her goşgusy uly höwes bilen kabul edilýän şahyrlaryň biri bolupdy. Okyjyny çykyşyna garaşdyryp, soňra-da onuň alkyşyna mynasyp bolaýmak her bir şahyra başardýan mertebe däldir. Halyl Kulyýewiň weli täze goşgusy her gezek ony şeýle mertebä eyé edýärdi. Sebäbi-de, Halylyň goşgulary öz tebigaty boýunça juda tebigydy, ýasama däldi, ýurekdendi, halkynyň ýüregine juda ýakyndy, ýumşakdy, mylaýymdy.

Halyl Kulyýew il-gün, watan meselesi orta düşende, biperwaý garaýyşlary ýüregi bilen ýigrenýär. Özumi bilýän, özüme degilmese, dünyäň suw-sil alsyn diýyän adamlary näletleyýär. Şonda-da Halyl Kula mahsus ýumşak tebigatyň saklaýar. Birinjiden aýy söz utanmaýar. Ýone şeýle häsiýetdäkileri setirleriň äheňine siňdirýän awuly aňlatmalar bilen şeýle bir ýepbekleyýär. Şol aňlatmalar şeýle pis häsiýetli adamlara sögüncőşzleri ulanyp aýdylýan ýagdaýdakydan hem müň mertebe ýiti täsir edýän urgy bolup degýär.

Bahar siller bat alsa-da,
Azaryna däl.

Tokaýlary ot alsa-da,
Azaryna däl.
Ýagşy bilen ýamany garjaşdyrsaňam,
Azaryna däl.
It uruşdyrsaňam,
azaryna däl.
Ne-hä bir aglaýar,
Ne-de bir gulyär.
Diňe özi –
Ölmese bolýar.

Şeýle biperwaýlyga, «maňa degmeseň bolýar» diýen namart pelsepä ýigrenç setirden-setre gidip otyr. Emma şol ýigrenç sögünje öwrülmeýär. Bu şahyryň öz tebigaty. Öz tebigatyndan bolsa, şahyryň eserleriniň tebigaty emele gelýär. Şu jähetden Halylyň «Üç ince, üç ýogyn» diýen goşgusynyň aşakdaky setirlerini-de okalyň:

Onsoň gara näme? Soradym ýardan –
Uýalma, jogap ber, bakma-da aňryň.
– Sürme, wesme bilen üýtgetsem reňkim...
– Özüň bagışlawer, gudratly taňrym.

Onsoň ýene şeydip soradym ýardan:
– Ak näme?
– Ak meniň dabany! – diýdi.
– Akdaban?
Ýanyndan daşlaşdym çakgan,
– Allahym saklasyn muň ýaly akdan!

Onsoň ýene soradym ýardan –
Gara gözli, gara gaşly, garadan:
– Seni söýmek bormy?
– Ýit-ä, ýerçeken...
– Bu ne gyzlar, bu ne bela, Ýaradan.

Pikir berip okasaň, bu setirlerde juda gödek, erbet gylykly, ýaramaz häsiýetli gyzlar hakda aýdylýar. Emma şahyr olaryň gödekligini-de, ýaramaz gylyk-häsiýetlerini-de hut olaryň özlerine aýtdyrýar. Özlerine paş etdirýär. Şahyryň adyndan aýdylýan sözler bolsa, şol paş etmeleri tekrarlap, inkär etmeklik bilen çäklenýär.

Halyl Kulyýewiň tekrarlaýşy ýaly bu ene toprak:

Iliň-günüň bagtyna
Açylan bazar-dükan.
Ömür-hä ölmän ýitmän
Ýaşap ýörmeli mekan...

Şu ajaýyp mekanda şahyryň maksady öz pähim-paýhaslaryny läle goşgularyna salyp, halkyna paýlamak:

Ak bilek – ak goşar uýalarma,
Eli gabarçakly agalaryma,
Öz ýürek goşgyny paýlasym gelýär,
Babadaýhanlaryň balalaryna.

Il-gününü, eziz türkmen topragyny wasp etmek. Onuň mertebesiniň beýikdigini dünýä ýaýmak:

Gün nuruna baýdyr türkmen asmany,
Güneşler ýurdudyr meniň topragym.
Her gün sáher güneş çoýup bossany,
Öpýär bügälleriň elwan ýapragyn.

Şahyr türkmeniň sahawatly topragyny Halyla mahsus ýumşaklyk, mylaýymlyk bilen wasp edýär. Onuň üçin türkmeniň dagy-da, düzünde Hudaýyň nazar salan mekany. Onuň asmany dury. Dury asmanyň aşagyndaky iner ýigitleri tarypa mynasyp:

Ýokary seretsem – dup-dury asman,
Aýagymyň astynda ter gülli meýdan.
Dört dogan – dört pasyl meniň myhmanym,
Men bu sahawatly ýerlere gurban.

Sagyma seretsem – gök jähek kanal,
Soluma seretsem – sansyz inerler.
Men bu sahawatly topraga gurban,
Bu topraga türkmen çöli diýerler.

Şahyr söýgüden söz açanda-da, käbir şahyrlar ýaly eräp akyp baranok. Söýgülü gözelini-de apalap, arşa çykarano. Bu meselede-de onuň öz sözleri bar:

Dagdek ynam bilen düşdüm yzyňa,
Dagdek ykraryma ömürlik uýyan.

Iller näme diýse, diýibersinler,
Meniňki şol bir söz:
– Men seni söyýän.

Bu meselede ol söygüllerine tylla tagt, jennet eşretlerini, oval-ahyr wepalylygy wada berip, özuniňem ol gözelinň ugrunda ýanyp-köýüp, eräp-akyp barýandygyny dilinden düşürmän, edil Mežnun bolup çole çyk-maga taýyndygyny tekrarlaýan şahyrlara gülüýär. Şeýle söýginiň «wysala ýetilýänçädigini», ondan sonky durmuşyň garaňkydygyny nygtáyar. Muny şahyryň degişme äheňli ýazylan aşakdaky setirlerinden hem görüp bolýär:

Wysalyňa ýetýänçäm,
Jemalyňdan doýmaryn.
Kino, teatr diýip,
Öz ugruňa goýmaryn.

Bu dünýäde naýbaş sen,
Hem görk, hemem görmekde.
Wysalyňa ýetýänçäm,
Aýlanaryn turnikde.

Bahar pasly çykanda,
Kömelekler bolaryn.
Wysalyňa ýetýänçäm,
Kebelekler bolaryn.
Wysalyňa ýetensoň,
Görüberýäs yzynam...

Halyly «Halyl şahyr» diýdirýän ýene bir mesele hakda-da ýörite gürrüň gozgalmalydyr. Şahyr tebigatyň jansyz şekillerinden gürrüň edende, ol şekiller janlanýär. Jansyz tebigat şekilleri ynsan bilen sepleşip, adama hemaýat edýän güýje öwrülýär. Ol adam bilen adam dilinde gürrüň edýär. Garagum öz perzentlerine ýüzlenip:

Sag bol, ýüregimden önen perzendifim,
Gojalan çağymda ýaş etdiň meni.
Men bu gün jahana täzeden indim,
Jeýhun suwy bilen joş etdiň meni –

diýýän bolsa, «ýaşyl sonarlykdan, alys meýdandan ötüp gelen şemal aýnany açýar». Ya-da:

Ýyldyzlar bürenjek bürenen ýaly,
Bakmady asmanyň gözelliginden.
Ýagmazak bulutlar sürdüler şalyk,
Gelip Gün tutýança ezeneginden.

Umuman, Halyl Kulyýew goşgyny kellä agram salyp, «şu gün hökman bir goşgy ýazmaly» diýip, özüne zor edip goşgy ýazanok. Haçanda goşgynyň özi şahyra zor salyp, gününe goýman, ind-ä dünýä inmeli pursaty geldi diýip, özünü ynandyrandan soň, galam, kagyza ýapyşýar. Şeýdibem, kemally goşgularyň ýasaýyış ykbaly başlanýar. Olaryň ykbaly-da, bilişiňiz ýaly, ajaýyp ykbal. Olar biziň poeziýamyzyň taryhynda, okyjylaryň aňynda, olara hemayat edip ýaşap ýör.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Halyl Kulyýewiň watançylyk mowzugyna degişli nähili goşgularyny bilýärsiňiz?
2. Şahyryň:
«Öli bolup gitmez ýaly öleňde,
Diri bolup ýaşamaly dünýäde»—sözlerine nähili düşünýärsiňiz? Öz garaýşyňzy düsündiriň.
3. Şahyr:
«Ýene şu ýagdaýda ýüz ýyl goýsalar,
Göwnüme bolmasa ýene az ýaly» diýmek bilen nämeler diýmek isläpdir?

GURBANNAZAR EZIZOW

(1940–1975)

Han-begler, şazada, şalar olýärler,
Halk aglający şahyryny ýat edip.

...Ýigrimi ortadan agdy. Ine, şol wagtam döredijilik äleminde Gurbannazar Ezizowyň ýyldyzy sugla saçdy. Gurbannazar Ezizow özünden öňki şahyrlaryň döredijiligine uly sarpa goýýardy. Olardan köp zady öwrenýärdi.

«Otuzynjy ýyllaryň goşgularynda» ol göräymäge, çeperçilik taýdan onçakly kämil bolmadyk, ýöne döwrüne esger hökmünde hyzmat eden goşgularyň arkasyny alýar, olara minnetdarlyk duýgusy bilen ýuzlenýär. Geçmiş mirasy-myza dialektiki baha bermegiň tarapdarydygyny yqlan edýär. «Könäň täzesini söýüp, tázän könesini ýigrenmeklige» çagyryär. Özünden öňki şahyrlara sunuň ýaly göz bilen garamagy, onuň ahlak keşbini hasam güzel görkezýär.

Ony deň-duşlaryndan tapawurtlandyrýan zatlaryň biri – öz döwrünü has çuňňur duýmagy başaranlygydyr.

Döwrebaplyk näme? Döwrebaplyk – bile bir döwürde ýasaýan ildeşleriň içki dünyäsine aralaşmagy, olaryň ruhy isleglerine akyl ýetirmegi, döredýän eserleriňde olaryň psihologiyásyny açyp görkezmegi başarmakdyr. Gurbannazar Ezizowda şol başarnyk bar. Onuň poeziýasynyň liriki gahrymany hut öz döwrüniň şahsyýeti.

...«Gurbannazar Ezizow öz ruhy gözýetimiň çäklendirmegiň örän howpludygyny ilkinjileriň biri bolup duýdy. Ol rus, sonuň ýaly-da ýewropa medeniýetiniň täsiriniň gutulgysyzdygyna akyl ýetirdi, ol täsirde milli medeniýetimiz üçin howp görmedi. Şol bir wagtyň özünde ol geçmiş bilen arabaglanyşygy ýitirmegiňem halkyň ruhy ösüsü üçin zyýanlydygyny duýýardy, häli-şindi Magtymgula ýuzlenýärdi, köp soraglara nusgawy poeziýamyzdan jogap agtarýardy. Gurbannazar Ezizowyň poeziýasy Gündogar medeniýeti bilen Günbatar medeniýetiniň sepgidinde peýda boldy. Ol özünüň ajaýyp goşgularynda şol sepgidiň milli edebiýatymyz üçin oňaýly şert döredýändigini subut etdi.

Gurbannazar Ezizowyň döredijiligi barada gürrüň edilende ýene-de bir zada üns bermeli, oňa öz garaşyň aýan etmeli. Onuň poeziýasynda belli-belli rus şahyrlarynyň (Maýakowskiniň, Ýeseniniň...) täsiri aýyl-saýyl duýulýar. Bu gowumy ýa erbetmi? Eger Gurbannazar Ezizowyň poeziýasynyň bu aýratynlygy nogsan hasaplaşaň, onda onuň döredijiligi hem, tutuş poeziýamyz hem gaty köp zat ýitirermikä diýyärin.

Gurbannazar Ezizowyň hem del şahyrlaryň ruhuny duýmagy, täze žanrlara eýe bolmagy poeziýamyzy baýlaşdyrды, oňa täze öwüşginçaýdy.

...Gurbannazar Ezizow öz öňünde goýan maksatlaryna ýetdi diýip bolmaz... Özüne göwni ýetýän döredijilik adamsy köplenç öňünde elýetmez maksat goýuç bolýar.

Nähili bolsa-da Gurbannazar Ezizowyň poeziýa ummányndan alyp çy-kan balygy kiçi-girim däl. Ol şol balygyň diňe süňkleriniň hasabyna-da, döredijilik äleminde her haçanam gysylman ýaşap biler...»

Täley ters gelmänliginde, Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky döwlet baýragynyň, Yaşlar baýragynyň eýesi, öz gysga ömründe giň okyjylar köpçüliginiň söygüsini gazanyp bilen şahyrdyr.

Ýyllar gowy zatlara altyn çagyár, sözleriň mamladygy bilen razylaşasyň gelýär. Gurbannazar Ezizowyň bize galdyryp giden ajaýyp goşgulary-da ýyllar geçdiğice täzeče öwşün atýar, täzeče mana eýe bolýar, olary öwran-öwran okasyň gelýär...

Orazgylyç Çaryýew.

SERPAÝ

Söyüň meni-ýürek söýgi küýseyär,
Şeýle bir küýseyär – ýok çaky-çeni,
Ýekeje adama ýeterlik söýgi
Bilen bir pursatlyk söyüň siz meni.

Maňa kän zat,
Uly birzadam gerek däl,
Eliňizi ýüregiňize goýuň siz:
Size söýgi bilen ýüzlenýän günlem,
Sözlerimi kesä çekmän söyüň siz.

Söyüň meni –ähli hem durky
Bilen size tarap ýollar çekeni.
Ýeke özüň söýüp ýörseň elmydam
Başarmak agyr düsjek ekeni.

Söyüň meni –siziň sadyk guluňyz,
Soňra menden size galar şeýle paý.
Men size bahasyz serpaý ederin-
Şalaryň elinden gelmejek serpaý.

SÖYÜŇ ÇAGAŇYZY

Söyüň çagaňzy!

Söýmekden armaň.

Säherler oýanyp öpüň bir salym.
Eline tutduryp ullakan alma,
Pata berip uzak ýollara salyň!

Gorkmaň! Olar näçe daşa gitse-de,
Gelerler,
Eşitse çagyryanyňzy.
Bir diledim: şatlyk bilen gussada
Oňatlyga ündäň çagalaňzy!

Utanmaň!

Gizlemäň ýüzleriňizi,
Dymmaklygy,

Ýygralygy owradyň!
Öz aýdyp bilmedik sözleriňizi,
Çagaňza aýtmaklygy öwrediň!

Ýogsa käte bilýäriseм öňünden,
Emma «Aý» diýyäs-de, dymás-da
gidýäs:

Ilki dymyp, geçirip onuň deňinden,
Soň

Tankyt edere adam döredyäs.
Ýok!

Bu islegmiz däl, perwaýsyzlyk bu,
Islämzok adamyň peselelenini.
Ýone ownuk işde unudaýýarys
Döwrün

Iň agyrly meeßelelerni.

Synlaň çagaňzy: işe gümramy,
Ýa-da onuň eden işi galatmy,
Her haýsy bolsa-da, dymmaň ad-
amlar,

Siz

Öz söygünizde boluň gazaply.

ATA IGENJI

Bolup ýörüşün hiç maňzyma batanok,
Käýýäp ýörmäge-de ysanok bognum.
Saňa akylama gelerce boldy,
Hemme kişi ýaly bolarlar oglum!

Öz diýeniň tutup ýörsüň elmydam,
Päkmikäň öýdýärsiň hemmeden beter.
Ýaşlygyňdan şeydip ýörseň girreliп,
Düşewüntli iş başyny kim tutar?

Menem ýaş bolupdym. Ýone başlygym
Un diýse, un çekdim, gum diýse-de gum
Sen nireden boýnyýogyn doguldyň?
Hemme kişi ýaly bolarlar, oglum!

«Onuň tutýan ýoly, päli nädogry,
 Ol özünden başga bardyr öýdenok!»
 Muny diýmek seň paýyňa düşüpmi?
 Nähe üçin başga biri aýdanok?

Saňa başga edep-ekram öwredip,
 Sypaýy terbiye bermekçi boldum.
 Saňa diýdilermi – ýerine ýetir,
 Hemme kişi ýaly bolarlar oglum!

«Ol adam itdenem beter ýaranjaň,
 Duşsa uly kärlä, guýruk bulaýa».
 Ýeri, seniň näme işiň diýsene,
 Sen özüň ýaranjaň bolmasaň bolýa.

Işiň bile bol-da, dogruja ýasa,
 Senden tamakin däl köp zada göwnüm.
 Işiň şowuna bor, horluk çekmersiň,
 Hemme kişi ýaly bolaýsaň, oglum!

Siz ýaşlar ýa baryp ýatan iş ýakmaz,
 Ýa ýürekde pæklik ýokundyňyz kän.
 ... Wah, ýene öýkeläp gitdi peläket,
 Diýmesiz sözleri diýyäýdimmikäm?

Gurbannazar Ezizow. Edebiýata gelen ýyllaryndan okyjylaryň ünsüni özüne çekip bilen şahyr boldy. Onuň goşgulary bilen bir wagtrakda, şahyryň eserlerinde täzelikleriň bardygyny nygtamak bilen, haýsydyr bir düşünmesi kyn zatlaryň-da az däldigini aýdýan tankytlar hem peýda boldy. Bu ýagdaýlar ýaş şahyryň turuwbaşdan köpleriň ünsüni özüne çekip bilendigini, köpün ünsüni çekip bildiňmi, diýmek, onda öwrenil-medik täzelikleriň-de bardygyny aňladýardy. Ýöne Gurbannazar Ezizow her bir tankydy belliklerden ýagşsyny-da, ýamanyny-da özi üçin peýdaly diýip hasaplaýardy. Onuň goşgudyr poemalaryndan hem görnüşi ýaly, makalalaryndan-da şahyryň ýumşak tebigatly şahsdygy görnüp durýardy. Gurbannazar Ezizowyň poeziýasy türkmeniň diňe bir pæk ruhuna däl, tutuş tebigat gözelliklerine bolan cyn söýgüden, oňa bolan guwanç hem buýsançdan püre-pür dolulygy bilen tapawutlanýar. Ol türkmeniň da-gyna-da, bagyna-da, arassa howaly sähralaryna-da, çägelerdir daşlaryna-da, pasyllaryň bezeglerine-de ilogly hökmünde guwanýan, şolardan ruhy

lezzet alyp bilýän şahyrdyr. Ol öz halkynyň begenjini, şatlyk-gülkülerini uly baýlyk hökmünde ýygnap, öz eserleriniň bezegi edip bilyän şahyrdyr:

Maňa uzak ýolda kyn bolsa bolsun,
Ýöne gülki bilen dogsun gün-aýym.
Goý ýüzlerden gülki yzy gitmesin,
Gülki ýygmak kesbim bolsun ylaýym.

Şahyr hemiše päli-niýeti pæk adamlara, ýagşy-ýaman hemme zady üstünden geçiren diýarynyň terbiýesini alan agras danalyga, ýiti paýhas-pähimlilige sarpa goýyar. Şahyr hemiše, hemme zatdan diňe gowulygy, pækligi gözleyär. Ony tapýaram. Adamlara-da, öz diýaryna-da diňe gowulyk, pæklik arzuw edýär. Şeýle ajaýyp diýaryň ak günlerine, pæk adamalaryna diňe bir guwanyp, begenip gezmegem däl-de, eýsem, ýüzde müň şükür etmeliđigini nygtáýar.

Säher turup, syl ýüzüňe çagaňy,
Päkligiňde bolup bilseň, şonça bol.
Sen sanama gara saçyň agyny,
Sen sag-amam öreniňe monça bol...

Erbet bor bu baglar geçse deňinden,
Bu ýagışlar seniň üçin ýagmasa.
Bagy iki ýana bulanda tupan,
Zerur çygy gül ýüzüňe degmese...

Soň üçinem syl ýüzüňe dünýäni,
Özüň hakda, goňşyň hakda pikir et.
Bu dünýäne mahsus ähli zatlaryň
Senden sowlup geçmeýänne şükür et.

Ezizowyň poeziýasynda ene-atalara bagışlanyp ýazylan setirler sañdan köpdür. Şahyr watan, il-gün, durmuş, tebigat gözellikleri, erbetlik hakda we ýene-ýeneler doğrusunda gürrüň edeninde-de, nesilleriň gatnaşyklary hakda ýazandada agras hem buýsançly pikirleriň gapdalından aýrylmaýar. Yöne şahyr ene hakda ýazsa-da, ata hakda aýtsa-da, şowhunly magtamalara, umumy öwgülcere güýmenmeýär. Mysal üçin, şahyr bir goşgusynda bu dünýäniň ynsan üçin düşlenip geçilýän ýerdigini nygtap, özümüzden soňkulara námeleri goýup gidilýändiginden söz açýar:

Bugdaýa zemini goýsaň,
Zemine asmany goýsaň.

Gurmadygyň goýsaň eger,
Deňiň-duşlaň dowam eder...

Şu setirde-de ene-ata näme goýmalydygyny nygtap, şeýle ýazýär:

Abraýyň – ataňa goýsaň,
Atyň – ogluňa goýsaň...

Goýsaň,
Goýsaň,
Köp zat goýsaň,
Derdiňi enä goýmasaň.

Dert alynmaz ýone ýere,
Kim başyn hesrete goşýar?
Ýone mydam enelere
Üleşikde şu paý düşyär.

Gurbannazar Ezizow öz gyzlaryna, şolaryň üsti bilen-de ähli türkmen gyzlaryna ýüzlenip, olary edep-ekramlylyga çağyrýar. «Eger siziň özüňiz ýeňleslik etmeseňiz, buýsançly başlaryňzy belent tutup, at-abraýyňzy gorasaňyz, il içinde öz mertebäňiz belent bolar. Edaly gyz hemiše hormatlanýandyryr. Siz durmuş guranyňzdan soň hem ylalaşykly, mylaýym, baran ýeriňizde edebiňiz, tälîm-terbiýäňiz bilen diňe bir öýüň däl, tutuş bir hataryň görelde başy boluň. Ena-atalaryňyz size Hudaýdan ömür-ahyr abraý dileýändir. Siz şol dilege mynasyp gyzlar boluň. Önde-soňda il-günün «är ýerinde durup, är işini edýär» diýen magtamalaryna mynasyp boljak boluň» diýyär.

...Emma biliň, buýsançlylaň
Utdurany ýokdur heniz.
Lak atylar ýeňleslere,
Hormatlydyr edaly gyz.

Durmuş guruň, ylalaşyň,
Ýone ara düşen söze
Orun berip köňlüňizde,
Dyzap durmaň öýüňize.

Ýigit kimin, bir är kimin,
Iliň-günün hoşy boluň.
Adyňyz-abraýyňyz bile,
Bir hataryň başy boluň.

Sözüniň soňunda şahyr ata hökmünde gyzlara abraý dileýär. Bu dileg bütin türkmeniň dilegi bilen sepleşip gidýär.

Yhlas bilen dileýarin
Ýuze sylyp günüm-aýym,
Size giň dünýäde abraý
Miýesser etsin ylaýym!

Şeýle dileg tutuş türkmen ene-atalarynyň türkmeniň dana hem pähim-paýhasa baý ýaşulylarynyň, garry eneleriniň dilegidir. Sebäbi türkmen gelin-gyzlaryny özleriniň namys baýdagы hasaplaýar. Muňa ýaş-ýeleňleriň, ýigitleriň has beter düşünmekleri gerekdir.

Şahyr ata-baba gelýän türkmeiň ajaýyp däp-dessurlaryna, pikir danalygyna uly hormat goýýar. Olary käbir şahyrlaryň edişi ýaly, «özgerdibermegiň», olara başga birhili many bermegiň tarapdary däl. Sebäbi-de, şahyr şol pähim-paýhaslylygyň hasylynyň, köp asyrlaryň agyr synaglaryndan geçende-de özgermändigine, olaryň türkmen üçin üýtgew-siz ýörelge bolup gelýändiginiň asyl manysyna oňat akyl ýetirýär.

Käte merdem ýagsylyga garaşýar,
Elden gelen ýagsylygyň eçil sen.
Oňat işler oňatlyga ýaraşýar,
Rowaýaty saçak kimin açyl sen.

Ýöne eden ýagsylyga ir-u-giç,
Gaýtargysyn tama edäýseň, eger,
Unudaýma, soňky demiňe deňiç,
Seniň haýryň ýigdiň bogazyn bozar.

Şahyr müň kerem mamla. Ol türkmeniň milli ruhuny örän dogry beýan edýär.

Şu ýerde şahyryň köp sanly goşgularynyň ajaýyp aýdymlara öwrülip gidenligini aýtmalydyrys.

Soraglar we ýumuşlar:

1. G. Ezizowyň döredijiliginde haýsy şahyrlaryň täsiri duýulýar?
2. Döwrebaplyk diýende nämeleri düşünýärsiňiz?
3. Ynsan bu dünýäde nämelere razy bolmalydygy barada öz düşünjäňizi gürrüň beriň.
4. Şahyr adamlara çagalary nahili terbiýelemegi ündeýär?
5. «Ata igenji» goşgusyndan atanyň we ogluň pikirlerini düşündiriň.

GURBANDURDY GELDIÝEW (1942)

Türkmen edebiýatynda XX asyryň ahyry XXI asyryň başlarynda has göze görnen alym, şahyr Gurbandurdy Geldiyew 1942-nji ýylда Gyzylarbat şäherinde dünýä inýär. Ol orta mekdebi tamamlap Türkmen döwlet uniwersitetiniň türkmen filologiyasy fakultetine okuwa gelýär, ony tapawutly diplom bilen guitarýar. Ol filologiya ylymlarynyň doktory, professor.

«Poeziýamyzyň häzirki zaman keşbi», «Kämillik ýolunda», «Gurbandurdy Zelili», «Şygryň gudraty» ýaly ylmy kitaplaryň we «Meýdan», «Mart geler» atly goşgular ýygyndylarynyň awtory.

G.Geldiyew durgunlyk ýyllarynda edebi tankytda, edebiýatda goýberilen käbir säwlikleri özüniň beyan ediş usuly bilen açyp görkezen alym şahyrdyr. Nusgawy şahyrlarymyzyň terjimehallarynyň, döredijiliginin nähili dogry we anyk öwrenilmelidigini anyk delilläp berdi. Yaş edebiýaty öwreniji alymlara görelde görkezip durgunlyk ýyllarynyň türkmen edebiýatynda tankydy nazar aýlady. Häzirki döwür okuwanitlarynda ýaşlary durgunlyk ýyllary döredilen edebiýatmyzyň milli baýlygy bolan eserleri okanlarynda esasan nämelere has üns bermelidigini görkezip berip bilen alym, şahyr. Onuň ýazan her bir ylmy makalalary, işleri öz döwründe türkmen edebiýatynda dörän jedelli meseleleri dogry çözülmäge uly goldaw boldy we bolup gelýär.

Ol çeper döredijilik işine mekdep ýyllaryndan başlady. Onuň ýazan goşgularynda nähilidir bir sadalyk özüne çekijilik, özüne mahsuslyk bar. Hat-da ol bir ylmy makala ýazsa-da onuň awtorynyň G.Geldiyewdigi beýan ediş tärinden-de mese-mälüm duýlup durýar. Edebiiyatda özüne mahsus beýan ediş usulyň tapmak uly ussatlygy, çuňňur bilimi talap edýär.

YKBAL

«Alar-alar» bilen awlara salyp,
Yryswa etmediň. Ykbalyň, sag bol.
Sırkiň gaplaňy deý el ymsyndyryp,
Indem aslyýetden dänderme, ykbal.

Şonlugyma galdyr, galdyr menlügme,
Ulturap ýörsem-de hennas, görüpden.
Dynç gulak, dek başy dilämok, ýone
Hyýanat etmesin perzent tarapdan.

Şonlugyma galdyr, buýsançda galdyr,
Her ýolda, her gapa tigirlemäwer.
Aýnalmaly çaglar aýnadan dälsiň,
Indem aýnatmagyn, saç gyrawlandyr.

Azdyrma. Azana eýleme duçar,
Duş etseň, köneden galan kasty bar.
Köp bilen gatnaşdyr, garyndaş açdyr,
Bu durmuşdyr. Başa ýeke dosty ber.

Döwlet berseň, abraý bilen at berseň,
Göteriner ýaly ner dyzynam ber.
«Tanyşlyk» diýilýän biweç närisä
Baglama yrsgymy, azabyma ber.

Ýene bir dilegim, soňky haýyşym:
Ýaş däl, isledikçe ýaşatgyn, ykbal.
Enäniň gargyşyn, ýetim gözýaşyn,
Meslik belasyny daş etgin, ykbal.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Şahyr «Ykbal» goşgusynda nämeleri dileýär? Onuň dileglerine siz nähili garaýarsyňyz?

GARAŞSYZLYK ÝYLLARYNDAKY ÖZBEGİSTAN TÜRKMEN EDEBIÝATY

XX asyryň ahyryna gelip öňki şura düzüminiň çagşamagy netije-sinde onuň demir isgenjesindäki birnäçe döwletler indi sözün doly manysynda özbaşdaklygyna eýe bolmagynyň aladasyny etdiler. Şol sanda biziň döwletimiz Özbegistan hem birinjilerden bolup, birinji Prezidentimiz I.A. Karimowyň dana syýasatyň netijesinde özbaşdaklygyna eýe boldy. Bu garaşszlyk biziň milletlerimiziň aň-düşünjesiniň ösmegine däp-dessurlarynyň dikelmegine, medeniýetiniň, edebiýatynyň ösmegine, ykdysadyyetiň berkararlaşmagyna, Watanyň gülläp ösmegine getirdi. Bu mümkünçiliklerden ruhlanan beýleki millet wekilleri ýaly türkmen dilinde çeper döredijilik bilen meşgullanýan ynsanlar döwletimiziň we prezidentimiziň döredip beren giň mümkünçiliklerinden peýdalanyarlar. Olar Garagalpagystan Milli Medeniýet Merkeziniň «Mekan» gazetinde, Daşkendiň Halkara radiosynyň türkmen dilinde berilýän gepleşikleri programmalarynda yzygider çykyş edip, özleriniň ýurek duýgularyny okyylara we radio diňleýjilerine ýetirmäge mümkünçilik tapdylar. Olardan: A. Şiriýew, A. Kadyrow, G. Aşyrow, G. Mämetglyjow, A. Abayew, G. Welbegow, A. Sarykow, G. Bazarow, G. Gadamow, G. Nepesow, Ö. Jumaýewa, H. Myşsyýew, B. Paşsyýew, S. Nuryýew, D. Aşyrow, A. Halıkow... we başga-da birnäceleriniň atlaryny áýtmak bolar.

Bu çeper döredijilik bilen meşgullanýan ynsanlar esasan goşgular döredipdirler we döredýärler. Olaryň tematikasy dürlü-dürlü. Liriki gahrymany, garaşszlygy, watanyň gözelligini, milletleriň agzybirligini wasp edýärler. Olardan:

Allaberen Kadyrow 1935-nji ýylда Daşoguz welaýatynyň Tagta etrabynyň Magtymguly adyndaky daýhan birleşiginde Kadyrberdi mollanyň maşgalasynda eneden dogulýar. Ol ata terbiyesinden mahrum bolýar. 1937-nji ýylyň stalinçilik ölç almalarynyň gurbanlarynyň içinde onuň atasy hem bardy. Allaberen 1942–1945-nji ýyllarda şol obadaky ýedi ýyllyk mekdepde okaýar. Soňra häzirki Daşoguz şäherindäki Beki Seýtakow adyndaky pedagogik uçılışsede bilim alýar. 1952–1956-njy ýyllar aralıgynda Seýtnazar Seýdi adyndaky Türkmen Döwlet pedagogiki institutynyň türkmen dili we edebiýaty fakultetinde okap ýokary bilim alýar.

Allaberlen 1966-njy ýylyň awgust aýynda Garagalpagystanyň Hojaili etrabyna göçüp gelýär. Ol ýerde 35-nji mekdepde türkmen dili we edebiýaty mugallymy bolup işe bellenýär. 1975-nji ýylда Nöküs şäherindäki Özbegistanyň ylmy barlag pedagogik institutynyň Garagalpagystan filialyna ylmy habarçy edip kabul edilýär.

1990-njy ýylyň sentýabrynda Berdak adyndaky Garagalpak Döwlet uniwersitetiniň filologiýa fakultetiniň bazasynda türkmen dili we edebiýaty bölümminiň açylmagy bilen tejribeli pedagog bu ýere işe çagyryarlar. Ol bu ýerde edebiýat nazaryýeti, folklor, türkmen diliniň morfologiýasy, orhon-ýeniseý ýazuw ýadygärlilikleri boýunça talyplara bilim berýär. Uniwersitetde Baýmuhammet Garryýew adyndaky edebiýat kružogyny döredýär. Bu kružogyn organy hökmünde «Türkmen ýüregi» diwar gazetini hem wagtly-wagtynda çykarýar. Uniwersitetiň alymlar maslahatynda işeňnír gatnaşyp, türkmen edebiýatçylarynyň işini wagyz edýär.

Onuň birnäçe ylmy makalalary, ýuze golaý düzen goşgulary, garagalpak dilinden terjime eden birnäçe eserleri bar. Bulardan başga ol birnäçe türkmen dili we edebiýaty boýunça okuwdar derslikleriniň hem awtorydyr.

TÜRKMENIM

Oguz hanyň neslinden,
Dünýä ýaýran türkmenim.
Mongol söweşlerinde,
Ýurdun goran, türkmenim.

Gürrüň etsem ozalyn,
İslän sürüp azalyn.
Nowaýynyň gazalyn,
Söýüp okan, türkmenim.

Sylar öz myhmanyny,
Aýamaz aş-nanyny.
Il-gün üçin janyny,
Eder gurban, türkmenim.

Magtymguly, Azady,
Halkomyň – göwün şady,
Dünýä ýaýrady ady,
Kalby asman, türkmenim.

Ýasa, toýa bir gelen,
Deň aglaşyp, deň gülen,
Dogany özbek bilen,
Bir ten-u jan, türkmenim.

Garaşsyz sen – bagtyýar,
Garagalpak ilinde,
Saňa baky howandar,
Özbegistan, türkmenim.

Ata Agaberdiýew. Oba adamlarynyň arasynda Ata şahyr adyny alan öz döwrüniň sowatly adamlarynyň biri Ata aga 1930-njy ýylyň 1-nji dekabrynda Garagalpagystanyň Dörtgül etrabynyň Kelteminar obasynnda işçi maşgalasynda dünýä inýär. Tagdyr takazasy bilen maşgalasy

Türkmenistanyň Gyzyl-Arbat etrabyna göçüp gidýär. Ol başlangyç bilimi şol ýerde demir ýolçularyny çagasyň okadýan mekdebinde alýar. Soňra 1945-nji ýylda demir ýol uçılışesinde okayár. 1946-njy ýylda bolsa Kelteminara göçüp gelyärler. Ol 1957–1958-nji okuň ýylynda häzirki 10-njy orta mekdebiň 10-njy synpyny tamamlaýar. 1961-nji ýylda Daşkent Döwlet uniwersitetiniň žurnalistika fakultetine okuwa girip, ony üstünlikli tamamlayáar. 1964-nji ýyly ýerli etrap radiogepleşikleriniň redaktory, 1964-nji ýyldan etrap medeniýet bölüminiň direktory wezipesinde işleyär. 1967-nji ýyldan başlap etrap gazetiniň oba hojalyk bölümne ýolbaşçylyk edýär.

Şahyryň ilkinji goşgulary mekdepde okap ýören döwürlerinde doreyär. Men şahyryň döredijiliği bilen gyzyklanyp, onuň şahsy arhiwini görüp otyrkam 3-nji ýanwar 1967-nji ýylda çykan ¹² «Sovet Uzbekistoni» gazetiniň sahypasynda Özbegistanyň ýaş şahyrlary hakynda makalany gördüm. Onda şeýleräk diýlipdir: «Ata Agaberdiýewiň goşgularynda zamanamyzyň zähmet adamlarynyň içki dünýäsi, döredijilikli zähmeti wasp edilýär, häli agzalmadyk temalar agtarylýar...» Şundan görnüşi ýaly onuň goşgularynda öz döwrüniň derwaýys meselelerine içgin çemeleşendigini görýäris. Şahyr goşgularyny şol döwürler häzirki ýaly mümkünçilikler bolmanlygy üçin özbek dilinde çap etmäge mejbur bolupdyr. Ömrüniň soňky ýyllarynda döwletimiziň garaşsyzlygyny wasp edýän birnäçe goşgular döredipdir.

KELTEMINAR

(*Goşgy gysgaldylyp alyndy*)

Beýan etsem geçen günün ýat edip,
Jansyz ýatan çölüstandy Kelteminar.
Altyn ýerin sazak-selin çöp basyp,
Ala takyr boz meýdandy Kelteminar.

Jeýhun lezzetinden mähri teşnedi,
Kyn, agyr ýagdaýda suwdan daşdady,
Hazynasyn açman ýatan hassady,
Polat gulply baý dükandy Kelteminar.

Zähmeti ýeňiji halk gelip düşdi,
Ýap ýarylyp, tertip amala aşdy,
Boz meýdan janlanyp, durmuşa göçdi,
Jeýhun suwun ganyp içdi Kelteminar.

Halkym gelip açdy şu ýeriň syryň,
Çapdy çöplerini sazagyn-pürün,
Ýüz ýyl gujagynda saklady dürün,
Ezilen halklara saçdy Kelteminar.

Şundan soň açyldy durmuş sakasy,
Il bilen bezeldi ýabyň ýakasy,
Güneše öwrüldi eziz ülkesi,
Şanly günde kemal tapdy Kelteminar.

Abajan Şiriýew. Garagalpgystanda at gazanan medeniyet işgäri, Özbeğistan Respublikasynyň žurnalistler soýuzynyň agzasy, şahyr Abajan Şiriýew Ellikgala etrabynyň Emirabat obasynda 1945-nji ýylyň 18-nji ýanwarynda öz döwrüniň sowatly adamsy Şiri aganyň maşgalasynda dünýä inýär. Ol orta mekdebi gutaryp, häzirki Türkmenabat şäherindäki Mugallymçylyk institutynyň daşary ýurt dilleri fakultetini 1965-nji ýylda üstünlikli tamamlayáar. Soňra mugallymçylyk kärinden başlap dürli wezipelerde işleyär.

Özüniň döredijilik işine talyplyk ýyllaryndan başlayáar. Ol esasan hem özbek we garagalpak dillerinde goşgularyny çap etdiripdir. Biz onuň iki sany goşgusyny türkmen diline terjime etdik. Elbetde, goşgularyň terjimesi biziň pikirimizce örän şowly çykdy. Munuň sebäbi goşgularyň ilki türkmen dilinde döränligindendir. Özüňiz bilşiňiz ýaly hazır biziň watanymzda türkmen ýaşlary üçin döredijilik etmäge, goşgudyr hekaýalar ýazmaga olary metbugatda çap etmäge doly mümkünçilik ýaradıldy. Durgunlyk ýyllarynda beýle mümkünçilikler ýokdy. Bu öz gezeginde döwletimiziň demokratik ýol bilen gülläp ösýändiginiň aýdyň alamatydyr.

OÝAN ARALYM

Gözüň aç, Aralym, oýan ukudan,
Jemalyň görmäge intizar dünýäm.
Ne beýle ukladyň, gözleriň ýumup,
Seni eýeläpdir agyr gaýgy-gam.

Bilmedim, ýüregiň hasratdan doly,
Gök suwlaryň ýerin basdy gara gum.
Däli tolkunlaryň arzuwdan doly,
Ýüregiňe hemra bolsun ýüregim.

Meniň ömrüm seniň bilen baglydyr,
Gözüň açyp gülseň, men hem gülerin.
Gum astynda galan gaýyga münüp,
Balyk awlap, gujagyňa dolaryn.

Gitmerin ýanyňdan, başyňy sypap,
Eden günälerme bolaryn boýun.
Bir ömür hiç haçan suwsyz goýmaryn,
Aralym – saglygym, ýasaýsym, öýüm.

Gözüň aç, Aralym, oýan ukudan,
Dünýä seniň üçin edip dur perýat.
Köp dilese uly köller dörärmiş,

Ömründe bir başlandy täze bir
binýat.
Gözüň aç, Aralym, oýan ukydan.

(Özbekçeden terjime eden: Gurbanberdi Welbegow)

A. Sarykow 1968-nji ýylda Garagalpagystan Respublikasynyň Hojaili etrabynda eneden dogulýar. Ol orta bilimi Hojeili etrabynыň Halk magaryf bölümne degişli 6-njy orta mekdebinde we Türkmenistanda (Daşoguz welaýaty) alýar.

Orta mekdebi 1985-nji ýylda tamamlap, şol ýyly Türkmenistanyň Türkmenabat şäherindäki Türkmen döwlet pedagogiki institutynyň taryh-filologiyá fakultetiniň türkmen dili we edebiýaty bölümne okuwa girýär we ol okuw jaýyny 1992-nji ýylda üstünlikli tamamláýar.

A. Sarykow instituty tamamlandan soň 1992–1995-nji ýyllarda Hojaili etrabynыň 6-njy orta mekdebinde mugallym bolup işleýär. Soňra A. Sarykow 1995-nji ýylda Berdak adyndaky Garaglapak döwlet uniwersitetiniň türkmen filologiyasy kafedrasyna işe çagyrylýar. Ol uniwersitetiň türkmen filologiyasy kafedrasında mugallym bolup işleýär.

Ol döredijilik işine heniz mekdepde okap ýören ýyllarynda başlaýar. Onuň birnäçe goşgulary institutda okap ýören ýyllarynda metbugatda yzygider peýda bolup başlaýar. Onuň eserleriniň halk köpçülígine ýaýramagyna «Magaryfçy», «Talyp durmuşy» ýaly gazetleriň hyzmaty uludyr.

SÄHRA

Bahar çykyp belent baýryň gerşine,
Agram saldyň dutarymyň kirşine,
Sähra asyl mukam eken durşuna,
Bir ajap saz peýda boldy şo ýerde.

Boz torgaýjyk diňläp meň çalan sazym,
Wasp etdi sähranyň baharyn-ýazyn,
Teşne kimin diňläp torgaý owazyn,
Haýran bolup bir dem dymdyn şo ýerde.

Sähra çykyp, müň bir dertden saplandym,
Sähra çykyp tutuş duýga gaplandym,
Şäher, seniň ähli hezil zatlaňdan,
Sähra diýip el göterdim şo ýerde.

Döwletmyrat Kerimow. Garagalpagystan hem Özbegistan ýazyjylar birleşiginiň agzasy, 1994–1996-njy ýyllar Dünýä turkmenleriniň konferensiýasyna delagat bolup gatnaşan. «Watana söygüsü üçin» medalyň eýesi. Dünýä turkmenleri birleşiginiň agzasy. Şahyr, terjimeçi, hikmetli sözleri toplaýy D.Kerimow Garagalpagystan Respublikasynyň Dörtgül etrabyndaky häzirki A.Adakgaýew adyndaky Fermerler birleşiginiň 3-nji bölümünde 1963-nji ýylyň 22-nji aprelinde Bally aganyň maşgalasynda dünýä inýär. 1970-nji ýyly Zelili adyndaky 6-njy umumbilim berýän orta mekdebe okuwa baryp, ony 1980-nji ýyl tamamlayár. 1981-nji ýlda Daşkent irrigaiýa we oba hojalygyny mehanizasiýalaşdyryş inženerleri institutynyň oba hojalygyny mehanizasiýalaşdyryş fakultetine okuwa girip, 1986-njy ýlda üstünlikli tamamlayár.

Döwletmyrat Kerimow döredijilik işine mekdepde okap ýören ýyllary başlaýar. Onuň ilkinji goşgulary «Edebiyat we Sungat» gazetinde çykýar. Onuň goşgularynda gadymy äheňleriň bardygy, klassyky edebiyata mahsus danalyk, öwüt-ündewçilik äheňleri okyjyny özüne çekýär. Döwletmyrat ak goşgynyň aşygy. Ol diňe bir goşgy yazmak bilen çäklenmän, turkmen diline 25 den gowrak kitaplary terjime etdi. Olar döwürleýin metbugatda we özbaşdak kitap görnüşinde çapdan çykdy. D.Kerimowyň tagallasy bilen mukaddes Gurhany Kerimi Atamyrat Atabaýew bilen bilelikde turkmen dilinde neşirden çykaryldy. Onuň 400 den gowrak toplan we döreden hikmetli sözleri bar.

Garrybaý Nepesow. Köp ýyl bări Şomanaý etrabynыň 6-njy mekdebinde mugallym bolup işläp gelýär. Onuň galamyndan çikan: «Häli elli ýasynda, entegem ýaş kempirim» diýen ýaly goşgularynda gelyän setirlere biygytáar ýylgyranyň duýman galýarsyň. Akgynly okalýan goşgulary tiz ýatda galýar.

Durdymämmet Aşyrow. Häzirki döwürde Garaglapak Döwlet uniwersitetiniň turki filologiýasy kafedrasynyň mugallymy. Ona golaý ylmy makalalaryň hem-de birnäçe publisistik eserleriň awtory. Özuniň hekaýalarynda durmuşda bolýan käbir näsazlyklary, käbir hadalary çeper beýan edip, ony adalatly çözgüde getiryär. Özuniň çuňňur filosofik pikirli goşgularynda betpäl adamlary näletleýär.

Haramdan nep gözlärler,
Bilip ýalan sözlärler,
Şeri hak diýip yzlarlar,
Gorkulmarmy heýhatdan.

Nebşiniň guly bolup, uly-kiçini sylamany öz abraýyny özi gaçyrýan adamlary tankyt edýär.

Halbaý Myşşykow. Biruny etrabynyň 15-nji mekdebinde mugallym we direktor bolup köp ýyllar işläpdir. 1997-nji ýylда Daşkent şäherinde özbek dilinde çap edilen «Maşgalada, mekdepde we jemgyétde terbiýäniň roly» atly kitabyň hem awtory. Ol Baky şahyr lakamy bilen döredijilik edýär.

Şan-şöhraty dünýä belli ilim bar,
Gülzara öwrülen jennet ýerim bar,
Döwletim, daýanjym, arkadagym bar,
Toýuň gutly bolsun, obadaşlarym.

Bu setirler Halbaý Myşşykowyň «Obadaşlarym» goşgusyndan alyndy.

«Dostluk» ordeniniň **Arazmuhammet Abaýew** özünüň goşgular by bilen diňe bir Özbegistanda däl, eýsem Türkmenistanda-da tanalan şahyr. Onuň birnäçe goşgular by «Watan» gazetinde-de ýygy-ýygydan peýda bolup durýär. Ol özünüň «Bu dünýä» goşgusynda gyzlaryň bagtyny arzuw edip «namyssyz ýigitlere duşmasyn, çaga ata-enäniň mährine zar bolmasyn

Muhammet diýr gelen täze eýýamda,
Iman-ynsap höküm sürsün her ýerde» –

diýip, XXI asyrda adamlaryň agzybirlikde ýaşamagyny, iman-ynsap diýen beýik düşünjeleriň höküm sürmegini arzuw edýär. Ol publisistik makalalary, oçerkleri bilen hem yzygider çykyş edip, watandaşlarynyň zähmet üstünliklerini wasp edýär.

Gurbanmät Aşyrow. Köp ýyllyk iş tejribeli, ýaşlara görelde bu ynsan dürli temalarda birnäçe oçerkler we makalalar ýazmak bilen goşgular hem döredýär. Onuň goşgular by esasan terbiyeçilik ähmiyetli öwüt-ündewlerden ybaratdyr.

Gurbanberdi Welbegow. Ol özünüň aýdyşyna görä gowy goşgular by garaşsyzlyk ýyllarynda ýazypdyr. Muňa garaşsyzlygyň 15 ýyllygyna bagışlap ýazan goşgular by aýdyň görmek bolýar.

Ýaşy on baş, özi ýaş,
Prezidenti ýurekdeş.
Her ülkesi bir güneş,
Eziz watanym meniň.

Asmany, ýeri ýagty,
Saglyk iliniň bagty,
Bu watan dünýän görki,
Damarda ganym meniň.

Ak altynyň mekany,
Miweleriň dükany,
Bir allanyň ýalkany,
Bagy-bossanym meniň.

Geljegim öňden gören,
Namysym-arym goran,
Kökleri pugta dörän,
Eziz watanym meniň.

Ýa-da «Obadaşlarym diýen goşgusynda şahyr oňa ylham beren obadaşlaryny taryplaýar. Olar bilen pikirdeşdigini biri-birine arkadag il bolup ýasaýandyklaryny, ýasaýşyň güzel pursatlarynyň olar bilen gözelleşyändigine buýsanyp ýazýar.

Doganlyk, birek-biregi goldamak, mähribanlyk, muhabbet temalary goşgularында esasy orunlary eýeleýär. 2006-njy ýylda Özbegistan neşirýaty şahyryň «Obadaşlarym» ady bilen goşgular ýygyndysyny okyjylar köpçüligine hödürledi. Ol terjimeçi hökmünde-de özbek, garagalpak şahyrlarynyň eserlerinden türkmen diline terjimeler edipdir.

G. Gadamow 1946-njy ýylyň 1-nji oktyabrynda Dörtgül etrabynyň Kelteminar obasynda eneden dogulýar. Oba mekdebini tamamlap, Türkmen Döwlet uniwersitetiniň türkmen dili we edebiýat fakultetini üstünlikli tamamlaýar we Dörtgül etrabyndaky «Hakykat» mekdebinde işleýär. Ol öz işlän döwründe özuniň ökde pedagog, mähriban terbiyeçi, tejribeli dörediji we guramaçy ynsanlyggyny görkezdi.

Ol mugallymçylyk işiniň daşyndan etrap gazetinde özuniň ylmy we metodik makalalary bilen, goşgudyr- poemalary bilen häli-şindi çykyş edip durardy. Şahyr 2003-nji ýylda aradan çykdy.

Bekmyrat Paşsyýew. Yaş, zehinli şahyr:

Alla süýji arzuwdan,
Bizi aýra salmasyn
Bir dilegim, arzuwñyz
Arzuw bolup galmasyn.

diýip, «Kelteminar bahary» ady bilen ilkinji goşgular ýygyndysyny okyjylar köpçüligine hödürledi. Bu ýaş şahyra köpçülik okyjylarynyň, özuniň aýdyşy ýaly, oňa uly arzuwlary bar.

Siz garaşszlyk ýyllaryndaky türkmen edebiýatynyň wekilleriniň käbirleriniň ömri we döredijiligi bilen tanyş bolduňyz. Garaşszlyk ýylaryndan öň Özbegistanda ýasaýan öz ene dillerinde edebi döredijilik bilen meşgullanýan adamlara häzirki döwürdäki ýaly giň mümkünçilikler ýokdy. Döwletimiziň alyp barýan adylana syýasatynyň netijesinde biziň türkmen dilimiziň ösmegine uly mümkünçilikler döredildi. Umuman alanymyzda Özbegistanda türkmen edebiýaty düýpli öwrenilmelidir. Çeber döredijilik bilen meşgullanýan adamlaryň eserlerini, goşgularyny ýörite kitap edip çykarmak, olary hemme taraplaýyn derňew etmek edebiýaty öwreniş ylmynyň derwaýys işleriniň biri bolmalydyr.

ÖZBEK EDEBIÝATY

Özbek halkynyň baý halk döredijiligi bar. Onda ertekiler, rowaýatlar, aýdymlar, beýleki žanrlar uly orun tutýar. Özbeklerde epiki dessanlar-da giň ýaýrandyr. «Alpamys», «Görogly» eposlary özhek folklorynyň bezegi bolup durýar.

XV asyrda özheklerde türk dilindäki edebiýat güýçlenip ugraýar. Onuň görnükli wekilleriniň biri Lutfy (takmynan, 1367–1415-nji ýyllar töweregi) hasaplanýar. Onuň «Gül we nowruz» poemasynda ideal soýgi sekillendirilýär.

Türki dilli edebiýaty ösdürmekde tutuş Gündogaryň beýik şahyry hasaplanýan Alyşir Nowaýynyň (1441–1501) hyzmaty biçak uludyr. Ol öz döwründe çeper döredijilikde türki dili rowaçlandyrmakda uly tagallalar edipdir. Ol özünüň 47 müň setirden ybarat bolan eserlerini türki dilde ýazmak bilen, döwürdeşlerine görelde görkezipdir. Ol «Iki dil hakda pikirlenme» atly ylmy işinde pars hem türki dillerini deňeşdirip, çeper eserler döretmek üçin, türki diliniň pars dilinden hiç bir babatda kem durmaýandygyny, gaýtam, ençeme babatda artykmaçdygyny subut edýär.

Nowaýy türkmen halk döredijiligininiň gahrymanydyr. Beýik türkmen ýazyjissı B. Kerbabáýew Nowaýy hakdaky türkmen halkynyň arasynda uzak asyrlardan bări ýaşap gelyän rowaýatdyr legendalary, dana sözleri toplap, 1948-nji ýylда «Myraly» ady bilen çap etdirdi. Nowaýynyň «Mejalisun-nefaýýs» («Nepisleriň meýlisleri») atly kitabynda ençeme türkmen şahyry barada maglumat berilýär.

Mukymy (1851–1903), Zakirjan Furkat (1858–1909), Awaz Otar (1884–1919), Dilşat we beýlekiler iki asyryň sepginde ýaşap hem döredip geçen görnükli şahyrlardyr.

S.Aýni (1878–1954), Hamza Hekimzada (1889–1929), Abdylla Kadyry (1894–1940) ýaly görnükli ýazyjylar öňki sowet döwrüniň edebiýatynyň düybünü tutujylar hasaplanýarlar.

Aýbek (1905–1968), Gafur Gulam (1903–1966), Abdylla Kahhar (1907–1968), Kamel Ýaşen (1909) we beýlekiler XX asyr özhek edebiýatynyň wekilleridir.

Özbek we türkmen edebiýatlarynyň özara gatnaşyklary juda giň we köptaraply. Birek-biregiň eserini terjime etmek, şahsy gatnaşyklar bu iki goňşy halkyň edebiýatynda däp bolup gelýär.

MÄTYAKYP KOŞJANOW

(1918–2005)

Görnükli edebiýatynas alym, akademik, Özbegistanda at gazanan ylmy işgär, Hamza adyndaky Döwlet baýragyna sezewar bolan Mätyakup Koşjanow 1918-nji ýylyň maý aýynyň 5-inde Türkmenistanyň Daşoguz welaýatynda doguldý. Ol 50-ä golaý ylmy-edebi kitaplaryň awtorydyr. 500-den gowrak makalalary, esseleri özbek hem-de rus dillerinde çap edildi. On ýıldan artyk wagtyň içinde Özbegistan ylymlar akademiýasynyň Alyşır Nowaýy adyndaky Dil we edebiýat institutyna ýolbaşçylyk etdi.

Onuň eserleriniň arasynda «Özbekiň özü (O'zbekning o'zligi)», (Abdulla Kadyrynyň döredijilik ussatlygy barada), «Aýbegiň ussatlygy (Oybek mahorati)», «Abdulla Kahharyň ussatlygy (Abdulla Qahhor mahorati)», «Durmuş we ussatlyk (Hayot we mahorat)», «Döredijilik sapaklary (Ijod saboqları)» ýaly toplumlary bar. Iki tomluk Saýlanma eserleri çap edilen.

Akademik Izzat Sultan Mätyakup Koşjanowyň ylmy-edebi döredijiliginin häsiýetli aýratynlyklary barada şeýle ýazypdy:

«Görnükli tankytçy alymyň uzak möhletli döredijliginde edebiýatymyz üçin möhüm bolan birnäçe meseleler orta taşlandy we açyp görkezildi, onuň bu hyzmaty bu gúnki gúnmiz üçin hem örän ähmiýetlidir.

M. Koşjanow öz eserlerinde talanty gorap çykyş etdi. Ol diňe bir talanty gadyrlamak bilen çäklenmän, eýsem talantyň jogapkärliginiň hem bardygyny hemiše nygtáýardı.

Edebiýatmyzyň gazananlaryndan birine bagışlanan makalasynda M. Koşjanow şeýle ýazypdy: «Şeýle eserler bar, okanyňda ol hiç hili pikir oýarmaýar, durmuşdan alınan hiç bir mysaly özüne çekmeýär, durmuşa golaýlaşdırmaýar. Kitaby ýapyp, onda suratlandyrylan wakalary hyýalyňzdan geçirip: «Hä, indi durmuşda şeýle wakalarım bar eken-ow, ýazyjy

bar wakalary ýazaýypdyr», diýmek bilen çäklenýärsiň. Jilt ýapylýar, şonuň bilen kitabyň ömri-de tamamlanýar, okyjy eserdäki gowşak wakalary ýatlamak üçin hereket hem etmeýär... Ýene kitaplar bar, ony okadygyň saýyn okasyň gelýär. Sizi diňe bir waka däl, eýsem wakalaryň gatnaşygy bilen peýda bolýan oý-pikirler we hyállar bendi edýär. Bir pikir ikinji bir pikri oýarýar, ikinjisi üçünjisini... Şeýlelikde, siz kitap arkaly durmuşyň içine çümýärsiňiz... Mahlasy, kitap ýapylandan soň kitabyň ikinji ömri başlanýar».

M.Koşjanow edebiýatymyzdan ynha şeýle asylly eserleri agtarýar, tapýar, tapmakda kemden-kem azaşýar, olary ýokary ylmy derejede derňemek bilen, çeper eserleriň syrlaryny açýar.

Edebiýatşynaslyggymyzda we tankytçylyggymyzda bar bolan «Koşjanow mekdebiniň» käbir aýratynlyklary, menimçe ynha şulardan ybarat bolsa gerek.»

Alym ömrüniň soňky ýyllarynda esasan memuar, biografik žanrdaky trilogiýa eserleri ýazmak bilen olarda halkymyzyň beýik gymmatlyklary: watan duýgusy, ata-ogul gatnaşyklary, maşgaladaky özboluşly terbiye, jaý gurmak, myhmany garşy almak, toý geçirmek, ýap gazmak, ekin ekmäge taýýarlyk ýaly däp-dessurlary bir özbek maşgalasynyň mysalynda wasp edýär. Şeýle eserlere onuň «Degiş», «Jebir-sütem (Alam)» we «Didar (Diydor)» kitaplary degişlidir.

* * *

Ýadygärlilik yönelişinde ýazylan «Degiş» diýlip atlandyrylyan eseri 20-30-njy ýyllardaky özbek halkynyň ruhy we medeni dünýäsi we onuň çarkandaklary bilen ýugrulandyry. Şu barada alymyň özi şeýle ýazýar:

«20-30-njy ýyllaryň wakalaryna bagyşlap, özumiň ýaşlygym hakda ýadygärlilik ýazmak bilen men, durmuşyň akymyny ynha şu degiše meňzettim. Oazisde ýasaýan ilatyň durmuşy käte dynç-parahat, öz özeninde akan bolsa, käte degiş ýasap özeninden çykyp gidip, halkyň başyna külpetleri getirerde. Hormatly okyjylarym durmuşyň şeýle asuda akymydyr külpetli günleri bilen tanyşyarlar.»

* * *

Alymyň «Jebir-sütem (Alam)» atly eseri adyndan belli bolşy ýaly onuň ýigitlik çagynda uruşda başdan geçirenleri esasynda ýazylandyr. Bu eseri barada Mätýakyp aga şeýle ýazýar: «Ikinji jahan urşy diýlip atlandyryylan bu aldym-berdimli söweşde tiz-tizden dile alynýan bir aýdym bardy: «Giň we bipaýan meniň watanyň». Şol wagtlarda biziň watan düşünjämiz

hem edil şeýle giň, çensiz derejededi. Uzak-uzaklarda galyp giden, ýöne ady garaşsyz bolan respublika – Özbegistanyň perzendifidim. Her mahal dogduk mekanymyň tebigaty -nygmatlaryna şerbet bagışlaýan güneşi, jokrama yssylarynda janyňa melhem bolýan suwlary, her bir garyş ýerinde öwlatlary ýatan mukaddes topraklary hemiše göz öňüme gelýärdi.»

* * *

Mätýakup Koşjanowyň galamyna degişli iň soňky eseri «Didar (Diydor)» diýlip atlandyrylyär. Bu kitapda alymyň halypalarynyň, kärdeşleriniň, döwürdeşleriniň onuň özi üçin sapak, görelde bolan sypatlary we şolaryň öz durmuşynda tutan orny barada hekaýa edilýär.

ENEMIŇ WE İLİMİŇ GUJAGYNDА

(«Alam» kitabyndan bölek)

1945-nji ýyl, sentýabryň ahyrlarydy.

Çärjewden göterilen samolýot Daşhowza tarap ýol aldy. Mundan üç ýyl dört aý öň «ZIS» yük maşynlarynda Çärjewe tarap ugrapdym. Indi bolsa edil şu ýoldan howa arkaly barýaryn. Gidende ýuze golaý ýigitler bilen gidipdik. Indi – ýeke özüm. Ýanymda oturanlary tanamaýan. Olaryň içinde meniň ýaly söweşden gelýänler hem bardy.

Gidende gaty maşakgat bilen gumuň baýyrlaryndan ötüp, agyr ýoly geçipdik. Gaýdanda howada uçýaryn. Keýpim-de şoňa laýyk, ýeňişi! Leningrad uniwersitetindäki amatsyz başdan geçirilenlerim hem ýadymdan çykyberipdi. Samolýotyň kiçijik äpişgesinden ýere seredýärin. Ýalynlanyp duran sähranyň keşbi, örküç-örküç bolup duran gumly depeler, käte-käte göze ilýän sazaklyklar, ýagynlaryň netijesinde emele gelen duzly örtükler göze görünýärdi. Ymgyr çöli ikä bölüp, sähranyň tyllareňk kemeri ýaly bolup görünýän bulanyk suwly Amyderýa hem göýä aşakdan durup samolýota seredýän ýalydy. Bu derýany görrende buýsanmaýan ýekeje-de horezmlı ýa-da garagalpagystanly bolmasa gerek! Yogsam-da bu Jeýhun barada näçe-näçe hakykatlar bar, näceden-näçe rowaýatlar bar ahyryñ!

Bu görünüşler köp zatlary meniň ýadyma saldy. Ýöne iň ýadymda galany, bir müň dokuz yüz kyrkynjy ýylда urşa gidenimdi. Derýa sebäpli ekin meýdanlaryna öwrülen sähranyň bir bölegi bolan Darganata şäherjigini, sährada öz gözelligini mese-mälîm edip duran rowaýata öwrülen Göbek enäni ýene bir gezek, indi ýokardan gözden geçirdim we aldym-berdimli

söweşden dolanyp gelýändigime ýene bir gezek çäksiz şüküranalar aýtdym.

Samolót Düýeboýunyň üstüne gelende, ýaşlygymda köp gezek eşiden rowaýatym ýadyma düşdi. Düýeboýun Amyderýanyň iki dagyň arasyn-dan gysylyp akýan iň darajiyk ýeridi. Ýagny Hezret Aly Horezme ýöriş edende atynda şu ýerden böküp geçen eken. Gyradaky daş gaýalarda atyň yzy häzire čenli saklananmyş. Bu rowaýat Horezmde gaty meşhur. Şol sebäpli-de bu ýeri köpräk Düýeboýun diýseler-de, käte düldül böken ýer hem diýýärler.

Düýeboýundan pesräkde Daşsaka bar. Geçen asyryň ikinji ýarymynda, has takygy müň sekiz yüz ýetmiş üçünji ýylyň baharynda rus generaly Kaufman Horezme tarap goşun çekipdir. Gyzylgum tarapdan köp kynç-lyklara duçar bolup Amyderýa ýetip gelenoň, Horezme geçmek üçin iň amatly ýer diýip, şol daş sakany saýlapdyr. Leningradyn gospitallarynyň birinde ýatanymda kitaphanadan alyp okan köne kitapdaky ýazylanlar ýady-ma düşdi. Derýanyň sag kenarynda baş müň atly – şol döwre laýyklykda gowy ýaraglanan Kaufmanyň goşunu durdy. Çep kenarda bolsa takmynan üç müň atly Horezmliler söweše taýýar bolup durdylar.

Söweş başlanýar. Tüpeňleriň sesi eşidilen ýalydy. Kaufmanyň ýarag-lary döwrebap bolandygy sebäpli derýanyň bärki kenaryndakylara hem gelip ýetýärdi. Horezmlileriň oklary bolsa derýanyň aňyrsyndaky duşman-lara ýetip bilmeýärdi.

Iki tarapdan hem çoýun we misden ýasalan toplardan atylyp başlanýar. Bu ýerde-de Kaufmanyň döwrebap toplary üstünlik edýärdi.

Netijede ruslar ýeňiš gazandylar. Olar ýörite taýýarlanan gurluşlaryň (fonton) kömeginde derýadan geçirip hüjumi güçlendirýärler. Horezm go-şunlary yza çekimäge mejbur bolýarlar we Kaufmanyň goşunlary Hy-wany eýeleýärler.

Ynha men Horezmiň perzendi. Leningrad, Baltika boýunyň keseki tokaýlarydyr jeňnelli batgalyklarynda soýuz diýip at alan gyzyl armiýanyň hatarynda günbatardan gelen duşmanlara garşı ýalynly söweşlerde jan aýaman söweşdim. Urşa bile giren dostlarymdan aýryldym.

«Taryhyň şeýle adamy haýran galdyrýan sahypalary boluberýän eken-de», diýip pikir etdim.

Samolót Horezmiň dürli obalarynyň üstünden uçup barýardy. Çep tarapda Garagumuň eteginde ýerleşen köne Hywanyň minaralary göze ilýär. Keýpim gösterilýär. Sag tarapda otuzynjy ýyllaryň ahyrlarynda Jeý-hunyň ýemiren, indi gaýtadan dikeldilýän Dörtköl görünýär. Köp wagt

geçmän samolýot geçmişde berk galalaryň biri bolan Daşhowza gonýar.

Yaşlyk eken. Gullukdan gaýdanymda derrew ilime baraýyn diýip howlukmandyryň hem. Ata-enem, garyndaşlarym meni takasyzlyk bilen garaşyandygyny bilsem-de, näme üçin şonda şeýle edendigime entegem haýran galáryny. Moskwada birnäçe gün boldum, Daşkende gelip kyrkynjy ýyllarda ýörän köcelerinde ýene bir gezek gezdim. Her gün agşam baryp «Hamza», «Mukemy» teatrлarynda spektakllara tomaşa etdim. Şol ýyllarda, ýagny müň dokuz yüz kyrk bäsiniň ýylyň sentýabrynda Maksud Şeýhzadanyň «Jelalitdin» dramasyny tomaşa edip ýene bir gezek özümiň söweşeň ýolumy ýatladym. Daşkentdekäm ata-enäme iki agyz telegramma hem bermändirin. Sebäbi garaşyladyk ýagdaýda öye girip barmak niýetim bardy. Samolýotdan düşenimde özümi edil nätanyş şähere gelen ýaly duýdum: sebäbi meni hiç kim garşy almady. Torbamы egnime alyp, aeroportuň köneje ymaratyndan çykdyň, şäheriň iň uly köçesine tarap ýöredim. Ol wagtlar Daşhowzuň aeroporty şähere utgaşýardı. Köçede ýekeje-de tanyş adama duşmadym. Aglasym gelen ýaly boldum. Özümi kesekei ýaly duýdum.

Doglup ösen obam – Helleň şäheriň günbatar tarapynda. Biygtyýar günbatara tarap ýoreýärin. Azajyk ýöräp, Şawadyň köprüsine barýan ýoly gysgalmak üçin, darajyk köcelerden ýöremegi makul bildim. Bir etaýly tanyş ymaratlar. Ymaratlarynyň biriniň gapysyndaky «Daşhowuz magaryf böлümى» diýlen ýazga gözüm düşdi. Derrew keýpim üýtgedi. Göýä çölden barýarkam özüme girelge tapan ýaly boldum. Şol edaralardan urşa gidenim ýene bir gezek göz öňüme geldi. İki taraply derwezäniň açık duran gapysyndan ätledim. Bu ädimimi duýdansyz taşlapdym. Ikinji tarapdan nähilidir gyzyklanma-da peýda boldy. Men urşa gidenimde Daşhowzuň magaryf böлümü başga ýerde – Täzebazar posýologynda yerleşyärdi. Şonuň üçin bu ýeriň howlusy-da maňa tanyş däldi.

Howla tarap näçe ädim ädenimi bilmeýän weli tötänden bir topar ýigitler meniň üstüme taşlandylar. Birden özümi ýitirdim. Bir sellem geçenden soň maňa okdurylan ýigitleriň biri özümiň inim Atamyrat, beýlekiler bolsa onuň dostlary eken. Olar mugallymary taýýarlaýan institutyny tamamlap, işe yerleşmek üçin bu ýere gelipdirler. Özümiň näme diýýänimi, olaryň-da näme diýýänlerini bilmeýärdim. Diňe bir zat ýadymda, iki tarap hem geň ýagdaýadyk. Men bu tötnleyin duşuşyga haýran bolsam, olar tutuş jahany lerezana getiren uruşdan sagaman gaýdyp gelenime çendenaşa begenýärdiler. Diňe birnäçe minutlardan

soň özümi dürsäp, gyradaky bir otugyja geçdik we arkaýyn oturyp sagly-amanylyk soraşdyk. Náme üçindir bir erbet habary aýdaýmasynlar diýip howatyrланýardym. Náme üçindir mende şeýle duýgy peýda boldy.

Biz ýola düsdük. Ol wagtlarda ne maşyn bar, ne-de arabalar bar. Sebäbi oňa zerurlyk hem ýokdy. Uruş wagtlaryna gününe kyrk çakyrym ýoly geçen söweşiji üçin, sekiz çakyrym hiç zat däldi. Inimiň-de her gün gatnaýan ýoly şu.

Şol wagtlar Daşhowuz kiçijik bir şäherçedi. Meni pynhan görenlerem bolmaly çemeli, sebäbi bir sellemde oba çapar ibermäge yetişipdirler. Obanyň ýarym ýoluna baranymyzda doganym we ýegenlerim ylgap öňüme çykdylar. Olar bilen görüşüp, soraşyp uzak ýol ýöredik. Bir mahal oba tarapdan uçup-ylgap gelýän adamyň garasy göründi. Onuň ejemdigini uzakdan duýdum. Men şol tarapa çaltrak ýöräp ugradym. Ýakyn galanda, meni ugradanda čaň-tozanyň içinde peýda bolan «heýkel» göz öňümde mese-mälîm suratlandy. Indi ol men tarapa has batlyrak ymtylýardy, tozan basan ýüzlerine akyp düşyän gözýaşlaryny köýneginiň uzyn ýeňleri bilen süpürmek bilen, bir zatlar diýip, diňe ýakyn gelende ejemiň, balaganameý, balaganameý, diýen sözleri gulagyma ýetip geldi.

Ejemiň gujagynda näçe saklananym ýadymda ýok, ýöne ejemiň tapyp aýdan sözlerini gaýtalamagym kyn. Aglamsyrap urşu-da, duşmany-da bir hatar ýamanlady. Yüz-gözümden birnäçe gezek ogşap, ýalap taşlady. Azgyn we çaýyr elli bilen sylap-sypalamaga başlady. Göýä bütün endamjanomyň ýerbe-ýerdigine göz ýetirmekçi bolýan ýalydy.

Şeydip ýoluň üstünde ep-esli saklanypdyrys. Ejem ýeke-je garyş-da ýanymdan uzaklaşmaýardы, göýä üç ýarym ýyl mundan ozal meni urşa alyp giden ýük maşynlary gelip, ýene tagtadan edilen oturgyçlaryna oturdym meni äkitjek ýalydy. Şonda ejem meni ýere-göge ynanman, gimnastýorkamdan tutup, kä sag tarapyma, kä cep tarapyma geçýärdi. Ejem göýä meni ýaradanyň özüne-de ynanjak ýaly däldi. Men bolsam içimden nähilidir erbet habara garaşyan ýaly boluberýärdim.

Uly Helleň obasynyň bir bölegi bolan, doglup ösen obam – Ziýlä barha golaýlaşyärdyk. Ejem entegem hemmeleriň başyna külpet getiren ursy gargaýardy. Öýümize golaýlaşdygymyz saýyn garşıy alýanlar köpelýärdi. Tebigatyna görä agras, onçakly duýga berilmeýän, başgalara hususan-da perzentlerine bolan mylaýym gatnaşygyny gizläp, terbiýede hoşamaýlamakdan talap edijiliği gowy görýän atam hem ýarym çakyrym

ýere çenli ýöräp gelip, öňüme çykdy, özümi bilenim bări birinji gezek maňa tarap gujagyny açdy. Indi gorky duýgusyndan gutulan ýaly boldum. Ýöne, meni başga bir zat haýran galdyryardy.

Çaga wagtlarymda obamyz owadanlykda deňi-taýy ýokdy, jennetmekan ýer hasaplanýardy. Uly we kiçi ýapjagazlaryň boýlaryna iki-üç hatar edilip ekilen göge direlýän agaçlar mürzederek, gökderek, ak we gara tallar her bir howlynyň öňünde bulut ýaly saýa berip duran ullakan güjümler, käte dik, käte bolsa gyşyk we egri ekin meýdanlaryna barýan salmalaryň boýlarynda ösýän, gujaga sygmaýan erik, armyt, tut, igde agaçlary... Indi olardan nam-nyşan galmandyr. Edil gadymy kitaplarda döw bu ýerlere-de gelip, hemme miweli-miwesiz daragtalary köki bilen goparan ýalydy. Öňler daragtalaryň gürülügi sebäpli gapdalda ýerleşen ikinji ýa-da üçünji howly görünmeýärdi. Indi bolsa hemme tarap açykdы.

Oba girenimde, posýolok tipinde gurlan öýleriň çetkileri-de görnüp durdy.

Hatar edilip gurlan bir meňzeş öýler önküler ýaly haýbatly, gelşikli däldi. Olarda ne çagalgyymda gözüm öwrenişip oýnan küňreler bar, ne de ýaşlygymda toplamyşyp, gaçyrma top, çillek çöp oýnan meýdanlar bar. Hemmesi bir galypdan çukan ýaly, bir meňzeş, dar we gelşiksiz öýler bolup, edil tep-tekiz ýere ýygyp goýlan gutulara meňzeýärdi. Biziň öýümiz obanyň gyrasynda ýerleşenligi üçin bolsa gerek, şol ýyllarda «medeni durmuşyň» nyşany hasaplanan, ýone aslynda daýhanlara uly zyýan getiren posýolokçylyga ýykgyň edilene meňzeýär.

Aslynda, obalary posýoloklaşdyrmak 30-40-njy ýyllarda başlanan bolup, «zarpçy» ýolbaşçylar bu işi çaltlandyrıypdy. Yapılar gömlüp, agaçlar kesildi, öýler bir meňzeş modelde gurlup taşlandy. Şeýlelikde obalarymyz müň-müň ýyllyk däplere esaslanan daýhana mahsus bolan güzel keşbini ýitirdi. Öýler teripleşdirilen ýaly boldy welin, ýerler, suwlar, ýollar garym-gatym bolup gitdi. Obanyň özboluşly güzel keşbi bozulypdy.

Birinji gün garyndaşlarymyň gurşawynda boldum. Her kim maňa öz begenjini bildirmek üçin hereket etdi, söweş meýdanyndan ýazan hatlarymy ýatlaýardylar. Olar meni näçe gürrüne çekjek bolsalar-da, urşuň kâbir üzük-üzük epizodlaryndan başgalary onçakly ýadyma düşübermeýärdi. Onuň üstesine obanyň keşbi demimi gysan ýalydy. Obadaşlarym bu görnüşe öwrenişen ýalydy, olar bu hakda gürrüň etmeýärdiler, köpräk başga zatlar barada gürleyärdiler. Bir oturyşda dört ýylyň dowamynda obada bolup geçen ähli täzelikler bilen meni tanyşdyrdylar. Birini eşidip şatlanan bolsam beýlekisini eşidim gynandym. Meniň garaşan erbet habarlarym

çykyp başlady. Atam ýaşynyň bir çene barandygyna seretmezden, işçi batalýonyň hatarynda Urala baryp gelipdir. Agam Bekjan agyr söweşlere gatnaşyp, gözünden aýrylyp gelipdir. Giýewimiz Saparbaý men gelmezimden bary-ýogy bir aý öň tif keseline duçar bolup aradan çykypdyr, ýegenlerim ýetim galypdyr. Obamyzyň gerçek ýigitleriniň yzyndan gara hat gelendigini, ýa-da biderek ýitendigini eşidip, özümi goýara ýer tapmadym. Ýitgiler, gaýgy-hasratlar diňe bir uruş meýdanlarynda däl eýsem uruşdan uzak-uzaklarda ýerleşen obalarda hem az däldigini bilyärdim. Yöne, obanyň şu derejede boşap galjagyny hiç göz öňüme getirmändim.

Ejemiň guwanjy içine sygmaýardy. Öye girip-çykanda-da menden gözünü aýyrmaýardy, edil urşa giden günümäki ýaly maňa aýratyn mähir bilen garaýardy, görüp gözü doýmaýan ýalydy. Gepiň arasynda özuniň şatllygyny bildirmekçi boldy çemeli:

– Muňa serediň ahyryn, gitjeginde üç aýdan gaýdyp gelerin diýip, meni ýaş çaga ýaly aldap gitdi. Ynanyp gün sanadym. Günler beýlede dursun aýlar hem suw ýaly geçip gitdi. Baladan derek bolmady!

Ejem özüce ýene nämeleri diýip, meni garyndaşlara «ýamanlaýardy».

Hakykatdan hem şeýle bolupdy. Urşuň üç aýda tamamlanmajakdygy mälimdi. Yöne bar mährini maňa bagışlan ejeme başgaça wada etmegiň alajy ýokdy. Ol entegem meni «ýamanlamagy» dowam etdirip:

– Üstesine-de habar etmän gelşini aýtmaýaňmy! – diýyärdi.

– Baý-baý, – diýip garyndaşlar hem ejemiň aýdanlaryny makyllamak bilen maňa ýüzlenip:

– Ynha bar, diýip şapbat ýaly kagyz ibermänsiň-de, – diýyärdiler we enäniň göwni çagada, çaganyň göwni meýdanda, diýen halkyň hikmetli sözlerini gaýtalaýardylar.

Bu sözler atama-da ýakypdy, dünýäniň hemme aladasyny diňe özüne bagly ýaly, hemme ýumuşlary özi edip ýadamaýardy.

Ejem maňa siňe seredip:

– Ýook, ýok, indi hiç ýere goýberjek däl seni besdir, – diýyärdi gözlerimden nämeleridir aňmakçy bolan ýaly, tiz-tiz maňa garap goýyardy. Meniň hyálymyň nämeler bilendigini enejanyň nireden bilsin?!(Awtor öz eserinde enesiniň aýdan sözlerini şol obanyň şiwesinde beripdir. Terjimeçi).

Soraglar we ýumuşlar:

1. M.Koşjanow haçan we nirede doglupdyr?
2. Ol alym hökmünde nähili makala we kitaplary ýazypdyr?
3. Onuň haýsy eserlerini siz okapdyňyz?

MUHAMMET YUSUP

(1954–2001)

Özbek edebiýaty şeýle bir baý gülzardyr, onuň içinde günçalar köp. Ol gülzaryň içinde bir-birine meňzemeýän şahyrlaryň nesli önüberýär.

Ynha şeýle şahyrlardan biri Özbegistanyň halk şahyry, halkmyzyň bilbil perzendi Muhammet Ýusupdyr.

Ol 1954-nji ýylyň 26-njy aprelinde Andijan welaýatynyň Marhamat (1898-nji ýylda meşhur bolan Dukçy işanyaň gozgalaň bolup geçen Miňdepe) tümenindäki Gawunçy obasynda zähmetkeş adamlaryň maşgalasynda dünýä indi. Ynha şu obada onuň ýaşlygy we şadyýan ýetginjeňlik döwri geçdi.

Orta mekdebi guitarandan soň Muhammet Ýusup Daşkentdäki Rus dili we edebiýaty institutyna okuwa girdi we ony 1978-nji ýylda guitarýar. Onuň ilki goşgulary 1976-nji ýylda «Özbegistan edebiýaty we sungaty» hepdeliginin sahypalarynda çap edilipdi.

Bu wagta gelip özbek edebiýaty özünüň has ýokary derejesine gösterilip, Şawkat Rahman, Osman Azym, Hurşid Döwran ýaly birnäçe talantlylaryň arasynda özboluşly döredijilik ýaryşy başlanypdy. Bu döredijilik ýaryşyna goşulmak, özüne mynasyp ýer almak ýeňil iş däldi. Bu işin hötdesinden gelen, döredijilik işgärleiniiň ünsuni özüne çeken şahyrlardan biri Muhammet Ýusup boldy.

Yaş dörediji 1978–1980-nji ýyllarda respublikanyň «Kitapsöýjiler» jemgyyetinde 1980–1986-nji ýyllarda paýtagtymyzdaky «Daşkent aşşamy» gazetinde, 1986–1992-nji ýyllarda bolsa, Gafur Gulam adyndaky «Edebiýat we sungat» neşirýatynda işleyär. Neşirýatda işlän ýyllary Muhammet Ýusubyň döredijilik işinde möhüm orun tutýar. Şol wagtda bu neşirýata zamanamyzyň beýik döredijilerinden biri Erkin Wahydow ýolbaşçılık edýärdi. Ähli bölümlerdäki döredijilik ruhy ýaş şahyryň kämilleşmegine itergi bolupdy.

Muhammet Ýusup döredijiliginin dürli ugurlarynda, ýatdan çykmajak eserler döredýän dostlarynyň, ustazlarynyň arasynda özünü şahyr hökmünde görkezmäge hereket etdi.

Şahyr 1992–1995-nji ýyllarda «Özbegistan owazy» gazetinde, Özbegistan milli habar agentliginde (ÖzA) işledi.

1997-nji ýylда Muhammet Ýusup Özbegistan Ýazyjylar birleşmesiniň başlygynyň orunbasary edip saýlandy. Onuň goşgulary metbugatda tiz-tiz çap edilip dursa-da, birinji goşgular ýygyndysy diňe 1985-njy ýylда çap edildi. Şondan soň şahyryň «Bibile bir gepim bar» (1987), «Ukudaky gyz» (1989), «Nalyş» (1988), «Helime enäniň hüwdüleri» (1989), «Söýgi gämisi» (1990), «Göwnümde bir ýar» (1990), «Biwepa köp eken» (1991), «Yalançy ýar», «Lälík keýik» (1992), «Asmanyma alyp giderin» ýaly birnäçe goşgular ýygyndysy okyjylaryň eline baryp ýetdi. Ol uly poetik žanryna hem yüzlenip, «Asmanyň ahyry», «Gara güneş»ýaly dessanlar döretti.

Ýurdumyzyň garaşsyzlygyny gazaňmagy Muhammet Ýusubyň döredijiliginde täze ugurlary açdy. Onuň millet we ýurt garaşsyzlygyna bagışlap döreden goşgulary özünüň özbuluşlygy, sadalygy, çeper kämilligi bilen millionlap ynsanlaryň kalbyndan jaý aldy. Şahyryň «Watanyň», «Halk bol ilim», «Dünýä», «Inşaallah», «Özbek mama», «Ykrar», «Dileg» ýaly birnäçe goşgulary hakyky poeziýanyň watany nähili taryplamalydygyny subut eden eserler boldy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda döreden eserleri üçin Muhammet Ýusuba 1998–njy ýylда «Özbegistan halk şahyry» diýen at berildi.

Muhammet Ýusubyň döredijiliği soňky özbek poeziýasynyň ösmeginde möhüm orun tutýar. Milli sungatmyzyň iň ägirt we talantly wekillerinden başlap, çeper höwesjeňlerine çenli şahyryň goşgularyny aýdym edip aýtdylar. Gynansakda Muhammet Ýusubyň ömri gysga boldy. Ol 2001-nji ýlyň 31-nji iýulynda Garagalpagystanyň Ellikgala etrabynda bolan döredijilik sapary wagtynda, duşuşyk gatnaşyjylarynyň öňünde goşgy okaýan wagtynda ýürek keselinden wepat boldy. Edil Babur ýaly, Şawkat Rahman ýaly Muhammet Ýusup hem bary-ýogy 47 ýyl ömür gördü. Emma bu ömür bir dilber şahyryň dogulmagy, kemala gelmegi, öz öňüp-ösen ýurduna we milletine yħlas bilen hakyky hyzmat edip, özünden ýagşy at galdyrmagy üçin ýeterlik boldy.

WATANYM

Men dünýäde näme iş etdim,
Saňa gelip jahanym.

Özüm han,
Özüm sultan.

Sen tagty Süleýmanym.
Ýalňyzym,
Ýekämmi sen,
Tapynan käşanammy sen,
Sensiň, meniň beýiklerden,
Beýigim sen, Watany...
Bagtly günüm gül uzadan,
Güller düşän ýoluma,
Gamly günüm köşesdiren,
Ýüzün basyp ýüzüme,
Uýammy sen,
Enemmi sen,
Dertlerime dermanmy sen,
Güneş bolup meni çoýan,
Beýigim sen, Watany...

Sen Meşrep sen,
Halkda tumar,
Balhda dara asylan.
Nowaýysyň şá ýanynda,
Halkyna doga eden,
Ýassawysyň, meniňki diýip,
Görenler dawa eden,
Miň bir syry açylmadyk.
Başpenam sen, Watany.

Sen, Hojand sen,
Çingizlere
Derwezesin açmadyk,
Temir Mälík arkasyndan
Syrderýadan geçmedik,
Mukanna sen, garaçygy,
Gyzyl ot dek öçmedik,
Şiraklary gören çopan,
Çolugym sen, Watany...

Muhammet Ýusubyň bu goşgusynyň aýdymyny eşitmedik, ony aýdymça goşulyp aýtmadyk ildeşlerimiz az bolsa gerek. Kompozitor goşgynyň söz-

Kim Kaşgary etdi mekan,
Kim Enesaý tarapda,
Jelaleddin – Kürdistanda,
Baburyň – Hindistanda,
Bu neneň ýüzgaralyk diýip,
Ýatyrlar Zemistanda.
Ýaýrap giden dogsan alty,
Urugym sen, Watany...
Oglum, diýseň asmanlara,
Gyrat bolup uçaryn,
Çambyl ýurtda Alpamyşa,
Nöker bolup düşerin,
Pederküşden¹ pena edip,
Ulugbeki guçaryn,
Gyjjyr-gyjjyr dışimdäki,
Suwlugym² sen, Watany ...
Geçen günüň – geçen gündir,
Öz başyňa ýeten gün,
Kadyryny beren zemin,
Kadyryny satan gün.
Elin baglap,
Dilin baglap,
Tirkeş–tirkeş giden gün,
Balam! Diýip aýdyp bilmän
Lal bolduň sen, Watany ...

Şahalary asmanlara
Yetip duran cynarym,
Ata diýsem,
Oglum diýip,
Başyn egen cynarym,
Ýürekäki buýsanjymsyň,
Boýnumdaky tumarym,
Özüň meniň beýiklerden,
Beýigim sen Watany ...

lerine, mazmunyna laýyk şeýle bir saz tapypdyr, göýä şahyr öňünden bu sazy hiňlenip soň goşgy döreden ýaly. Goşgudaky mazmunyň we äheňiň ösmegi saza ilkinji ömür berýär, aýdymçynyň sesi kä göterilip, kä peselip özbek halkynyň taryhy geçmişini aňladýar.

Aslynda Watan hakyndaky, ýurdumyzyň taryhynda ýaşap geçen ägirtleriň atlaryny ýekeme-ýeke sanap, geçmişde bolan wakalary ýatlap, olary alkyşlap ýazylan goşgularyň sany barda, sapasy ýok. Olaryň hemmesinde diyen ýaly Emir Temuryň, Menguberdiniň, Nowaýynyň we Baburyň, Çolpan we Fitratyň atlary agzalýar, hemmä mälim bolan sypatlar bilen olar taryplanýar. Emma näme üçin olaryň hiç biri Muhammet Ýusubýyň goşgusy ýaly meşhur bolmadý? Näme üçin bu goşgular millionlarça adamlaryň göwnüne jaý bolmadý?

Diýmek Watan hakynda aýdym aýtmak hem dürli bolýan eken-dä. Bu aýdymlaryň hem sadasy, ýürekden çykyp, ýürege barýany we ş.m. tersine täsir edýäni bolýan eken-da.

Muhammet Ýusubýyň «Watanyň» goşgusynda düýbünden başgaça duş gelýäris. Şahyryň ýene Watandan ganan mähri hut doganyň, enäniň mähri ýaly, ol bir dogan bolup, bir oglu bolup, bu mähire jogap berse, eger şu yurt «oglum» diýse oña zerur bolsa, her bir kynçylyga garşı çykasy, geljek nesillerden Ulugbekleri göresi geldi. Onuň üçin Ulugbek, Nowaýy, Babur ýa-da Meşrep bir adamyň ady däl. Belki halkyň, milletiň bilelikdäki adydyr. Bu atlaryň jümmüşinde şahyr halkyň taryhyny, onuň iň gowy we iň agyr günlerini jemleýär. Goşgynyň her bir bendiniň soňunda Watana berilýän sypat (ulugymsyň, beýigimsiň, goragymsen, ötmüşimsiň, geljegimsiň) keminde ýüz ýyllyk hadysalaryň netijesini, şatlyk we gamyny aňladýar. Diňe bir bentde berlen setirleriň mazmunyna üns bereliň.

Kim Kaşgary etdi mekan,
Kim Enesaý tarapda,
Jelaleddin – Kurdistanda,
Baburyň – Hindistanda,

«Bu neneň ýüzgaralyk» diýip
Ýatyrlar Zemistanda.
Ýaýrap giden dogsan alty,
Urugym sen Watanyň ...

Goşgynyň birinji setirinde şura hökümeti tarapyndan ýurtdan çykyp gitmäge mejbur edilen, ömrüne yzyna gaýdyp gelip bilmän, Kaşgar topragynda mazary galan şahyr Fitraty ýatlasa, ikinji setirinde şura döwletiniň repressiya gurbany bolan Sibir tokaýlarynda ağaç kesip, ömri çüýrän Osman Nasyr dile alynýar. Jelaleddin Menguberdiniň we Baburyň ykbaly bolsa siziň özünüze mälim. Bolekdäki soňky iki setir aýratyn syny talap edýär. Eger üns berseňiz, Andijanda gurnalan «Babur halkara fondy» dürli

sebäplere görə mazarlary daşary ýurtda galyp giden watandaşlarymyzyň soňky mekanlaryny gözläp tapmak, olaryň häzirki ýagdaýyny öwrenmek boýunça örän uly işleri amala aşyrýar. Halkara ekspedisiýa tarapyndan surata alnan, häzirki Owganstanyň çägindäki Nowaýynyň, Lutfiniň we başga-da meşhur babalarymyzyň ýumrulan mazarlary dürli sebäplere görä, şikeslenen gabyrlaryny gören ýurtdaşlarymyzyň gaty görmezligi mümkün däldi. Goşgudaky «Bu nähili ýüzgaralyk diýip, ýatyrlar Zemistanda» diýen setirleri hut şu halatyň hem aýdyň tysaly hökmünde düşünilmegi mümkün.

Şahyr ahyrynda garaşsyzlygyny, azatlygyny gazanan Watany gutlap halkyň adyndan «Özüm han, özüm sultan, sen tagty Süleýmanym» diýip buýsanýar.

MÄHIR GALAR

Geçer näçe ýyllar tupany,
Ýyldyzlar – göz ýaşy asmanyň,
Öter ynsan ýagşy–ýamany,
Mähir bilen söygümiz galar.

Gözümize nurun çáyan,
Kalbymyzda arzuw goýan.
Dünýäde ýeke-täk bolan,
Mähir bilen söygümiz galar.

Enar ýaly ýüzleriň şirin,
Humar ýaly gözleriň şirin,

Ýatda galmaş sözleriň şirin,
Mähir bilen söygümiz galar.

Akyp gitdi derýada Tahyr,
Zöhre aglap galypdy ahyr,
Eger geläýsede kyýamat ahyr,
Mähir bilen söygümiz galar.

Näme diýjek kakabaş ynsan?
Gybatlaryň etdi bagrym gan.
Senem bir gün geçersiň ynan,
Mähir bilen söygümiz galar.

Häzirlikçe size düşünmegi, has dogrusy duýmagy kynrak bolan durmuşyň aýjy hakykatlarynyň biri şundan ybarat, ýagny ýasaýyş baradaky aladalar ynsany her küye salmagy, onuň kalbyndaky arassa duýgularyna zeper ýetirmegi mümkün.

Eger adam dünýäniň bu wagtlaýyn teşwişlerine berilip, ruhyýetini ynhä şu teşwişleriň girdabyndan alyp çykyp bilmese, munuň soňy örän ýaman netijeleri getirip çykarmagy mümkün. Elbetde, bu netijeleriň göze derrew ilmezligi mümkün. Emma kalbynda peýda bolan garyplykdan, adam balasyny, ynsany duýgularyň terk etmeginden-de ulurak pajygaly ýagdaý bu dünýäde ýok bolsa gerek.

Adamy adam edip duran, onuň durmuşyna ynsany mazmun baýşlaýan duýgular, ilki bilen mähir we söygüdir. Şu duýgular sebäpli älemde

ýasaýyş dowam edýär, ýasaýyş dabaranýar. Meselem: ata-enäniň perzendine mähri, aganyň doganyna rehimli bolşy, dostlaryň dosta kömegi, ýigidiň gyza bolan söýgusi ýaly. Ynsanlaryň özara gatnaşyklarynyň esa-synda ynha şu duýgular ýatýar.

Bu gadymy dünýä näçe-näçe patyşalary, «dünýä meniňki!» diýen näçe bahadyrlary görmedi. Eýsem ýer ýüzündäki ýasaýşy, diriliği şu patyşalar, bahadyrlar saklap galdymy?

Ýok, Asla!

Ynsanlaryň arasyndaky ýasaýşy diriliği, olara Alla tagala tarapyndan berlen mähir we söýgi diýen gudrat saklap galdy!

Eger ynsanlara ynha şu duýgular olar ýaradylanda berilmedik bolsa ýa-da olar bütinley unudylan bolsa, onda hiç bir ynsany güýç, hiç bir gudrat ýerdäki ýasaýşy ýok bolmakdan saklap galyp bilmezdi.

Şahyr, «Mähir galar» goşgusynda bu næzik duýgular özünü hemiše hem äşgär edibermeýänligini nygtáyar.

* * *

Muhammet Ýusubyň bu goşgusyny özbaşdak okaň we analiz ediň.

BIZ BAGTLY BOLARYS

Kä ýarym kimedir ýaksa, ýakmasa,
Olara goşulyp aglaşarmydyk.
Biz bagtly bolarys,
Hudaý halasa.
Hudaý halamasa,
Duşuşarmydyk...

Reýhan yslaryny
 ýollaryma saç,
Garaş her agşamda
 ay dogan çagy.
Aýbym näme diýip,
Aglamagyn sen.
Aýbyň –
 bir owadan
 doglupsyň sen...
Maňa bir gülüp bak
 eý næzli dildar,

Nur ýagsyn
 görende
 ýaňaklaryňdan
Özüň ayt,
Seň ýaly gyz
 ýene nirde bar,
Kirpikleriň uzyn
Käkilleriňden?..

Çekinip ýaşama
 haýa elinde,
Ýaýyl, ýaýra janym,
Örtenme gamda.
Gybatlara çyda,
Töhmete çyda.
Sen ýekesiň ahyr,
Ýagty jahanda.

Men seniň aşygyň,
seniň iň garyp,
Gijeden söz
karz alyp,
daňa berýarin.
Seniň ýanyňda hem
bir seni gözläp,
Seniň ýanyňda hem
saňa garaşýan.

Isle, dyza çökýän
seniň gaşyňda,
Men günükär bolman
söyenim üçin.
Hemme perişdeler
seniň kalbyňda,
Ähli gözelligi
Jemlaniň üçin.
Biz bagtly bolarys,
Hudaý halasa,
Hudaý halamasa,
Duşuşarmydyk...

ÝURDUM, HIÇ GUTARMAZ ARMANLARYŇ BAR...

Ýurdum hiç gutarmaz armanlaryň bar,
Daşlary agladan dessanlaryň bar,
Geçmişini ýatlap gynalýar janyň,
Kalbyň doly şehit oglanlaryň bar.

Bagrym ýanar bir aý bahar eýýamlar,
Aý batan tarapa telmurar şamlar,
Aýbyn bilmän giden Akmal Ikramlar,
Faýzulladek merdi meýdanlaryň bar...

Ýurdum, könlüň dek giň asmanlaryň bar,
Ýyldyzy agladan dessanlaryň bar.
Asmanlarynda hem diýdaryňa zar,
Jerendek telmuran Çolpanlaryň bar.

Eliň aýasyna bassam ýüzümi,
Enemsensiň agyr alma sözümi,
Gara ýaprap basyp, gara gözünü,
Uzaklarda galan Osmanlaryň bar.

Eý toba, eý toba, müňde bir toba,
Holha, gezip ýörler geýenleri zer,
Kadyryny satyp şahyr bolanlar –
Gujagyňdan çykan içýanylaryň bar...

Gurbanyň bolaýyn, eý enejanym.
Seniň perýatlaryň-meniň pyganym,
Geçmişini ýatlap gynalýar janyň,
Aýtsam hiç gutarmaz dessanlaryň bar.

(M. Ýusubyň goşgularyny özbek dilinden
türkmen diline terjime eden G. Welbegow.)

Soraglar we ýumuşlar:

1. Muhammet Ýusubyň ömri we döredijiliginde ünsüni özüňe çekýän taraplary barasynda aýdyp beriň.
2. Muhammet Ýusubyň garaşsyzlyk ýyllaryndaky döredijiligi dogrusunda söhbet geçiririň. Onuň aýdym edip aýdylýan haýsy goşgularyny bilýärsiňiz?
3. «Mähir galar» goşgusynda «Geçer näçe ýyllar tupany, Ýyldyzlar – göz ýaşy asmanyň» setirleriniň mazmunyny düşündiriň.
4. Mähir we söýgi «Dünýäni haçan dar eýleýär»? Kimlere dünýä dar görünýär?
5. «Ýurdum, hiç gutarmaz armanlaryň bar» goşgusynda şahyr näme sebäpli «Geçmişini ýatlap gynalýar janyň», diýýär? Hemme hem şahyryň bu sözlerini aýdyp bilýärmى?
6. Şahyr näme üçin «Faýzulladek merdi meýdanlaryň» tagdyryny, «bahar eýýamy» we «aý batan tarapa telmurar şamlary» oýlaýar? Munda «bahar eýýamy» bilen « aý batan tarap» diýip nämäni göz öňünde tutýar?
7. Ýurduň »ýyldyzy agladan dessanlaryny» bilýärsiňizmi? Bu ýerde diňe özbek halk döredijiligi hakynda aýdylýarmy ýa başga mazmun hem barmy?
8. «Gurbanyň bolaýyn, eý enejanym» diýende şahyr kime ýüzlenýär? Şu setirdäki manynyň başga nähili goşmaça manylary bar?
9. Muhammet Ýusubyň goşgularyndan kalbyňza iň ýakynyny ýat tutuň we labyzly edip aýdyp beriň.

TÖLEPBERGEN KAÝYPBERGENOW

(1929–2010)

Özbegistanyň gahrymany, Özbegistan hem Garagalpagystan halk ýazyjysy, Garagalpagystanyň, Özbegistanyň ozalky SSSR-iň Döwlet sylaglarynyň, Mahmyt Kaşgary adyndaky halkara sylagyň eýesi Tölepbergen Kaýypbergenow 1929-nýjy ýylda Kegeýli etrabynda dünýä inýär. 1955-nji ýylda Garaglapak döwlet pedagogika institutyny tamamlap, rus dili we edebiýaty mugallymy kärine eýe boyar. Öz ömrüniň dowamynnda Kegeýli etrabyndaky ýedi ýyllyk mekdebiniň mugallymy kärinden başlap, 1955–1957-nji ýyllarda «Garagalpagystan edebiýaty we sungaty» aýnamasynda, soňra Garagalpagystan Respublikasy Wezirler Geňeşi ýanyndaky radiohabar bölüminiň jogapkär işgäri, 1957–1959-nji ýyllary Garagalpagystan Respublikasynyň ýazyjylar soýuzynyň jogapkär kätibi, 1959–1980-nji ýyllary Garagalpagystan Respublikasynyň Wezirler Gerňeşiniň radioeşitdirişler we telewideniye komitetiniň başlygynyň orunbasary, «Karakalpakstan žaslary» respublikan gazetiniň redaktory, «Karakalpakstan» neşirýatynyň direktory, «Sowet Garagalpagystany» gazetiniň redaktory, Garagalpagystan Respublikasy Wezirler Geňeşiniň ýanyndaky radijeşitdirişler we televideniye komitetiniň başlygy, Garagalpagystan Respublikasynyň Wezirler Geňeşi metbugat boýunça başkarmasynyň baş redaktory, Garagalpagystan Respublikasy metbugat, poligrafiýa we kitap söwdasy boýunça dowlet komitetiniň orunbasary wezipelerinde işledi.

Ol 1980-nji ýyldan başlap tä ömrüniň ahyryna çenli Garagalpagystan Respublikasynyň ýazyjylar soýuzynyň başlygy wezipesinde işledi.

Halkymyzyň söygüli ýazyjysy hakynda Özbegistanyň gahrymany, Özbegistanyň hem Garagalpagystanyň halk şahyry Abdulla Aripow Seýle diýýär: «Her bir halkyň özüne mynasyp şahyr-ýazyjysy bar. Ozaldan söz gadyryny ýokary bahalaýan türki dilli halklarda ýazyjy –şahyrlar örän köp. Emma, her bir halkyň şeýle ajaýyp söz ussatlary bolýar, olary öz halkynyň maňlaýyna biten daň ýyldyzyna meňzetzmek bolar. Abdylla

Kadyry – özbek halkynyň, Muhtar Awezow – gazak halkynyň, Çingiz Aýmatow – gyrgyz halkynyň maňlaýyna hudaý sylap berilen şonuň ýaly ýazyjylar bolup, bu günkli günde bularsyz özbeķ, gazak hem gyrgyz halklaryny göz öňüne getirmek kyn. Özuniň uzak taryhyна eýe gadymy Garagalpak halkynyň giň maňlaýyna bu günki gündе daň ýyldyzy ýaly şöhle saçyp duran ýazyjy Tölepbergen Kaýypbergenowdyr!»

Halkymyzda «Töwekgel ner getir, endiše maýa» diýip aýdylýan pähimli bir söz bar. Ol özuniň döreden eserleri bilen dünýä edebiýatynnda özuniň döredijilik mekdebini döretti. Onuň döreden eserleri türkizyban halklaryň edebiýatyna Ner bolup girdi. Ata–babalarymyzyň aýdyşy ýaly, «Hatarda ner bolsa, ýük ýerde galmaz». Nesilleri terbiyelemek üçin geçmişimizi bilmeli. Geçmişimiz baradaky düşünjeler bolsa Tölepbergen Kaýypbergenowyň «Garagalpakdyryn. Töwekgelcidirin» eseriniň üsti bilen ýaşlaryň aňyna siňer. Yaşlar bu ýazyjynyň eserleri bilen tanyş bolup, özleriniň geçmişini, geljegini tanarlar. Bular bolsa şu günüň derwaýys meseleleriniň biridir.

GARAGALPAKDYRYN. TÖWEKGELÇİDIRIN

*Ýol ugrunda duşuşanlaryň hazırlıkçe 999 soragyna
ýol ugry jogaplar (Gysgaldylyp alyndy)*

1

- Siz kimsiz?
- Garagalpakdyryň. Dirilikde töwekgelcidirin.

2

- Halkyň üçin kim sen?
- Gözlerim ýumulýança halkomyň guly men, nökeri men, galamkeşi men.

3

- Ynsan üçin iň gadyrly hem oňa görk berýän geýim – baş geýim!
Siziň milletiňiz nähili baş geýimiň ady bilen garagalpak bolup atlanan?
- Bu barada toslamalar bilen rowaýatlar örän kän. Nuh aleýhissalamyň kiçi ogly Ýefas ibn Nuh Aral deňzinden Ýedil (Wolga), Ýaýyk (Don) derýalarynyň kenarlaryna çenli aýlanyp görüp, bu ýerleri oňaýly mekan edip saýlap alanyndan soň, aradan ençe ýyllar geçmegi bilen Yefasdan birnäçe ogul–gızlar dünýä inýär.

Hasapsyz köp barlaglar, toslamalar netijesinde peýda bolan maglumatlar boýunça Ýefas ibn Nuhyň, häzirlikçe bize mälim ogullarynyň atlary: Türk, Hazar, Saklab, Rus, Min, Çin, Kamary, Taryh...

Ýefas ibn Nuh 250 ýyl ýaşap, ähli perzentlerinden kän agtyklar, çowluklar, ýuwluklar... görüpdir. Netijede Taňrytagala beren ömri gutaryp, bu dünýäni terk etmeziň öňünden, özuniň hökümdarlyk – patyşalyk ornumy uly ogly Türk tabşyrdy. Öz nobatında Türk ibn Ýefas ibn Nuh 240 ýyl ýaşap, ol hem kän agtyklar, çowluklar, ýuwluklar... görýär. Onuň döwründe nesilleri näçe köpeldik saýyn, olaryň içinde özara her hili agzalalyklar, dawalar köpelýär. Türk ibn Ýefas ibn Nuh bu agzalalyklaryň öňünü almak üçin köp pikir edip bir karara gelýär-de, öňdebaryjy iri göwdeli, giň ýaýyk maňlaýly, akyllы huşly ýigitlerden birýere toplaýar. Olar bilen uly maslahat geçirip, soňunda «bilyäñizmi, giň maňlaýly ogullarym, siz mundan beýlæk meniň, ýagny, türkizyban öwlatlaryň asuda durmuşyny, dynçlygyny goraýan sakçy–nökerlerim bolarsyňz! Ine, bu baş geýimler sizi başga öwlatlardan tapawutlandyryp durýar...» diýip, olaryň başlaryna GARA GALPAK geýdirip çykýar. Şeýlelik bilen Türk ibn Ýafas ibn Nuhyň öz nesilleri arasyndan ähli türkizybanlary garaşymadyk her hili duýdansyz daşdan geljek ýowlardan, ýaman niýetlilerden goraýyj GARA GALPAKLY sakçylar peýda edilýär. Indi olary hemme «Sakçy Garagpalaklar!» diýip atlandyryarlar. Ine, şeýlelik bilen türkizybanlar arasynda «Sakçy Garagpalaklar» diýen at bilen, käte taryhy hüjjetlerde «Saklar...» diýip atlandyrylýan nähilidir özboluşlylyga eýe bolan nökerler kowmy peýda bolýar.

Bu döredilen rowaýaty gadym döwürlerden bări eneleriň öz çagalaryna aýdýan her hili hüwdileri–de tassyklaýar. Ine, şol hüwdilerden bir mysal:

«Haý-ýú – alla, jan balam,
Sensiň balyň şekeri!
Ýow cozdyrman halkyňa,
Bolgun sakçy, nökeri!...»

4

– Şol sakçy garagpalaklardan Kasam (ant) alynmadymyka?

– Alnan. Meniň oglanlyk döwürlerimde öye atam Hekimnyýazy yzlap gelyän dana, gürrünçi garrylara daň atýança ot ýakyp berip oturyp, olaryň söhbetlerini diňlärdim, meniň soňky ýyllarda unudyp ýörenlerimden birini ýadyma saldyň: Hakykatynda ilki babamyz Türk ibn Ýefas Nuh hemme giň maňlaýylara GARA GALPAK geýdireneninden soň: olara: «Ähli türkizybanlaryň

parahatçylygyna sak diwar bolaryn! Eger-de duşmanlar üstün gelip, başymy kesyän bolsa, şu GARA GALPAGYMY başyndan çykarman ölüp gitmäge taýýardyryň!..» diýip, gaýtalaýan eken. Şu kasamy (anty) bolsa gerek!

5

— Dünýä halklaryny aýtman hezreti Nuh aleýhissalamyň üçünji ogly Ýefasdan dörän agtygy Türkden önüp—ösenlerden soň näçe dürli millete bölünendigi barada näme diýersiňiz?

— Beýle bölünisikler diňe biziň Türk atly babamzyň öwlatlarynda bolman, ähli Adam öwlatlarynda-da bar. Toslamalaryň, rowaýatlaryň, ylmy barlagçylaryň käbir ýatlamalaryna salgylanan ýagdaýda, kä oýlanmany ýazyp galdyrylan hüjjetler boýunça, adam balasy ozaldan bikanagat bolup ýaradylan. Netijede nesilden nesile geçip, olar arasynda bir-birini gabankmak duýgulary ömürlik dowam edip, göz-garaýylary, düşunjeleri ýakynlar özara birigip, başgalardan bölünmekligi netijesinde kä wagtda ýolbaşçynyň ady bilen, bolmasa ýaşan mekanlarynyň atlary bilen dürli-dürli toparlar, kowumlar, hanlyklar, ýurtlar peýda bolupdyr... Biziň in düýp babamyz Türkiň perzentleri-de, häzirki wagtda üç yüz milliona golaýlamagyna seretmezden olarda ähli adamzada has ýollar bilen baryp, döwürler geçmegi bilen, birnäçe topara bölünipdir. Häzir diňe bir Türk atly babadan peýda bolup, önüp—ösen öwlatlar ýigrimi alty atdaky ululy-kiçili milletlere bölünip ýasaýar. Olardan Merkezi Aziýada Özbekler, Gazaklar, Gyrgyzlar, Türkmenler, Garagalpaklar. Hytaýda: Uýgurlar, Kawkazda: Azerbaýjanlar, Kalmyklar, Karagaýlar, Balkarlar, Nogaýlar, Garapapaklar... Wolga hem Ural derýalarynyň kenarlarynda: Tatarlar, Başgyrlar, Çuwaşlar... Sibirde: Ýakutlar, Tubalylar, Altaýlar, Hakaslar... Al indi häzire çenli öz ene dilinde basma sözüne eýe bolmadyklardan: Şorslar, Çulaklar, Karagaslar, Kamasinler... Litwa hem Ukraina bilen Moldawiýanyň Günorta tarapynda Gagauzlar, Karaýymlar, al, Ýewropa bilen Aziýany birikdirýän keramat kibi gadym Türk babanyň adyny özlerine milli at edinen Türkiye ýurdy bar.

(Garagalpakçadan terjime edenler:
Gurbanberdi Welbegow we Döwletmyrat Kerimow)

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ýazyjynyň durmuş ýoluny gürrüň beriň?
2. Okan eserleriňizi gürrüň beriň?
3. «Garagalpakdyryň. Töwekgelçidirin» eserinden bölekleri okaň we gürrüň beriň.

ABYLKASYM ÖTEPBERGENOW

(1951)

Özbegistan hem Garagalgystan ýazyjylar birleşiginiň agzasy, Garagalgystana zähmeti siňen medeniýet işgäri, «Şöhrat» medalynyň eýesi Abylkasym Ötepbergenow 1951-nji ýylyň 5-nji maýynda Türkmenistanyň Köne-Ürgenç şäherinde dogulýar. Şol ýerde orta mekdebi okap, orta bilim alýar. Soňra Nöküs döwlet pedagogika institutyny tamamlaýar.

Harby gullukdan soňra birnäçe gazet-žurnallaryň redaksiýalarynda baş redaktor wezipelerinde işleyär. Häzirki günlerde Garagalgystan telewideniýesinde jogapkär wezipede işleyär. Onuň «Damjalar», «Bulaklar», «Dünyä bir ajaýyp jaýdyr», «Syr sandygy açylmadyk syrly dünýä mendededir», «Eger göwnümi hoş etse», «Allany unutma», «Allada hasap bar» ýaly goşgy bilen ýazylan dessanlary, şeýle hem «Oýnama, oglan» atly kyssalar toplumy, «Dowzah içinde» atly romany neşir edildi. Birnäçe türkmen ýazyjy şahyrlarynyň eserlerini garagalpak diline terjime edipdir.

«ALLANY UNUTMA» KITABYNDAN

(Gysgaldyp alyndy)

DÜNÝE HAKDA OÝLANMA

V

Seniň gudratyňa, seniň güýjüňe,
Seniň birligiňe, seniň işiňe,
Arman, sek getirýän bendeleriň bar,
(Ýol görkez olara eý, perwerdigär.)
Olaryň barysy seniň gullaryň,
Eýeleri baýlyklaryň, pullaryň.
Olar ýygnap-ýygnap, tolkunyp daşsyn,
Derýadek möwç urup, ýaýnasyn-joşsun.
Dünýäsi başyna ýetmezden, ýylgaý,
Ynsaba dolangaý, imana gelgeý!

VI

Karunyň ýazgydy gör, neneň boldy?
 Gözleri bir gysym topraga doldy.
 Maly-mülki ýeriň törüne
 Taryt, garamadyň ahy-zaryna.
 Ynsaby, imany unudyp käte,
 Pul diýip, ýüregi daglaýas oda.
 Biri-birimizi görüp bilmeyäš,
 Biri-birimizi urup-ýelmeýäš.
 Ýa dawa şer diýip doglanlarmy biz,
 Ýa erkin ösmeli oglanlarmy biz?!

VII

Eger erk berilse köňli darlara,
 Ýeri zynyp goýbär, gör, kimmere!
 Iblis bilen ynsan ýadaman şindiz,
 Misli göreş tutýar gije we gündiz.
 Ýeri iblis ýandyrmagyn kastynda,
 Ynsan ony gorap gelýär aslynda.
 Gözün açyp gorap gelýär topragy,
 Ýeňiňden, ýeňlişden doly kükregi!
 Häzir hem ikisi aglaýar, gülýär,
 Bil tutuþyp, tupan turuzyp gelýär.

VIII

Bu göreş haýsy wagt bolmaly tamam?
 Haçan öňli-soňly ýok bolar haram?
 Birini söndürseň, ol biri çawlar,
 Birini diňdirseň, ol biri aglar.

Çar tarap kül-uşak, agymy-pygan,
 Ýeri-de, ili-de, kükregi-de gan.
 Gana ýüzün ýuwup, ýene gan içýär,
 Gan diýip bu şirin janyndan geçýär.
 Diýip: «Seniňki nähak, meniňki
 dogry!»—
 Gan dökmelimidik topragyň ogly?!

IX

Onda akyl-da bar, parasat-da bar,
 Onda nakyl-da bar, abraý-at-da bar,
 Onuň ýüreginde dostlugyň ysagy,
 Mähru-muhabbete şeýle bir düşbi,
 Kyn, halal zähmete boýna alykly,
 Kiçi göwünli ol, ýüpek gylykly,
 Ýag ýaly mylaýym sözlese eger,
 Älem gödekligi amana geler.

X

Emma, arman, ol erbedem öwretdi,
 Al söz bilen garşylygy döretdi.
 Aýpalta ýasady kelle kesmäge,
 Zäher oýlap tapdy, demiň gysmaga.
 Iliňi, ýeriňi bermeseň eger,
 Ol seniň läşiňi guşlara berer.
 Tanap goýuň doýmaz-dolmaz näkesi,
 «Senkinem alaryn!» – oň şol bir sesi.
 Harsy dünýä bize nädip ýolukýa?
 Ezelden süňňüne ornan gylyk-da!

*Garagalpakçadan terjime edenler:
 Gurbanmämmet Aşyrow. Ahmet Mämmedow.*

Soraglar we ýumuşlar:

1. Şahyr dünýä hakda oýlanmalarynda kimleri ýatlayá?
2. Şahyr bu eserde nämäni mukaddes bilýär?
3. Ol bu eseri arkaly bize nämeleri ündeýär?
4. Eseri okaň we analiz ediň. Öýünizdäkilere okap beriň.

IŇLIS EDEBIÝATY

Dünýäniň ösen edebiýatlarynyň biri-de iňlis edebiýatydyr. Aýratyn-da ol XVI asyryň ikinji ýarymlarynda ösüşini has-da güýçlendirýär. Bu döwürde özbuluşly milli dramaturgiya emele gelýär. J. Lili (1554–1606) gumanistik dramanyň başyny başlayáar. Onuň we beýlekileriň döredijiligi beýik iňlis dramaturgy U.Şekspir (1564–1616) üçin bat alyş nokady bolup hyzmat edýär. Ol iňlis dramaturgiýasynyň adyny arşa göterip, ony dünyä meşhur edýär. Ol kyrka ýakyn poeziýa döredýär. Beýik dramaturgyň ady türkmen okyjylarynyň hem tomaşaçylarynyň arasynda-da meşhurdyr. Onuň «Otello», «Gamlet», «Korol Lir», «Romeo we Julettta» ýaly eserlerini türkmen okyjylary öz ene dillerinde okaýarlar. U. Şekspiriň «Otello» tragediýasy uzak wagtlardan bări türkmen sahnasyndan düşmän gelýär.

1688–1889-njy ýyllaryň «Şöhratly rewolýusiýasy» iňlis edebiýatynda täze meýilleriň döremegine sebäp bolyar. Ol sada adamlaryň durmuşyna uly üns berýär.

XVII asyrdı Angliýada aň-bilim ýaýradyjy ideýa akymy saýlanyp öne çykýar. Proza ilkinji orna geçip, buržuaz romaný peýda bolýar. Ony esaslandryryjy D.Defo (1661–1731) hasaplanýar. Onuň «Robinzon Kruzo» (1719) diýen romaný uly meşhurlyk gazanýar. J. Swiftiň (1667–1745) «Gulliweiň syýahaty» atly satiriki eserinde feodalizmden buržuaz gurluşa geçýän Angliýanyň keşbi şekillendirilýär. Gürrüni edilen «Robinzon Kruzo», «Gulliweiň syýahaty» atly eserler türkmen diline terjime edildi. Olar türkmen okyjylarynyň arasynda giňden meşhurdyr.

XIX asyryň 30-njy ýyllarynda iňlis edebiýaty özuniň täze döwrüne gadam basýar. Bu ýurtda XIX asyryň 30–60-njy ýyllary tankydy realizmiň iňlis edebiýatyna čuň ornaşan döwrüdir. Bu döwür iňlis edebiýatynyň iň täze dowruniň başlangyjy hasaplanýar. B. Şouyň (1856–1950) pýesalarýnda dowam edyän sistemanyň nogsanlary açylyp görkezilýär.

Meşhur iňlis ýazyjysy J. Golsoursiniň (1867–1933) «Forsaýtlar hakyn-da saga» atly trilogiýasynda, «Häzirki zaman komediyasynda» bir buržuaz maşgalanyň çeper taryhy suratlandyrılýar.

WILÝAM ŞEKSPIR (1564–1616)

Iňlis şahyry, dramaturg hem-de aktýor Wilýam Şekspir adamzat medeniyetiniň taryhynda ýaňadan döreýiň döwrüniň iň beýik adamlarynyň biridir. Şekspiriň döredijiliginin esasy şol döwrüň öňdebaryjy, progressiw ideýalaryndan, arzuwlaryndan ybaratdyr. Şekspiriň hakykaty doğruçyl beýan eden döredijiliği şol döwrüň iňlis we Günbatar Ýewropa edeýatynda görnükli ýz galдыryrar.

Wilýam Şekspir 1564-nji ýýlyň 23-nji aprelinde Angliýanyň Stretford şaherjiginde dogulýar, Wilýamyň kakasy Jon Şekspir hem-de babasy Riçard fermer bolupdyr. Wilýamyň kakasy 1552-nji ýylda Stretford şäherjigine göçüp gelenden soň deri, ýüň, ağaç, arpa söwdasyny edipdir. Wilýamyň ejesine Meri Arden diyer ekenler. Wilýamyň özünden başga ýedi dogany bolup, üçüsü çagalykda ýogalypdyr. Şahyr ýedi ýaşyndan on dört ýaşyna çenli şol ýerdäki «Grammatik mekdepde»okapdyr. Bu mekdep buthana mekdeplerinden tapawutly eken.

Takmynan, 1585-nji ýylda Şekspir Londona barýar Şekspiriň ýaşlygyndan teatra bolan höwesi ony bu ýerik getiripdir diýlip çaklanylýar.

Teatr, aktýorlar barada mazaly düşünje alandan soň Şekspir ilki başgalar bilen teatr üçin pýesa ýazýar. 1591-nji ýyldan başlap, özbaşdak ýazyp ugraýar.

1593-nji ýylda «Wenera we Adonis» diýlip atlandyrylan eserini çap etdirýär. Edebiýatyň howandary bolan ýaş gersog Sautgemptona bagışlanan bu eser şol wagtlarda uly üstünlik gazandy we yzly-yzyna sekiz gezek neşir edildi. 1594-nji ýylda birinji eserine yzma-ýz «Lukresiýa» atly uly eser ýazýar. Şu ýýlyň 8-nji dekabrynda «Greýz Inn» teatrynda Şekspiriň «Ýalňyşlyklar komediýasy» atly eseri oýnaldy.

1599-njy ýylda Jems Berbejiň truppasy «Globus» diýen teatry gurmaklyga başlaýarlar. Bu teatr gurlansoň, onuň sahnasynda Şekspiriň eserleri yzygiderli goýulýar.

Şahyr Londonda işlände, her ýyl diýen ýaly öýlerine gelip gider eken. Ol 1616-njy ýylda bolsa Stretforda bütinley gelýär. 1616-njy ýylyň 23-nji aprelinde Şekspir öz garyndaşlarynyň arasynda aradan çykýar.

Onuň döredijiligi üç döwre bölünýär.

Birinji döwür (1591–1601). Bu döwürde Şekspir taryhy materiallar, legendalar esasynda Angliýanyň durmuşyny beýan edýän dramatik hronikalar ýazýar: «Genrih VI», «Ričard III», «Ričard II», «Korol Jon», «Genrih IV», «Genrih V». Şekspir bu hroniki dramalarynda Angliýanyň bir wagtky häkimiýetleriniň tagaşyksyz hereketleriniň üstünden gülýär. Bu döwürde: «Kejiri boýun egdirmek», «Tomus gijesinde görlen düýş», «Windzor yeňnelleri», «Wenes ýaly tajir»... we şuňa meňzeş komediýalary döredýar.

Ikinji döwür (1601–1608). Bu döwürde „Gamlet“, «Otello», «Korol Lir», «Makbet» we başga tragediýalary ýazýar. Bu tragediýalar gumanistik bilen feodal–buržua jemgyýet wekilleriniň arasyndaky pikir çaknyşygyny beýan edýär.

Üçüncü döwür (1608–1612). Bu döwürde Şekspiriň döredijiligi önküle garanda, jemgyýetçilik garşylyklaryny görkeziş ýitiliği boýunça-da, adamlaryň aň-düşünjesini we durmuşy çeper suratlandyrmak boýunça-da asgynlyk edýär. Bu döwürde «Simbelin», «Gyş ertekisi», «Tupan» pýesalaryny-tragiki komediýalaryny ýazýar. Şekspir 150-den gowrak şygyr, iki poema hem otuz ýedi dramadan ybarat eseriň awtorydyr.

Şekspir 36 dramatik eser, 154 sonet we birnäçe eserleri ýazypdyr. Emma bularyň hemmesi hem awtor diri wagtynda gowne jaý çap edil-medik. Şahyryň «Romeo we Julettta», (1594–1595), «Gamlet», (1601), «Otello», (1604), «On ikinji gije» ýaly birnäçe komediýalary dört yüz ýyldan bări dünýädäki iň ulakan teatrlaryň şöhratyna şöhrat goşup gelýär. Şekspiriň eserleri ynsan duýgularynyň çylşyrymlylgyny, kyn we gapma-garşylykly taraplaryny täsirli suratlandyryp bilmegi bilen hem tapawutlanyp durýar.

Günbatar döwletleri alymlarynyň arasynda Wilýam Şekspir diýen ýazyjy hakykatdan hem bolmadyk we dünýädäki iň gowy dramalary hem ol ýazmadyk, diýen takmynlar ýörüpdir. Sebäbi Şekspiriň doglan ýeri, atasy, enesi, maşgalasy barada maglumatlar bar bolsa-da, onuň belli bir ýerde yzygider okanlygyny, belli bir ýerde hem aktýorlyk edenligini, çeper döredijilik bilen meşgullanandygyny görkezýän, adamý kanagatlandyrýan

anyk deliller galmandyr. Munuň üstesine-de, Wilýam Şekspir öz eli bilen ýazan wesýetnamasyna görä, awtoryň o diýerli hem sowatly bolman, söwdagär bolanyny ýazypdyr.

Käbir edebiýatşynaslaryň arasynda öz eserlerini Şekspiriň adyndan ýazan adam 1550-nji ýylda Eýfon Stratfordy şäherinde doglup (Beýik Britaniýada ulurak Stratford we Eýfon Stratfordi ýaly iki «atdaş» şahslar bar), 1604-nji ýylda wepat olan Eduard de Wer bolýar, diýen pikir hem bar. Ol patyşa köşgüne ýakyn ýokary taýpaly adamlaryň maşgalasynda biriniň perzendi bolup, ýeterli bilim alan, emma şol döwürlerde ýokary taýpalyalaryň çepeper döredijilik bilen meşgullanmagy aýyp hasaplanany üçin hem öz ýazanlaryny Wilýam Şekspir adyndan ýazan diýen pikirler ýöredilipdir.

Beýle pikirlere garamazdan, Şekspir adyndan ýazylan birnäçe eserler bar we olary okap öwrenmek ähli ynsan ruhunyň şekillenmegi üçin uly ähmiýete eýedir. Ynsan aklynyň we duýgularynyň iň näzik, çylşyrymly taraplaryny ussatlyk bilen açyp görkezýän «Otello» (1604) tragediýasy hakynda ýörite durup geçýäris.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Şekspiriň durmuşy, maşgalasy, alan terbiýesi barada aýdyp beriň?
2. Drama näme?
3. Eseriň sada meýilini düzüp, onuň mazmunyny gürrüň edip beriň
4. Otellonyň we Ýagononyň obrazlaryny häsiýetlendirip düşündiriň. Şekspiriň başga nähili dramalaryny bilýärsiňiz?
5. Otellonyň obrazyny türkmen we özbek sahnalarynda kimler döredipdir?
6. Şekspiriň döredijiliginde «Otello» eseriniň tutan orny hakynda aýdyp beriň.
7. Wilýam Şekspiriň eserlerini okaň. Onuň «Otello» tragediýasyny (kino-da we teatrda) tomaşa ediň.

«OTELLO» TRAGEDIÝASY BARADA

Tragediýanyň baş gahrymany Otello özünü mawr hasap etse-de, negre meňzeş. Ol durmuşyň çarkandakly ýoluny geçýär. Çagalykdan deňizlerde ýüzýär, durmuşyň labyryny çekýär, ýesirligi, gulçulygy, sergezdançylygy başdan geçirýär, generallyk derejesine, uly il tarapyndan hormatlanýan adam derejesine ýetyär. Otello özünüň päkligi, batyrlygy, adamlara ynanýanlygy bilen köpcüligiň hormatyna mynasyp bolýar. Ol täzeden döreýiň döwrüniň hakyky adamsy. Otello diýlende örän gowy, giň

göwrümlı, sada, adamlara hormat goýyán, öz gullugyndakylary sylaýan, mertebesi artykmaç, dogruçyl hem-de ulumsylygy, ýalynjaňlygy, menmenligi, başegmezligi halamaýan adam göz öňüne gelýär. Ine, şular bolsa onuň obrazyny uzak asyrlar ýaşadýar, ony edebi obraz edýär.

Tragediyanyň esasy gahrymanlary heläk bolsalar-da, ol ruhdan düşüriji däl. Sebäbi nejis Ýago paş edilýär.

Şekspiriň «Otello» tragediyasy okyja adalatyň ýeňjegine ynam duýgusyny döredýänligi üçin örän ähmiyetli.

EDEBIÝAT NAZARYÝETI TRAGEDIÝA BARADA DÜŞÜNJE

Drama žanrynda ýazylan eserleriň esasy görnüşiniň biri tragediyadır. Onda hakykat adalatlylyk, gowy durmuş üçin gahrymanyň gara güýje garşıy göreşi, onuň optimistik idealy, adamkärçilik mertebesiniň has artykmaçlygy, real görkezilýär. Gahryman progressiw idealyny durmuşa geçirjek bolanda, berk garşylyklara, çykalgasyz ýagdaýlara düşüp heläk bolýar.

Tregediýada beýan edilýän wakalar, hereketler, garşylyklar, gahrymanlar we olaryň ahlagy, pähimi dünýägarayşy, ajaýyp maksatlary real durmuşdan güýçlendirip görkezilýär. Şol sebäpli-de, tragediya adamyň duýgusyna has güýçli täsir edýär. Tragediyanyň gahrymanlarynyň ah-lak taýdan päkligi, il-halk üçin, janyny gaýgyrmaýanlygy, adamlar arasynda oñaýly aragatnaşygy ýola goýmak baradaky niýeti tomaşaçynyň göwnünden turýar, olara päsgel berýän gara güýje ýigrenç döredýär. Gahryman öz ajaýyp idealy, maksady ugrunda heläk bolan bolsa, onuň ykbaly tomaşaçyda gynanç döredýär. Käbir tragediyalarda gahrymanyň diri galýan wagtlary hem bolýar. Ýöne ol durmuşda iň gowy, iň eziz görýän zadnyder jyda düşýär.

Tragediya şeýle ýagdaýy beýan edende-de, onda gahrymançılık hökmäny suratda görkezilýär.

Tragediya ilki gadymy döwürlerde, greklerde döräpdir. Mysal üçin, biziň ýyl hasabymyzdan öňki V asyrda ýaşap geçen Eshiliň, Sofoklyň, Ewripidiň ençeme tragediyalary grek sahnasynda goýlupdyr.

Tragediya gadymy döwürlerden bări üýtgapdir, kem-kemden timarlan-ypdyr we kämilleşipdir.

Sekspir tragediya žanrynyň ösmegine uly goltgy berdi. Gýote we Şiller tarapyndan döredilen tragediyalaryň syýasy äheňi, progressiw pikirleri güýçli ýaňlandy.

RUS EDEBIÝATY

XIX asyr rus edebiýatynyň ösuşiniň altyn asyry hasaplanýar. Bu döwür rus edebiýatynyň adyny arşa göterip, dünýä meşhur zehinleri orta çykarýar.

«Rus döwletiniň taryhy» atly düýpli işiň awtory Karamziniň döredijiliği XIX asyryň ilkinji onýyllylarynda uly orun tutýar.

XIX asyryň I çärýeginde I. A. Krylowyň (1796–1837) we A. S. Griboýedowyň (1795-1829) döredijiliginde ýiti satiriki häsiyetli eserler peýda bolýar.

XIX asyryň I çärýeginde A. S. Puškiniň (1799–1837) döredijiliği şol döwrüň edebiýatynda bıçak uly çeper hadysa bolýar. Onuň şygyr bilen ýazylan «Ýewgeniý Onegin» romanı rus edebiýatynyň bezegi hasaplanýar.

M. Ýu. Lermontowyň poeziýasy, «Biziň zamanamazyň gahrymany» atly romanı çeper döredijiliğin ajaýyp nusgalary bolup durýarlar.

Beýik rus ýazyjysy N. W. Gogol (1809–1852) döredijiliginde täze bir ugruň başyny başlaýar. Ol rus edebiýatyny ýatdan çykmajak meşhur eserler bilen baýlaşdyryár. N.W. Gogolyň köp eseri, aýratyn-da «Dernewçi» komediýasy türkmen tomaşaçylarynyň, okyjylarynyň arasynda giňden bellidir. Bu asyrda W. G. Belinskiý (1811–1848) rus tankydy mekdebini esaslandyrýar.

I.A. Gonçarow, I.S. Turgenýew, N.A. Nekrasow, A.N. Ostrowskiý, Saltykov-Şedrin, N.S. Leskow, F.M. Dostoýewskiý ýaly beýik söz ussatlary hem olmez-ýitmey eserleri bilen XIX asyr rus edebiýatyny baýlaşdyran şahslardyr.

XIX asyryň ahyrlary Lew Tolstoý, A. Çehow ýaly söz ussatlaryny dünýä getirdi. Lew Tolstoýyň «Uruş we parahatçylyk» atly epopeýasy dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna goşuldy.

XX asyrda M. Gorkiý, A. Tolstoý, M. Şolohow, A. Twardowskiý ýaly köp sanly uly ýazyjy-şahyrlar rus edebiýatynyň baýlaşmagyna düýpli goşant goşdular.

Rus edebiýaty bilen türkmen edebiýaty ýakyn aragatnagykda boldy. Rus edebiýatynyň sansyz köp eseri türkmen diline, türkmen edebiýatynyň görnükli eserleri rus diline terjime edildi. Rus edebiýaty türkmen edebiýatynyň žanr taýdan baýlaşmagyna, durmuş wakalaryny anyk, janly suratlandyryp görkezmegiň tärlerini ele almakda öz oñaýly täsirini ýetirdi.

ALEKSANDR SERGEÝEWIÇ PUŞKIN

(1799–1837)

A.S. Puşkin 1799-njy ýylyň 6-njy iýunynda Moskwa şäheriniň Nemesler obasynda ýasaýan gadymy dworýanlar maşgalasynda dünýä inýär. Otstawkadaky maýor Sergeý Puškiniň maşgalasynda eneden bolýar. Geljekki şahyryň enesi Nadežda Pýotr I-iň ogullygy hebeş Ybraýym Hannibalyň agtygy bolupdyr. Bir täsin ýeri Sergeý Lwowiç hem, Nadežda Osipowna hem çagalarynyň durmuşy barada gyzyklanmandyr, çagalaryna tälîm-terbiye bermek hakynda o diýen bir pikir hem etmändirler. Maşgalasynda diňe fransuz dilini öwrenmäge esasy üns beripdirler. Beýik Puşkiniň bu dili pugta bilmegine onuň öýünde esas goýlupdyr.

Ähli kynçylyklara garamazdan, Puşkinler okumışly, edebiýata gyzyklanyan, döredijilik bilen bardy-geldi edýän adamlardy. Şonuň üçin hem bu öýüň çagalary döredijilik içinde ulaldy. Aýratyn hem Puşkiniň garyndaşıy Wasiliý Lwowiç höwesjeň şahyr bolup, çagalar ýaly pikirlenýän kişi bolupdyr. Maşgalada çagalar ruhunyň sekillenmegine olaryň enekeleri Arina Radionownanyň güýcli täsiri bar. Halkyň däp-dessurlary, ruhy, halk döredijiligi we dilini gowy bilýän dogry söz we mähriban bu aýal boljak şahyryň terbiyesinde esasy orny tutdy.

A.S. Puşkiniň geljekgi durmuşyny çözýän waka 1811-nji ýylyň 19-njy oktyabrynda Russiyanyň paýtagty Sankt Peterburg şäheriniň ýanyndaky Sarskoýe Seloda dworýanlaryň çagalary üçin açylan liseýe kabul edilenligi boldy. Bu ýerde şahyr döredijilik älemi we erkin pikir bilen tanyşdy hem-de Iwan Puşin, Anton Delwig, Wilgelm Kýuhelbeker ýaly bir ömürlik çyn dostlar artdyrdy. Olar şoňlugu bilen hem şahyryň durmuşynda möhüm orny eýelediler. Muňa ýörite durup geçmegimiziň sebäbi, Puşkin juda gaharjaň, ynjký, busançly bolany üçin onuň dostlary köp bolmandyr.

Puşkiniň liriki döredijiligi ol okap ýören döwürlerde başlandy. Yaş şahyryň ilkinji goşgusy 1814-nji ýylda liseýde çykýan «Westnik Ýew-

ropy», (Ýewropa habarlary) žurnalynda «Şahyr dostuma» diýen ilkinji goşgusy çap edildi. Liseýde okap ýören wagtyndan başlap Puşkinin çäksiz zehinli ekenligi mälim boldy. Ölüminden iki ýyl öň liseýdäki ekzamenleriň birinde gatnaşan garry Deržawin Puşkiniň goşgusyny eşidip, onuň geljekde beýik şahyr boljagyny aýdyp beripdi.

1817-nji ýylда liseýi bitiren Puşkin daşary işler wezirligine işe geçýär. Bu döwürde bütin rus jemgyyetinde erkinlige ymtylmak güýçlüdi. Hatda patyşa Aleksandr I özi hem konstitutsiya kabul etmek we krepostnoýlyk hukugyny ýatyrmak hakynda oýlaýardı. Jemgyetiň düşünjeli agzalary ýurtda möhüm özgerişler boljagyny, erkinlik we demokratiya bolmagyna garaşylyp, dürli hili syýasy guramalar döredilipdi. Puşkin hem köpçülik hatarynda ýaşayardı. Emma ol ruhy taýdan syýasatçy däl, şahyr bolany üçin hem döredilen jemgyetleriň birine-de agza bolmady. Sebäbi haýsydyr bir gurama agza bolup, olardan nähilidir bir kadalara boýun bolmak talap edilýärdi. Puşkin bolsa bularyň hiç haýsyny kabul etmeýärdi.

Liseýden soňky ýyllarynda, Puşkin döredijilik äleminde assa-ýuwaş belende göterildi. 1817-nji ýylда Peterburgda bolan wagty onuň meşhur «Erkinlik» goşgusy, «Çadaýewe», (1818), «Oba», (1919) ýylда ýazyldy. 1820-nji ýylда «Ruslan we Lýudmila», «Mis atly» poemalary dünýä geldi. «Ruslan we Lýudmila» nyň golýazmasy bilen tanyş bolan meşhur şahyr Žukowskiý Puşkine: «Ýeňlen halypa özuniň ýeňen şägirdine bagyşlaýar», – diýen ýazgy bilen öz portretini sowgat edýär. Bu Aleksandr Puşkinin uly ýeňisidi, ol hakykatdan hem şahyr diýip tanalýar.

Lirik döredijilikde Puşkin özünü çetlemegi islemeýärdi. Ol näme ýazjakdygyny hem, nähili ýazjakdygyny hem hiç kim bilen hasaplaşmaýardı. Çünki wulkan ýaly joşup duran zehin başgalaryň pikirine boýun bolmaýardı. Sonuň üçin hem onuň ýazanlarynyň arasynda hökümdarlyk tertiplerine dogry gelmeýän birnäçe taraplary bolmagy tebigy ýagdaýdy. Netijede 1820-nji ýyla gelip, hemme talantly adamlarda bolşy ýaly, Puşkine hem içigara-lyk edýänler peýda boldy we şahyryň syýasata dogry gelmeýän goşgularы hakynda ýamanlamalar boldy. Netijede, şahyr imperiýanyň Demirgazygyna sürgün edildi. Sürgün dört ýyldan köpräk wagt dowam etdi.

1824–1826-njy ýyllarda bolsa Puşkin döwlet gullugyndan boşadylyp, atasyna degişli mülki bolan Mihaýlowskoýe obasyna sürgün edildi. Bu ýerde şahyr ýalňyzlyk we medeni durmuşdan uzakda juda gynalýar. Emma rus halkyna has milli belgiler saklanan bu obada bolmak şahyra halk döredijiliği bilen ýakyndan tanyşmak mümkünçiliginı berdi. Ol ýörite halk döredijiliginin nusgalaryny ýazyp aldy.

1826-njy ýyla gelip, mydam paýtagtdan, şäherlerden uzakda ýaşamakdan gynalan Puşkin patyşa bilen ýakyn gatnaşykda bolmaga hereket etdi. Günleriň birinde Russiyanyň hökümdary Nikolaý I milletiň birinji şahyryny kabul etdi. Oňa merhemet görkezip, Peterburgdan başga islän ýerine barmak we ýaşamak hukugyny berdi. Puşkiniň döredijiliginı senzuradan halys azat edip, onuň eserlerine diňe özi senzorlyk etjekdigini bildiryär. Bu uly ynanç ulakan jogap-kärçilikdi. Ahyrynda-da, 1827-nji ýylда şahyr Peterburgda ýaşamaga rugsat alýar. Ol edebi merkeze, şahyrlar hataryna gaýtdy.

1830-njy ýyla gelip, on ýyldan bări ýazyp gelen «Ýewgeniý Onegin» lirik romanyna nokat goýdy. 30-njy ýyllarda Puşkiniň «Belkin kyssalary», «Toppon hanym», «Dubrowskiý» ýaly proza eserleri çykdy. Bu döwürde jemgyýetiň garaýşlary özgerip, taglymlar täzelenip durany üçin hem bu eserler juda uly şöhrat gazaňmadyk bolsa-da, çeper beýan edilişi hemde ýazyjynyň çeperçilik nukdaý nazardan pikiriň özüne çekýärdi. 1836-njy ýylда Puşkin meşhur «Kapitan gyzы» eserini ýazdy. Bu eserde dürli personazlar tagdyry mysalynda ynsan durmuşyny meýilleşdirip bolmazlygy, ol her minutda garaşylmadyk özgerişlere duş gelmegi mümkünligi juda täsirli suratlandyrylypdyr.

Paýtagta gelensoň Puşkiniň döredijiligi gülläp ösýär, emma onuň şahsy durmuşy çylşyrymlaşyp ugraýar. Meşhur şahyr ýagşy pul tapýarda, eli açıklygyndan, ony ýetirip bilmeýär we hemme wagt karzdar bolup ýaşardy. Paýtagtda Puşkiniň çäksiz zehinini, gaýnap-joşup duran döredijiliginı görüp bilmeýänler köp bolup, olar dürli ýollar bilen şahyra azar beirip, onuň durmuşyny dowzaha öwürmäge urnupdyrlar. Onsuz hem sähel zada täsirlenýän şahyr bardygycä göwni ýukalyp barýardy, bu bolsa şahyryň duşmanlarynyň sanynyň köpelmegine alyp bardy. Duşmanlary dürli hili myş-myşlar ýaýradyp, Gollandiya ilçisiniň ogullygy Dantes bilen Puşkiniň arasyny bütinleý bozýarlar. Netijede, 1837-nji ýylyň ýanwarynda Puşkin Dantese hat ýazyp ony duele çagyryär. 27-nji ýanwar günü duel bolup geçýär. Beýik şahyr gaty agyr ýaralanýar. İki gün azaplanyp ýatan A.S. Puşkin 1837-nji ýylyň 29-njy ýanwarynda aradan çykýar.

Şahyryň ölümüne, bütin zähmetkeş halkyň aýralyglyna bagışlap M.Y. Lermontow «Şahyryň ölümü» (1837) diýen şygryny döredýär.

A.S. Puşkin beýik ussatlygyň eýesidi. Onuň döredijiliginde durmuşy we adamlary özboluşly göz bilen görmek, olary garaşylmadyk ýagdaýda ýatdan çykmaýan edip suratlandyryp bilmek ussatlygy göze görünýärdi. Puşkin döredijilikde bir azrak galypdan çykdy we öz çeper kanunlaryny döretti. Halk döredijiliginı, onuň žanrlaryny ýokary derejede gowy bilyän şahyr özboluşly poetik älem döredip bildi.

A.S. PUŞKINIŇ DÖREDIJILIGINIŇ ÄHMIÝETI

A.S. Puşkin – beýik rus milli şahyry bolupdyr. Bu barada belli rus ýazyjysy N.W. Gogol şeýle ýazypdyr: «Puşkiniň ady tutulan bada, rus milli şahyry diýen pikir peýda bolýar. Hakykatdan-da, biziň şahyrlarymyzyň hiç biri sondan ýokary durmaýar we milli şahyr diýen ada hiç kim sondan artyk dahylly däldir, bu ada diňe Puşkiniň hukugy bardyr. Biziň dilimiziň bütin baýlygy, güýji we çepeçiligi onda edil sözlükde jemlenen ýaly jemlenendir... Puşkin adatdan daşary hadysadyr, belki-de rus ruhunyň ýalnyz hadysasydyr, onuň özi rus adamynyň, belki, ýene iki yüz ýyldan ýetjek derejesindäki adamdyr. Puşkinde rus tebigaty, rus ýüregi, rus dili, rus häsiýeti şeýle arassa, şeýle támiz gözellikde... şekillendirildi. Onuň ýasaýsynyň özi bütinley rus ýasaýsydyr» («Edebiyat hakynda» Moskwa. 1952-nji ýyl, 40-njy sahypa).

Puşkiniň döredijiliginde diňe öz zamanasyndaky rus hakykaty görkezilmek bilen çäklenilmän, eýsem beýleki halklaryň, ýurtlaryň durmuşlary hem ynançly berilýär.

A.S. Puşkin rus edebiýatyna köp täzelik getirýär. Ol rus edebiýanyň taryhynda ilkinji gezek şygyr bilen realistik roman ýazmaklygyň nusgasyny görkezýär. Ol halk durmuşyny, häsiyetini realistik (hakyky) görkezýän drama, poema, powest döredýär. Puşkiniň lirikasy özünüň ýokary çepeçiligi bilen bütin adamzady haýran galдыryýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. A.S. Puşkin haçan, nirede eneden bolupdyr? Onuň ýaşlygy nähili geçiripdir?
2. Puşkiniň ýasaýyş durmuşy nähili? Ol sende nähili täsir galдыrdy?
3. Puşkin döredijilik işine haçan başlapdyr? Onuň ilkinji eseriniň ady näme? Ol edebiýat meýdanynda haýsy eserleri bilen tanalýar?
4. A.S. Puşkin «Ýewgeniý Onegin» romanyny haçan we hähili formada ýazypdyr?
5. Romanyn üçünji bölümünde nähili wakalar beýan edilýär?
6. Oneginiň söýgüsine nähili düşünýärsiňiz?
7. Şahyr «Ýewgeniý Onegin» romanynyň üstünde näçe ýyl işleyýär? Romanyn baş gahrymanlary kimler?
8. Onegin kim? Ol nähili adamyň obrazy?
9. Tatýana nähili gyzyň obrazy? Onuň haýsy häsiyetlerini haladyňyz?
10. Tatýananyň Onegine hatyny ýat tutmaga çalşyň.
11. Şahyryň tebigaty we döredijiligindäki täsirli taraplary hakynda gürrüň geçiririň.

GENRIH GEÝNE (1797–1856)

XIX asyr nemes edebiýatynyň görnükli wekili, ýürekden çykan şygyrlaryna syýasy häsiýetdäki ýumoristik tankylaryny ussatlyk bilen ulanyp bilen şahyr Genrih Geýnedir. Ol 1797-nji ýylyň 13-nji dekabrynda Albaniýanyň Dýusseldorf şäherinde söwdagärler maşgalasynda dogulýar. Şahyryň terbiýesi bilen, esasan, onuň enesi Betti meşgullanýar. Halk agzeki döredijiliginden habarly bolan bu aýal, oglunda söze söýgi, onuň gudratyna haýran galmak duýgusynyň döremegine täsir edýär. Atasy Samson Geýne Ýewropadaky döwür talabyna laýyk pikirlenýän köpçülük hatarynda oglunyň napoleonça harby bolmagyny arzuw edýär. Napoleon ýeňilenden soň ata-enesi Geýnäniň söwda bilen meşgullanmagyny makul bilyärler. Emma onuň özleri ýaly kiçijik söwdagär däl-de, belki Gamburdaky garyndaşy Solomon ýaly uly söwdagär bolmagyny isleýärler.

Şu maksatda mekdebi gutaran ýigidi Gamburga garyndaşynyňka iberýärler. Emma dogry söz we buýsançly Genrih söwda işlerine gyzyklanmaýar, ol gije-gündiz kitap okaýar. Köp wagtyny goşgy ýazyp geçirerdi. Diňe ykdysady tarapdan peýda getirýän işler bilen meşgullanýan garyndaşyna onuň bu işleri ýakmaýardy. Munuň üstesine-de, Genrih kakasynyň sahyp-jemal gyzy Amaliýa telbelerçe aşyk bolýar. Emma gyz onuň duýgusyny inkär edýär. Netijede garyndaşynyň öýünde geçiren peýdasız üç ýyldan soň öýüne gaýdýar we bar ünsüni okamaga berýär.

Genrih Geýne 1819-njy ýyldan başlap Bonn, Hettingen we Berlin uniwersitetlerinde okaýar. Ýewropanyň ösüşine oñaýly täsirini geçirýän meşhur filosof Gegeliň gürrüňlerini diňläp, bilimini ösdürýär. Genrih hukukşynaslyk fakultetini juda gowy bahalar bilen gutaryp, diplom alsa-da, bu ugurda bir gün hem işlemezýär.

1827-nji ýylda Gamburg şäherinde otuz ýaşly Geýnäniň «Goşgular kitabı» atly uly şygyrlar ýygyndysy çapdan çykýar. Bu kitaba giren goşgularda ýaş şahyr dünýäniň düsnüksiz, durmuşyň kyn we adamlar arasyndaky gatnaşyklaryň çylşyrymlydygyny öte täsirli teswirleyýär. Ol goşgularynyň birinde adamlar hakda: «**Käbirleri dost, geler ýanyma,**

Käbirleri duşmandan beter», – diýip ýazýar. Geýnäniň şu duýgular hakdaky goşgulary halk aýdymalaryna ýakynlygy, düşnükli we saza ýakyn ekenligi bilen okyjylary özüne çekýärdi. Yaş şahyr goşgularynda halk döredjilikindäki ýaly, lirik gahrymanyň içki dünýäsini, onuň duýgularyny tebigatyň peýzažy arkaly açyp görkezýär.

1830-nýylda Genrih Geýnäniň »Yol suratlary» atly ikinji kitabı çapdan çykdy. Bu kitapda ol döwlet we halkyň ýagdaýyny mertlik bilen açyp görkezýän ýazyjy hökmünde tanalýar. Kitap ýol ocerklerinden ybarat bolup, Albaniýanyň ykdysady-syýasy, ruhy derejesini anyk açyp görkezenligi bilen tapawutlanýardy. G. Geýnäniň ötgir keşbi häzire čenli otuz döwlete bölünip ýasaýan ýeke-täk milletiň garyp ýagdaýy, arman-nalyşlara doly aýjı bilen onuň günäkärdigini paş edýär.

Ömrüni nemes halkynyň durmuşyny gowulandyrmak üçin sarp eden Geýnäniň tutumlary öz üstünliginden başga zady oýlamayán hökümdarlara ýakmaýar. Şonuň üçin hem 1830-nýylda ol Fransiýa gitmäge mejbür bolýar. Şol ýylyň iýulynda ýüze çykan agdarylyşykdan soňky Pariždäki syýasy we edebi durmuşda gowy gatnaşýar. Diňe nemisleriň däl, belki bütin ynsanyýetiň bagtly ýaşamagyny islän şahyr, ol ýerde özi bilen deň pikirleşýän adamlary tapdy we ömrüniň soňky gününe čenli gyzgyn döredjilik äleminiň içinde ýaşady.

Genrih Geýne 1843-nji ýylda ynsan durmuşyny bütinley özgertmek dawasy bilen orta çykan Karl Marks bilen tanyşýar. Marksyň adamlary bagtly etmek ugrunda edýän arzuw-hyýallary täsirine berlen şahyr, onuň pikirleriniň tarapynda ýörýär. Emma kommunistik garaýylarda adam erkinligine čäk goýulýandygyny düşünip ýetenden şoň, Marksdan hem, onuň taglymlaryndan hem uzaklaşyar. Yewropadaky gyzgyn ykdysady-syýasy hadysalar täsirinde şahryryň poetik talanty şol ýyllarda köpräk syýasy ugurda ýazylan goşgulary peýda etdi. Geýnäniň «Seleziýa dokmaçylary» goşgusy, «Germaniya. Gyş ertekisi» poemasy, «Gullar gämisi» balladasy beýik çeper güýje eyeliginden başga, syýasy ugry bilen hem şol döwür okyjylaryň ünsünü çekýärdi.

Şahryryň «Seleziýa dokmaçylary» goşgusunda aýjı durmuş hakykaty bütin rehimsizligi bilen suratlandyrylyar. Şahyr goşguda wakalary görkezmäge däl, millet ruhyyetini teswirlémäge köpräk ünsünü garadýar. Şonuň üçin hem goşgudaky: «**Gargyşlar bu ýurda, yalan Watana, Munda bagt görýär nejislik, horluk**» diýen ýaly setirlerinde watan-

da durup, watansyz ýören halkyň duýgularyny baryça görkezýär. Şahyr watana eýe bolmaly adamlaryň watan tarapyndan ezileni üçin olaryň wekilleri bolan dokmaçylarda: «Germaniya, dokaýarys biz kepeniňi» manysyndaky duýgularyň peýda bolanyny mertlerce suratlandyrýar. Şahyr goşguda kepen watany Albaniya üçin däl, belki onuň gynançly geçmişine dokalýanyny suratlandyrýar.

Şahyryň çet ýurtda ýören wagty ýazan eserleri arasynda 1832-nji ýylda döredilen «Fransuz işleri» eseri fransuz syýasy durmuşynyň özboluşly ýylnamasy hökmünde ýazylypdyr. 184-nji ýylda ýazlan «Atta Troll» poemasy ünsüni özüne çekip, onda haýwanlar obrazy arkaly depsegozganmaz, yurt geljegi üçin hiç zat etmedik milletdeşlerini aýawsyz teswirleýär. Geýnäniň 1854-njy ýylda döreden «Lýutesiýa» eseri hem fransuz durmuşyny suratlandyrmaga bagışlanypdyr. Genrih Geýnäniň döredijiliginde «Romansero» (1851), «Garşylyk» (1854), atly goşgular kitaby uly ähmiýete eyedir. Bu eserler diňe şahyr döredijiliginde däl, eýsem nemes milletiniň lirikasynyň ösüşinde uly waka boldy.

On üç ýylyň dowamynda watandan uzakda, sergezdançylykda gezen watançy şahyr ony milletçilikde, mähirsizlikde aýplan adamlara niýetläp ýazan «Germaniya. Gyş ertekisi» (1844) atly kitabyna ýazan sözbaşynda: «**Men watany sizden hem kem söýmeýärin. Şu söýgüm arkaly men on üç ýyl kowgunçylykda boldum, ynha, şu söýgim zerarly ah-wah etmän, gaýgydan yüzümi bürrüştirmän, ýene, elbetde, bütin ömür kowgun ýerime gaýdýaryn**», – diýip ýazýar. Ol garyndaşlary bilen duşuşandan soň, şol ýyly ýene Fransiýa gaýdyp gidýär. Genrih Geýne 1856-njy ýylyň 17-nji fewralynda Parižde aradan çykýar.

Geýnäniň çeşme suwy ýaly dury we täsirli goşgulary dünýä kitaphanelaryny köpden bări gyzyklandyryp gelýär. Şonuň üçin hem onuň eserleri dürlü döwürlerde, dürlü dillere terjime edildi. Şol sanda türkmen diline hem birnäçe goşgulary çap edildi. Siz bu goşgularyň manysyny öz sözleriňiz bilen gürrüň berseňiz onuň lirikasynyň beýikligine göz ýetirersiňiz.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Şahyryň çagalyk we ýaşlyk ýyllary geçen döwri hakynda aýdyp beriň.
2. Geýne döredijiligine has häsiyetleri aýdyp beriň.
3. Şahyr durmuşynda Fransiýanyň tutan orny hakynda durup geçiň.
4. Şahyryň haýsy kitaplary çap edilýär?
5. Geýne döredijiliginde syýasy lirikanyň üstünliginiň sebäbini düşündiriň.

EDEBIÝAT NAZARYÝETI BOYUNÇA ÖWRENILEN-LERI JEMLEWEK WE UMUMYLAŞDYRMAK

Çeper edebiýat her bir aňly-düşünjeli adamyň ruhy durmuşynyň aýrylmaz bir bölegidir. Çeper edebiýatdan üzne, ondan bihabar adamy hakyky medeniýetli adam hasaplamak bolmaz. Çeper edebiýaty yzygiderli okamagyň, onda-da lezzet alyp, manysyna, estetiki taýdan bilimli bolan adam okan eserlerinde, sungatyň beýleki görnüşlerinden hakyky lezzet alyp bilyär. Çeper döredijiligiň kada-kanunlaryny we estetiki bilimi edebiýat nazaryýeti öwredýär.

Çeper edebiýatyň özbuluşlylygy. Obrazlylyk sungatynyň, şol sanda çeper edebyatyň hem esasy sypatydyr. Çeper döredijilik obrazlar arkaly pikirlenme hasaplanýar. «Obraz» diýen söz iki manyda ulanylýar. Dar manysynda her bir çeper düzülen ganatly jümle, metofora obrazdyr. Mysal üçin: «Saldy zülpüň jan şährine talaň, gyz» (Mollanepes), «Özbegistan «ak altynyň» mekanydyr» diýlen sözlemeler obrazly jümlelerdir.

Obraz giň manysynda ulanylanda, ol gaty köp düşünjani öz içine alýar. Obraz çeper edebiýatda durmuşa çeperçilik taýdan akył ýetirmegiň, eseriň ideýa–tematiki mazmunyny açyp görkezmegiň özbuluşly serişdesidir. Ol individualaşdyrlan umumlaşdyrma hasaplanýar. Çeper obrazda umumy, kanunalaýyk zat individual zat-da görkezilýär.

Çeper obraza şeýle kesgitleme berilýär. Obraz çeper toslamanyň kömegi bilen döredilen, estetiki ähmiýeti bolup, anyk we şol wagtyň özünde umumlaşdyrlan adam durmuşynyň teswiridir.

Çeper edebiýatda barlyk dünýäniň ähli hadysalary suratlandyrlyýar. Adamyň iş salyşýan hemme zatlary, ýagny hojalyk, önemçilik meseleleri, beýleki wakalar, tebigat, haýwanat dünýäsi söz ussadynyň nazaryndan sypmaýar. Ýazyjynyň üns merkezinden çetde galýan hiç bir zat bolmaýar. Emma eserde suratlandyrlyýan ähli zatlar estetiki taýdan özleşdirilýär, ýagny olar adamyň häsiýetini, ruhy dünýäsini, onuň durmuşa bolan gatnaşygyny açyp görkezmäge hyzmat etdirýär. Şeýlelikde, çeper edebiýatyň baş predmeti adam bolup durýär. Eger eserde suratlandyrlyýan wakalar, beýleki hadysalar adamyň emosional dünýäsinden çetde galan mahalynda, olar estetiki taýdan özleşdirilmedik, işlenilmedik, artykmaç zatlar hasaplanýar.

Görnüşi ýaly, adam obrazy her bir eseriň merkezinde durýar. Çepeř obraz pikirin hem duýgynyň birligidir. Ol okyjynyň aňyna-da, duýgusyna-da deň tásir edýär. Her bir obraza söz ussady özüniň diňe garaýsyny, tolgunmalaryny-da siňdirýär. Eger çepeř obraz okyjyny tolgundyryp, onuň duýgusyna tásir edip bilmese, her näçe akyllı pikirleri şekillendirýän bolsa-da, beýle obrazyň estetiki gymmaty biçak ujypsyz bolar.

Edebiýatyň jemgyyetçilik ähmiýeti. Çepeř edebiýat tutuš jemgyyetiň durmuşynda-da, şol sanda aýry-aýry adamyň durmuşynda-da ägirt uly rol oýnaýar. A. M. Gorkiý «Özümdäki ähli gowulyklar üçin kitaba minnetdardyrym» diýip belleýär. N. G. Černyšewskiý edebiýaty «Durmuşyň okuw kitabı» hasaplaýar. Çepeř edebiýatyň dürli sypaty bar. Olaryň esa-sylaryndan biri onuň akyllı ýetirijilik, öwredijilik häsiyetidir. Çepeř edebiýat durmuşy bitewi suratlandyrýar. Şeýle bolansoň, ol gönüden-göni ylma degişli maglumatlary-da berýär. Emma çepeř edebiýatyň öwredýän, akyllı ýetirmäge kömek edýän esasy zady başgadır. Çepeř edebiýat sosial durmuşyň iň čuň proseslerini adam häsiyetleriniň üstü bilen açyp görkezýär. Ol dürli jemgyyetçilik şartlarında terbiýelenen, dürli tipli adam häsiyetleri bilen tanyşdyryar. Şeýlelikde, çepeř edebiýat adamyň dünýägarayşynyň, gözýetiminiň giňelmegine, durmuş hakdaky düşünjesiniň artmagyna ägirt uly hemayat edýär. Her bir döwrüň, her bir jemgyetiň sosial-syýasy, ruhy-psihologik durmuşy şol döwrüň adamlarynyň häsiyetlerinde öz şöhlelenmesini tapýar. Şeýlelikde, anyk adam häsiyetlerini öwrenmek anyk taryhy döwri, anyk sosial-syýasy jemgyeti öwrenmek bolup durýar. Mysal üçin, B. Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanynyň gahrymanlarynyň häsiyetini öwrenmek Oktýabr rewolýusiýasy we raýatlyk urşy döwrüniň taryhy-syýasy ýagdaýlary bilen içgin tanyşmakdyr.

Tipiklik realistik edebiýatyň esasy kanunydyr. Sebäbi realistik edebiýatyň akyllı ýetirijilik, öwredijilik, terbiyeçilik ähmiýeti tipiki hadysalar suratlandyrylan, tipiki obrazlar döredilen mahalynda ýuze çykýar. Edebiýatyň güýji onuň doğruçyllygynda, hakykata laýyklygyn-dadır. Hakykat bolsa durmuş bulam-bujarlyklarynyň, töötänlikleriniň içinden häsiyetli, möhüm tipiki zatlar saýlanyp alnanda emele gelýär. Real durmuşdaky hadysalar, zatlar şol durkuna çepeř esere geçirilende tipik bolup bilmeýär. Olar tipleşdirmek, umumylaşdyrmak üçin diňe çig material bolup hyzmat edýär. Wakalar, hadysalar, adam häsiyetleri tipleşdirilende olardaky ähmiýetsiz, töötänleyin zatlar zyňylýar, tersine, möhüm, häsiyetli zatlar bilen olaryň üstü ýetirilýär. Söz ussady gahrymanyň obrazında

durmusdaky anyk bir adamyň gylyk-häsiýetini bolşuny däl-de, adamlaryň belli bir toparynyň köpüsine degişli bolan gylyk-häsiýetleri, boluþlary jemläp görkezýär. Bu barada A. M. Gorkiy şeýle ýazýar: «Özüne tanyş bir dükançynyň, çinownigiň, işçiniň bolşuny suratlandyrmak bilen, edebiýatçy belli derejede şowly edip, diňe bir adamyň fotografiýasyny döredip biler, emma bu biziň adam hakyndaky, durmuş hakyndaky düşünjämizi giňeltmek, çuňlaşdyrmak üçin hiç zat bermez.

Emma ýazyjy ýigrimi, elli, ýüz dükançyda, çinownikde, işçide bolan iň häsiýetli synpy alamatlary, endikleri, islegleri, hereketleri, ynançlary, sözleyişleri we şuna meňzeşleri saýlap almagy oňarsa we olary bir dükançyda, bir çinownikde, bir işçide jemlemegi başarsa, ine, şu ýol bilen ýazyjy tip döredip biler, bu sungat bolar».

Eseriň temasy. Her bir çeper eser tema saýlamakdan başlanýar. Durmuşyň ýazyjynyň ünsüni özüne çekýän taraplary, hadysalary, wakalary, predmetleri çeper eseriň temasy hasaplanýar. Tema özüniň anyklaşdyrylmagyny talap edýär. Sebäbi «tema» diýen düşünje biçak giň hem umumy. Tema eseriň durmuşyň haýsy ugrundan ýazylandygyny, onda nähili materiallaryň ularnylandygyny habar berýär. Emma bu durkunda tema eserdäki gozgalýan esasy mesele barada entek doly düşünje berip bilmeýär. Şeýle bolangoň, her bir eseriň hakyky temasy onda gozgalýan problema ýa-da anyk meseledir. Eseri bitewi edýän zat hem onda gozgalýan problema, mesele gozgalan mahalynda anyklamak mümkün. Eserde problema ýa-da mesele gozgalmadyk wagtynda onda nämäniň ýetmeyändigini, nämäniň artykmaçdygyny bilmek mümkün däldir. Söýgi we dostluk, ömür we ölüm, gabanjaňlyk we husytlyk, ata-eneler bilen çagalaryň gatnaşygy ýaly müdimilik temalarda-da problema ýa-da mesele gozgalmalydyr. Käbir eserde, aýratyn-da uly göwrümlü eserde baş problemadan, baş meseleden başga-da, birnäçe kiçi problema, mesele gozgalýar. Emma olar baş problema, baş mesele bilen berk bagly bolýar. Olar baş problemanyň ýa-da meseläniň aýdyňlaşmagyna hyzmat edýärler.

Eseriň ideýasy. Yazyjy problema ýa-da mesele gozgandan soň, tutuş eseri bilen onuň jogabyny agtarýar. Gozgalýan problemanyň ýa-da meseläniň çözgüdi suratlandyrlyan hadysalar barada gelinýän netije eseriň ideýasydyr. Başga hili aýdylanda, tutuş eserde aňladylýan esasy pikire eseriň ideýasy diýilýär. Çeper ideýa adaty ideýadan tapawutlanýar. Her bir çeper eseriň ideýasy estetiki-emosional häsiýetli, şahyrana ideýadır. Çeper ideýa çuňnur duýga ýugrulanlygy bilen tapawutlanýar. Ol pikir bilen hyjuwyň tebigy birleşmesidir.

Basnýalarda, käbir liriki eserlerde bolaýmasa, awtor öz eserinde taýýar ideýalary, taýýar netijeleri bermeýär. Her bir eseriň ideýasyny okyjynyň özi anyklaýar. Hakyky eserlerdäki ideýa hem çeperçilik gözlemleri okyjyny biperwaý goýmaýar. Ony čuňňur oýlanmaga, awtor bilen birlikde gozgalýan problemanyň dogry çözgüdini agtarmaga mejbur edýär.

Eseriň obrazlar sistemasy. Her bir eseriň esasy ideýasy obrazlar sistemasy arkaly ýuze çykarylýar. Eserdäki obrazlaryň durkuna siňdirilmedik ideýa çeper ideýa bolup bilmeýär. Beýik fransuz ýazyjysy Balzak aýtmyşlaýyn çeper eserlerde ideýa personaža öwrülýär. Eserdäki udeýanyň janlylygy obrazlaryň janlylygyna baglydyr. Çeper obrazlaryň okyja emosional täsir ederlikli bolmagy üçin onuň janly, anyk-duýarlykly formada suratlandyrılmagy zerurdyr. Okyjy gahrymany söýjek ýa-da ýigrenjek bolsa, ony görmeli, ony ähli özboluşlyklary bilen janly keşbinde synlamaly. Şonuň üçin ýazyjy öz gahrymanyny beýle janlandyrmak üçin ony čuňdan indiividuallaşdyrmaly, her bir gahrymanyň özboluşly aýratynlyklaryny nygtap görkezmeli.

Hakyky eserlerde ýazyjy çeper açыş edýär. Şol açыş, ilkinji nobatda, çeper obrazda bolmalydyr. Her bir çeper obraz täzeligi, özboluşlylygy bilen tapawutlanmalydyr. Eserdäki baş ideýany, baş pikiri aňlatmak üçin her bir obrazyň öz orny, öz funksiyasy, öz ideýa-çeperçilik ýüki bolmalydyr. Baş ideýany – aýdyňlaşdyrmakdan çetde galýan obraz eserde artykmaçdyr.

Çeper eseriň sýužeti. Gahrymanlaryň häsiýetlerini, ruhy dünýälerini açyp görkezmegiň iň wajyp serişdesi sýužetdir. Eserde belli bir garşylyk liniýasy esasynda yzygiderli ýerleşdirilen wakalar toplumyna sýužet diýilýär. Gahrymanlaryň hereketleri sýužetde ýuze çykýar. Proza we drama eserlerinde häsiýetler öz ýasaýsy üçin sýužete borçludyrlar.

Ýazyjy eserleriniň sýužetini oýlanýan mahalynda gahrymanlarynyň häsiýetlerine has aýdyň göz ýetirýär. Ussat awtorlar gahrymanlaryny şeýle bir synagly pursatlarda goýyarlar, bu ýagdaý olaryň bütin içki dünýäsini daşyna çykaryp görkezýär.

Çeper eserde sýužetiň ösüş dowamynda her bir epizod bir wagtyň özünde iki funksiýany ýerine ýetirýär. Birinjiden, ol gahrymany haýsyda bolsa, bir tarapdan häsiýetlendirýär. Ikinjiden, indiki, ýagny geljekki epizoda delil, esas taýýarlayáar.

Eseriň sýužeti giň mazmunly, özüne çekiji, gyzykly bolmalydyr. Sýužetiň ösüş ugry öňden belli bolmaly däldir. Sýužetiň baglanyş, ösüş, kulminasiýa, çözülişi diýen ýaly elementleri bolýar.

Eseriň kompozisiýay. Çeber eseriň gurluşyna kompozisiýa diýilýär. Çeber döredijilikde kompozisiýa eseriň diňe daşky gurluşy bolman, ol eseriň içki mazmunyny, ideýasyny, adam häsiýetlerini, ýazyjynyň durmuş hadysalaryna bolan garaýsyny açyp görkezýän möhüm serişdedir. Uly rus ýazyjysy A. N. Tolstoý kompozisiýa hakda şeýle diýyär: «Bu hemme zat-dan öňürti hudožnigiň üns merkezlerini kesgitlemekdir. Hudožnik – ýazyjy dürli personažlara bir meňzeş üns, bir meňzeş duýgy, bir meňzeş hyjuw bilen garap bilmez...» Görnüşi ýaly, eserdäki wakalary öz ähmiýetine görä dogry ýerleşdirmek kompozisiýanyň şowly çykmagyna uly rol oýnaýar.

Eseriň kompozision gurluşy bütinley erkin, tehniki mesele däldir. Durmuşdaky wakalar belli bir derejede biri-birleri bilen bagly, özara gatnaşykda bolýarlar. Ýazyjy, ilkinji nobatda, wakalaryň, hadysalaryň real durmuşdaky şol özara gatnaşygyndan ugur almalydyr.

Eserdäki wakalar biri-biriniň içinden syzylyp çykmalydyr. Olaryň baglanyşygy tebigy bolmalydyr. Esasy ideýadan çetde galýan epizodlar, wakalar bolmaly däldir.

Çeber eseriň dili. Çeber eser söz sungatydyr. Çeber eseriň şowly çykmagy söz ussadynyň dil baýlygyna, onuň çeber dile erk edip bilşine, diliň ähli gözelliginden peýdalanyp bilşine baglydyr. Eserdäki wakalar awtoryň hem personažlaryň sözleri arkaly suratlandyrylýar. Awtoryň dili eserde guramaçylyk rolunuń oýnaýar. Ol elmydam edebi dilde bolýar. Awtor öz dilini kämilleşdirmegiň üstünde yzygiderli işleýär. Personažlaryň dili olaryň häsiýetlerine kybapdaş bolýar. Çeber eserlerde dil gahrymanyň häsiýetini açyp görkezmegiň, ony indiwiduallaşdyrmagyň iň möhüm serişdesidir. Hakyky çeber eserlerde her bir gahryman öz häsiýetine, edim-gylymyna, adamçylyk aýratynlygyna laýyk gürleýär. Muňa B. Kerbabáýewiň «Aýgytly ädim», «Nebitdag» romanalarynyň gahrymanlarynyň gürleyiş dili aýdyň mysal bolup bilyär.

Edebi žanrlar. Edebiýatyň ösüş prosesinde epika, lirika, liriki-epiki we drama kysymlar döräpdir. Bu kysymalaryň-da her biriniň öz görnüşleri, ýagny žanrlary bar.

Wakalary giňden beýan edýän, adam häsiýetlerini durmuş prosesinde, hereketde suratlandyryp görkezýän eserlere epiki eserler diýilýär. Muňa A. Gowşudowyň «Köpetdagыň eteginde» romany, N. Saryhanowyň «Şükür bagşy» powesti, A. Durdyýewiň «Bally molla» hekaýasy mysal bolup biler. Epiki kysymyň hekaýa, nowella, powest, roman ýaly žanrlary bar.

Lirika edebiýatyň iň täsirli kysymydyr. Liriki eserlerde daşky dünýäniň hadysalarynyň, wakalarynyň şahyrda döreden joşgunly duýgulary surat-

landyrýar. Her bir hakyky şahyryň liriki gahrymanynyň pikir-duýgular köpe degişli tipiki pikir-duýgularдыr. Mysal üçin, Magtymgulynyň «Yzlamaýan bolarmy?», «Döker bolduk ýaşymyz», «Mert bolmaz» ýaly goşgularynda liriki gahryman bütin zähmetkeş türkmen halkyna mahsus olan mukaddes pikir duýgularы, arzuw islegleri beýan edýär.

Çeþer döredijilikde liriki hem epiki elementler gatyşyk suratlan-dyrylýan eserlerde-de gabat gelýär. Beýle eserler liriki epiki kysyma girýärler. Bu kysymda liriki hem epiki elementler deň orun tutup gelýärler. Beýle eserlere D. Haldurdynyň «Gaçgak» balladasы, Ç. Aşyrowyň «Ganly saka», B. Hudaýazarowyň «Gyzgyn sähra» ýaly poemalary girýärler.

Türkmen dessanlarynyň özboluşly taraplary kän. Emma olar hem belli bir derejede liriki-epiki kysyma-da degişli bolup dirýarlar.

Drama kysymy eposdan, lirikadan soň döräpdir. Dogry, eposyň we lirikanyň ösüşi dramanyň peýda bolmagyna şert döredipdir. Grek sözi olan dramanyň «hereket» diýen manyny aňlatmagy ýöne ýere däldir. Drama eserlerinde gahrymanlaryň hereketi häsiýetleri açyp görkezmekde uly rol oýnaýar. Drama eserlerinde awtoryň sözü bolmaýar. Şeýlelikde, drama eserlerinde gahrymanlaryň hereketleri, gepleşikleri (dialoglary), monologlary, reprikalary mazmuny aýdyňlaşdyrmagyň esasy serişdeleridir. Drama eserlerinde ýiti durmuş konfliktiniň bolmagy zerur şertleriň biridir. Drama sintetik kysym hasaplanýar. Onda dramaturgyň, režissýoryň, artistleriň, hudožnigiň, baletmeýsteriň, kompozitoryň we ýene-ýeneleriň döredijilik tagallalary birleşýär.

Drama kysymynyň tragediya, komediya, drama ýaly görnüşleri, ýagny žanrlary bardyr. Bazar Amanowyň «Zöhre-Tahyr» (tragediyasy), G. Seýitliýew bilen G. Muhtarowyň «Kümüs guty» (komediya), A. Gowşudowyň «Juma» (drama) pýessalaryny bu žanrlara mysal edip görkezmek bolar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Çeþer edebiýatyň özboluşlylygy nämeden ybarat?
2. Edebîýatyň jemgyýetçilik ähmiýetini gürrüň beriň.
3. Edebîýatdaky tipikligi düşündiriň.
4. Eseriň temasy, ideýasy hakda gürrüň beriň.
5. Kompozisiýa, sýužet näme?
6. Çeþer eseriň diliniň aýratynlygy nämelerden ybarat?
7. Edebi kysymalary, žanrlary barada gürrüň edip beriň.
8. Edebi ugurlara nähili düşünýärsiňiz?
9. XVIII–XIX asyr türkmen nusgawy edebiýatynda nähili ugurlar bolupdyr?
10. Mundan beýlæk edebiýatymyzda nähili döredijilik usuly bolmaly?

GAZAK EDEBIÝATY

Gazak halky baý halk döredijiliginin mirasdarydyr. Bu halkyň folklorynda aýdymlar, ertekiler, nakyllar, gahrymançylykly we liro-epiki poemalar uly orun tutýar. Gazaklaryň «Koblandy», «Er-Targyn», «Alpamyş», «Kambar batyr» ýaly meşhur eserlerinde öz halkynyň bähbidi ugrunda göreşen gahrymanlaryň edermenligi giňden şöhleleendirilýär. «Kozy-Korpeş» we «Baýan-Slu», «Kyz Jibek» ýaly liro-epiki poemalar hem halkyň arasynda giňden meşhurdyr. XVIII-XIX asyryň sepgidi gazak medeniyetiniň ýokary göterilen döwri hasaplanýar. Bu döwürde Muhammet Utémisow, Şerniýaz Jarylgasow, Suýumbaý Aronow ýaly akynlaryň sesi has belent ýaňlanýar.

Abaý Kunanbaýew (1845–1904) döredijiliği gazak edebiýatynda uly çeper hadysadır. Onuň döredijiliği gazak realistik edebiýatynyň sakasynda durýar.

Saken Seýfullin (1894–1936), Ylýas Jansugurow (1894–1937), Muhtar Auezow (1897–1961), Sabit Mukanow dagy gazak edebiýatynyň sowet döwrüniň görnükli wekilleridir. Olar dürli žanrda, dürli temada ýazylan ýokary çeperçilikli eserler bilen gazak edebiýatyny baylaşdyrdylar.

M.Auezow 1956-nyjy ýylda «Abaýyň ýoly» diýen eserini ýazyp gurtardı. Dünýä meşhur bolan bu eser türkmen okyjylarynyň arasynda-da giňden bellidir. Gazak akyny Jambyl Jabaýewiň eserleri, aýratyn-da «Leningradly perzentlerim» atly goşgusy köpleriň ýadynda galan eserleriň hatarynda durýar.

Mukanowyň «Durmuşyň mekdebi», G. Müsretowyň «Galkynan ülke», Mustafiniň «Harasatdan soň», Nurpeisowyň «Gan we der» romanlary gazak edebiýatynyň görnükli eserleridir. Gazak edebiýatynda häzirki zaman temasy-da uly orun tutýar. Mukanowyň «Syrderýa», Mustafiniň «Garaganda», Auezowyň «Ýaş nesil» romanlarynda döwrüň möhüm meseleleri gozgalýar.

Gazak edebiýatynyň görnükli eserleriniň ençemesi türkmen diline, şeýle-de türkmen ýazyjylarynyň eserleriniň nusgalary gazak diline terjime edildi.

ABAÝ KUNANBAÝEW

(1845-1904)

Gazak halky bilen türkmen halky gadymy döwürlerden bări diňe düldeşir goňsulyk bilen çäklenmän, eýsem, olaryň aslam bir-dogan halkdyr. Gazak halk rowaýatlarynyň biriniň tassyklaýşyna görä, bir ata-enäniň Söýün hem Seýli diýen ekiz ogly bolupmyş, emma ol iki-si siam ekizleri ýaly bitişik doglanmyş. Şonda kimdir biri gylyç bilen olary aýrylyşdyranmyş diýilýär. Elbetde, rowaýat rowaýatlygyna galýar, hakykat, hem hakykatlygyna, emma her näme-de bolsa, aslyýetinde bir hakykat bolmasa, rowaýatam tarpdan döremeýär. Häzirki türkmenleriniň bir bölegine öňler söýünhan, başga bir bölegine esenhan diýer ekenler. Galyberse-de, ata türkmenleri özleriniň aňyrsyny Aksilli diýen gazak aýalyna öýlenen Gözli atanyň nesilleri hasaplaýarlar. Şundan görnüşi ýaly, biziň halkymyzyň bir böleginiň daýy tarapyna gazak halky bolup çykýar.

Abaý Kunanbayew 1845-nji ýylda Gazagystanyň häzirki Semipalatinsk raýonynda Çingiz daglarynyň eteginde gyslaýan gurplı maşgalada eneden doglupdyr. Abaýyň kakasy Kunanabaý gazaklaryň tobykdy taýpasynyň kethudası bolup, öz maşgalasyny, tiredeşlerini gaty berk tutar ekeni. Kunanbaýyň dört aýaly bolup maşgala agzalalygy, dawa-jenjel körpe Abaýyň durmuşyny ýaş başyndan zäherläpdir. Abaý öz ejesi Uljan hem enesi Zere bilen Kunanbaylaryň galmagalyndan çetde durupdyr. Enesi Zeräniň aýdyp berýän ertekidir rowaýatlary Abaýyň geljekde zehinli şahyr bolup ýetişmegine köp ýardam edipdir. Abaý başlangyç bilimi öz öýlerinde hakynatutma mollanyň elinde alyp, Sempalatinsk şäherindäki imam Ahmet Ryzanyň medresesine okuwa iberilýär. Şol ýerde Abaý ilkinji gezek Gündogaryň Ferdöwsi, Nyzamy, Fizuly, Nowaýy ýaly dünýä belli poeziýa pälwanlarynyň eserleri bilen gzyzklanyp başlapdyr. Abaý Kunanbayew on iki ýaşyndan goşgy düzüp ugrapdyr.

Şahyryň hakyky döredilijilik işi esasan kyrk ýasynda kämillige ýetip, tä ömrüniň ahyryna çenli ýagny altmyş ýaşyna deňič pajarlap ösdi. Şol aralykdaky ýigrimi ýyla golaý döwrüň içinde onuň döreden eserleri ýoňsuz iki tom bolupdyr.

Abaý Kunanbaýewiň iki ogly bolup, uly ogly Abdyrahman, körpe ogly zehinli şahyr Magawýa kakalarynyň ýoluny dowam etdirip ugraptdyr. Emma Peterburgda Mihaýlowsk artilleriýa uçılışesinde okap ýörkä, inçekesele ýolugan Abdyrahman 1895-nji ýylда poruçiklik çiginde ýigrimi ýedi ýasynda aradan çykypdyr. Abdyrahmanyň ölümü Abaýa örän uly urgy bolup ol bu waka bagışlap telim-elegiýa döredipdir. 1904-njy ýylда onuň ikinji oglunyň-da ince keselden ölmegi Abaýyň belli-külli ganatyny gyrypdyr. Bu çekip-çydad bolmajak agyr ýitgä döz gelip bilmedik Abaý körpe oglunyň kyrky günü özünüň altmyş ýaşynyň içinde aradan çykypdyr we özünüň şol eneden doglan obasy Çingiz dagynyň Jidebaý deresinde jaýlanypdyr.

Abaýyň döredijiligi barada gürrüň edileninde, onyň türkmen okyjylaryna juda ýakynlygyny ýörite bellemek gerek, çünkü gazak şahyrynyň öz döredijiliginde gozgan meseleleri Günbatar Ewropa ýa rus şahyrlarynyňka garanda has belet zadymyz bolaýyar. Baryp-ha medresede okap ýören ýyllarynda Abaý Gündogaryň klassyklaryna öýkünip, arap-pars dilindäki aruz ölçeginde gazal düzüp başlaptdyr. Umuman, Abaýyň döredijiligine çenli ýatdan aýdylan gazak poeziýasynda «Jar-jar» («ýar-ýar»), aýtys we başga halk goşgy düzüş tärleri ulanylan bolsa, beýik şahyr öz edebiyatyna on bir sany taze goşgy düzüş formasyny, şol sanda müseddes (altylama) we oktawa (sekizleme) goşgy düzüş tärlerini girizipdir. Onuň 1884-nji ýıldaky döreden:

«Giň maňlaýly, jennetdäki hüýr ýaly
Alasy az, gara gözü nur ýaly.

Gyýma gaşlar taze dogan aý bolsa,
Kirpikleri gezelip dur tir ýaly.

Rejeläp goýlan sadap dişleriň
Ussat gerek tarypyny diýr ýaly»

Diýip başlanýan eseri Gündogaryň poeziýasynda Abaýyň rubagy ölçeginde ýazylyp, şahyr Mämmet Seyidow tarapyndan terjime edilen goşgusy juda şowly çykypdyr. Bu goşguda terjimeçi awtoryň bäsdeşi bolup çykyş Yékeje mysal:

«Söýsün tüýs ýürekden, kim kimi söýse,
Dänmesin sözünden, örtense- köyse,
Gyrmyzy ýüpegiň reňkin bozar,
Töwerekden özge bir reňk degse...»

Abaý Kunanbaýew Gündogar poeziýasy bilen birlikde Orta Aziýa we ýakyn Gündogar halklarynyň taryhy, yslam dininiň taglymatyny oňat öwrenipdir. Ol Tabarynyň, Rabguzynyň, Reşiteddiniň kitapalaryny, Baburyň «Baburnamasyny» we hywa hany Abylgazy Bahaduryň «Şejre-I terakimesini» hem gaýry taryhy materiyallary ýetik öwrenipdir. Abaýyň biziň günlerimize gelip ýeten eserleriniň arasynda biziň beýik Magtymgulymyzyň pikirleri bilen deň gopyan setirleri bar. Meselem:

«Ömrüň öni bahar, ahyry gyşdyr,
Öni oýun-gülki, soňy nalyşdyr.
Oňat heňe sarpa goýup diňleseň,
Ömrüň üçin baryp ýatan nagyşdyr».

ýene-de:

«Gara nebis üçin baýlyk dilemäň,
Şöhrat üçin dury suwy bulamaň.
Bu dünýäde ýaşap gezen günlerni
Geçirmezler bir elekden elemän».

Abaý Kunanbaýew ýagşy zamanyň boljagyna berk ynanypdir, emma özünüň dünýägarayşynyň, döwrüniň beren terbiýesiniň juda çäkliligi zerarly, ol şeýle durmuşyň nädip gazanyljagyna akyl ýetirip bilmändir.

Giň maňlaýly, jennetdäki hüýr ýaly,
Alasy az, gara gözi nur ýaly,
Gyýma gaşlar täze dogan aý bolsa,
Kirpikleri gezeliп dur tir ýaly.

Zyba eläp goýlan sadap dişleriň
Ussat gerek tarypynyjy diýr ýaly.
Keşbi bilen hally ýaňagy
Diliň baglar, bir jadysy bar ýaly.

Şirin sesi ýürektere ornaýar
Ussat bagşyň elindäki tar ýaly.
Ak alkymy ömür şemal görmedik
Dagyň guzaýında ýatan gar ýaly.

Ap-ak kükreginde goşa terezi
Taýlanyp dur edil goşa nar ýal.

Inçe bili bilen ýasy sagrysy,
Giň gujagy girseň lälezar ýaly.
Olar dünýämiziň ajap zynaty:
Daşa döner el degmedik almalar,

Ak göwsünde tolkun atýan saçlary
Jan kastyna çykan goşa mar ýaly.
Ýylgyranda, dünýä dönýär göwünler,
Gaşyn çytsa, bu giň jahan dar ýaly.

Gyz näzi, gyz görki-gyzyň ganaty,
Olar dünýämiziň ajap zynaty.
Käbiri görsede görmedik bolar,
Olaryň gylygy täsindir gaty.

Käbiri bor: aşyk bolup görene,
Giderer elinden sabyr-takaty,.
Gylyk häsiýetine seretmän söyer,
Owadan diýip, ýigdi il öwen wagty.

Ýigit bardyr, öwseň üýtgär gylygy,
Bu-da bozuklygyň bir alamaty.
Käbir ýigit ýuwdup aryn-namysyn,
Kowalar eline ilmejek bagty.

Özün olar zähmet çekip, mal bakan däldir,
Olar dünýäň köksiz ösen daragty.
Ozün öwüp aýdan sözüne degmez,
Gaçyň şolar ýaly duş gelen wagty.

Geçirmezler bir elekden elemän

Sag gününde heder etmän alladan,
Bar zat meňki diýyäň, eý, gapyl adam.
Beýle bolsa ýalňyz göwräňden özge,
Aýt näme alyp gidýäň dünýäden.

Mazluma medet ber, deň paýlaş derdiň,
Köpe peýda etmek işidir merdiň.
Şeýtseň, iliň gamyn iýýän taňrynyň,
Hiý bolman, alkyşyn alyp giderdiň.

Köpde-de bolýandyr dürli niýetler,
Ýalňyz iti üýşüp dalaýar itler.
Köpe-de adalat, hakykat gerek,
Siz şonuň tarapyn tutuň, ýigitler.

Her kesde duýgy bar, durandyr dyňzap,
Gowymy, erbetmi, bilmersiň aňsat.
Nadan özün öwüp arşa göterer,
Danalar dymarlap, däldir ol geň za

Nurly günüň aşagynda oýlanyp,
Akyl käsäň dura-bará goýalyp.
Bu ene toprakda pajarlap ösen
Otlar ýaly ösdüň gitdiň boý alyp.

Rehimsiz ýyllar tirkeşip geçdi,
Ine orak döwri gelip yetişdi.
Şu ýaşynda ybaly gün görmediň,
Bir gün tupan tursa, bir gün petişdi.

Ýyl boýy daş ýaly topragy peşäp,
Gerdeniňde döwrüň labyryn daşap,
Dok däne bugdaýyň başy dek başyň,
Wagt geçdigiçe egildi aşak.

Adam öleýin diýip ölmeýär aňsat,
Duýdansyz gelýändir ajal diýen zat.
Pikir et, ömrüňi ýolar ezraýyl,
Bu şeýle bolmaly, ýok munda geň zat.

Geçe-geçe müň tupanly gowgadan,
Binesip galarsyň bir gün howadan,

Bilýärmisiň ertir nirede boljagyň?
Ozal ölmek üçin doglansyň adam.

Tebigat olse-de, adamlar ölmez,
Ýöne gaýdyp gelip oýnabam gülmez.
«Men» bilen «Meniňkiň»ara parhyny,
«Öldi» sözden başga hiç bir zat bilmez.

Eger bu dünýäde galdyrsaň adyň,
Ol özüňe diken uly binýadyň.
Ölermi, heý goýup giden dünýäde
Dana sözlerini-iň gymmat zadyň.

Dirikäň şükür et, azdyrma gäbiň,
Bakyda sorarlar panyň hasabyn.
Näme diýip, näme aýdarsyň şonda,
Gerdeniňe çekmän dünýäň azabyn.

Bu bir pany dünýä, bady howadyr,
Oň bilen dost bolsaň, ahyret bardyr.
Munda döwran sürüp imansyz ötseň,
Magşarda görjegiň otly gowgadyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. A. Kunanbaýew nirede, haçan ýaşap geçipdir?
2. Şahyryň goşgulary haýsy tema bagışlanyp ýazylypdyr?
3. «Tebigat olse-de adamlar ölmez...»diýen setiriň manysyny düşündiriň?
4. «Tebigat olse-de adamlar ölmez...» diýen goşguny ýatdan öwreniň
5. A. Kunanbaýew gazak halkynyň-guwanjy tamada düzme ýazyň.

MAZMUNY

Giriş.....	3
VI–XII asyrlar edebiýaty	5
Ýusup Balasagunly. (XI asyr) «Kutadgu bilig» (bölek)	8
Omar Haýyam	35
Hasan ata	38
Hekim ata – Gul Süleýman Bakyrgany	40
XIII–XIV asyrlar edebiýaty	45
«Bezirgen».....	54
Z.M. Babur.....	70
Edebi hyzmatdaşlyk	73
Durdy Şahyr	78
Magtymguly	83
XX asyryň türkmen edebiýaty	105
B. Kerbabaýew. «Aýgytly ädim» romany	125
G. Kulyýew. «Astrabatda»	142
N. Saryhanow. «Şükür bagşy»	150
B. Seýtakow. «Ýazyjynyň Durdy Gylyç şahyr barada ýatlamalaryndan bölek».....	164
S. Ataýew. «Delidäki türkmen derwezesi».....	170
Gurbanmämmet şahyr.....	174
A. Kekilow. «Söýgi» romany	176
Edebiyat nazaryyeti. Liro-epik žanr. Liriki yzaçekilme.....	199
Türkmen poýeziýasynyň ösüşi	200
K. Gurbannepesow. «Tomus ýazgylary», «Ömrüme pent»	217
H. Kulyýew. «Ýaşlyk», «Ýene-de söýgi hakda», «Dana sözler»	228
G. Ezizow. «Serpaý», «Söýün çagaňzy», «Ata igenji».....	236
G. Geldiýew. «Ykbal».....	243
Garaşsyzlyk ýyllaryndaky Özbegistan türkmen edebiýaty	245
Özbek edebiýaty	253
M. Koşjanow	254
M. Ýusup	262
Tölepbergen Kaýypbergenow	270
Abulkasym Ötepbergenow .«Allany unutma» kitabyndan	274
Iňlis edebiýaty	276
Wilýam Ŝekspir. «Otello»	277
Rus edebiýaty	281
A.S. Puşkin.....	282
G. Geýne	286
Edebiyat nazaryyeti boýunça öwrenilenleri jemlemek we umumylaşdirmak	289
Gazak edebiýaty. A.Kunanbayew	295

Edebiyat: 9-njy synp üçin okuw kitaby-hrestomatiýa /G.Welbegow, N.Latipow, K.Hallyýew, A.Abaýew. Dördünji neşir – D.: «O'zbekiston», 2019. – 304 s.

I. Welbegow G. we başg.

ISBN 978-9943-01-527-2

UO'K 821.512.164(075)
KBK 83.3(5 Tür)ya72

O'quv nashri

**Gurbanberdi Velbegov, Nurmuhamat Latipov,
Komiljon Xolliyev, Arazmuhammat Abayev**

ADABIYOT

9-sinf uchun darslik

(turkman tilida)

To 'rtinchi nashri

Redaktor J. Metýakubow

Çeþer redaktor H. Kutlukov

Tehredaktor L. Hijowa

Korrektor J. Metýakubow

Kompýuterde sahabplayýj B. Dušanowa

Neşirýat lis. AI 158, 14.08.2009. Çap etmäge 2019-njy ýylyň 13-nji martynda
rugsat edildi. Ölçegi 70×90^{1/16}. Ofset kagyzy. Ofset usulynda ofset kagyzynda çap edildi.

Tip «Taýms» garniturasy. Şertli neşir listi 22,23. Neşir listi 21,60.

1030 nusgada çap edildi. Sargyt № 19-180.

Özbegistan Respublikasynyň Prezidentiniň Administrasiýasynyň ýanyndaky

Habar we köpçülilikleyín kommunikasiýalar agentliginiň «O'zbekiston»

neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.

Daškent, 100011, Nowaýy köçesi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20

Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

**Ulanmaga berlen okuw kitabynyň
ýagdaýyny görkezýän jedwel**

Tertip nomeri	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Okuw kitabyňy alan wagtyndaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Okuw kitabynyň tabşyran-daky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Okuw kitaby ulanmaga berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtaryp alnanda ýokarky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky bahalamak tertibile esaslanyp doldurylýar:

Täze	Okuw kitabynyň ilkinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy
Ýagşy	Jilti gowy, okuw kitabynyň esasy böleginden bölünmedik. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzgylar ýok.
Kanagat-lanarly	Jilti ýenjilen, kä ýerleri çyzylan, gyralary gädilen, okuw kitabynyň esasy böleginden bölek ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly derejede abatlanypdyr. Goparlan sahypalary ýelimlenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagat-lanarsyz	Jilti çyzylan, ýyrtyk, esasy böleginden aýrylan, ýyrtylan ýeri düşüp galan, kanagatlanarsyz derejede abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, listleri ýetişmeyär, çyzyp taşlanan. Okuw kitabyny gaýtadan dikeldip bolmaýar.

Edebiýat: 9-njy synp üçin okuw kitaby-hrestomatiýa /G.Welbegow, N.Latipow, K.Hallyýew, A.Abaýew. – Dördünji neşir D.: «O'zbekiston», 2019. – 304 s.

I. Welbegow G. we başg.

ISBN 978-9943-01-527-2

UO'K 821.512.164(075)
KBK 83.3(5 Tür)ya72

O'quv nashri

**Gurbanberdi Velbegov, Nurmuhamat Latipov,
Komiljon Xolliyev, Arazmuhammat Abayev**

ADABIYOT

9-sinf uchun darslik

(turkman tilida)

To 'rtinchi nashri

Redaktor J. Metýakubow

Çeþer redaktor H. Kutlukov

Tehredaktor L. Hijowa

Korrektor J. Metýakubow

Kompýuterde sahabplayýj B. Dušanowa

Neşirýat lis. AI 158, 14.08.2009. Çap etmäge 2019-njy ýylyň 13-nji martynda
rugsat edildi. Ölçegi 70×90^{1/16}. Ofset kagyzy. Ofset usulynda ofset kagyzynda çap edildi.

Tip «Taýms» garniturasy. Şertli neşir listi 22,23. Neşir listi 21,60.

154 nusgada çap edildi. Sargyt № 19-181.

Özbegistan Respublikasynyň Prezidentiniň Administrasiýasynyň ýanyndaky

Habar we köpçülikleyín kommunikasiýalar agentliginiň «O'zbekiston»

neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.

Daşkent, 100011, Nowaýy köçesi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20

Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz